

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

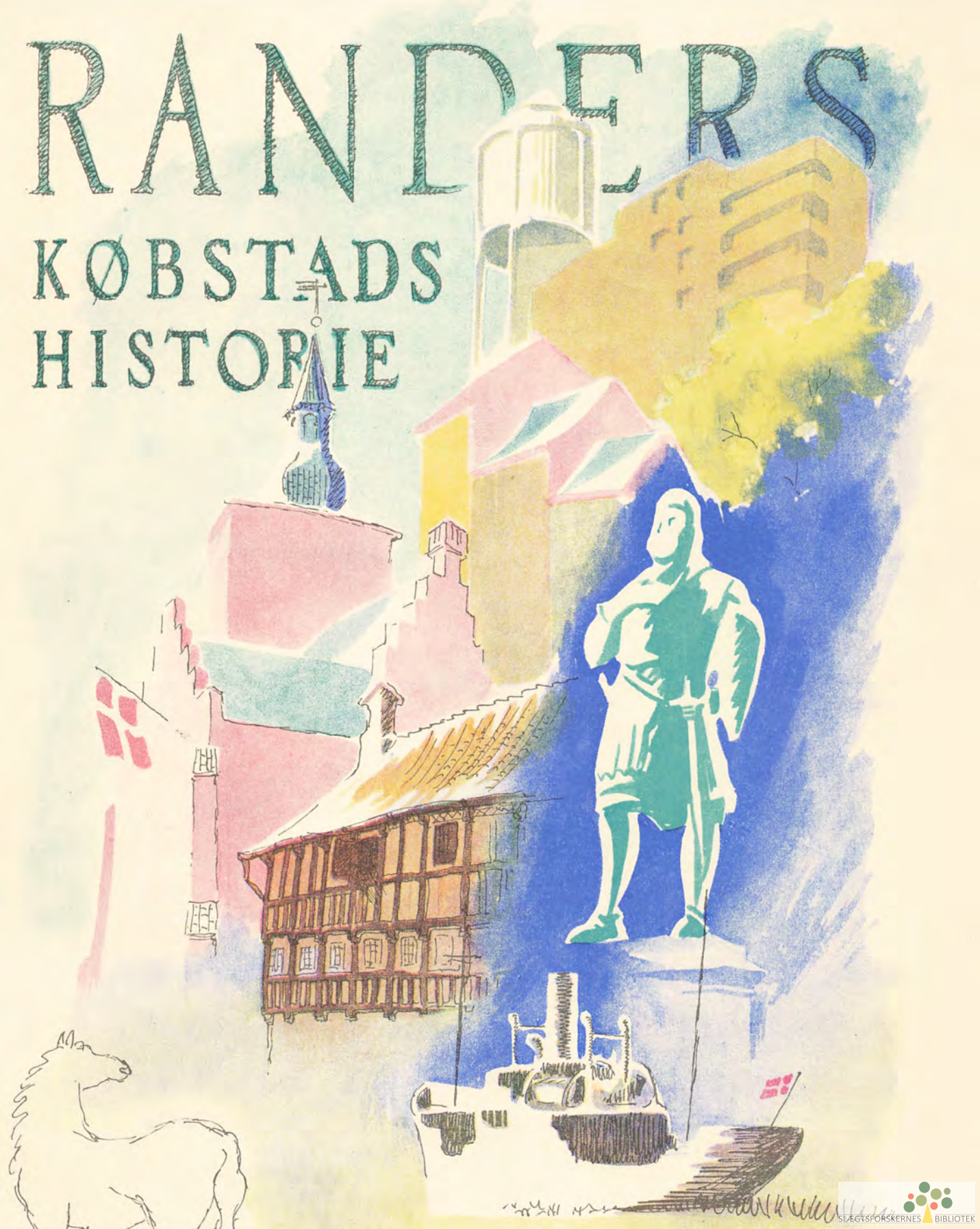
Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

RANDERS

KØBSTADS HISTORIE

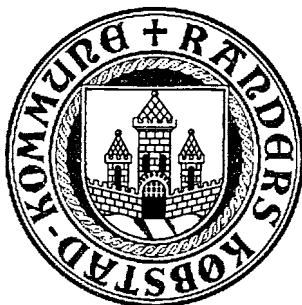

Randers købstads historie

Randers købstads historie

1. bind

Redigeret af Poul v. Spreckelsen

Udgivet af Randers byråd i jubilæumsåret

1952

Tryk og tilrettelægning

J. M. ELMENHOFF & SØNS BOGTRYKKERI
RANDERS

*

Klicbeer

POUL JUNCHER
BERNH. MIDDELBOE

*

Fotografering

NATIONALMUSEET . FREDERIKSBORG MUSEUM
NIELS ELSWING
JOHAN CHRISTENSEN
FORFATTERNE MED FLERE

*

Vignetter

PALLE NIELSEN

I n d e h o l d

	Side
FORORD	IX
RANDERSEGNENS GEOLOGISKE HISTORIE <i>af lektor Ernst Krag</i>	1
STEDNAVNE I RANDERS-BYGDEN <i>af lektor Regnar Knudsen</i>	14
RUNESTENE I RANDERS-BYGDEN <i>af lektor Regnar Knudsen</i>	20

Randers i middelalderen

STEDNAVNE I RANDERS BY OG MARK <i>af lektor Regnar Knudsen</i>	35
BYENS ÆLDSTE GADENET OG BEFÆSTNING <i>af F. Schröder og Poul v. Spreckelsen</i>	44
LIVET I DET MIDDELALDERLIGE RANDERS <i>af forfatteren Mogens Lebech</i>	63
DEN BORGERLIGE BEBYGGELSE I MIDDELALDEREN <i>af dr. Otto Norn</i>	109
KIRKER OG KLOSTRE I MIDDELALDEREN <i>af dr. Otto Norn</i>	115

Randers i den nyere tid

RANDERS OG REFORMATIONEN <i>af gårdejer Aage Sørensen</i>	135
BYEN EFTER REFORMATIONEN <i>af cand. pharm. Knud Kjellerup Hansen</i>	149
DRONNINGBORG SLOT <i>af kontorchef Poul v. Spreckelsen</i>	200
RANDERS HOSPITAL <i>af cand. pharm. Knud Kjellerup Hansen</i>	212
TRÆK AF BYLIVET OG BYENS HISTORIE FRA REFORMATIONEN TIL 1864 <i>af kontorchef Poul v. Spreckelsen</i>	224
NÆRINGSLIVET I RANDERS I DEN NYERE TID HANDEL . HÅNDVÆRK . HAVN <i>af overbibliotekar Chr. Berthelsen</i>	246
DEN BORGERLIGE BEBYGGELSE I TIDEN CA. 1550—1800 <i>af dr. Otto Norn</i>	313
SCT. MORTENS KIRKE I TIDEN CA. 1550—1800 <i>af dr. Otto Norn</i>	324
RANDERS MARKJORDER <i>af arkivar N. P. Glerup</i>	338
LATINSKOLEN <i>af rektor Axel Biering Prip</i>	357
SAGN OG GAMLE HISTORIER FRA RANDERS <i>af Martha v. Spreckelsen</i>	375

F o r o r d

»En dell aff werden ær oc danmark« hedder det i den gamle middelalderlige folkebog »Lusidarius«. Med samme ret kan det vel siges, at en del af Danmark ær oc Randers — en gammel del, vel ikke blandt de allerældste byer og ikke blandt de allerglorværdigste, men en by med sit eget præg og sin egen historie.

Byens ældst kendte købstadprivilegium er givet i Viborg af Erik Menved den 8. marts 1302, og det er de siden da forløbne 650 år, som Randers byråd har ønsket at markere bl. a. ved udgivelsen af dette værk. Men byens historie går adskilligt længere tilbage end til 1302.

Det vej- og vadested, hvor Randers blev til, dér hvor Gudenåen møder de gamle hærveje, er af naturen forudbestemt til at blive et trafikknudepunkt, et forhold, som netop på særlig karakteristisk måde har præget byen og dens historie. Og det landskendte slogan om »Byen, hvor søvejen møder de 13 landeveje« rummer altså en dyb historisk sandhed. Det er vel i øvrigt sandsynligt, at den ældste vej østfra til kongehyldningsbyen Viborg er gået ad Randers fjord og Gudenåen.

Det overrasker ikke, at egnen også har været beboet i forhistoriske tider. Køkkenmøddingerne langs fjorden fortæller om stenalderbeboelse i ertebølletiden, fund af flintbor fra fjorden ud for Tøjhushaven samt enkeltfundne flintredskaber i by og nærmeste omegn og hjortetaksøkser fra Strømmen og Kristrup bringer bud fra yngre stenalder, og gravfund fra Vorup og fra Vestparken fører os til stenalderens sidste tid, dolktiden. Bronzealderen møder os bl. a. med en stor ornamenteret vase med låg fra epidemihusets grund og to smukke spiralsnoede bronzearmringe og et hængekar fra en have i Dronningborg, ligesom der i fjorden er fundet knogler af husdyr fra bronzealderen. Fra jernalderens første tid er en øskenring fundet ved Randers banegård og en krongannet bronzehalsring i Væth enge, ligesom der er gjort små fund af guldrakteater i Haslund og Ølst. Fra ældre romersk jernalder vimler det med fund, der er f. eks. fremdraget gravgods på Flintebjerg, ved Hadsundvejens skole, ved det nye centralsygehus og på Tranekjær mark og fra »Flæ-

skehøj« i sogneskellet mellem Sveistrup og Helsted stammer en meget smuk lerterrin med tud og hank. Interessantest er vel den jernalderlandsby, som der for få år siden er fundet ret stærke spor af på kolonihavearealerne øst for Hadsundvej og syd for Glarbjerg. Senere jernalder hilser os bl. a. gennem en pæn lille hankvase fra Nyvang, en bøjlenål fra fjorden ud for Krstrup, en righoldig kvindegrav i »Hvilehøj«, Randers ydervang, økse, hammer og brudstykke af bidsel (alt af jern) fra landkæret vest for Hornbæk og et smukt jernsværd fundet i Gudenå. Og endelig bringer egnens mange runesten — næstefter Bornholm har Randersegnen landets største antal — også deres vægtige hilsen.

Disse spredte fund — og flere kunne nævnes — fortæller med sikkerhed, at der har boet mennesker i egnen lige fra køkkenmøddingernes tid. Men de fortæller — hvor interessante de end kan være — intet om byen Randers og dens opståen. Der er derfor (bortset fra runestenene) heller ikke i dette værk medtaget noget afsnit om egnens forhistoriske fund. Randersegnens geografiske og geologiske historie kan derimod fortælle ikke så lidt om, hvorfor Randers kom til at ligge netop på dette sted, og denne er derfor behandlet i værkets første afsnit.

Dette værk er ikke den første samlede Randersbeskrivelse; det har tre forgængere, af hvilke den sidste dog er op imod 150 år gl. — det kan derfor næppe kaldes utidigt nu med de siden da fremkomne talrige oplysninger og gjorte erfaringer at udgive en ny Randers-historie. De tre forgængere, der alle nævnes med hæder, er: Hospitalspræst *Lauritz Nielsøn Randrops* morsomme, rimede »Randers March« fra 1698, residerende kapellan ved Sct. Mortens kirke *Matthias Galthens* »Forsøg til en Beskrivelse over Kiøbstaden Randers« fra 1802 og byfoged *Snæbiørn Asgeyrssen Stadfeldts* stadig grundlæggende »Chorografisk og oeconomisk Beskrivelse over Randers Kiøbstad« fra 1804.

Det betyder ikke, at arbejdet med og studiet af byhistorien har ligget brak i de sidste 150 år. Det kan f. eks. nævnes, at borgmester *J. F. Carøe* i 1813 udgav »Efterretning om Randers og sammes nærmeste Omegn«, at borgmester og byfoged *L. C. Neckelmann* i 1830'erne udgav både en »Kortfattet Udsigt over Randers Kjøbstad i Aaret 1830« og en fremstilling af »Randers Kjøbstad i Tidsrummet fra den ældste Tid indtil Kong Christopher af Bayerns Død i Aaret 1448«, og at kammerherre, amtmand *M. H. Rosenørn* har skrevet en bog om »Grev Gert af Holsten og Niels Ebbesøn af Nørreris« (1. del 1873—87, 2. del 1901) med en mængde notestof om byens historie.

Også andre har syslet med byhistorien, og her fortjener navnlig tre mænd at nævnes for deres aldrig svigtende interesse for byens gamle historie: arkitekt *F. Uldall*, læge *N. H. Bay* og kgl. borgmester (senere stiftamtmand) *G. C. V. H. von Stemann*. De, der nu har arbejdet med Randers købstads historie, véd, hvor stor gæld vi står i til disse tre mænd.

Om mere specielle Randers-forhold, om Randers virksomheder, Randers foreninger m. v. må henvises til de fra tid til anden fremkomne beretninger, jubilæumsskrifter o. a. Her skal kun nævnes, at »Randers Dragonerne«s historie kun løseligt er berørt i værket, fordi oberst *E. Leschly* i 1929 har udgivet den udmærkede »Historisk Beretning om 5. Dragonregiment« 1679—1929.

Fortegnelser over byens embedsmænd m. v. gennem tiderne er ikke medtaget i værket, men mag. art. *Sv. Christiansen* arbejder med dette stof, og det vil formentlig senere fremkomme i en eller anden form.

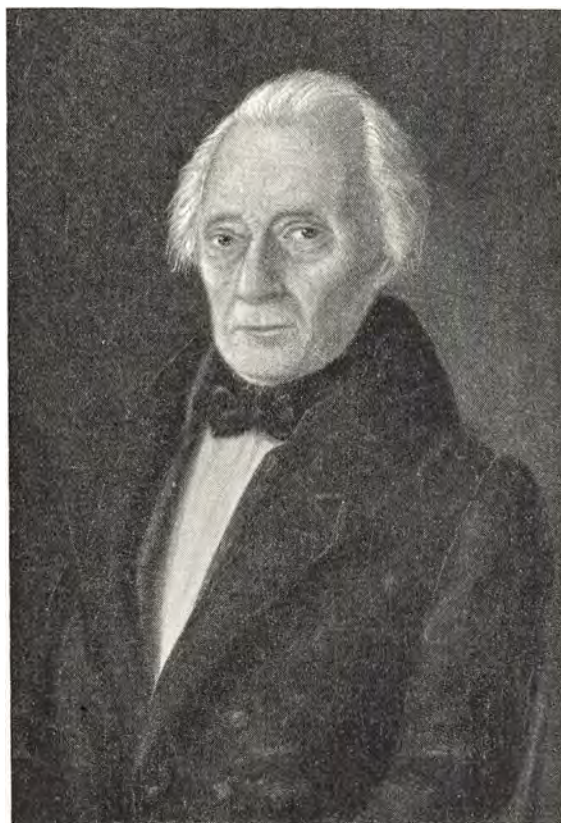
Gentagelser har ikke helt kunnet undgås, men det må erindres, at en del af stoffet faktisk kan ses under forskellige synsvinkler, således f. eks. Randers-folkeviserne både fra et historisk og et litterært synspunkt.

Om den anvendte retskrivning blot dette, at bogen er blevet til i en brydnings-tid, hvor visse regler endnu ikke har fundet deres faste leje og derfor i nogen grad har måttet rette sig efter specielle ønsker.

Under udarbejdelsen af »Randers købstads historie« har vi mødt interesse og forståelse fra mange forskellige sider, der var mange, der skulle have en venlig tak — i første række Randers byråd, der betroede mig den ansvarsfulde opgave. Men en særlig tak skylder jeg også nationalmuseet og specielt magister *Hugo Mathiessen* for talrige gode råd og tilskyndelser.

Og lad mig så slutte dette lidt lange forord med at citere, hvad Randers-borgeren *Jens Mortensen Wintmølle* i 1769 skrev i »Anhang« til optrykket af »Randers March«: »Iblandt saa mange Sager, som i vore Tider udkommer fra Bogtrykker-Presserne, kunde heller ikke være af Veien at læse noget om Randers«.

Poul v. Spreckelsen.

*Byfoged og borgmester S. A. Stadfeldt,
forfatter af den i 1804 udkomne Randers-beskrivelse,
den sidste samlede
fremstilling af købstadens historie før dette værk.
(Efter maleri fra 1840, privateje.)*

Gudenådalens set mod vest fra Vestparken i Randers.

Randersegnens geologiske historie

AF LEKTOR ERNST KRAG

Randers by er blevet lagt i en geologisk og geografisk set meget interessant egn. Dens beliggenhed ved et naturligt vadested over et af egnens største dalstrøg er helt bestemt af de store geologiske udviklingslinier i landskabet.

Hele egnen omkring Randers og sydpå mod Århus, nordpå til Hobro—Mariager og vestpå indtil Viborg er nemlig udmejslet i storlæde, karakteristiske landskabsformer, hvor særligt de vældige ådale, skåret ned i de svagtbakkede moræneflader, præger egnen, bestemmer vejenes forløb helt fra hedenold og dermed også Randers bys plads som byen ved det store vadested.

Vil man nu give en kort beretning om Randersegnens geologiske udviklingshistorie, må det være naturligt at begynde med de ældste jordlag, man kender noget

til på egnen; hvilken geologisk grundvold hviler Randers på? De senere års undersøgelser har givet mange interessante og vigtige oplysninger, der har givet geologerne en hel anden opfattelse af forholdene end tidligere, men endnu må det siges, at de ikke er fuldstændig klarlagt, så der kan gives et helt klart og udtømmende billede.

Det er navnlig de mange, dybe borer, som er foretaget omkring Randers, der har givet alle de nye oplysninger; særlig vigtig er naturligvis den store boring, som Danish american prospecting co. har sat ned ved Gassum nord for Randers.

Boringen er ført ned til en dybde af ca. 3000 m, og man er kommet gennem lag fra kridttiden, derunder gennem lag fra juratiden og er så standset i lag fra triastiden. Man véd altså nu med sikkerhed, at disse ældgamle lag findes i Randers-egnens undergrund. I en dybde af ca. 1825 m fandt man saltlag.

Trias-juralagene ligger dog så dybt, at man normalt ikke vil træffe på dem. Anderledes derimod med de noget yngre lag — lagene fra kridttiden og tertiærtiden; de kommer flere steder så nær op til overfladen, at man må regne med dem ved almindelige tekniske arbejder i landskabets jordlag.

De ældste jordlag, man på denne måde træffer, er skrivekridtlagene. Sammenligner man med den geologiske tidstavle, der findes øverst på side 4, ser man, at egnens historie kan siges at begynde i den geologiske middelalders sidste hovedafsnit, det vil sige 50—80 mill. år tilbage i tiden regnet fra vor tid. Under største delen af amtet ligger det meget dybt, men nord for en linie fra Udbyhøj forbi Assens til Nibe ligger det meget højt — helt op til overfladen, som man for eksempel kan se det i de store skrivekridtgrave ved cementfabrikken Dania ved Assens.

En lille del af skrivekridtet er dannet af kalkskallerne af små mikroskopiske dyr og planter; man kan være heldig at finde partier af skrivekridtet, hvor man kan se disse skaller i mikroskopet, men største delen af kridtet er et gråt, hvidt pulver, der er fremkommet ved kemisk, uorganisk udskillelse i havets øverste vandlag. Undersøger man ellers lagene, finder man som regel mange forsteninger, for eksempel søpindsvin, brachiopoder, vættelys, ammonitter og muslinger.

Den mærkeligste forekomst af skrivekridt på egnen er dog et stort område ved Spentrup, hvor det går helt op til overfladen, men hele vejen udenom er det omgivet af yngre lag; man opfatter det nu som en horst, der er skudt op nede fra dybet op gennem de yngre lag, der derved er blevet gennemsat af brud og vipet op i mere eller mindre skrå stillinger; samtidig er antagelig hele den store Gudenådal blevet udformet i sit første anlæg som en lang gravsænkning syd for horsten.

Hvordan så der egentlig ud på egnen, da dette skrivekridt blev dannet? Ja, de

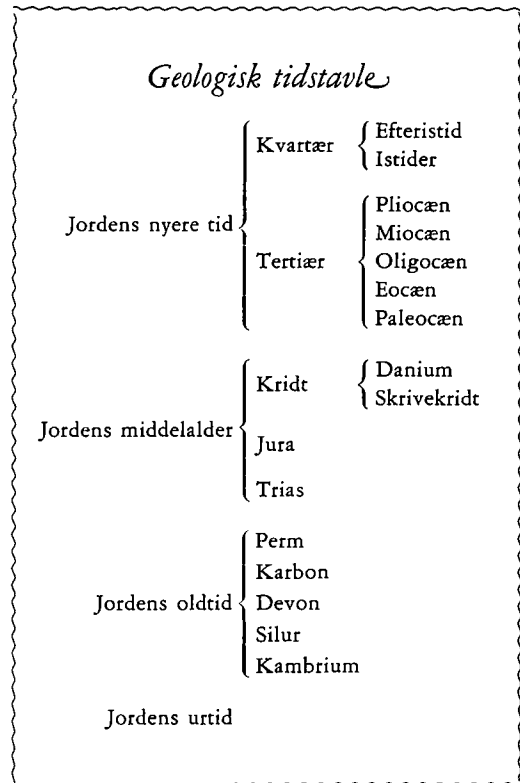

Gudenådalen set mod øst fra det nye vandtårn på Hadsundvej.

små skaller og forsteneringer fortæller os, at egnen var dækket af et ret varmt hav, hvor de små dyr levede som plankton i havets overflade; når de døde, sank skallerne til bunds og dannede sammen med de kemiske udskillelser det hvide slam, som nu udgør skrivekridtlaget. På den daværende havbund levede de dyr, hvis skaller vi nu finder som forsteneringer.

Nogle årmillioner senere var egnen endnu dækket af hav, men forholdene var anderledes, dels var havdybden en anden, dels levede der andre dyrearter; der dannedes derfor andre bjergarter, nemlig blegekridt og bryozokalk (limsten). Disse kalkbjergarter regner vi til kridttidens sidste afsnit — daniumetagen eller danske kalken.

Lagene udgør det direkte underlag for de yngre jordlag i et bredt bælte, der strækker sig fra Grenå gennem Djursland ind under Randers og uden om Spentrup horsten, ind under Mariager—Hobro og videre mod nordvest helt ud til Bulbjerg. Mange steder i amtet kan man se disse lag. Smukke klinter, der minder

om Stevns, er Sangstrup og Karleby klinerne nord for Grenå, men ellers ses de i mange grave og skrænter for eksempel ved Clausholm, Årslev, Bjerregrav og Purhus kro.

Netop på grund af denne kalkundergrund fremkommer der et ejendommeligt geologisk fænomen ved landsbyen Borup lige nord for Randers, nemlig en »underjordisk flod«. Fra engene syd for Jennum kommer Borup møllebæk løbende mod vest, passerer Mariagervejen og fortsætter til Borup, hvor der tidligere lå en vandmølle; kort efter denne løber åen ind i en svagt skålformet sænkning i terrænet, og her forsvinder vandet pludseligt ned gennem flere huller i kalkundergrunden. Hvor vandet bliver af, vides ikke med sikkerhed.

Blegekridtet er en løs, hvid bjergart, der meget ligner skrivekridt, men det er som regel mere fast og føles »sandet«. Limstenen eller bryozokalken er en fast, gråhvid kalksten dannet af nogle små kalkskallede kolonidyr — bryozoer. Som regel indeholder lagene mange forsteninger, så der har på den daværende havbund været et rigt dyreliv, særlig søpindsvin, brachiopoder, søliljer, store kiselsvampe, muslinger og snegle.

Medens disse daniumkalklag blev dannet, svandt andre millioner år. Havet over egnen skiftede nu karakter, det blev mere lavvandet, og det blev ler eller sand, der blev afsat. Det nye geologiske tidsafsnit, som vi nu kalder tertiærtiden, var begyndt. I løbet af denne ret lange tidsperiode skiftede naturforholdene ofte mellem ret dybe eller mere lavvandede have, i enkelte perioder forsvandt havet måske endda helt, så der blev land. Jordlagene fra tertiærtiden skifter derfor stærkt mellem fede lerarter eller mere sandede lag.

Syd for den store gravsænkning — Gudenådalen — altså syd for Randers, strækker de ældste af disse lag — de paleocæne lerlag — sig fra Mols mod nordvest i en smal stribe ind mod Randers, de fleste steder dækket af istidens dannelser; disse lerlag består som regel af en blågrå eller meget mørk, fed lerart; gode lokaliteter findes ved Rugård og ved Ølstvad ved Århusvejen. En særlig interessant lokalitet er vel nok en lille udgravning i den sydlige dalskrænt mellem Clausholm og Hvalløse, her ser man nemlig i vestvæggen af udgravningen, hvorledes de paleocæne lerlag overlejrer daniumkalken.

Sydvest for den paleocæne lagserie følger en yngre serie lerlag fra den næste periode af tertiærtiden, nemlig eocæntiden. Denne lagserie strækker sig som istidsaflejringeres underlag fra Helgenæs i et bælte mod nordvest forbi Galten og Ølstvad ind til Laurbjerg og Haslund. Bjergarterne fra denne periode er meget karakteristiske og nemme at kende. Den ældste del af lagserien består af gråt ler, hvori man ser tykkere eller tyndere lag af en anden bjergart, denne viser sig som sorte eller rustbrune striber gennem leret. Disse lag er vulkansk aske. Det lyder mærkeligt, at man kan finde vulkansk aske på Randersegnen, men det er en kendsgerning. I eocæntiden var der over egnen et hav, hvori det grå ler blev afsat. I det nordlige Skagerak, formodentlig langs »Den norske rende«, lå nogle store vulkaner, der jævnligt havde kraftige udbrud. Asken herfra bredte sig ud over de omliggende lande og have; hvert askelag i leret repræsenterer eet udbrud.

Oven på denne askeserie — altså som regel i sydvestlig retning, finder man et meget smukt lerlag, der også er meget let at kende. Det er en ualmindelig finkornet, fed lerart med stærke farver i rødt, gult og grønt eller brunt; det er det plastiske ler. Når det er tørt, er det hårdt og blankt, men i våd tilstand bliver det plastisk, ja, det kan i konsistens minde om brun sæbe. Hvor dette ler kommer i nærheden af overfladen, er det meget vanskeligt at have med at gøre. For landmanden på Ølst-Haslundegnen er det overordentlig vanskeligt at bearbejde, og for vejarbejder eller husbygning er det uhyre besværligt, idet de stærke udskridninger i det bløde ler kan vælte selv de bedste beregninger for arbejdet.

Askelagserien og det plastiske ler ses i meget smukke partier ved Øreby på

Helgenæs og ved Ølstvad, men særlig ved Haslund i skrænterne ved Haslund bæk på dens vej gennem det idylliske Haslund krat.

Men ikke blot syd for Gudenådalen findes disse lag, også nord for dalen træffes de igen som direkte undergrund for selve Randers by, men lagene ligger her sådan, at det endnu på indeværende tidspunkt er vanskeligt helt klart at tolke, hvad findestederne og borerne viser.

Øst for Randers ligger der tykke lag af paleocæne lerlag. En boring ved Rismøllebækken 10 m syd for bækken og 100 m øst for vejen, som går mod nord fra 3 km stenen på vejen til Udbyhøj, viser følgende lag (DGU arkiv nr. 69.84):

Terræn ca. + 11 m.

0 — 0,4 m muld.

0,4— 1,8 m gult ler (sandsynligvis senglaciale).

1,8— 2,0 m stenet smeltevandsand og -grus.

2,0—34,0 m mørkt, fedt, stenfrit, kalkfrit tertiært ler . . . . .

34,0—45,0 m mørkt, fedt, stenfrit, kalkholdigt tertiært ler . . . . .

45,0—52,6 m skiftevis lysere og mørkere fedt, stenfrit, kalkholdigt tertiært ler . . . . .

} paleocænt.

52,6—93,8 m kokkolitkalk m. flint (danium).

Længere mod vest nærmere byen træffer man langs Ladegårdsbækken de yngre eocæne lag, nemlig askelagserien og fedt plastisk ler; man ser tydeligt lagene i de små skrænter langs åen og stien. Disse lag fortsætter vestpå ind under byen; ved udgravning til bunkers i Tøjhusshaven traf man askelagserien, og ved vej- og gadearbejder i byen konstateredes askelagserien langs St. Blichersgade ved Søren Møllersgade krydset, og fede plastiske lerlag under Hobrovej på strækningen fra Markedsgade til Nørregade voldte vejarbejdet store vanskeligheder. Vestsiden af Randersbakken er dækket af tykke lag smeltevandsgrus fra yngre perioder, så der kendes undergrunden endnu ikke. Men i de lavtliggende kolonihaver vest for Vestparken og syd for Hobrovejen er ved brøndgravninger atter truffet paleocæne lerlag, der længere mod vest ved vandværket går over i kalklag fra daniumtiden.

Måske kan dette tydes således, at de tertiære lagserier og daniumkalken ligger i ret forstyrrede stillinger mellem kridthorsten ved Spentrup og Gudenådalens gravsænkning.

Medens tertiærtidens klima at dømme efter de dyre- og planterester, vi finder i lagene, stort set var et varmt og ret fugtigt klima, i visse perioder måske noget i retning af Floridas nuværende klima, indtræder der ved periodens slutning pludse-

lig en alvorlig klimaændring, temperaturen falder stærkt, istiden begynder. Skandinavien dækkes af et over 1000 m tykt lag is; en mægtig indlandsis skyder sig ned over Danmark fra Norges og Sveriges fjelde. Også Randersegnen bliver dækket.

Nu gik det ikke sådan, at dette kun indtraf een gang. Nej, tre gange — måske endda fire gange — kom isen ind over Danmark, det var de egentlige istider eller glacialtider. Ind imellem blev der i hvert fald to perioder, hvor klimaet alligevel var så varmt, at isen smeltede væk; det var mellemistiderne eller interglacialtiderne.

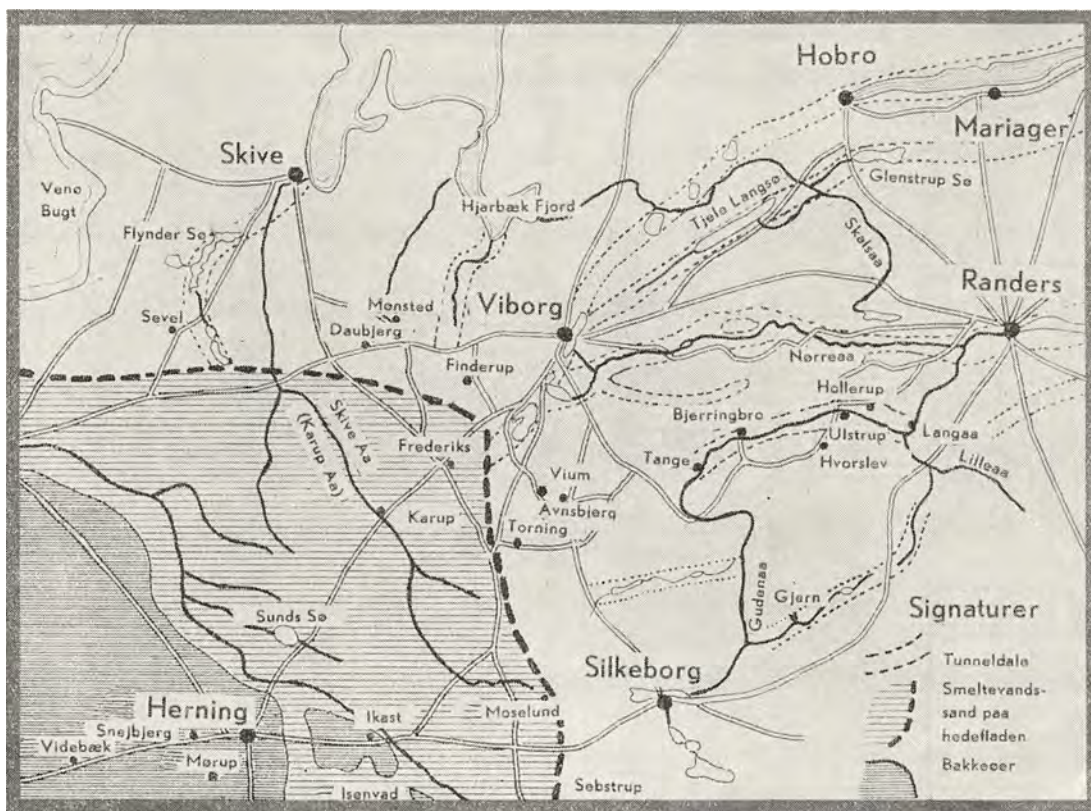
Disse glacial- og interglacialtider har sat deres spor i egnen omkring Randers, men det er dog særlig den sidste istid og efteristiden, der har udformet landskabets nuværende overflade med de store bakkedrag og de lange, dybe dale.

Fra de første istider har man i forskellige dybder fundet vekslende lag af moræneler og -sand samt smeltevandssand og -grus. Fra de to interglacialtider er der på Randersegnen ikke meget af interesse.

Den vigtigste aflejring er diatoméjorden ved Hollerup øst for Ulstrup. I den sidste interglacialtid var der ved Hollerup en stor langstrakt indsø. I søen levede en mængde eencellede ferskvandsalger — diatoméer — som plankton. Når algerne døde, sank de til bunds, og af deres smukt forsirede, hårde kiselskaller dannedes en flere meter tyk aflejring; den finder vi nu og kalder den diatoméjord eller mo. I tør tilstand er det en gråhvid meget let jordart, der kan bruges til mange forskellige formål. Ser man på lidt af bjergarten under et mikroskop, finder man mængder af små, elegante skaller velbevaret. I jordlaget kan man også finde mange fiske-rester eller aftryk af blade og granfrø, som er blæst ud i indsøen fra plantevæksten omkring søen, et tydeligt bevis på, hvor varmt klimaet har været i sidste interglacialtid på Randersegnen.

I den store grav ved Hollerup ser man meget tydeligt den grå diatoméjord overlejret af morænemateriale og smeltevandsgrus fra den sidste glacialtid.

Det blev imidlertid den sidste istid — den baltiske istid — der kom til at sætte sit største præg på landskabet. Lad os derfor se på egnen mellem Randers og Viborg omtrent midt i denne periode. Da var alt dækket af en flere hundrede meter tyk indlandsis. Isranden lå i vest-østlig retning fra Bovbjerg til Hald sø, derfra drejede den næsten vinkelret mod syd gennem Jylland og Sønderjylland ind i Tyskland. Isen var i jævnt glidende bevægelse fra øst mod vest hen over landskabet, hvorved den gravede en del af de tidligere jordlag bort og afhøvede landskabets overflade; derved fremkom de ret højtliggende åbne landskaber med lange, afrundede bakker, som blandt andet ses så godt mellem Århus, Randers, Mariager og Viborg.

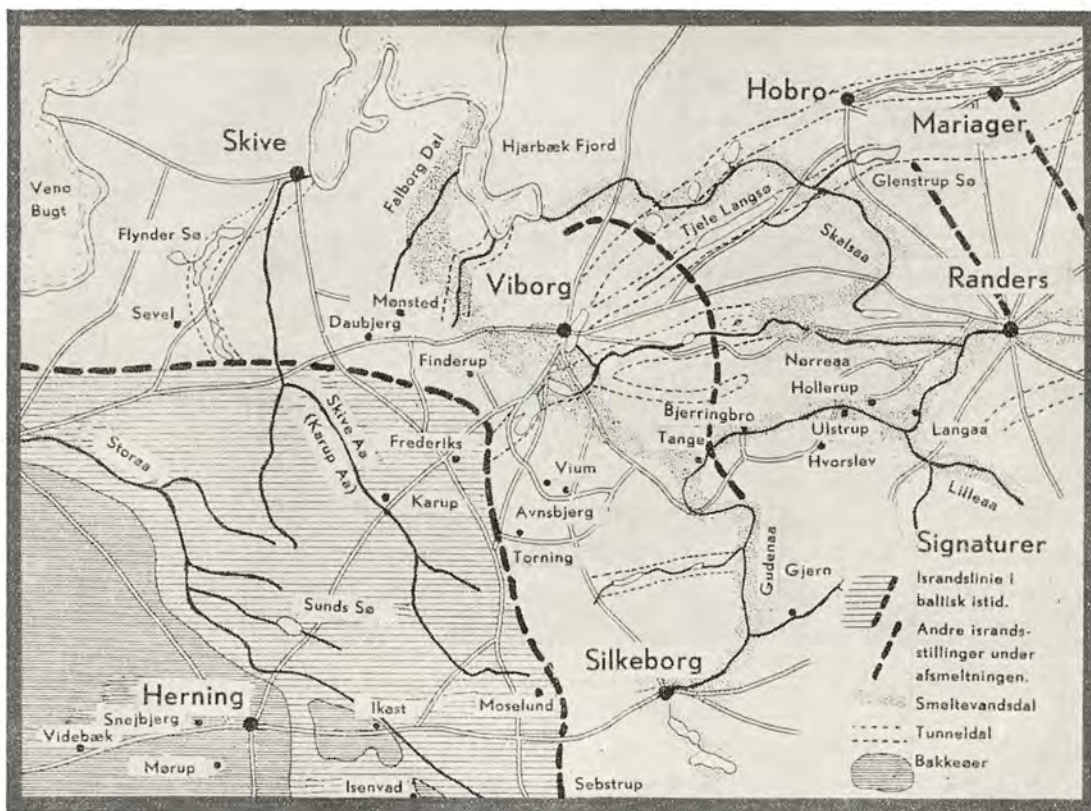
Kort over Randers-Viborgegnen i den sidste istid.

Den tykke, punkterede linie angiver israndens hovedstilling i den sidste istid — den baltiske istid.

Bagved isranden, dækket af flere hundrede meter tyk indlandsis, ligger den nuværende Randers-Viborgegn. De punkterede striber gennem landskabet viser, hvor de store smeltevandsfloder i tunneler under isen løb fra øst mod vest ud til isranden. Herved dannedes de dybe, søfyldte tunneldale, som præger egnen.

Men samtidig udformedes under isen de lange, smalle og dybe dalstrøg, som nu udgør de østjydske fjorddale og vældige midtjydske ådale.

De dannedes af mægtige vandmasser, som fra indlandsisens overflade søgte ned mod bunden gennem mange store revner i isen; derefter søgte de ud mod isranden for dèr at komme fossende frem af gletscherporten. Over lange strækninger har disse vandfloder løbet som i vældige rør, hvor den nederste halvdel blev hulet ud i isens underlag, den øverste halvdel af røret dannedes af selve isen. De dale, der på denne måde blev gravet under isen, kaldes tunneldale, og de mest karakteristiske træk ved deres udseende er, at bunden ikke har noget jævnt fald i længderetningen; tværtimod er bunden meget ujævn, idet der flere steder er gravet så dybt ned, at der nu ligger langstrakte søer i dalbunden; andre steder hæver bunden sig

Kort over Randers-Viborgegnen under afsmeltningen af indlandsisen.

De tykke punkterede linier angiver israndens stillinger i løbet af afsmeltningstiden.

Da klimaet blev mildere, smeltede isen hurtigt bort særlig mod nordvest; men i køligere perioder standsede afsmeltningen, og isranden blev stående i kortere eller længere tid. Smeltevandet kunde ikke komme ud mod vest over bedestaderne, men søgte ud mod Limfjorden dels gennem de gamle tunneldale dels ved at bane sig nye veje, f. eks. Falborgdalen og Skalsådal. Herved dannedes et nyt dalsystem, som yderligere furede egnen med brede dale, så den fik et omliggende udseende.

ret højt, så der dannes en tærskel tværs over dalen; disse tærskler har senere betydet en del for vejoverføringerne over dalene.

De mest udprægede tunneldale i Randers-egnen er Mariagerfjorden, der over Kleitrup Sø fortsætter ind gennem Viborg- og Haldsøerne. Syd for denne følger en ny tunneldal, der begynder ved Kastbjerg for derfra at fortsætte mod vest over Kjellerup, Glenstrup sø, Tjele langsø, Viborgsøerne ud til Hald. Syd for denne dal kommer selve Gudenådal fra Uggelhuse forbi Randers ind til Fladbro og derfra ind ad den nuværende Nørreådal til Hald sø. Syd for Gudenådal følger endnu et par tunneldale af mindre format; sandsynligvis har også Gudenådal fra Langå til Tange været en tunnel.

De vældige vandmasser, som gennem alle disse tunneler er blevet presset vest over ud af gletscherportene ved isranden, har ført store mængder af grus, sand og ler med sig, der blev aflejret vest for isranden som de store hedeblader. De langstrakte søer i dalenes bund er steder, hvor smeltevandet har kunnet grave særlig dybt. I et senere tidsrum, hvor isen smeltede væk, er disse dybe steder sikkert blevet fyldt med mægtige isklumper styrtet ned fra istunnelens loft. Når disse isklumper til allersidst er smeltet helt væk, blev hullet omdannet til en sø. Måske er Fussingsø også hullet efter en stor »glemt« isklump — et dødishul.

Årtusinder svandt, mens alt dette skete, men så begyndte klimaet at blive bedre, den strenge kulde mildnedes, afsmeltningstiden indtrådte. Denne periode er indledningen til de historiske perioder, som kom til at spille en meget vigtig rolle for egnens udseende og kultur.

Afsmeltningen foregik i flere stadier. Ser man på kortet side 8, bemærker man, at der må have været perioder med en hurtig afsmeltning vekslende med perioder med køligt vejr, hvor afsmeltningen standsede; i sidste tilfælde dannedes en »stilsandslinie«, der viser sig i landskabet ved en eller flere rækker af store rundkulede, stejle bakker.

Den første hurtige afsmeltning finder sted mod nordvest, så den vestlige del af Limfjorden bliver isfri helt til Hjarbæk fjord. Det bevirkede, at vældige masser af smeltevand søgte mod nord langs isranden, dermed begynder dannelsen af Gudenådalen fra Silkeborg til Tange; ja, der dannedes i dette tidsrum og frem i de følgende tidsrum nye dalstrøg næsten på tværs af de gamle tunneldale, hvorved Randers-Viborgegnen ligesom deles op i store ølignende partier mellem de mægtige dalsystemer.

I første stadium står isranden endnu lige øst for Tange, så smeltevandet syd fra må bane sig vej mod nordvest ud til Hjarbæk fjord, herved dannes Falborgdalen. Så vidt man kan skønne, varer dette dog ikke ret længe, mere is smelter væk, og næste større opholdslinie har muligvis gået gennem Randers, men i hvert fald har der været en stilstand lige øst for Randers. Randmorænen — de store bakker — ligger tydeligt på en linie fra Hohøj mod sydøst til Kolbakken ved Mellerup. Mens isranden står her, løber smeltevandet syd fra til Tange som før, men søger nu mod øst ned ad den gamle tunneldal til Langå, drejer mod nord til Fladbro, men tvinges her af isen og måske af smeltevandet herfra mod vest ind ad Nørreådalen indtil Skern-Tindbæk; her baner den sig pludselig vej nordvest om Fussingsø og danner den mægtige, stærkt slyngede Skalsådal ud til Hjarbæk fjord. Det er et mægtigt dalsystem, der må have ført kolossale vandmængder til Limfjorden. Et vidunderligt udsyn over dette interessante parti med de store linier

får man næsten bedst fra den nye Viborgvej lige vest for Overfussing, inden vejen løber ned i dalen.

Endelig kommer den sidste hurtige afsmeltning for denne egns vedkommende. Hele Randersegnen lægges fri for is, så smeltevandet løber ud i Kattegat, og til sidst er isen helt væk, landskabet ligger åbent og frit, furet af de mægtige dale; vandløbene svinder ind til mere beskedne åløb på størrelse med de nuværende.

Nu var klimaet for alvor blevet mildere, efteristidens skiftende epoker begyndte. Randersegnen lå som en stor tundra med polarplantevækst, rypelyng, polarpil og dværgbirk, hvis rester vi finder i mosernes nedre lag. Rensdyret har »græsset« på bakkerne omkring Randers, og måske har også mammutten været her. Et stykke af en mægtig stødtand er fundet i en grusgrav ved Rosmos. Bosiddende mennesker var der næppe, men jægere, som om sommeren kom ind syd fra, har sikkert strejft rundt i egnen.

Fyrretræsstub i statsbanernes udgravning til den nye bro ved Stevnstrup.

Den mægtige stub med det vældige rodnet er en rest af den fyrreskov, som voksede nede i Gudenådalen i fastlandstiden; men som blev sat under vand, da dalen blev en saltvandsfjord i den følgende stenalderhavs tid. Det tykke lerlag med tørresprækkerne er litorinaleret, som blev bundsfældet i fjorden.

Efter tundratiden fulgte gennem nogle overgangsperioder med skiftende klima en lang, ret varm periode; da niveauforholdene mellem land og hav ændrede sig således, at Randersegnen sammen med hele Danmark lå højere i forhold til havet, lå kystlinien meget længere ude end nu; man kalder perioden for fastlandstiden. Gudenåen fortsatte som å meget længere ud end til det nuværende Udbyhøj, man kan tydeligt på et søkort følge det gamle åløb som en dyb rende langt ud i Kattegat.

Takket være det mildere klima begyndte skovtræerne at vandre ind sydfra; gennem en overgangsperiode med asp og birkeskove bliver landet dækket med vældige fyrreskove, og disse skove dækkede ikke blot bakkerne og højlandet, men strakte sig ned i den brede Gudenådal, som dengang havde tør bund. Ved gravningen af det nye åløb ved den nye jernbanebro ved Stevnstrup fandt man vældige stubbe fra denne fyrreskov endnu stående på plads.

Dyrelivet i disse skove var rigt. I skovene og bakkerne, hvor Randers nu ligger, færdedes elsdyr og urokse, i søerne og vandløbene levede bæveren. Også menneskene begyndte nu at vise sig i større tal, det var et jæger- og fiskerfolk, der bosatte sig langs åernes og søernes bredder i Midtjylland. Interessante bopladser finder man langs Gudenåen fra Silkeborg og næsten ind til Randers. Denne periode ligger ca. 8000 år før Kristus.

Efter denne fyrreskovstid eller fastlandstid følger i løbet af de næste 3—4000 år en ny periode, nemlig litorinatiden, næsten svarende til arkæologernes stenalder. Niveauforholdene ændres. Havet stiger i forhold til landet. Kattegat trænger ind i alle de gamle dalstrøg og omdanner dem til lange fjorde eller sunde. Gudenådalen bliver forvandlet til en herlig saltvandsfjord, hvor det friske blå saltvand dækker alle de nuværende engdrag fra Romalt til Albæk, fra Strømmen station til sparekassen i Randers, fra Tebbestrup bakker til den gamle jernbanelinie ved Hornbæk. Langt ind gik det salte vand. Langå lå ved bunden af saltvandsfjorden; gennem Nørreådalen strakte fjorden sig helt ind til Vibæk vandmølle i nærheden af Viborg. Øby øst for Viskum lå på en ø i fjorden, Rougsø var en ø, Sødringholm ligeså, og de store flade arealer derfra mod nord til Overgård var dækket af hav; den gamle kystlinie med de stejle kystklinter ses tydeligt langs hele strækningen. Graver man grøfter ude i engene i dalene, finder man lige under græs- og tørvelaget et fedt, blåligt lerlag, der ved Randers sine steder er 5 m tykt; det indeholder mange skaller af saltvandsmuslinger og -snegle, for eksempel østers, blåmusling, hjertemusling og strandsnegl (litorina). Dette lerlag blev altså afsat på bunden af fjorden, og dyrene — særlig østersen — viser, hvor salt vandet har været.

Klimaet var varmt og ret fugtigt, fyrreskoven var langsomt blevet afløst af store egeskove, der dækkede bakkerne omkring Randers helt ned til fjorden. Den gamle fyrreskov i bunden af dalen »drukuede«, efterhånden som havet trængte ind, og det marine ler afsattes i tykke lag over stubbene (se billede side 11). I egeskovene færdedes kronhjort og vildsvin i flokke. Flere mennesker vandrede ind, og befolkningstætheden blev større. Langs de gamle fjordkyster finder vi stenalderfolkenes bopladser — køkkenmøddingerne. Randersegnen har været ret godt befolket, idet vi finder køkkenmøddinger langs skrænterne af hele det gamle fjordsystem, for eksempel ved Grensten, Gjessinggård og videre ud gennem Kollindsund. De har levet som jægere og fiskere, og deres kulturforhold er velkendt og godt beskrevet af vore arkæologer. Denne periode varer til ca. 2000 år før Kristus, så ændres forholdene atter langsomt; havet trækker sig tilbage, til den nuværende kystlinie er dannet, bredderne af den gamle fjord omdannes til sumpe, hvori der dannes tørv, som altså kommer til at ligge ovenpå litorinaleret. Langsomt svinder Randersfjorden ind, og de brede enge dannes omkransende den nye Gudenå, som den nu bugter sig sindigt og jævnt glidende ud til Uggelhuse for dèr at glide ud i Randersfjorden, som vi kender den i dag.

Køligere og fugtigere bliver klimaet dog samtidigt; egeskoven afløstes mange steder af bøgeskoven; men desværre — i middelalderen og måske før — gik det hårdt ud over disse skove, først blev store partier ryddet til agerland, fordi jægerfolkene afløstes af agerbrugsfolk, senere blev store partier af skovene brugt til udsmeltning af den myremalm, der findes under græstæppet næsten overalt i engene og mosedragene. Også det vilde dyreliv gik det hårdt ud over. Den tiltagende befolkning udryddede mange af skovens dyr; det blev husdyrene, hunden, oxen, hesten og svinet, der nu blev enerådende.

Jævnt, næsten umærkeligt er vi gennem årmillioner gledet fra geologien og dens vidnesbyrd om egnens udvikling over i historien og dens fortællinger om, hvorledes befolkningen bliver tættere, samfærdselen og handelen mellem egnens bygder stærkere, og hvorledes de gamle veje mellem disse føres langs de højtliggende områder eller nede i de store dale for til slut at blive ført over dalen, hvor den er smallest, og hvor bunden ligger så højt, at der dannes et naturligt vade-sted; netop sådan et sted blev Randers grundlagt; lige hvor Gudenådalens snæveres ind, og hvor småholmene lettede overgangen, kunne trafikken lettest føres over; længe varede det derfor ikke, før alle veje som strålerne i et edderkoppe-spind løb sammen ved det gamle Randers både nordfra og sydfra for samlet at blive ført over den gamle Gudenådal.

Ernst Krag.

Stednavne i Randers-Bygden

AF LEKTOR REGNAR KNUDSEN

Først må vi sætte rimelige grænser for det område, vi vil behandle. Hvad omfatter og bestemmer Randers-Bygden? Man kunde vælge sig det gamle Ommer (Omunger) syssel mellem Randers fjord og Mariager fjord ned til Viborg; men derved vilde vi afskære os fra landet syd for Gudenådalen og Randers fjord, der hører til Åbo syssel, men er lige så naturligt knyttet til Randers som landet nord for.

Gudenådalen med Randers fjord — Gudenfjord, som den kaldes hos Snorre — i forbindelse med Lilleå, Nørreå og Skalsådalen bestemmer da Randers-Bygden; omkring dem samlede bebyggelsen sig, og her gik de gamle færdselsveje, ja, de var selv færdselsveje, i al fald Gudenåen. Mod nord og syd kan rimelige grænser fås i de gamle herredsgrænser: Støvring, Nørhald og Gerlev herreder mod nord, Galten, Sønderhald og Rougsø herreder mod syd; vanskeligere bliver det mod vest, hvor Viborg amt går helt ind til Randers med Hornbæk; her vil det være rimeligt at gå midtvejs mellem Randers og Viborg til Skern i Nørreådalen mellem Ulstrup i Gudenådalen og Bjerregrav i Skalsådalen. For oversigtens skyld taler vi da om Randers-Bygden nord, syd og vest. (Stednavnene i Randers-Bygden vest er behandlet i stednavneudvalgets »Viborg Amts Stednavne« 1948.)

Ligesom der er et nært forhold mellem by og bygd, er der et tilsvarende mellem Randers og dets opland, og undersøger vi oplandets stednavne, omend kun de vigtigste, kan de fortælle os noget om de mennesker, der gennem tiderne har boet her, om deres bosættelse, sprog, tro og levevis.

Større, endsige sikre, resultater kan vi dog ikke vente; dertil kender vi for lidt til vort ældste sprog og vore ældste landsmænd. Ældste — ja, hvor gamle har vi lov til at tro, at vore ældste stednavne er? Først fra vor tidsregnings begyndelse, omkring Kristi fødsel. Og landsmænd? Nej, der var dengang sikkert ikke danske i det senere Danmark; dem hører vi først tale om i fremmede kilder o. 500,

da der er tale om »Danernes stammer«, altså flere forskellige, men sikkert beslægtede stammer under danerne. Disse stammer (Tjod) findes særlig i Jylland (Sydjylland) og har vel særlig været de »Jyder«, der o. 449 befolkede en del af Sydengland (Kent), og »Angler«, der omtrent samtidig befolkede det nordøstlige England; 400 år efter befolkede saa danerne det meste af anglernes område i England (Danelagen).

Det bliver således årstallene 500 og 800 (1000), som vi med nogen grund kan betragte som milepælene for vore stednavnes historie.

Der er endnu et nordisk folk, herulerne, som danerne skal have fordrevet fra deres bopladser, formodentlig boende ved Kattegats nordøstligste kyster i Norge, Halland og Skåne og måske på de danske øer og østkysten af Jylland; men derom véd vi intet sikkert. Danerne skal være udgået af Sveernes stammer.

Inddeler vi stednavnene efter endelsen, kan vi forsøgsvis og tilnærmelsesvis opstille følgende tidsinddelinger, der altså ikke gælder for stednavne uden endelse. Vi bruger »gottonsk« (G. Schütte) i stedet for »germansk«.

Folkevandringstid:		Vikingetid:
Vestgottske og jyder, angler o. a. (o. 450)	Nordgottske, nordiske danernes stammer	Danske daner (o. 800)
-ung, -ing (undt. -ring)	(o. 500)	-by, -høj
-um (af hem), -tun	-sted, -lev	-toft, -torp, -tved
-torp?	-tved, -torp	-um (dativ flertal)

Men vi må regne med, at disse endelser godt kan have været brugt gennem lange tider og i det hele taget griber over i hinanden.

Randers-Bygden har vi bestemt som herrederne nord og syd for Gudenå (fra Ulstrup—Langå til Randers fjord, altså to herreder af Viborg amt, hvor læserne henvises til stednavneudvalgets »Viborg Amts Stednavne«, og Randers amt undtagen Hobro-Mariagerø (Onsild h.) og Djursland, Mols og Ø. Lisbjerg h.

Det svarer til de gamle sysler: *Ommar* syssel nord for Gudenå og *Åbo* syssel syd for Gudenå og Randers fjord, hvis beboere kaldtes *ommunger*, måske efter et gammelt navn for Skals å Omma (jfr. N. og S. Omme), og *åboer* efter Gudenå, ikke Åbo vest for Århus, der oprindeligt har en anden endelse: -barth, rand.

Her møder vi straks de ældste endelser *-ung* og *-ing* som indbyggernavne, og således må de vel også opfattes i stednavne som *Fausing*, oprindeligt Faksinge, om dem, der bor ved en »faks« eller »manke«, her vel en skovbevokset bakkekam, og *Gesing* syd for fjorden og Gessinggård nord for fjorden, der har navn efter en

nedlagt bondeby, Gesing, indeholder ordet »gas« (jfr. Gassum), der betyder åbning (jydsk »gasåben«), kløft og passer med de stedlige forhold. *Hørning* kommer af »horn«, der betyder fremspring, hjørne, som i *Hornbæk*.

Støvring (»støv«, måske stub), *Sødring* (måske »syd«) og andre navne på -ring, oprindelig -rind »bakke« som i *Ring* (Ø. Alling sogn), er altså kun tilsyneladende ing-navne ligesom *Alling* af »ålende«, land ved å.

Omtrent samtidig med ingnavne er umnavne. Endelsen *-um* er sammentrukket af heim, hem og er det samme som »hjem« og betyder bolig, gård, by. Vi har nævnt *Gassum* svarende til Gesing; i den såkaldte »brofjerding« øst for Gudenå har vi på en stribe *Haslum* af hassel (skrives fejlagtigt Haslund), *Værum* vist af »Vær«, der i oldengelsk (Wareham) betyder »dæmning«, og *Ørum* af »ør«, grus. Længere inde har vi *Stånum* af »stafn«, fremspring i bakker, og *Voldum* (af gammel dansk »wal«, jævn mark og udtalt Vollum).

Ofte er umnavne stærkt sammentrukne som i *Lem* (jfr. Hem, Sem i Onsild h.), der indeholder et ældgammelt ord for gravhøj, »hlaiwa«; de udtales alle med lang vokal. Nord for fjorden har vi desuden *Jennum* af »Ene(bærbusk)«.

Stangerum indeholder ikke »hem«, men -rum, »rydning«, og »stang« som skelpæl, og *Husum* i Husumgård (Glenstrup s.) er dativ flertal af hus, oprindelig »ved husene«; de er begge langt senere.

Disse vore ældste stednavne findes på tørtliggende, letmuldede jorder, som vort ældste landbrug måtte foretrække.

I den næste stednavnegruppe møder vi imidlertid *personnavnene* som forled, og det kan være tegn på kolonisation ved indvandring, fredelig eller ikke, eller begge dele som i Danelagen.

Måske snarest fra overgangstiden er stednavne på *-sted*, ældre *-stad*, »bosted« eller blot »sted«. *Helsted* er således vel »Helges gård« (Helstedgård), *Råsted* er Rolfs, *Ørsted* er Øders; sammentrukne former er *Handest* (oprindelig Hannestad, Hansted), »Hannis« gård, og *Ølst* (oprindelig Ølverstad, Ølsted). Oprindelige naturnavne er *Knejsted* af knæ, vejknæ, og *Kovsted* af kove, fordybning. Stednavne på *-sted* findes i det angelsaksiske England, for eksempel Tisted, der dog har en anden oprindelse end det danske.

I Randers-Bygden er disse personnavne dog alle nordiske ligesom i stednavne på *-lev*, der betyder efterladt gods, eje; ejerens navn er i *Årslev* År, i *Enslev* rime-ligvis Edin, i *Edslev* måske Edker, i *Gerlev* Geri, i *Harridslev* Hared, i *Ingerslev* Ingir eller Ingwar, i de tre *Tørslev* vel Thyrir (eller Thøger?). I Jylland synes levbyernes personnavne at tilhøre et yngre lag end på øerne, hvad der også kan tyde på indvandring østfra, og at tilhøre de frugtbare dele af landet, særlig nord for den

tidligere skovdækkede israndslinie fra Horsens fjord til Nisum fjord og syd for Kongeåen med Farrisskoven. De er ofte anselige byer med stort hartkorn på frugtbar (ler)muldet jord og findes kun i Norden, bortset fra Thyringen med navne paa -leben (Eisleben). Er det de af danerne fordrevne heruler? Eller minder om et ældre herulerrige?

Med stednavne på -ager er vi sikkert nær vikingetiden, hvad personnavne som Krog i *Krogsager* (Hwilf i *Hvilsager* er nok ældre) tyder på; nogle indeholder måske gudenavne som Thor i *Torsager*, der dog lige så godt kan være et mandnavn som i det nærliggende *Hvilsager*, dog ikke Njørd i *Nærager*, der i gamle skrivemåder og endnu i folkemunde er det oprindelige navn for *Nørager*. Og en lille bakke hedder nærsåt, »såt« eller sot er »lille so«, i for eksempel at »drive sot i hvol (hul)«.

I Linde sogn ved Rismøllebæk mellem Mejlbj, Gimming og Harridslev findes Torsmark og Frøs (Frøjs) brønd eller kilde, i nærheden tinget og tinghøj, hvad der tyder på et gammelt kultsted med Thor som tingets værnegud. *Frøvadsholm* ved Ovst (øverste) mølle er et nyere navn, men måske opkaldt efter et gammelt vadested.

I Danmark, hvor »bjerg kun er bakke«, findes der mange stednavne på -bjerg, også i Randers-Bygden. *Hadbjerg* kan indeholde et germansk ord for »kamp, strid«. *Jebjerg* indeholder eg, *Kastbjerg* ordet kas, varde, baune (1496 Kasberg vold og Kasberg forborg), *Laurbjerg* et »Lar«, træ?, *Stejlbjerg*, en stejle, pæl ved rettersted, det skrives også Steigelborg med veksling mellem bjerg og borg; derimod indeholder *Katbjerg* ved Katbjergdal i Onsild herred voldstedet for en middelalderlig borg, Katbjerg slot (1359 Collis Catti).

I stednavne på -by har vi den typiske vikingetidsendelse for danske stednavne i England (Danelagen) og Normandiet, hvor de dog som regel er sammensat med personnavne, der svarer til navnene i vore runeindskrifter, hvad de ikke er i Danmark undtagen i Sydslesvig og langs Østersøen; ellers har vi mest naturnavne som i *Bjergby* og *Dalby*, der også findes i England og Normandiet. *Dyrby* er oprindeligt Digherby (»diger«, tyk, stor) og indeholder således ikke »dyr« som i Derby, en dansk koloni i England; *Karlby* er oprindeligt Karleby, »karlenes, krigernes, fribøndernes by«; *Mejlbj* er oprindeligt Medelby, middelby mellem to andre; *Råby* indeholder et dialektord »råge«, dyng, lav bakke; *Stovby* har navn efter en »stue«, måske en »stenstue« ved en væbnergård, der har været her ligesom ved de fleste andre stednavne på -by. *Tjæreby* minder vel om tjærebrænding, *Udby*'erne om deres beliggenhed ude ved herredsgården eller fjorden.

Stednavne på -bæk er også almindelige i England og Normandiet, for eksempel

Holbæk af »hole«, kløft; desuden *Essenbæk*, oprindelig Eskingbec af ask. *Nørbæk* og *Sønderbæk* ender ikke på -bæk, men på bægh, måske beslægtet med »baggi«, bylt, højning.

Ejendommelige er to stednavne på -*ferg*, »færge« i *Asferg* af ås og *Næsferg* (N. Bredning) syd for Gudenå. Typen findes i England, hvor »ferry« er et dansk låneord, for eksempel i Ferriby.

Stednavne på -*holm* er her alle gårdnavne; holm findes i England og Normandiet. *Klausholm* er oprindelig Klaksholm med »klak«, lille høj, klump, brugt som tilnavn (Harald Klak); *Løvenholm*, oprindelig Gesingholm, har navn efter ejerne Rantzauernes våbenmærke; *Trudsholm* af Trugot, Truid, er oprindelig navn på voldstedet Gl. Trudsholm, hvorfra det er overført til det nuværende Trudsholm, der oprindelig er hovedgården *Skøttrup* (af skytte), hvad marknavne viser.

Stednavne på -*holt*, »skov, skovrest«, og -*lund* synes at have forbindelse med hjemligt hedenskab og kultus. Holt bliver ofte i sammensætninger til -(h)alt som i *Romalt*, hvor »rom« synes at være det samme som »rum«, rydning, i Stangerum; hovedgården *Stenalt* er Stenholt, »stenet krat«. Disse skovnavne hører særlig hjemme syd for Randers fjord i Sønderhald herred, den skovrigeste del (Stenbjergholt), ligesom *Lund*, *Estruplund*; *Fruerlund* i Vorup sogn var o. 1340 navn på et »afhugget skovland«, hvor Niels Ebbesen og hans fæller efter folkevisen bandt deres heste før overgangen over den gamle Randersbro, og på en nu forsvunden gård; skov ved en herregård kaldtes i gamle dage Fruerlund. *Vindbylund* i Gerlev sogn er oprindelig Vinbærlund med vilde ribs. Lund er udbredt i England og Normandiet.

I stednavne paa -*høj* betegner endelsen en gravhøj og afslibes ofte til -å som i *Langå*, oprindelig Langhøj, og til -e som i *Sædde* (Mellerup sogn). I stednavne på -*ild* synes -ild her at være et »vedel«, et udstrakt vadested som i *Vejlby*, oprindelig Vedelby; *Ørrild* af ør, grus, *Vivild* af »vi«, helligdom eller af vibe (viw-ild).

De ældgamle stednavne på -*tun*, »hjemmemark«, der er så udbredt i det angelsaksiske England (Eton o. s. v.) findes her kun i *Galten*, måske »galge« ved tingsted, fra den ældste periode med -ing og -um (hem).

Rydningnavne på -*toft* og -*tved*, der findes i Danelagen og Normandiet, findes her kun i *Assentoft* af Asmund og i *Tvede* og *Littved* (Lille Tved), der betegner tomt og rydning.

De talrigeste vidnesbyrd om rydning og opdyrkning er dog de mange stednavne på -*torp* (-drup, -trup, -rup), udflyttergård eller -by; de er både ældre og yngre, fra oldtid til middelalder. De fleste torper er sammensat med udflytterens navn, tit med ejefalds (genitivs) s foran -trup; de ender således ikke på -strup. De

senere torper kendes på kristne navne som *Kristrup* af Kristiern (*Munkdrup*, oprindelig Munkedrup, er munkenes torp) eller på middelalderlige former af gamle navne som *Tøjstrup* af Tyki, Tyge, *Ebbestrup* af Ebbe. Undertiden er de dog sammensat med naturnavne som *Eldrup* af elme, *Moestrup* af mose, *Sjørup* af sø, eller navne på verdenshjørner som *Østrup* eller på beliggenhed som *Mellerup* af Medeltorp, jfr. Medelby, Mejlby. De må ses i sammenhæng med en moderby, en »adelby«, og er ofte blevet hovedby (sogneby) som *Spentrup*, der vel er en udflytterby fra Jennum; andre er blot gårde, ofte opstået af en afbrudt bondeby som *Alstrupgård* af Alfs torp og *Estrup*, oprindelig Essentorp, der kan indeholde Esking, jfr. Essenbæk; *Blendstrup* af Blæing, søn af Blaa d. v. s.: Mørk, tilnavn); *Glenstrup*, i 13. årh. Glechings torp, indeholder vel et navn Glæthing, »søn af Glad«, ukendt som mange andre. Navnene svarer ofte til dem i vore runeindskrifter som *Gundestrup* af Gunnar, *Hallendrup* af Halfdan, *Kastrup* (Langkastrup) af Karl, *Kåtrup* af Kåre, *Løjstrup* af Lodden (tilnavn) ligesom et gammelt marknavn Løjstrup (V. Velling sogn) af Loddens torp ligesom »Loddens grav« i runegravstenen på kirken, *Torup* af Toke, *Tårup* af Tovi, Tue, *Tåstrup* af Thor eller Torsten, *Trustrup* af Trugot, Trued, True. Endvidere *Askildrup* af Askatla (kvindenavn), *Bjellerup* af Beli, Bjali, *Drammelstrup* af Dragmel, *Ginnerup* af Ginni og *Gjandrup* af Germund, German(d) (jfr. Ingemund, Ingeman[d]; Gudmund, Gudmand), *Termestrup* af Termund, Terman(d), *Stevnstrup* af Stefnir, *Randrup* af Rani o. s. v.

Stednavne uden endelse er *Bode* af boder, småhuse eller skure fra den tid, da Bode var ladeplads for Ørsted; *Floes* er vel opr. flå (bark til fiskenet) + huse; *Fri-senvold*, oprindelig ladegård til det nedbrudte Tordrup eller Torup slot (af Thord eller Thore), har fra 1664 navn efter ejeren Mogens Frijs (senere til Frijsenborg); *Grund* betyder »by ved bunden af en fjord« (Grund fjord); *Hald*, herredsbym for Nørhald herred, ligger på en hald (gammel dansk hall) eller skråning (Sønderhald herred har navn efter den udtørrede Hall sø), *Kare* med Kardeholm, tidligere »Roxø have« i Rougsø herred (oprindelig Roks ø, vel et ukendt navn Rok) er vist det norske »karæ«, lav busk; jfr. Karmark; *Vore* er »ore«, udmark; *Rud* er rydning, jfr. Rodskov, Eskerod; *Skern* er oprindelig navn på Nørreå og indeholder skær, ren; *Sparrehuse* er spurvehuse, jfr. Sparkær, og *Uggelhuse* er uglehuse.

Regnar Knudsen.

Jeg skylder stednavneudvalget og særlig dr. Kr. Hald tak for oplysninger og drøftelser og henviser iøvrigt til dets bind om »Randers Amts Stednavne«, der er under forberedelse. — Efter redaktionen af ovenstående var endt, udkom dr. Kr. Halds fortrinlige bog »Vore Stednavne« 1950, hvortil interesserede henvises, navnlig hvis forklaringen er forskellig, f. eks. af navnet Randers.

R. K.

Runestene i Randers-Bygden

AF LEKTOR REGNAR KNUDSEN

Vikingetidens runestene er *mindestene*, først efter den tid tillige gravstene eller ligstene; som mindestene skulde deres runeindskrift tale til de levende om de døde (»stenen siger —«); derfor blev de rejst på en iøjnefaldende plads: på bakker (»bjerg«), ved gravhøje, ikke på gravhøje, hvor man altså heller ikke kan vente at finde de afdøde begravet, ved alfarvej eller »alfarvand«, for eksempel Gudenå, særlig hvor meget folk søgte sammen: tingsteder, vadesteder, vier, gudehove, kirker og lignende.

Det benyttede runealfabet (»futhark«) er de såkaldte »yngre runer« med 16 tegn i modsætning til de »ældre runer«, for eksempel guldhornsindskriften, med 24 tegn. Men foruden at kende disse 16 tegns bogstavværdi i vort alfabet må man også kende selve sproget olddansk, der var fælles for hele norden under navnet »dansk tunge« og omtrent det samme som »oldnordisk«, der egentlig er oldislandsk eller vestnordisk, medens olddansk og oldsvensk er østnordisk. Medens olddansk (oldnordisk, oldislandsk) står nærmest nyislandsk af nynordiske sprog, er forskellen mellem olddansk og nydansk så meget større, at vort runesprog næsten føles som et fremmed sprog; derfor er det nødvendigt at kende sagsproget »oldnordisk« for at forstå vort runesprog.

Her er det imidlertid ikke sproget, men runestenenes plads og indskrifternes indhold og udsmykning, det kommer an på.

Det gælder da om at kende disse mindesmærkers *oprindelige* plads, da de fleste er flyttet, dog næppe ret langt, for at tjene som byggeemne i kirker, også »ødekirker« som Handest (Glenstrup st. 2) og måske Mejlbysten, broer, stenkister, huse, vandmøller, byporte, stendiger, særlige kirkegårdsdiger og lignende. Det hedder i et af Eddadigtene: »Ej står sten ved vej, om ej frænde den for frænde sætter«. Derfor kan man være temmelig vis på, at den oprindelige plads vil være at søge, hvor der har været færdsel og i forbindelse dermed vel også ofte bebyggelse på det »strøg«, selv om stedet kan være ensomt nok, for eksempel ved en

Virring-stenen, toppen.

Fra „Danmarks Runcindskrifter“.

langt ældre gravhøj. En oversigt over de steder, hvor der er fundet runestene i Randers-Bygden — flere er atter forsvundet — vil vise disse »strøg« i vikingetiden.

<i>Randers-Bygden vest</i>		<i>Randers-Bygden nord</i>	<i>Randers-Bygden syd</i>
<i>Gudenådalen</i>	<i>Lilleådalen</i>	Mejlby	Ø. Alling
Randers (2)	Laurbjerg	Spentrup (2)	Virring
Grensten	<i>Nørreådalen</i>	Asferg	(Gesing [2])
Langå (6)	Ålum (4)	Glenstrup (2)	(Vejlby)
Torup	Ø. Velling	V. Tørslev	Stenalt
S. Vinge (2)	V. Velling	Dalbyover	
Ørum (syd)	Skern (2)		
	<i>Skalsådalen</i>		
	Bjerregrav (2)		

I Gudenådalen fra Randers til Langå findes »strøget« på dalens nordlige og nordvestlige højdedrag; kun Langåstenen 1 synes at være opstillet ved selve sejløbet; fra den anden side af Gudenå har vi kun Ørumstenen. De andre ådale med Gudenådalen fra Langå vestpå har tilladt færdsel og bebyggelse. Alle stednavnene har sikkert eksisteret i vikingetiden. Der har rimeligvis været mange flere runestene, og nogle kan måske endnu findes.

Som den eneste naturlige forbindelse af betydning fra ældgammel tid mellem nord og syd over Gudenådalen lå *Randers*, som derfor måske er ældre end vikingetiden, selv om navnet ikke er ældre. Når der kun er fundet 2 runestene i Randers, men 6 i Århus, kan man ikke deraf slutte til nogen forskel i betyd-

Bjerregrav-stenen 2.
Fra „Danmarks Runeindskrifter“.

ning; der er også fundet 6 ved Langå, der dog ikke lå ved alfarvej eller dog hovedvej. Man kan overhovedet ikke af runestene og deres antal slutte til bebyggelse på stedet, kun til færdsel og indirekte til en vis bebyggelse ad færdselsstrøget. I en by som Randers kan der være skjult runestene, der endnu kan komme for dagen; således blev Randersstenen 2 opdaget i 1910 ved nedbrydningen af et gammelt hus i Vestergrave (nr. 46); den anden lå i 1820 »uden for tobaksspinder Hjalendrups hus (nr. 5) i Storegade«.

De andre runestene ved Gudenådalen har rimeligvis haft deres plads langs den gamle færdselsvej Randers—Ringkøbing (Jydske samlinger 5 R, VB. 3 H. 1942) over Hornbæk vase, Fladbro, Dagsvad, Ulstrup og Rønge; i al fald havde den sagnomspundne Sønder Vingesten 1 sin oprindelige plads mellem vejstrækningen Ulstrup—Rønge og Gudenå; nu står den ved herregården Ulstrup og kaldtes før Ulstrupstenen, idet DRI har indført sognebetegnelser overalt.

I Nørreå- og Skalsådalen gik de to hovedveje til Viborg, og i Randers-Byg-

den syd samler runestenene sig om Allingådalen med Ousenbæk og den gamle hovedvej (adelvej) til Æbeltoft over N. Hørning, Hvilsager, Thorsager, Rostved, medens de i Randers-Bygden nord fordeler sig langs gamle færdselsveje: Mod nord over Spentrup—Dyrby, mod vest over Asferg til Glenstrup sø og mod øst over Lem, Mejlby, Dalbyover; stenene fra Mejlby, Asferg og Glenstrup har stået ved høje og veje ligesom Ørumstenen.

Hvad står der så på disse sten? Ikke meget, men dog mere end på vore gravsten. Tidens mennesker yndede at udtrykke sig kort og knapt, og materialet tillod heller ikke nogen vidtløftig, rosende omtale, som store høvdinge eller deres enker kunde tillade sig, for ikke at tale om konger som Harald Gormssøn, der i Jelling vilde skrive et stykke danmarkshistorie om sig selv. For almindelige mennesker gjaldt en formel, som på Randersstenen 2: »Toke rejste sten denne efter Thorsten sin broder og Inge sin fader«, for øvrigt den eneste runesten, hvor faderen nævnes efter sønnen. Undertiden tilføjes en betegnelse for den afdødes stilling i samfundet, ligesom på vore gravsten R. af Db., »en meget god (d. v. s. velbyrdig) thegn«. En thegn betegner en ældre bosiddende mand i modsætning til »dreng«, d. v. s. ung kriger, måske svarende til middelalderens forskel mellem »riddere og væbnere« (i England »knights and drengs«); thegn har vist også betegnet en rang inden for hirden; ordet »frimand« dækker ikke, da en »dreng« sikkert også var en frimand.

Som regel er det familieforhold, der er tale om: fader, broder, søn, mand (bonde, d. v. s. husbond), kone, fostre (d. v. s. fostersøn), søstling (d. v. s. fasters søn, fætter); men ofte er der tale om tjenesteforhold som mellem herre (en drotten) og undersåt som på Skernstenen 2: »Odinkar hin drottenfaste«, herre og tjener som på S. Vingestenen 1: »Skippere sine«, fører og undergIVEN eller fælle, soldaterkammerat, »kriger i samme vikingelag« (Jomsvikingerne, Trælleborgvikingerne) som på Torupstenen: »— mand Svens« og på Dalbyoverstenen: »fælle sin«.

Sjældnere tilføjes lovord om den afdøde som på Skernstenen 2: »den dyre og hin drottenfaste«, men også forbandelser over hans drabsmand som på S. Vingestenen 2 og mod den, der ødelægger mindesmærket (minder, kumler), efter en almindelig besværgelsesformular som på S. Vingestenen 2: »ræte (d. v. s. utyske eller sejdkarl, d. v. s. troldkarl) den mand (være), som øder dette minde« eller »disse kumler opbryder«.

Særlig interesse i denne forbindelse har udsmykningen med tegn og figurer; for at forstærke forbandelsen på Skernstenen 2 er indskriftens midtparti udfyldt med et billede, en såkaldt »maske« eller »dæmonmaske«, af en sådan »ræte«

eller »sejdkarl«: et skrækindjagende fjæs med gloende øjne og flettet skæg, altså et udtryk for hedenske forestillinger ligesom den stiliserede Thorshammer på Spentrupstenen 2, der svarer til den udtrykkelige Thorspåkaldelse på Virringstenen: »Thor vie disse runer«, indskriften stilles under Thors værn.

Også tidens forestillinger om livet efter døden finder udtryk i billeder som skibet med mast og sejl på Spentrupstenen 1, der sikkert skal være det på nordiske billedsten, særlig på Gotland, fremstillede »dødeskib«, der sejler de døde krigere til dødsriget Hel, hvortil de også kunne komme til hest i et »døderidt« som i det på Ålumstenen 3 indhuggede billede af en kriger til hest med skjold og fane. På Glenstrupstenen 2 findes et billede af hjort og hind, hvis betydning er uvis.

I modsætning til disse vidnesbyrd om tidens hedenskab står vidnesbyrd om kristendom fra det lille klodsede kors på V. Tørslevstenen, der synes tilføjjet senere, måske fordi stenrejseren er blevet kristen — til udtryk som »Gud hjælpe hans sjæl vel« på Ålumstenen 3 og »Gud hjælpe deres sjæl« på Grenstenstenen.

Af denne modsætning mellem hedenskab og kristendom på egnens runestene kan man dog ikke slutte til nogen væsentlig forskel i tid eller tro, da det er en brydningstid, og hedensk vantro og overtro kunde leve sammen med kristen tro og holde sig længe, ja, lige til nyere tid.

Kun een af egnens runestene synes at være afgjort hedensk både i indskrift (før Jelling tid) og indhold, nemlig Laurbjergstenen: »Bolnøds (?) sande (værnekraftige) sten. Ville (ristede runerne)«; den har tillige som enkelte andre skålformede fordybninger fra tidligere perioders ritus (broncealderens soldyrkelse?); de kan dog godt have haft en hellig (sakral) betydning i tiden; mere betyder den knappe form (jfr. Hammelstenen »ulvs sten«) og ordet »sand«, hvis tolkningen ellers er rigtig.

Oversigt

Runeindskrifterne på grundlag af Danmarks runeindskrifter ved Lis Jacobsen og Erik Moltke 1942 (DRI).

Randersstenen 1: (Randers museum)	Spurv (?) rejste sten denne efter (Api) . . . en meget velbyrdig thegn.
Randersstenen 2: (Randers museum)	Toke rejste sten denne efter Thorsten sin broder og Inge sin fader.
Mejlbystenen: (Randers museum)	Åne rejste sten denne efter Eskil, søn sin, som død blev med Thore i Øresund.
Stenaltstenen: (Brudstrykke i slotshaven)	Asser Stufssøn rejste sten denne efter Broder, søn sin.

Spentrupstenen 1: (Kirkegårdsdiget) Udsmykning:	. . . disse runer (monne) længe leve. Dødeskibet.
Spentrupstenen 2: (Randers museum)	Askatle rejste (efter . . .) Is Spagesøn sten denne. Navnet Askatle findes i Askildrup.
Asfergstenen: (Nationalmuseet)	Thorger Tokesøn rejste sten denne efter Mule, broder sin. Såre god ro (være) din' eller snarere såre »velbyrdig thegn«.
Glenstrupstenen 1: (Nationalmuseet)	Thorer rejste sten denne efter Gunnar, fader sin.
Glenstrupstenen 2: (Våbenhuset) Udsmykning:	Toke satte sten denne efter Uflå (?), fader sin, en meget velbyrdig thegn. Hjort og hind.
Tørslevstenen: (Våbenhuset) kors	Hala rejste sten denne, Litu søn, efter Asulv (eller Aslef), broder sin.
Dalbøverstenen: (Våbenhuset)	Tovi (Tue) Kitusøn satte [denne sten efter . . .] i, fælle sin, fostre (søn) Thorgnys.
Virringstenen: (Våbenhuset)	Germund? (N. N.s søn) gjorde minder disse efter Sasser. Star (Stær) rejste sten efter den døde. — Thor vie disse kumler (d. v. s. mindesmærker).
Ø. Allingstenen: (Våbenhuset)	Thorer rejste sten denne efter Fastulv Myge.
Ørumstenen: (Brudstykker forsvundne)	Ønd? og B . . . (eller Th . . .) og Tola (eller Tole) og Thorger ialus gjorde minder disse efter Kvog (eller Kvig) . . . s søn, en meget velbyrdig thegn.
Laurbjergstenen: (Våbenhuset)	Bolnøds (?) sande sten. Ville (ristede runerne).
Bjerregravstenen 1: (Våbenhuset)	Tove rejste sten denne efter Tomme (?), mand sin, (en velbyrdig) thegn. Han . . . Tvegge Hén.
Bjerregravstenen 2: (Våbenhuset)	Gyde rejste sten denne efter Torbjørn, bonde (ægtemand) sin, en meget velbyrdig thegn. Og Thord ristede runer disse.
Grenstenstenen: (Kirken)	Toke Smed rejste sten denne efter Revle, søn af Esge Bjørnssøn. Gud hjælpe deres sjæl.
Ålumstenen 1: (Våbenhuset)	Tole rejste sten denne efter Ingjald, søn sin, en meget velbyrdig »drenge«. Dette minde vil . . .
Ålumstenen 2: (Brudstykke)	
Ålumstenen 3: (Kirkegården) Udsmykning:	Vigot rejste sten denne efter Esge, søn sin; Gud hjælpe hans sjæl vel. Rytter med skjold og fane.
Ålumstenen 4: (Kirkegården)	Thyre, Vigots kone, lod rejse sten denne efter Thorbjørn, søn Sibbes, søstling sin, som hun huede bedre end egen søn (eller en kær søn).
Ø. Vellingstenen: (Nationalmuseet)	Brudstykket har kun: Thorg . . .
Torupstenen: (Forsvundet efter Københavns brand 1728)	Asgot Videsøn, kimsmand Svens, rejste sten d[enne] efter brode[r]. For det uforklarlige kimsmand foreslår D R I at læse kønsmand (slægtning, oldnordisk kynsmandr, engelsk kinsman) eller lagsmand (fælle i vikingelag, jfr. Sjellestenen); her foreslås at læse kongsmænd, ku(nu)ngsmændr (i kongens tjeneste eller tilhænger af kongen), forkortet af pladsmangel.

Langåstenen 1:	(Brudstykke, forsvundet i København.) Stod ved Gudena nær Langå station ligesom
Langåstenen 2:	(efter tegninger den højeste danske runesten) Hvad (?) rejste sten denne efter N. N. fader sin og efter Jærpulv, broder sin. Thore h[uggede (?) . . .].
Langåstenen 3: (Kirken)	X (rejste) sten (denne) efter Y, broder sin, en meget velbyrdig thegn.
Langåstenen 4:	(5, 6 forsvundne; 4a og 4b i Randers museum) 4a: Toke . . .
S. Vingestenen 1: (Ulstrup slotspark)	N. N. rejste sten denne efter skippere sine, Thire og Tue.
S. Vingestenen 2: (Hjørnet mellem Våbenhus og skib)	Audi (?) rejste sten denne efter Urøke og Kade, brødre sine to. N. N. sårede og sejdede. En »ræte« den mand (være), som øder dette minde.
Sternstenen 1: (Kirkegården; på hovedet)	. . . Osbjørn . . . sin . . . Haralds . . .
Sternstenen 2: (Kirkegården)	Sasgerd rejste sten, Finnulvsdatter, for Odinkar Osbjørnssøn, den »dyre« og den »drot(ten)tro«.
Udsmykning:	Maske.

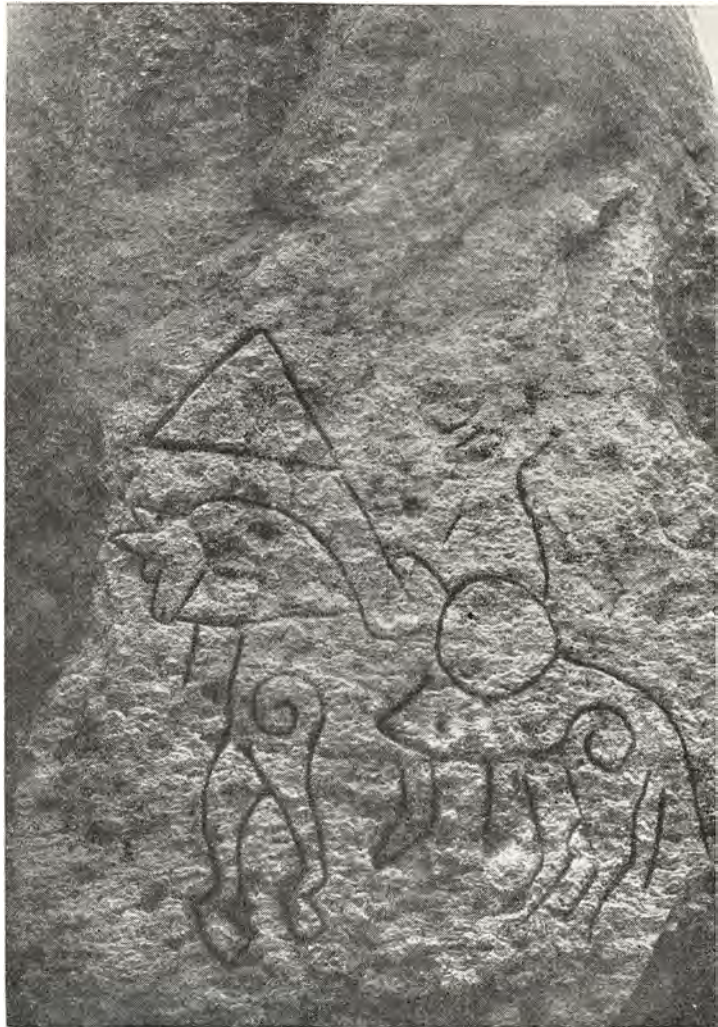
Anm. Middelalderlige (o. 1250) indskrifter på ligsten er

V. Vellingstenen: (Kirketårnets sydside)	Loddens grav.
Gesingstenen 1: (Nationalmuseet)	Thuæth gjorde dette hvalv (ligsten) over Thyri Ebbesøn Lave . . . Nikolaus skærme. Horder.
Udsmykning:	Biskop i Ornat. Figuren skal rimeligvis være St. Nikolaus af Myra. Gesingstenen 2 og Vejlbystenen er forsvundet; det er tvivlsomt, om det har været runer.

Navnene er typiske for vikingetiden; dette bevises blandt andet af, at de fleste forekommer i de danske stednavne i England (Danelagen), hvor den danske bosættelse væsentlig fandt sted i første halvdel af 800 tallet; for eksempel findes Api (Ebbe) i Apethorpe, Asgot i Osgodby, Asulv i Aislaby og Usselby, Askill (Eskil) i Asselby; det samme gælder navne som Osbjørn (Asbjørn, Esbern); Bjørn (i Barnby), Broder, Germund, Gunnar, Ingjald, Kati, Krog, Mule, Thore, Thorger, Tole, Tovi (Tue), Sibbe (af Sigbjørn), Vide, Ville.

Nogle er oprindelig tilnavne (Fastulv): Myge, d. v. s. den bløde, Spage, d. v. s. den spagfærdige, Lodden, d. v. s. den lodne (i hovedgården Løjstrup og i marknavnet Løjnstrup i Loddens torp i V. Velling sogn, jfr. Loddens grav på kirkens sydvæg).

Stenrejserne er sikkert højættede (»gode«) mænd og kvinder (Gyde, Sasgerd, Thyre, Tove), i al fald fribårne, men også frikøbte som Toke Smed (d. v. s. mester, sten- og runemester) på Grenstenstenen, der sikkert er den samme, som har rejst

Ålum-stenen 3. Detail af side B.
Fra „Danmarks Runeindskrifter“.

Hørningstenen i Århus amt over »Troels Gudmundssøn, der gav ham guld (eller kuld) og frælse«.

Nogle navne bæres af mænd af særlig fornem byrd; således er Odinkar afgjort et høvdingenavn, når han på Skernstenen 2 betegnes som »drottenfast«, d. v. s. herretro, og hvis »drotten« ikke er Gud (Kristus), synes hans »drotten« kun at kunne være en konge, selv om en »drotten« ikke dengang har haft nutidens snævrere betydning; vi skriver dog stadig en jorddrot. Men hvilken konge? Hans fader Osbjørn nævnes åbenbart på Skernstenen 1; han eller hans søn har rejst sten for en mand (broder?), og i den forbindelse nævnes Harald, et navn, der tilhørte kongeslægten. Men når »Harald« på andre runestene (3) betegner kong Harald (Gorms-

Sønder Vinge-stenen 1.
Fra „Danmarks Runeindskrifter“.

søn), hvorfor skulde denne sten så være en undtagelse? Osbjørn eller hans søn kunde således antages at have stået i et særligt forhold til Harald Blåtand i en tid, da denne havde særlig brug for tro mænd, som under stridighederne med sønnen Svend Tveskæg, der måske er den Sven, der omtales på Torupstenen, rejst af »Asgot Videsøn, Svens — mand«, enten det nu er »kønsmand«, d. v. s. slægtfælle, slægtning, eller »lagsmand« under samme vikingelov eller vikingelag, eller »kongsmænd«. Det eneste sandsynlige i denne forbindelse er Harald = kong Harald og drotten = kongen; resten er gisninger. Derfor bliver disse runestene ikke at betegne som »historiske«; der er kun en historisk mulighed ligesom på Mejlbystenen; den betragtede Wimmer som »historisk« på grund af tilføjelsen

»som blev død med Thore i Øresund«, hvor slaget ved Svold eller en del deraf skulle have stået; men det går naturligvis ikke an, når der i indskriften ikke tales om kamp, men snarere blot om et forlis; er der tale om kamp, plejer det at være nævnt.

Sasgerd Finnulvsdatter har, siden hun nævnes med sin faders navn, været en højættet kvinde af den type, som blev fremdraget i 1880 i den ene af de to hvilehøje nord for Randers ved Mariager landevej; liget har været nedlagt påklædt i en dragt af silke og uldent tøj, som gravgods har hun haft med sig saks, kniv, perler, hvæssesten m. m. Skerngård, senere Skern slot, har vel været ættens gård.

To fornemme kvinder i Bjerregrav har rejst sten for deres mænd, og i Ålum har først den kristne Vigot villet mindes sin søn Esge (Asger), derefter har hans kone Thyre efter hans død rejst mindsten for sin fætter Thorbjørn (Torben) Sibbesøn, som hun holdt mere af end (om det havde været) hendes egen søn; han har med andre ord været hende i søns sted.

Den mest omtalte runesten har været S. Vingestenen 1 (Ulstrupstenen), på reformationstiden kaldet Grøndalstenen eller »stenen i grønne dal«, hvorfra man troede, den var flyttet. Ifølge A. S. Vedel skulde den indeholde en spådom om Danmark efter en optegnelse hos Ole Worm: A. D. 1503 drog M. Jens Christoffersen, kannik udi Ribe, fra Viborg til Randers (ad Ringkøbingvejen). Da fandt han udi en dal, som kaldes Grøndal, disse efterskrevne ord udhugget i en sten med kobberbogstaver:

Ole Worm

(retskrivningen moderniseret)

*Kirker skulle blive til fangetårn
og skalke skulle trives
og danske mænd ugæve
og fange tyske sæder
og herremænd skulle blive købmænd
og præster til bønder (bunder)
og bønder til vidunder.*

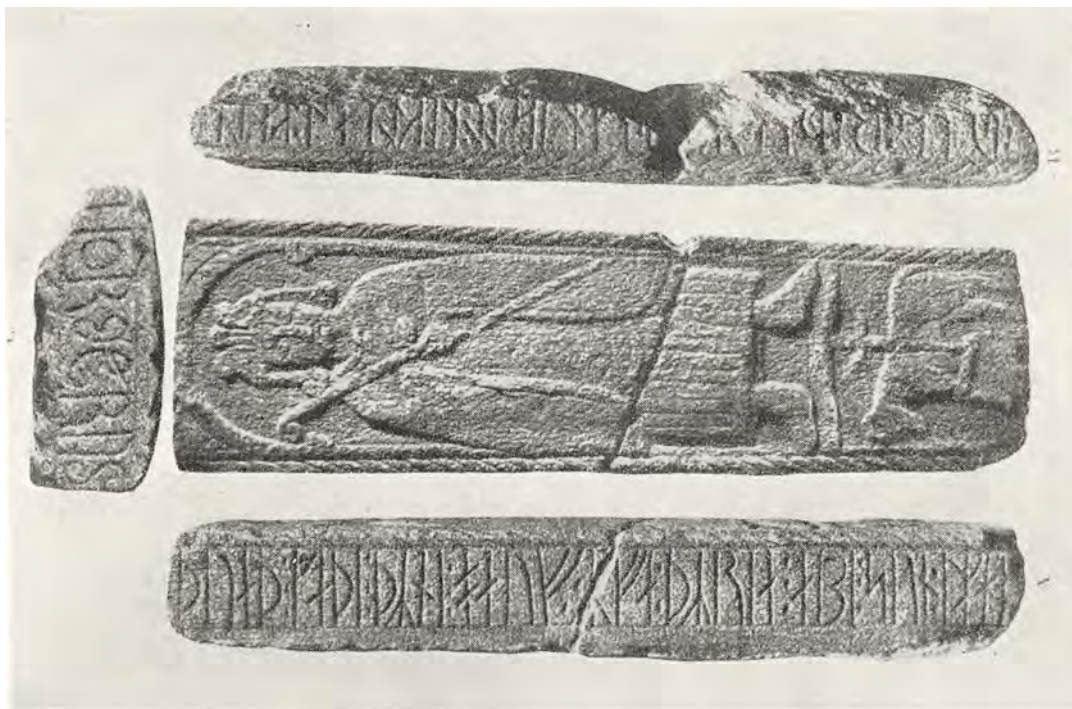
A. S. Vedel

(omdigtet)

*Træl fange i magt
og ædelt blive foragt
præst skal blive bundet
og bundet til vunder
dansk skal fange tyskes sæd
Men vé dig Danmark derved,
og end står stenen i grønne dal.*

Den gode munk har imidlertid blot villet udtrykke sin uvilje mod udviklingen indtil reformationstiden.

I virkeligheden har her kun en mand villet hædre sine »skippere«s minde ved at rejse sten for dem; men dette giver os et indblik i tidens forhold. Manden har åbenbart haft skibe på søen for at drive handel og ikke blot i hjemlige farvande. Han har med andre ord været skibsreder, ikke blot landmand, sømand og kriger, men også købmand, som vi véd fra andre lande, at den tids danske var. Vikingetidens historie kender vi bedst fra England. De grundede kolonier i England,

Gesing-stenen 1.

Fra „Danmarks Runeindskrifter“.

Irland og Frankrig, befæstede byer og åbnede markeder; naturligvis, de plyndrede og hærgede samtidig, som for øvrigt de mest civiliserede gjorde på den tid; men de lod det særligt gå ud over kirker og klostre, deraf deres dårlige ry, og så var et godt ry (ordstirr) dog deres ideal.

De tog jord under plov i England og Normandiet, byggede gårde (by's) og landsbyer samlede omkring faste punkter som »femborgene« (Derby, Leicester, Lincoln, Nottingham, Stamford), og når de følte sig stærke nok, dannede de kongeriger (York, Cambridge); ellers nøjedes de med at åbne markeder som ved Loirefloden i Vestfrankrig. Ikke blot deres kvinders sølvindvirkede silketøjer, men guld- og sølvsager, sølvindlagte våben og meget andet fundet i Danmarks jord, ligesom udenlandske, særlig irske, kilder vidner om, at de også var »farmænd«, d. v. s. rejsende købmænd.

Indskriften på S. Vingestenen 2 fortæller om hjemlig kiv og strid: To venner af stenrejseren blev såret af N. N., der ved trolddom (sejd) gjorde sårene dødelige; selv om tolkningen er usikker, er der for langt til Wimmers: »Sæl den, som pløjede og såede ung, det vil sikkert give grøde«; så megen ros for landbofid passer bedre til slutningen af 1700 tallet og senere.

Men sammenhold og samvirke, organisation og Kooperation var de mestre i, særlig i skibsbygning, militær organisation og lovfæstet selvstyre; der var flere frimænd i Danelagen end i andre dele af England, og trældom ukendt. Deres rastløse energi forstod de at meddele til andre og dermed give dem en ny indstilling, der skabte det senere britiske rige.

Sammenholdet begyndte med ætten og fortsattes ud til alle livets forhold; det gav perspektiv bagud og fremefter, selvtillid og styrke. På Spentrupstenen 1 kan indskriften udfyldes således: »Disse runer (monne meget læn)ge leve« ligesom på Ålumstenen 1. Deri ligger en opfordring til eftertiden, også til os, deres efterkommere.

Randers-Bygdens runestene fortæller da om høj kultur hos vikingetidens mennesker, deres stilling i samfundet, deres tro og overtro, deres vurdering af mennesker som »gode, ypperlige og trofaste thegner og drenge«, hvis højeste mål i livet var et godt eftermæle: »Dør fæ, dør frænder, dør jeg også selv, et jeg véd, som aldrig dør, dom om enhver død«.

Regnar Knudsen.

Litteratur:

Danmarks Runeindskrifter (DRI) v. Lis Jacobsen og Erik Moltke. Tekst 1942, atlas 1941, lommeudgave 1942. Medarbejdere: Anders Bæksted og Karl Martin Nielsen.

Runerne. Deres Historie og Brug. 1942. Anders Bæksted. Populær oversigt.

Jyllands Runestene i serien »Danmarks Herligheder«. 1948. Anders Bæksted. Lokal oversigt.

Runetydning til Undervisningsbrug og Selvstudium. 1943. Johan Kirsten. Populær vejledning. Indledning af Karl Martin Nielsen.

Randers i middelalderen

Stednavne i Randers by og mark

AF LEKTOR REGNAR KNUDSEN

Randers, i folkemunde udtalt »Rais«, skrives i de ældste former, ældredansk: Rondrus, Randrøs (1231 Kong Valdemars Jordebog), oldno. (d. v. s. vestno.) Randarosi (1230 Snorres Heimskringla), i Randaros (o. 1250 Knytlingsaga); endnu ældre er latinske indskrifter på mønter fra Erik Ejegods tid (1095—1103): Randrosia, fra Svend Grathes (brakteat) og Vald. d. Stores tid (o. 1150—80): Randrusia, og hos Saxo (o. 1200) Randrusium; 1263 skrives Rondrus. De ældste latinske og oldnordiske former stemmer med den i æda. sammentrukne form Randrøs, så at den oprindelige olddanske form må være *Rand-aros* eller *Randar-os*. Det er sandsynligvis et »aros«, d. v. s. åmunding, ligesom i det oprindelige navn »Aros« for Århus, men med foransat *Rand* i betydningen bakkekam eller bakkekant. Der er da ingen grund til at søge et ånavn »Rand« som et formodet ældre navn for Nørreå, der forener sig med Gudenå flere kilometer vest for Randers, men rimeligst at opfatte Randers som navn på en by på *bakkeranden mellem Flintebjerget og åmundingen*, hvad der også stemmer med de stedlige forhold.

Den moderne form Randers forekommer allerede 1401, men efter 1364 forekommer også formerne Randerhusen og Randershusen, der er plattyske og kan skyldes den af Valdemar Atterdag kort før 1357 opførte borg, rimeligvis kaldet Randershus (jfr. Riberhus), medens -hus i Århus (År-us) er folkeetymologisk med indskudt h. Måske har »Rand« tjent til at skelne byen fra Århus.

Gudenå hed oprindelig blot »Guden« (1459 og senere), der i middelalderen også gav navn til Randers fjord (se nedenfor), men også var navn for hele åløbet (jfr. Guden sø ved Ry) og måske også for det store Uldum kær (Vejle amt), som åen gennemløber, men hvor den vel egentlig udspringer, idet det almindeligt antagne udspring nær Skernås kilder i Tinnetdalen snarere må betragtes som et tilløb til kæret, der 1638 kaldes Gunkier, sammentrukket af Gudenkær, og 1683 Gundkier. »Guden« må være afledt af »Gud« og have hellig betydning støttet af

den kendsgerning, at man »ofrede« ved at nedlægge våben og kostbarheder i kær, moser og vandløb. — Også Storå (Holstebro å) kaldtes tidligere (1504) »Guden« eller »Gudenkær å«, fordi den gennemløber et Gudumkær (egtl. Gudenkær), jfr. Vejle amts stednavne, s. 57, 83.

Randers fjord kaldes i Heimskringla Godhnarfjord, i 1467 Gudennfiordt og 1478 skrives »Gutyen, Gwoden, som kaldes Randersfiord«; den skrives også Gudumfjord. Den kaldes hos Resen o. 1670 »den fornemste Fiord i Jülland kaldit Gudden«.

Randers bro, se under Grønborggyde og Sønderbro.

Gamle gadenavne

Jfr. de ældre byplaner hos Resen o. 1670, Pontoppidans Danske Atlas (DA) 1767 og i Traps Danmark 1858.

Gadenavnene i en gammel dansk købstad som Randers kan fortælle meget om fortids byliv, hvis man har tilstrækkelig fantasi og kulturhistorisk viden til at lade dem tale, som for eksempel Hugo Matthiessen i sin bog »Gamle Gader«, der er benyttet her. Nutiden har ikke faret varligt med de gamle gadenavne som fortidsminder; særlig er det gået ud over de gamle helgennavne, der er så karakteristiske for vore gamle byer: Vor frue, Sct. Clemens og Sct. Peder, og de færreste aner, hvad der gemmer sig bag navnet Brødregade — der var jo foruden grå-, kors- og sortebrødre også gildebrødre i gamle dage.

Adelgade (1630) fortsattes i *Adelvejen* (1646, 1682, 1695), der i matriklen 1682 kaldes »*Ålvejen*« uden (for) Nørreport«; adelvej er det gamle navn for »hovedvej«, her vejen til Hobro og Mariager.

Bagergyde nævnes 1682 »Bager gyden«; den slags brandfarlige virksomheder lå gerne i udkanten af byerne.

Brødregade har navn efter Gråbrødre kloster, 1468 nævnes »Brødregaden«, d. v. s. Gråbrødregaden; Resen har Bror-gade.

Burschesgade er opkaldt efter handelsgartner J. C. Bursche o. 1800.

Dytmærskén (1741 Tytmersken, 1551 Tøttmersken, 1552 Dytmersken, Resen: Dithmerscken, DA nr. 16) må vel være opkaldt efter Ditmarsken på grund af det sumpede terræn. I Horsens nævnes Dytmærskén 1672, en eng syd for åen. — Der kan ikke af dette navn sluttes noget sikkert om handelsforbindelse.

Fiskergyde nævnes 1480 og 1567 sammen med Skallegyden omkring Vester grave; en af dem er muligvis Rosengården.

Grønborggyden (DA nr. 11) med Grønborgporten (1682) og Grønborghol-

men var måske den ældste indgang til Randers sydfra i forbindelse med den gamle adelvej gennem Vorup by, forbi den gamle kirkegård og den forlængst nedlagte Nielstrup vandmølle til den ældste Randers bro over de to holme i Gudenåen: Laksegårdsholmen og Gunborgholmen (Trap), der dog skal læses *Grønborgholmen* (jfr. Arent Berntsens »Danmarks og Norges frugtbare Herlighed« 1650—56), som atter må være *Grønborgholmen*. — En »Gunborgholm« vilde ellers have været interessant som en »Gudenburg« opkaldt efter en fæstning på holmen. — »Grønborg« kan have været navnet på en eller flere bygninger ved »grønjorden«, hvor bebyggelsen hørte op, som byernes »Grønnegader« antyder. 1661 nævnes 7 boder »kaldes Grønborrig med have derhos« samt en eng »Grønborg«; det er nok disse boder, som man noget ironisk har kaldt »Grønborg«, knap så nedsættende som »Pjaltalborg« og lignende.

Hattenstræde er opkaldt efter købmand og rådmann Jens v. Hatten, død 1771.

Helenestræde er en beklagelig forandring af *Helvedesgyde* og nævnes 1522 Helfuedes gyde (DA 26 Helledes gyde); det havde været mere i middelalderens ånd at bevare navnet som »Hellesgyde« eller at omdøbe det til »Paradisgyde«, der også vilde passe bedre til »Provstegyde«; sådanne navne som Helvede, Himmerig, Skærsilden, Paradis var almindelige for værtshuse (jfr. Café Helvede, Himmerig på Købmagergade i København og Paradisgade i Århus).

Helligåndsgyde nævnes 1522 og er muligvis den nedenfor nævnte Integade.

Hovmeden nævnes 1585 og senere. Det er ordet »homej« — således har Hovmeden vel også tidligere været udtalt — af tysk »ho(ge)mei(d)e«, i ældre nydansk »hommeyd, hoffmeyer«, der betyder bom, pæleværk o. l. på forskansning; skånsk »homeja« betyder »tagudbygning med vindu«; militært betegner ordet en i tidligere tid brugt *forskansning foran port i fæstningsværk*, bestående af en på fæstningsbroerne opført konstruktion af svært tømmer, hvormed broklapperne kunde trækkes ind for at spærre passage.

Valdemar Atterdags befæstning havde ringmur i Vester kirkestræde og foran denne en indre grav (1505) og en ydre grav (1504); navnet synes at have været knyttet til tiden kort før Christian III's befæstning.

Hærstræde er det gamle navn for hovedvejen (hærvejen) gennem byen ligesom senere adelgaden; 1464 nævnes »Kongens herstrede«, 1468 Herstredet, 1504 Herstræde, 1506 Herstræden eller »Konningisherstræden«. I Randers synes der at have været 2 hærstræder, der fra nord og vest mødtes ved Gadekilden og gennem Middalgade og Storegade gik sønder ud gennem byen.

Integade nævnes 1687 og 1691 fra Nytorv mod vest til Sct. Mortens kirke; den er næppe opkaldt efter Integade i København, der først nævnes efter 1726; i

Danske Atlas II (1764) skrives den københavnske gade *Indegade*, måske fordi den er klemt inde eller i modsætning til »udengaderne«; når de er kaldt Integade, kunde det være ironisk (inte = ikke), fordi de kun var stræder. Noget sikkert vides ikke.

Kebreweder, af tysk »kehr(um)wieder«, d. v. s.: vend om igen! (i Hamborg Kehr wieder), betegner egentlig en blind gyde, selv om den ikke synes blind på Traps byplan 1858, hvor den betegner en snæver gyde fra Amtstuegyde (nu Store kirkestræde). Hos Resen kaldes den Kirsten vævers kones (d. v. s. vævekone) gyde; men den var lukket til o. 1900.

Kirkegyde (DA 21) er nuværende Vestre kirkestræde; den kaldes 1581 og 1676 Kirkestræde.

Løbyborggyde (DA 10) og Løbyborggård (Staldgård) nævnes 1550, 1567 og 1670 og er nuværende Apotekerstræde. Gyden og gården synes opkaldt efter et lille hus, måske traktørsted, derfor ironisk kaldt »borg«, hvor man har kunnet få løg til laks; at dette var almindeligt, synes at fremgå af udtrykket »lægge løg på laksen«, der betyder at »rette eller pynte på ens ord eller handling«. Løg kan ironisk eller spøgefuldt betyde »spøg, prygl (klø), lussinger« i udtrykket »give laks med løg på«, og i julelegen »at slå løg«, der bestod i at dunke en i ryggen, til han gætter, hvem det er. Det kunde også være »Ly« i egnens dialekt. Løbyborg burde bevares som et Randersnavn.

En mindre sandsynlig forklaring er ordet »løj«, d. v. s. træg, doven, dvask, og person- og familienavnet Løye, der findes i Randersegnen og vel betyder det samme, som når Gorm den Gamle kaldes Gorm Løghæ; det er altså oprindelig et tilnavn, hvis det da er dansk.

Det kan ikke være det gamle ord »løgh«, d. v. s. badevand, som i Løvstræde i København og i lørdag i løverdag, d. v. s. badedag. Det nyere gadenavn Løvstræde i Randers er vel opkaldt efter det københavnske.

Husnavne på -borg tyder i markedsbyen Randers på værtshuse, hvoraf der altid har været mange.

Middelgade må være et yngre navn for fortsættelsen af Storegade efter 1767, da det ikke findes i Danske Atlas, hvor hele gaden fra Vejr mølle port (nr. 7) med Torvegade og Nørregade kaldes Storegade; Middelgade, d. v. s. Mellemgade, skulde da gælde en gade mellem to andre i fortsættelse af hinanden — Storegade og Kirkegade eller Torvegade — ligesom Mejlgade i Aarhus, der kommer af medelgade, d. v. s. middelgade, idet »medel« afløses af det plattyske »middel«. Der kan være grund til at tro, at Middelgade i virkeligheden er Møgelgade, det gamle navn for Storegade, Mykelægatæ 1312, Myghelgatæ 1320 eller Møgelgade (jfr.

Møgeltønder, egentlig Store Tønder), der er blevet forvekslet med Mejlgade eller Middelgade, ligesom man tidligere troede, at Mejlgade i Århus var Møgelgade og betød Storegade. Det er så brugt om en del af Storegade eller Møgelgade fra Paderups hjørne (1858 Trap), jfr. Hærstræde.

Møllegade (DA 20) har navn efter en hestemølle (1682), drevet af levende hestekræfter.

Peberslip, en gyde mellem Middelgade og Brødregade langs Sct. Clements kirkegård med boder til 1640, nævnes 1569 og 1682 Peber slep. En slippe er en snæver gyde, og man plejer at aflede Peberslip af pebersvende, Hansestædernes krambodsvende, der skulde være ugifte; men det kan dog også blot betyde, at her var lager af krydderier, særlig peber.

Peder Skalus gyde nævnes 1497 og 1567 Skalloffsgiuide; den synes at have ligget i sydvest ligesom Morten Sørensens gade; jfr. Ramsherred.

Provstegyde (DA 27) er en fortsættelse af Helvedesgyde. Her lå vel provstegården (1562, 1567 og 1633).

Rabantsgyde nævnes 1425 Rabanzgywde, rimeligvis med et tysk familienavn.

Ramsherred nævnes 1587, 1630, 1646, 1760, 1767 (DA 12), hvor det betegner den vestlige del af Vester grave, nuværende Store kirkestræde. Navnet findes endnu i andre byer (Næstved, Odense, Assens og Rudkøbing), men fandtes tidligere i flere andre byer foruden Randers, hvor der dog ikke fandtes egentlig forstadsbebyggelse som i de andre byer; men et dårligt ry må stedet vel have haft, da navnet bruges om steder i udkanten af byerne, hvor skarnsfolk og liderlige personer holdt til, særlig skøger, som godtfolk ikke vilde mænge sig med. Forleddet rams, d. v. s. tilfældig, i flæng sammenbunket som i »ramsløg«, henleder tanken på en forstads brogede befolkning. Efterleddet »herred« fremhæver vel blot forskellen mellem en mere landlig bebyggelse og den egentlige købstad. Ramsherred synes at have været en samling af renteboder, d. v. s. små tarvelige lejhuse, en dengang og senere almindelig pengeanbringelse; om dem og deres beboere er Ramsherred så blevet brugt. Århus har haft en tilsvarende forstadsbebyggelse i Dynkarken, opkaldt efter den flamske by Dünkerchen, senere den franske by Dunquerque.

Rosengården (DA 8) nævnes 1567 og er i DA en lille tværgade fra Vestergrave ud mod engen vel med en have eller urtegård. Sandsynligere er dog efter beliggenheden ved åen at formode en oprindelig »rusegård« ud fra laksegården, »Mammens rusestade« (jfr. Sml. t. jydsk Topografi og Historie 3 R IV) med fiskeruser. Rosengård forekommer ofte som opkaldelse.

Rosengade (DA 28) fra Rådhusstorvet mellem rådhuset og »byens tårn« er vel

opkaldt efter Vor frue klostres eller provstegårdens have ligesom Rosengade i Århus efter bispegårdens have.

Skarngade hører til familien Skidenstræde og giver en forestilling om mangelen på renlighed i byernes udkanter o. 16.—17. årh. Skarngade nævnes 1760 (DA 29) fra Rådhusstræde til Snaregade nord for Hovmeden; det er rimeligvis Rabantsgyde 1425 eller Skidengyde, Skibsgade eller Pram plads.

Skidenstræde (DA 9) mellem Løyborggade og det mere vellugtende Rosengården, hvortil navnet iflg. Stadfeldt skal være overflyttet fra Provstegyde, hvorfra Rosengade føres til Skarngade eller Skidengyde.

Skolegade nævnes 1542; 1767 kaldes den Skolestræde, i DA Helligåndsgyde, fordi den gamle latinske skole havde til huse i en særlig bygning syd for Helligåndskloster.

Snaregade (DA 31) er vel opkaldt efter en mand af navnet Snare, ligesom Snaregade i København er opkaldt efter rådmænd Erland Jonsson Snare (1501) med Snares gård.

Slyngborggade og *Slyngborgstræde* er opkaldt efter et hus, der nævnes 1682, senere en stor staldgård »Slyngborg«. Måske er det *staldgården*, der nævnes 1569 og 1617 kaldes »Salig Poul Nielsens st.«; jfr. Slyngborg kro (Virring s., Sønderhald h.) ved den nye hovedvej Randers—Grenå (adelvejen gik nordligere gennem Langkastrup), der vel må være opkaldt efter gården i Randers, hvor der i byens udkanter fandtes mange af den slags staldgårde, fremkaldt af de store Randers markeder. »Slyng« i Slyngborg betegner måske krat af tjørn, brombær eller andre slyngplanter, men kan også komme af de topografiske forhold, slynget vej gennem bakkerne eller af et dialektord slyng, d. v. s. kobbelt i »et slyng heste«, eller måske snarere af en slynge, d. v. s. gynges i haven til huset. At gynges i en »slynge« var en yndet folkeforlystelse, og gynges fandtes ofte ved traktørsteder udenfor byerne til slutningen af 1800'erne.

Sct. Mortensgade nævnes 1595 og 1658 og er nuværende Kirkegade. (Nuværende Sct. Mortensgade er fra 1923.)

Sct. Peders gyde nævnes 1567 og 1579; Helgenens gyde er afløst af det mere prosaiske Fabriksstræde.

Storegade, se under Hærstræde, Middelgade og Møgelgade.

Søndergade nævnes allerede o. 1630; Sønderbro 1573 Siønderbrow.

Tårngade (DA 30) er her gadestykket nærmest Nørreports tårn til 1741, som det er opkaldt efter; den nuværende Tårngade har navn efter Sct. Clemens tårn (til o. 1730).

Trangstræde kaldes 1465 Trawnstrathæ, 1491 Traffuen stræde, i DA 14

Thran stræde; den synes opkaldt af indvandrede lybækkere efter floden Traven, ligesom det middelalderlige Traffnestræde i Skanør, men den folkelige opfattelse har været »tran« og »trang«.

Tyge gyde nævnes 1430 omkring Tinget, Volden og Vor frue kirke; hvis den var opkaldt efter en mand Tyge, skulde man vente Tyges gyde, så det er snarere en forbedring af *Tyvegyde*, der nævnes ofte 1567—1670 og er nuværende Vinkelstræde.

Volden (DA 22) er navn på den nordvestlige del af Chr. III's befæstning med vandfyldt grav foran; 1682 findes navnet Blåleret (blålieret eller Wolden).

Vester og Øster grave nævnes 1567, men antagelig som grave.

Vognmandsgade nævnes 1804; Resen har i byens vestlige udkant et sted, kaldet »Bag ved vognmændene«; dette erhverv henvistes til udkanterne af byen.

von Hattenstræde, se Hattenstræde.

Vil en gammel købstad som Randers bevare sit historiske præg, kan de gamle stednavne ofte hjælpe hertil; men naturligvis er der også andre hensyn at tage som orienteringshensyn, velklang og lignende; det er således forståeligt, at man ikke ønsker en »Hovedesgyde«, men hvad ondt kunde der være i den sammentrukne form »Hellesgyde«? Der er næppe heller grund til pedantisk at fastholde oprindelige former som »Brødregade« i stedet for det egentlige og meresigende »Gråbrødregade«. Noget forvirrende, i al fald ikke orienterende, virker Store og Lille kirkestræde i forbindelse med Kirkegade.

Andre Randersnavne

1682 er matriklen, 1803 originalkortet.

Almindebed nævnes 1470 som »frie beeth«, 1489 som den vestligste eng i Vester kær og 1568 som en eng vest for Randers; »Frie bed« er græsgang eller græsning i Almindingen hørende til byfællesskabet.

Blegen nævnes 1803 på stadions plads; her var en blegeplads eller blegedam.

Brenningerne er bredningerne nord og syd for Gudenå.

Dronningborg er fra o. 1550 navn på det efter reformationen 1536 omdannede Gråbrødrekloster (1544 Randersgård eller »Vor gård i Randers«) og er opkaldt efter Chr. III's dronning Dorothea, hvem det blev tillagt som livgeding 1559—71.

Flasken er mølleløkken mellem Hornbæk og Randers, hos Resen Hornbecks flaske, d. v. s. flig, spidst jordstykke, eller »lavvandet areal«.

Flintbjerg nævnes 1552, »Flintbjerg under Galle bakke«, der er

Galgebakke og nævnes 1586 *Galgebierget*; her var altså rettersted.

Gadekilde nævnes 1506 og 1682, hos Resen: »Gådkilde, af hvilken brygges Buur-øl, hvoraf byen ikke mindre er navnkundig end af Randers-lax«, i Danske Atlas 1767 afsat i krydset mellem Middeltgade og Kirkegade. *Langekilden* nævnes 1586, *Sules kilde* 1552 og *Torvekilden* 1567 og 1584 *Torvekjelden*; endnu 1840—60 var der 3 offentlige brønde.

Hjordehuset, der nævnes 1584, har vel været bolig for byhyrden på markjorderne.

Hummeldal nævnes 1567, 1579 og i 1682 som en øde plads; »hummel« er planten humle snarere end humlebi; »hummel el. hammel« betegner også noget afstumpet.

Hvilehøj ved vandbeholderen nord for gården Langvang var rimeligvis hvileplads, særlig for byhyrden.

Jomfruløkken, et indelukke (løkke) i markjorderne i nordøst ved Hadsundvejen, nævnes 1598 og har navn efter et adeligt kloster; det har oprindeligt tilhørt Fruekloster og siden Mariager kloster.

Jordsmonnet er 1858 navn på en øde plads, der kiler sig ind i bylegemet fra Apotekerstræde, og synes at være en rest af den i 1552 nævnte Morten Sørensens gade, oprindeligt baggade til Kirkegade, og nævnes 1586 »på Vester grave«.

Kongsgården betegner 1682 en laksegård »neden broen«. Se laksegårde.

Kongs lund på kortet 1858 over Randers købstads jorder og i manges udtale nutildags betegner en lille lavvandet sø med udløb til Gudenå mellem Vester kjær og Hospitals eng, men bør kaldes *Kongsloen*, se Lo og Lågård. 1803 kaldes den Brændingen, d. v. s. bredningen.

Kubegård nævnes 1470 og 1484 som »Kubefiskegård i Randers« og indeholder kube, d. v. s. fiskeruse, særlig en ålekube anvendtes til ålefangst.

Lo eller *lå*, her særlig en lakselo, er en rende eller indskæring i en å, hvor fisk, her særlig laks, holder til; derfor er *Lågården* eller *Loegården* 1682 en laksegård »neden for byen«, og *Kongsloen* vest for byen »neden broen« minder om Laksegården.

Priorgården, bolig for Helligåndsklosters forstander, nævnes 1515 og 1562, Priorens ladegård 1504.

Pustegård nævnes 1552; det er sikkert en pustergård for smede, spottende kaldet kulpustere; en puster er her en blæsebælg, ligesom i Pustervig (København, Århus og Horsens), hvor »vig« vel betegner en dam, vandhul eller vandløb ved smedier til afkøling af jern og hjul. »Puster« er bevaret i udtrykket »at give en på pusteren« (kinden) eller »pusterøret«; derfor er Kindhestestræde (Assens, Næs-

tved) sikkert et Pustervig; jfr. det franske soufflet, »blæsebælg, kindhest, lussing«.

Ellers nævnes i Randers

Smedegården og Kedelsmedenes hus nævnes 1567 og 1571, rimeligvis i udkanten af byen.

Sludehøj på Højvangsvej, 1803 Sluderhøj, kan have navn efter »slud« i betydningen »søle« eller »slæbevej« for oprivning af hør; jfr. også jydsk, ænyd. slude »Knippel«. Sluderhøj kunde også være »Sludrehøj«, med henblik på underjordiskes færden.

Skindergården i Løyborggyde nævnes 1567; garvere havde jo brug for vand.

Suderhus ved Suderbroen over Suderstrømmen til Suderholmen minder om steder, hvor »suderne«, det gamle ord for skomagere, »skavede« eller skrabe deres huder. Affaldet fra den »skavning« eller »skovning« forurenede bro og strøm, så der 1609 måtte skrides ind derimod.

Teglgården nævnes 1567 øst for adelvejen; den har vel tilhørt byen, ligesom Gråbrødre tegllade 1503 tilhørte Gråbrødrekloster.

Torvet omtales først 1462 foran rådhuset, »Torvet på volden i vest« 1503 og 1505.

Trundholmen omtales ofte som en eng syd for byen; navnet er almindeligt om en holm, der hæver sig eller »svulmer«, ligesom når fingrene i kulde »tronner« eller »trunder«; trund kommer af oldno. throtinn, »opsvulmet«.

Trøjborg nævnes 1630 og minder ligesom Trøjborg i Århus 1632 og i Lund 1350 om labyrintagtige haveanlæg, kaldet Trojaborge efter det græske Troja. Hos Resen er Trøjborg bakke afsat nordøst for Nørreport. Trøjborg kan også blot være opkaldelse.

Afbrudte bondebyer i Randers mark er: *Hyging* (af tvivlsom oprindelse), *Vol-dum* stednavn på -um (se afsnittet om stednavne i Randers-Bygden), *Stigstrup* af Stigs torp er det yngste og fra middelalderen, jfr. f. eks. Stig Hvide, der grundlagde Essenbæk kloster og døde 1151.

Regnar Knudsen.

Til dette afsnit er benyttet enkelte oplysninger fra stednavneudvalget, dr. Kr. Hald, landinspektør Schrøder og kontorchef v. Spreckelsen samt stadsarkivar Svend Aakjær.

Byens ældste gadenet og befæstning

AF F. SCHRØDER og POVL v. SPRECKELSEN

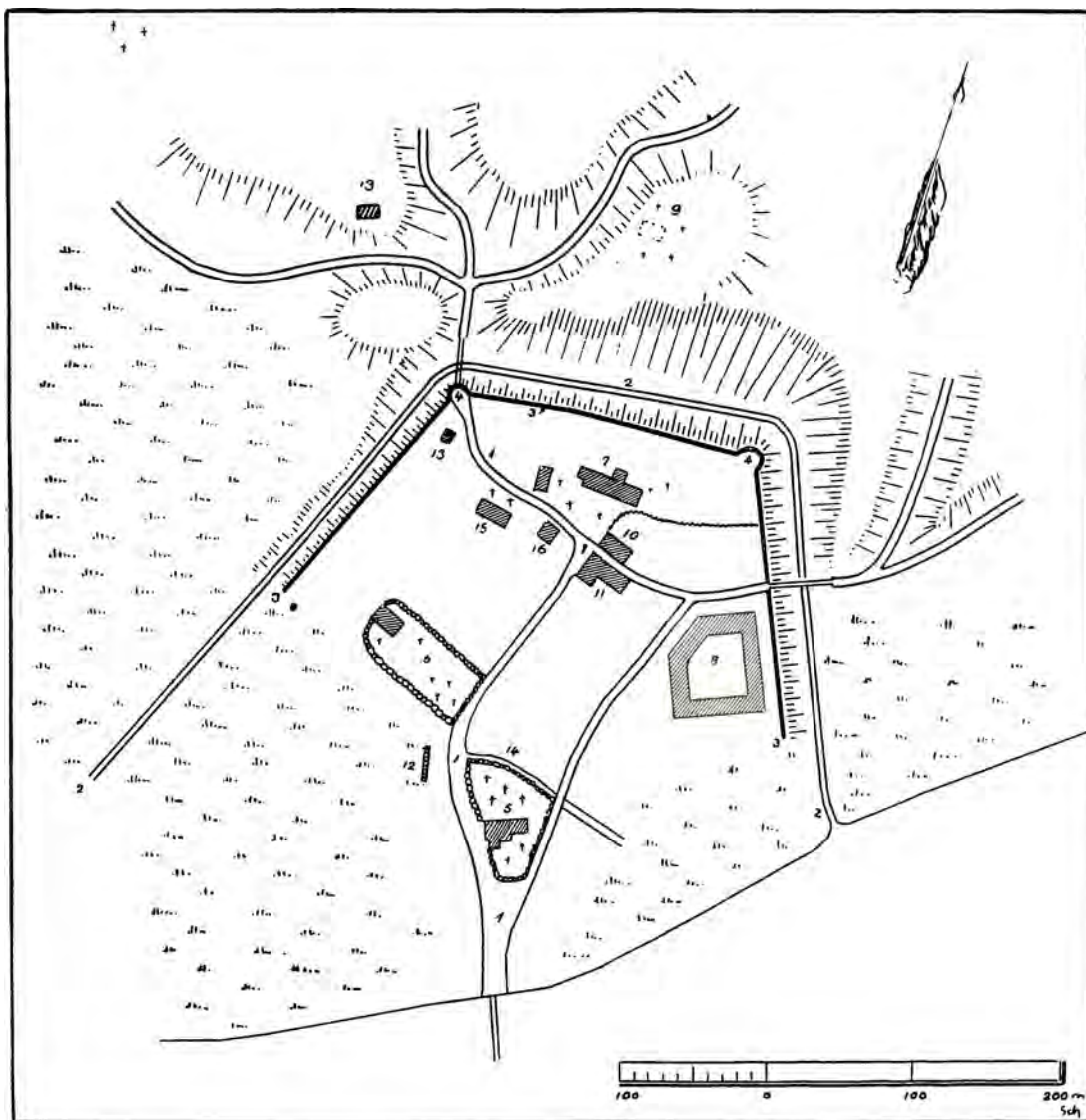
Medens byens befæstning på Christian III's tid omkring år 1550 er velkendt og ret nøje kan fastlægges, er byens ældste befæstning på det nærmeste et ubeskrevet blad. Afdøde læge N. H. Bay er den første, der har prøvet på at samle, hvad kilder og udgravninger kunne fortælle herom. Siden dennes banebrydende forsøg i 1904 [1] har imidlertid adskillige nye fund og udgravninger klaret begreberne på en række punkter, men det kan ikke nægtes, at der samtidig er opstået adskillige andre spørgsmål, som næppe kan besvares fyldestgørende i dag, men som vi har ment det rigtigt at drage frem og lade stå åbne af hensyn til den fremtidige lokalhistoriske forskning.

For at lette forståelsen af det lidt vanskeligt tilgængelige emne har vi valgt at give fremstillingen en noget skematisk form, og vi håber, at de ledsagende kortskitse-forsøg af byen fra år ca. 1400, ca. 1500 og ca. 1550, der selvfølgelig må tages med alt muligt forbehold, må yde nogen hjælp under læsningen.

Det ældste gadenet

Som en baggrund for den ældste befæstning er det nødvendigt at danne sig et billede af den ældste bys opståen og af det gadenet, som naturligt voksede frem, efterhånden som byen blev større. Vor teori om byens opståen og om det ældste gadenet er følgende:

Under de høje og stejle bakker, som oprindelig dannede istidsflodens bred, og som overalt er steget stejlt op fra den utilgængelige, moseagtige fjorddal, har der ud i denne dal strakt sig en lav halvø med nogenlunde faste jordbundsforhold. Denne halvø, som på en naturlig måde skabte betingelser for vadestedet, har strakt sig fra bakkens fod ved den nuværende rådhusplads mod sydvest og syd følgende Torvegade og Middelgade. Hvor langt ud i fjorddalen denne halvø har strakt sig, kan ikke afgøres uden omfattende jordbundsundersøgelser, men formentlig har

Randers år 1400.

1. Hærstræde	9. Sct. Laurentii kirke
2. Voldgrav	10. Rådhus
3. Bymur	11. „Kalentegården“
4. Rondel	12. Ældgammel mur
5. Sct. Clemens kirke med kirkegård	13. Gammelt murværk
6. Sct. Mortens kirke med kirkegård	14. Peberslip
7. Frue kloster med Sct. Peders kirke	15. Ældste helligåndskloster
8. Gråbrødre kloster	16. Helligåndskapel

Sct. Clemens kirke ved Tårngade været placeret på halvøens yderste, lave spids. Denne teori støtter sig på følgende kendsgerninger:

1. Udgravning på matr. nr. 559 på hjørnet af Rådhusstorvet og Skindergade viste bakkegrus under resterne af den gamle bygning i højde med gaden udenfor.
2. Ved en udgravning på hjørnet af Skolestræde og Houmeden fandtes under opfyldningen meget vandrig mosejord. Dybden af mosen kendes desværre ikke. På samme måde har udgravninger øst og vest for Torvegade samt i Snaregade vist påfyldning i betydelig dybde på mosejord.
3. Rådhusstræde, Slotsgade og Østergade ligger lige på grænsen mellem de afgravede bakker og fjorden. Udgravninger har gentagne gange bekræftet dette.

Længere mod vest har fjordgrænsen ligget helt oppe ved Vestergade. Arealet i denne gade ud for St. Blichersgade var eng endnu ca. 1530 [2]. Den ældste vej mod vest har formentlig ligeledes fulgt fjordgrænsen, og Skindergade har været vejens indmunding på Torvegade (se senere). Houmeden og Kirkegade er begge af yngre data og hviler på opfyldning.

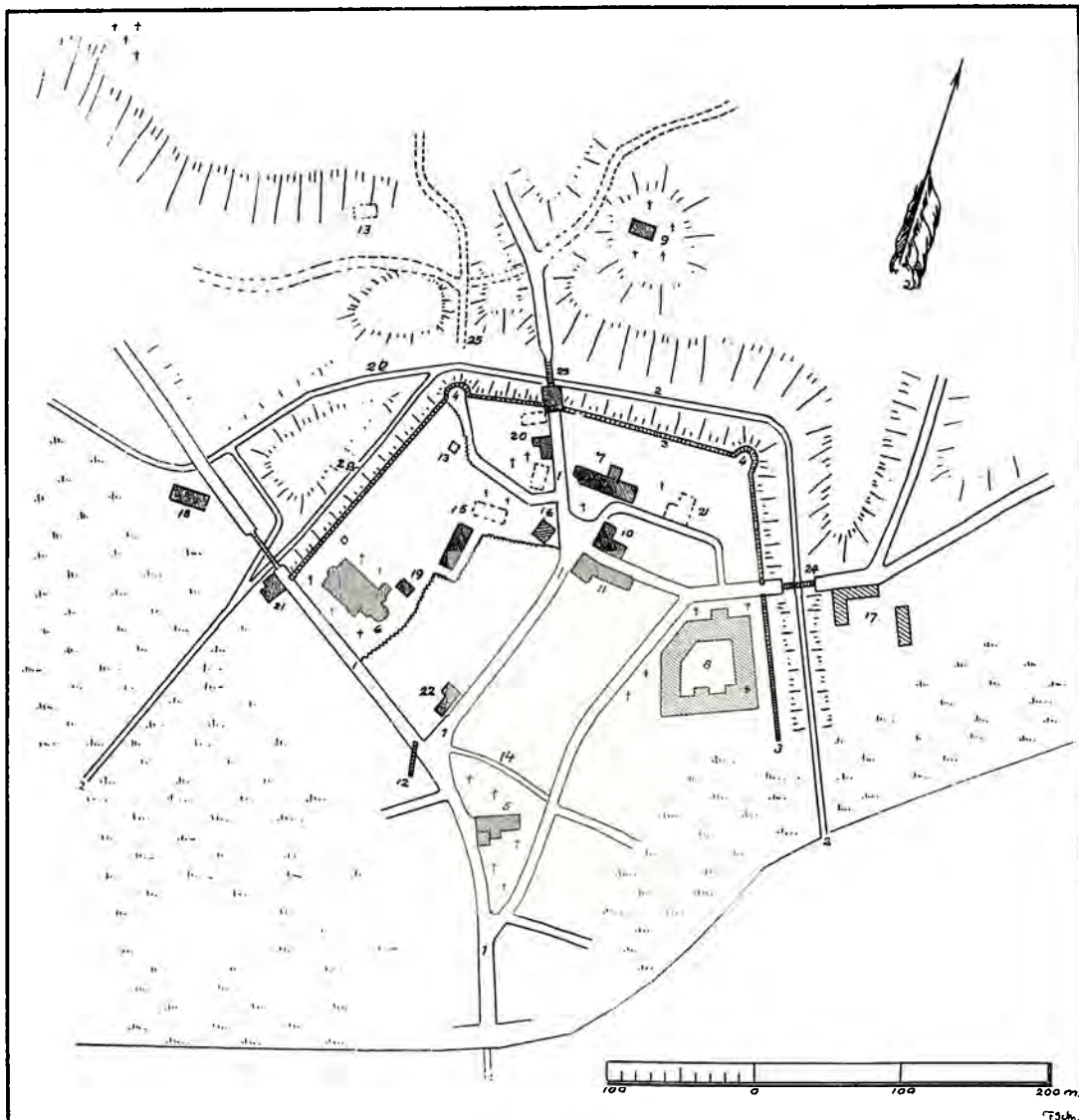
Endvidere er oplyst, at hele det sydlige Vestergrave-kvarter samt Søndergade ligger på opfyldt grund, at kvarteret syd for hjørnet Brødregade-Storegade først er bebygget 1500—1650 (1506 er Storegade nr. 5 det sydligste hus i byen), og at Grønborg eng ved Vestergrave var sumpet endnu 1550.

Den ældste bydel er formentlig opstået på den ovennævnte langstrakte halvø fra bakkefoden ved Rådhusstorvet til Sct. Clemens. Der har her været meget lidt albuerum, indtil der ved opfyldning af de omliggende mosearealer og afgravning af bakkegrus er skabt nye »byggemodne« arealer.

Inden vi går videre, lønner det sig lige at kaste et blik på, hvad vi véd om *kirker-nes og klostrenes alder*, idet vi dog er klar over, at der må vises forsigtighed ved at operere ud fra dette, at en kirke ikke er nævnt tidligere end det og det år.

Det i Tårngade i 1945 på matr. nr. 300, Randers købstads bygrunde, fundne fundament til Sct. Clemens kirke viser, at kirken er bygget ca. 1160. Vor frue kloster i middelalder-byens nordlige udkant er stiftet ca. 1130—50, og dettes kirke (Sct. Peders kirke, genfundet ved Handelsbankens opførelse i 1905 paa nord-siden af Rådhusstorvet) er bygget ca. 1130 eller endda muligt lidt tidligere. Gråbrødre kloster i byens østlige udkant blev stiftet 1236. Sct. Mortens kirke nævnes første gang 1346, Helligåndsklostret 1417 og Sct. Laurentii kirke på nuværende tinghusbakke 1470.

Frue kloster opstår altså ca. 1130 i »grusgraven« nord for nuværende rådhusplads og Gråbrødre kloster 1236 på det opfyldte areal øst for Brødregade og syd

Randers år 1500.

1. Hærstræde	8. Gråbrødrekloster	17. Gråbrødreklostrets ladebygninger
2. Voldgrav	9. Sct. Laurentii kirke	18. Hospitalet
a) indre voldgrav mod vest	10. Rådhus	19. Latinskolen
b) ydre voldgrav mod vest	11. „Kalentegården“	20. Påskesønnernes gård
3. Bymur	12. Ældgammel mur	21. Provstegård
4. Rondel	13. Gammelt murværk	22. Gavlhus på Torvegade
5. Sct. Clemens kirke m. kirkegård	14. Peberslip	23. Nørreport
6. Sct. Mortens kirke m. kirkegård	15. Helligånds kloster	24. Østerport
7. Frue kloster m. Sct. Peders kirke	16. Helligåndskapel	25. Tyvegyde

for Slotsgade. Og sådan har det fortsat. Ny bebyggelse har dengang — som nu — placeret sig på den bedste af de grunde, som på det pågældende tidspunkt har været ledige, den forhåndenværende grunds princip, som indtil byplanlægningens tidsalder — ja, måske endda et stykke ind i denne — stadig præger den selv voksende, uplanlagte by. Det, der skete dengang, sker den dag i dag; bag vor »opfyldningsfront« mod syd bygges de sidste store fabrikanlæg ved »Tronholmen«, og i den sidst nedlagte grusgrav nord for Sjællandsgade vokser det moderne boligbyggeris frie, stolte blokke op.

De gamle gadenavne bekræfter også denne teori. Ganske vist kan man selvfølgelig ikke fastslå en gades alder ud fra det årstal, da gaden nævnes første gang, men man har lov til at regne med gadernes alder i forhold til hinanden, og derfor kan det have interesse at vide, hvornår de gamle gaders navne nævnes første gang.

Mykelgade nævnes 1312 og 1320, og Hærstrædet 1462, 1468, 1505 o. fl. (disse navne bruges i flæng om Torvegade, Storegade og Middelgade og senere også om Kirkegade). Rabansgyde nævnes 1425. Tygegyden, der nævnes 1430, er sandsynligvis den Tyvegyde, der nævnes 1567 o. fl., og som nu hedder Vinkelstræde. Torvet nævnes 1462, Trangstræde 1465, Brødregade 1468 og Dytmærskens 1471. Fra ca. 1480 til 1550 dukker gyder og stræder omkring Helligåndsklostret og i den sydvestlige bydel op, og fra ca. 1552 møder vi navne på gyder og gårde i den sydvestlige og sydlige bydel. Navnene »Vester- og Øster grave« træffer vi først i 1567, og kvartererne her »synes at have ligget uden for den egentlige by« [3].

Det gamle gadenet bliver herefter følgende: Fra den oprindelige naturligt beboelige banke fra Flintebjergets fod over Torvegade-kvarteret til Sct. Clemens-kvarteret er ved afgravning skaffet plads til Frue kloster med kirke og derefter ved opfyldning af østterrænet til Gråbrødrekloster. Lidt senere opstår ved yderligere opfyldning kvarteret ved Dytmærskens og Trangstræde, derefter følger kvarteret ved den nuværende Sct. Mortens kirke og Helligåndsklostret (der fra en oprindelig beliggenhed ved Torvegade udvider sig mod vest), og endelig breder opfyldning og bebyggelse sig videre mod sydvest og syd.

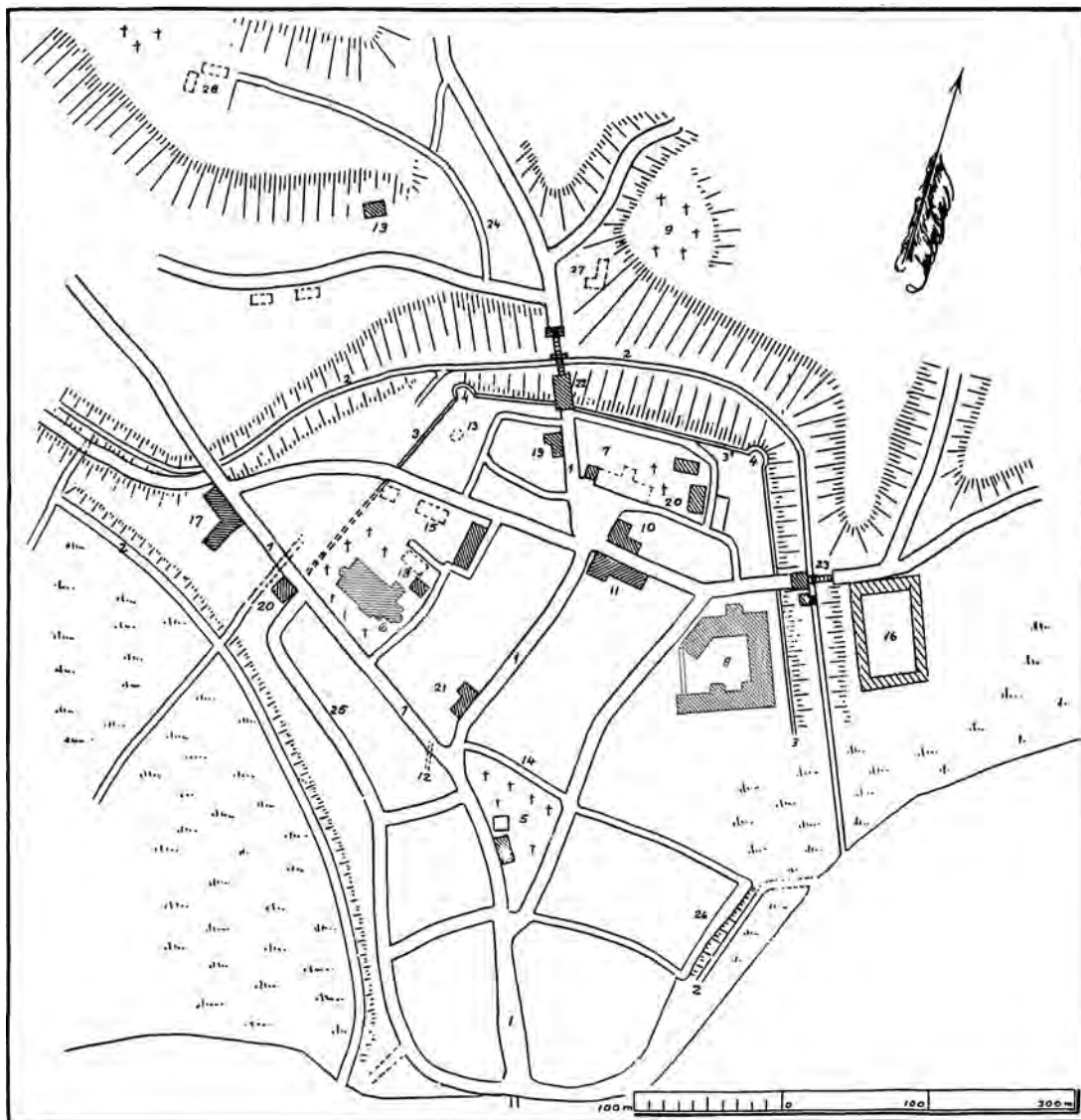
Hermed er da gjort rede for opståen af det lille, begrænsede område, som fra gammel tid har været omgivet af fæstningsværker.

Byens borg og ældste befæstning

De historiske data er følgende:

1357. Den af Valdemar Atterdag af materiale fra 11 nedbrudte kirker nyopførte borg i Randers indtages af den oprørske jydsk adel. Kongen mente, at borgens fald skyldtes forræderi.

Randers år 1550.

1. Hærstræde	9. Sct. Laurentii kirkegård	18. Latinskolen
2. Voldgrav. Ved 20 (den stiplede linie): rest af indte voldgrav mod vest	10. Rådhus	19. Påsesønnernes gård
3. Bymur	11. „Kalentegården“	20. Provstegård
4. Rondel	12. Ældgammel mur	21. Gavlhús på Torvegade
5. Sct. Clemens kirke m. kirkegård	13. Gammelt murværk	22. Nørreport
6. Sct. Mortens kirke m. kirkegård	14. Peberslip	23. Østerport
7. Rester af Frue kloster og Sct. Peders kirketårn	15. Helligåndsklostret	24. Tyvegdyde
8. Dronningborg slot	16. Slottets udbygninger	25. Østergrove
	17. Hospitalet	26. Østergrove
		27. Teglgården
		28. Slyngborg

1359. Kongen belejrer forgæves Randers. Byen er da formentlig befæstet, idet det berettes, at kongen »rettede skyts, bukke og blider rundt om«. Oprørerne modstod angrebet, og befæstningen har da formentlig ikke været så helt dårlig.
- 1357, 1364 og 1365 har vi bevaret navne på høvedsmænd på borgen.
- 1396 nævnes »Randershus«, og Jes eller Jens Skræder, der var borgmester i Randers 1403 og 1423, benævnes »borgmester to Randershuse«.
- 1430, 1448 og 1497 nævner dokumenter byens volde og 1484 byens grave.
- 1504, 1505 og 1525 fortæller dokumenter, at der på strækningen fra Vesterport til Nørreport findes både »en inderste« og »en yderste« bygrav, for eksempel i et skøde af 29. juni 1525: »et hus . . . liggende . . . uden Nørreport næst norden til de inderste Bøysens grave«.
- 1504 omtales to »grave« mod øst ved Gråbrødre-kloster.
- 1505, 1587, 1598 og 1599 samt 1646, 1655, 1687 og 1692 nævnes foruden byens volde, planker, grave og porte tillige byens ringmur eller »mur« på hele strækningen fra den gamle Vesterport over Nørreport til Østerport, samt i vestforsvaret (mellem Vester- og Nørreport) »Rondellen«, d. v. s. et rundt eller halvrundt fæstningstårn. Vester- og Østergrave findes først nævnt 1567.
- 1586 nævner skattebogen »Muren ved slotsgraven«, altså syd for Østerport, på nuværende Frederiks-plads.
- 1592 og 1598 nævnes reparation af Østergraves »Pæle«, d. v. s. palisader, og 1586 tales der om oprensning af Vestergrave.

På Resens bykort fra ca. 1670 er angivet »Gamle grave og rudera af murene om byen«.

Den under Christian III ca. 1553 forstærkede (og på vestfronten noget fremskudte vold) og den uddybede foran liggende grav kendes fra mangfoldige både samtidige og senere dokumenter. Her indgår stadig på østfronten den gamle bymur, medens denne og »den inderste grav« på vestsiden nu har mistet deres betydning.

Endelig kan der være grund til at pege på de gamle gadenavne Øster- og Vestergrave, voldgaderne og Houmeden (kommer af homeide, d. v. s. et forværk i en befæstning), ligesom også byens nuværende våben med fæstningsmur, porttårn og vindebro, der rimeligvis går helt tilbage til Valdemar Atterdags tid, kan bære vidnesbyrd om, at byen netop på den tid er blevet befæstet.

Af disse historiske data *fremgår følgende*:

1. Byen havde på Valdemar Atterdags tid en borg, »Randershus«.
2. Byen synes omkring ved denne tid at være blevet befæstet med volde og grave, og fra 1505 omtaler dokumenter, at der er ringmur på voldene. Disse strækker sig fra engene i vest over Nørreport og Østerport ned på Frederiksplads. Mod nord ligger Frue kloster-komplekset og mod øst Gråbrødre-kloster nær op til befæstningen. På vestfronten indtil Nørreport var der hele to grave, der dog ikke behøver at være anlagt samtidig. Det sandsynligste er, at den ældste befæstning noget senere er blevet forstærket med endnu en grav.

Gravene har rimeligvis haft afløb til engene ved fjorden. Dette bestyrkes af et tingsvidne af 10. juli 1497 [4], der her i vestkvarteret omtaler to render, af hvilke den ene fra Peder Skalus gyde løber forbi den gård, »som prioren ved helligåndshuset nu i være haver og så ned udi fjorden«, medens den anden

løber øst om Sct. Mortens kirkes jord og ned gennem en gård »og så udi fjorden«. Den sidste rende er muligvis et afløb fra det ældre helligåndshus, nord for Sct. Morten, og den første løber vest herfor ikke langt fra vestfæstningsmuren. Begge, der bevidnes at have løbet således i mands minde, løber »ud i fjorden« (d. v. s. de våde enge ved fjorden) og ikke ud i nogen Vestergrave, idet denne i så tilfælde vilde have været nævnt.

Mellem de to grave på vestsiden har der været et forværk, en homeide, hvis navn som ovenfor nævnt endnu er bevaret i navnet på den senere gade over arealet, Houmeden.

Ringmuren er for så vidt det interessanteste, idet de fleste danske byer på den tid lod sig nøje med porte og palisadehegn, medens kun byer af større betydning havde en fuldstændig bymur [5].

3. Med hensyn til de i 1504 nævnte to »grave« mod øst ved Gråbrødrekloster er der næppe tale om dobbelte fæstningsgrave. Foruden fæstningsgraven er her nok for den østligste »grav«s vedkommende tale om et vandløb, en bæk, som fra Flintebjerg løb gennem nuværende Thorsgade og videre langs østsiden af Frederiksplads (konstateret ved Uldalls udgravninger [6]). Dette vandløb indlemmedes senere i Christian III's brede voldgrav. Men der er altså ikke tale om to fæstningsvoldgrave her.
4. Da Christian III skal bruge vand til sin slotsmølle (og da fæstningsværkerne vel også trænger til forbedringer) og der derfor fra Fladbro ledes vand ind i den eksisterende grav (på vestsiden »den ydre«), uddybes denne, og den skydes frem mod vest (på det allersydligste stykke) for at opnå tilslutning til kanalen fra Fladbro. På arealet i vest inden for Christian III's grav udfyldes og jævnes derefter lidt efter lidt de gamle værker, der nu (og måske allerede tidligere) har mistet deres betydning, og gaden Houmeden opstår på dette terræn. På østsiden, fra Nørreport til Østerport, benytter Christian III den gamle grav, der nu blot udvides og uddybes. Vestergrave og Østergrave hører formentlig til den nye befæstning, før denne var der kun tale om »våde enge«, og først da disse begynder at blive tørre, indtræder nødvendigheden af vester- og øster grave. Der foretages senere reparationer og oprensning her. —

Der opstår herefter en række *spørgsmål*, som vi nu eet efter eet uden egentlig organisk sammenhæng skal komme nærmere ind på:

Hvis man ser for eksempel på viceborgmester Simonsens kort over Randers fra 1767, viser dette en vifteformet udvidelse af gadenettet med Sønderbro som

udstrålingspunkt. Den første (sydligste) afgrænsning dannes af halvkreds-buen Apothekerstræde, Tårngade, Dytmærskén, og her i dette kvarter er genfundet Sct. Clemens kirke fra ca. 1160 (og her kan før den genfundne stenkirke have stået en trækirke).

Som det fremgår af afsnittet om det ældste gadenet, synes det sandsynligt, at den ældste bydel skal søges omkring Torvegade, men der er dog den mulighed, at den sydligste spids af den oprindelige halvø er blevet bebygget først.

Det viser sig, at mange af de ældste nordiske købstaddannelser har været beskyttet af en halvkredsvold: Hedeby, Visby, Birka og den gamle by, der er fundet ved Bro på Als, og også i Viborg har man ment at kunne påvise en gammel halvkredsvold i byplanen. Og det spørgsmål har da været rejst [7], om den lille bydel ved Sct. Clemens, hvis den er den ældste bydel, i tidernes morgen muligt har været beskyttet af en slags halvkredsvold, som endnu kan spores i gadenettet Apothekerstræde, Tårngade (eller Pepperslippen), Dytmærskén.

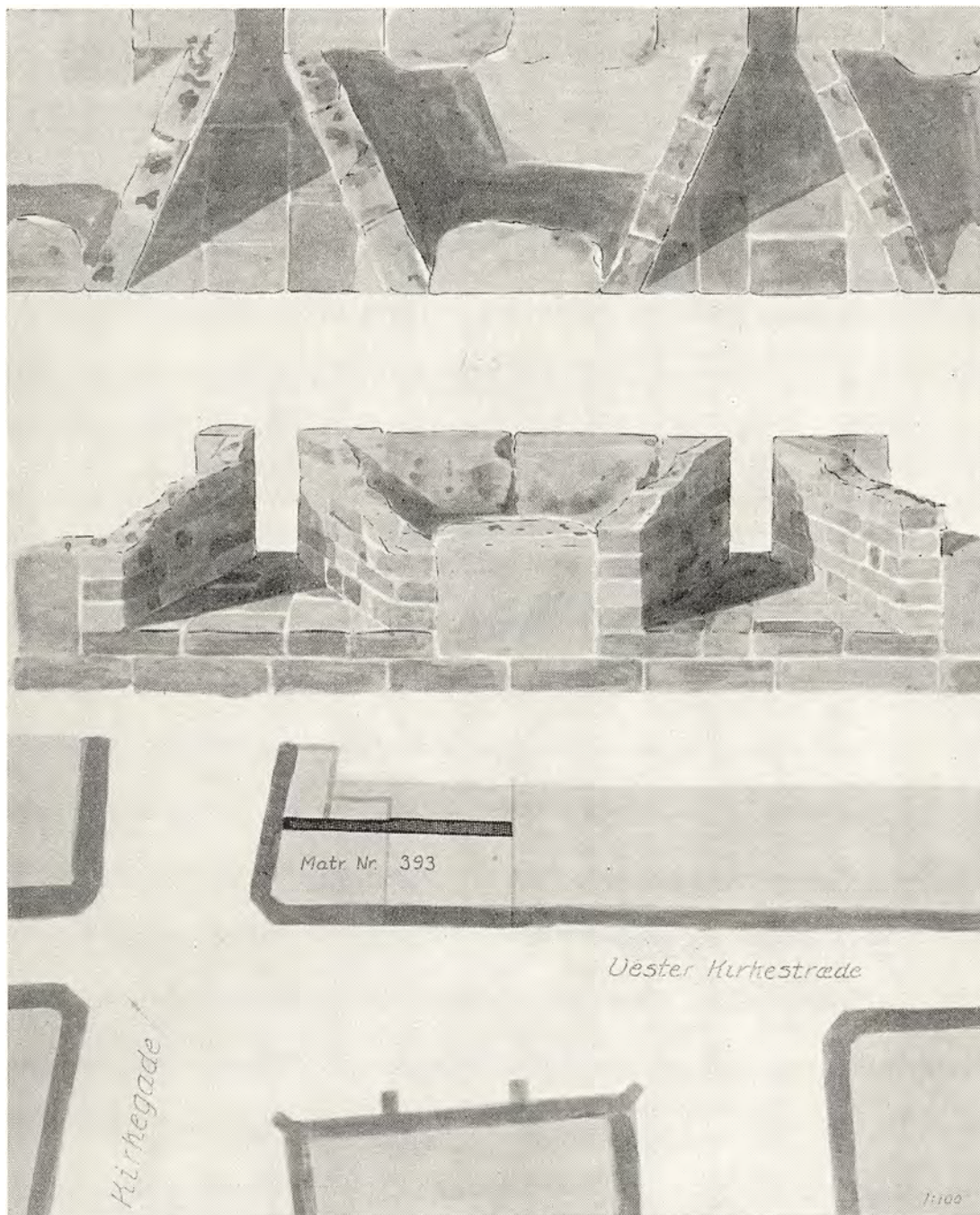
Vi indrømmer, at dette med en halvkredsvold er det rene gætteværk, men der kan i denne forbindelse rejses et andet spørgsmål af en vis betydning. Formentlig skal stedet, hvor de tre hovedveje oprindelig løb sammen oven for vadestedet, søges ved bakkens fod på den nuværende rådhusplads, men herfra har vejen ud over halvøen fulgt højderyggen i retningen syd—sydvest (Torvegade), indtil den har »knækket« med retning mod sydøst (Middelgade) umiddelbart foran den tænkte linie for halvkredsvolden. Dette »knæk« kan skyldes fortifikatoriske hensyn ved indløbet i befæstningen, men det kan lige så vel skyldes andre årsager, for eksempel at det oprindelige færgested har ligget i forlængelse af Torvegade.

Hvor lå Valdemar Atterdags borg?

Der er hidtil formentlig intet sandsynligt spor fundet af den, men der har af lokalhistorikere været fremsat mange hypoteser om, hvor den kan have ligget.

1. Der har været peget på [8], at det ret stort dimensionerede tårn på Nørreport kunne være en rest af borgen. Men udgravningerne har tydeligt vist, at tårnet ikke kan føres tilbage til tidlig middelalder, men må være opført i forbindelse med befæstningsudvidelsen under Christian III.

Også en hypotese om, at Sct. Peders klokketårn, der stod på hjørnet af Rådhusstorvet og Nørregade, kunne være en barfred (d. v. s. en gammel borgkærne som for eksempel Kärnan i Helsingborg), der hørte til Valdemar Atterdags borg, er faldet til jorden, idet udgravningen viste, at det var et gammelt kirketårn, beliggende ved sin kirke — og intet andet.

Tegning af den gamle fæstningsmur i Vester kirkestræde.

Øverst : set ovenfra.

I midten : set mod vest fra Sct. Mortens kirke. Nederst : orienteringsplan (bygningen nederst i midten er Sct. Morten).

2. Der har også [9] været antydnet muligheden af at placere den gamle kongsgård, som efter denne hypotese formodes også at have været grev Gerts residens ved besøget i Randers, i kvarteret ved Svaneapoteket. Der kan her ganske vist peges på en meget gammel mur, som er konstateret løbende fra Svaneapotekets vestlige nabohus, matr. nr. 258b, ud i Kirkegade i nordlig retning [10]. Men det må sikkert siges at være for lidt at bygge denne teori på.
3. Borgmester Neckelmann har i 1833 [11] peget på hospitalets (nuværende »Randers kloster«s) kirkegård, hvor der i nævnte år ved udgravning af en betydelig forhøjning i terrænet fandtes et fundament til et firkantet tårn eller lignende med murstensgulv.

Det er naturligvis ikke muligt nu at danne sig noget skøn over, om det fundne fundament virkelig var så gammelt. Placeringen nede i det formentlig ret sent bebyggelige engareal er langt fra overbevisende. Og endelig og navnlig vides det, at andre senere bygninger må have været placeret i egnen ved hospitalskirkegården, for eksempel før hospitalets anlæg Helligåndsklostrets priorladegård og senere hospitalets præstegård, der lå vest for hospitalet. Det fundne fundament kan meget vel hidrøre fra en af disse bygninger, eller måske — som en ganske vist svag mulighed — fra det Sct. Jørgens hospital, hvis placering er ukendt, men som man véd lå uden for byen, og hvis senere historie frembyder nogle tilknytningspunkter til Randers hospital.

Altså: stedet for Valdemar Atterdags borg kan ikke påvises i dag — men vi vender dog tilbage til spørgsmålet i slutningen af denne artikel.

Hvor løb ringmuren med sin grav (på vestsiden »den inderste« grav)?

Hvad udgravningerne fortæller:

1. 1898 og 1911 blev ved udgravning til nybygninger på matr. nre. 393 og 376 i Vester kirkestræde vest for Sct. Mortens kirke fundet en dybtliggende gammel fæstningsmur af granit med skydeskår, der vendte mod vest [12]. Granitblokkene kan stamme fra nedlagte kirker. Murens sokkel lå i en dybde af 2,2 m, og muren lå 6,3 m vest for gadelinien i Vester kirkestræde. Muren fulgte strædets retning syd—sydvest, nord—nordøst. Herefter kan den ældste nævnte Vesterport placeres omtrent dér, hvor Vester kirkestræde munder ud i Kirkegade.

Ved støbning af fundamentet til en pille i matr. nr. 396, naboejendommen til hjørnet af Store kirkestræde og Kirkegade, fandtes grunden at bestå af blødt mudder [13]. Her har altså graven foran muren (den indre grav) gået.

2. Ved udgravning i 1899 i gården til hjørneejendommen Snaregade—Houmeden, matr. nr. 551, hvilken gård da strakte sig langt mod vest, fandt Bay det

gærde, som begrænsede »byens jord« (fæstningsjorden) 10 alen øst for den linie, som forlængelsen af den fundne mur i Vester kirkestræde skulle give. På stedet, hvor muren skulle have været, fandtes en grusfyldt udgravning i den fyld, hvoraf grunden ellers bestod [14].

3. Ved udgravning i 1928 til den nuværende »Klostergård« konstateredes såvel den inderste grav inde midt i matr. nr. 551 a som den yderste vold (»Christian III's«) i det nordvestlige hjørne af samme ejendom (beskrevet og fotograferet af mag. Hugo Mathiessen fra Nationalmuseet) [15].

Og ved det nye posthus' opførelse på matr. nr. 544 i 1922 konstateredes den yderste voldgrav, som gående fra posthusets nordvestlige hjørne i retning af Nørreport [16].

4. Ved en ganske vist ikke dybtgående rørdnlægning i 1948 i det sydlige fortov i Klostergade konstateredes midt ud for »Klostergården« opgravning af slam og mudder (indre grav) og ved ejendommens vestende opgravning af sand og grus (ydre vold).
5. Ved de forskellige udgravninger af Nørreport har Uldall 1873 og 1910 og Blom 1903 oplyst [17], at der allersydligst i udgravningen blev fundet meget gamle murrester i Nørregade, der var uden sammenbinding med det egentlige porttårn og broen. Murens kerne var af mindre, rå granitsten lagt i kalk. Mursten viste et enkelt spor af munkeskifte. Begge påpeger sandsynligheden af, at dette er rester af byens ældste befæstning.
6. Ved Uldalls udgravning i 1900 på Frederiksplads [18] fandt han 8 m øst for den søndre ende af matr. nr. 130 (det vestre hjørne af Slotsgade—Frederiksplads) en gammel nord—sydgående fæstningsmur, som fulgtes i $7\frac{1}{2}$ m, en meget svær mur, 1 m tyk af rå granit lagt i slagen kalk. Den strækker sig formentlig længere mod syd end de $7\frac{1}{2}$ m, den kunne følges. I den nordre ende lå den i en dybde af 2 m under gadelinien. Den lå betydeligt dybere end Christian III's mure ved Østerport og var uden forbandt med disse. Også denne mur antages at være den ældste fæstningsmur.

Altså: ringmuren er formentlig fundet på 3 steder: I Vester kirkestræde, syd for Nørreport og på Frederiksplads. På vestsiden er den inderste grav konstateret flere steder. Derimod er Rondellen ikke fundet.

Hvad synsforretningerne og andre dokumenter fortæller.

1. I dokumenter fra 1505, 1562, 1596 og 1599 nævnes et stykke øde jord vest for Sct. Mortens kirke, d. v. s. det areal, hvor den gamle inderste voldgrav lå, og terrænet mellem denne og den yderste grav.

2. Rondellen nævnes i synsforretninger fra 1587 og 1598.
3. Muren nævnes på strækningen fra Vesterport til Østerport i dokumenter fra 1505, 1587, 1598, 1599, 1646, 1655, 1687 og 1692. I det førstnævnte tales der om »byens planker med ringmur og bygning inden og uden«, og Bay mener derfor, at muren har haft udbygninger over graven og har haft indvendig vægter- eller skyttegang. Muren ved Slotsgraven (syd for Østerport) nævnes 1586.
4. Men vi kan komme spørgsmålet om muren endnu nærmere: Synsforretningen fra 1587 [19] omtaler muren fra ejendom til ejendom på strækningen fra Østerport over Nørreport til Rondellen *samt endnu to ejendomme forbi (syd for) Rondellen.*

Synsforretningen fra 1598 siger udtrykkeligt, at muren ender ved Rondellen, d. v. s., at muren nu er borte på de to syd for liggende ejendomme. Herefter nævnes Rondellen heller ikke oftere.

Den sidste af de to synsforretninger fra 1687 nævner vest for Nørreport et sted »en gammel teil-mur«, men kender ellers ingen mur mod vest.

Synsforretningen fra 1692 nævner vest for Nørreport to steder »volden«, men overhovedet ingen mur, medens denne stadig omtales på østsiden.

To synsforretninger fra 1599 nævner Houmedsgaden.

1586 svarer Las Buge skat af »ith støkke gammelt wold aff byens jord«, og 1551 nævnes Per Fullis jord *på* Graven. Hvor disse folk boede, véd vi ikke, men det fortæller noget om, at den gamle vold og grav nu er gået over i privateje. Gård og jord »på Graven« nævnes i øvrigt hyppigt 1567, 1570 og følgende år.

Altså: efter at befæstningen ca. 1553 eller formentlig allerede tidligere er flyttet længere ud på vestsiden, er man her gået i gang med opfyldning af den gamle indre grav. Denne opfyldning og reguleringen af arealet i det hele går imidlertid langsomt, og det varer noget, før Houmeden-gaden kan anlægges. Endnu i 1584 tales der om en grav på Houmeden, og 1592 føres ca. 300 læs grus til opfyldning på Houmeden [20]. Gennem de nævnte synsforretninger kan vi skimte, hvordan de gamle fæstningsværker på vestsiden lidt efter lidt forsvinder. Muren på østsiden omtales derimod stadig også i de yngste synsforretninger.

Hvor løb den yderste grav på vestsiden af byen?

Medens den inderste grav fulgte ringmuren fra Vesterport til Østerport, rejser følgende spørgsmål sig: Hvor løb indtil ca. 1553 den yderste grav på vestsiden?

Af et sandemandsbrev fra 1504 ser vi, at den yderste grav gik fra Nørreport

til det østlige hjørne af priorens ladegård (d. v. s. hospitalet, det nuværende »Randers kloster«) i vestlig retning [21]. Man har lov til at formode, at det på den væsentligste strækning (fra Nørreport til et lille stykke nord for hospitalet) var denne grav, som Christian III senere uddybede og forbandt med kanalen fra Fladbro, på samme måde som han uddybede den eksisterende grav på østsiden.

En overenskomst fra 1505 mellem byen og Helligåndsklostret beretter, at dette skal »holle broen (Vesterbro) mett alle sine beleylighed ferdig oc graffuerne (flertal) fra forskreffne bro« [22]. Den yderste grav er derfor formentlig fortsat fra hospitalets østende langs Kirkegade til nærheden af Vesterport, hvor den drejer mod syd og et eller andet sted løber sammen med den indre grav. Sandemændene i 1504 nævner den yderste grav igen syd for Kirkegade.

Endnu kan tilføjes, at den inderste grav ifølge overenskomsten af 1505 havde stigbord ved Vesterport. Vandet i gravene kan ikke være kommet fra Gudenå, men må være kommet fra bække og væld i bakkerne nord for Randers. Herom vides følgende: 1586 omtales »renden fra Sct. Laurentii bakke«, der synes at være opdæmmed, og 1571 »renden op under bakkerne«. Måske kan tillige vandet fra Oust mølle-bæk på et eller andet tidspunkt, muligt da den yderste grav anlægges, være ledet ind i denne, hvilket sandsynliggøres ved den yderste gravs mærkelige forløb længst mod sydvest.

Rondellen.

Hører Rondellen til den ældre befæstning (og ikke til fæstningsværkerne fra Christian III's tid), og hvor lå den?

1. Rondellerne kom til Danmark allerede i midten af 1300-årene. Nyborg slot har rondeller fra Valdemar Sejrs tid, og Tønsberg slot i Norge har rondeller (såvel helt runde som halvrunde) fra ca. 1340. Selv om Christian III andre steder byggede med rondeller, bygger han jo netop ingen fæstningsværker i Randers — kun en bedre grav til slotsmøllen og muligt en forstærkning af portforholdene.

Der er da heller intet murværk fundet i Christian III's vold fra Vesterport til Nørreport (og det, der findes i hans østervold, er altså fra den ældre befæstning). At det skulle dreje sig alene om en jord-rondel er muligt, men næppe sandsynligt. Ved de ovennævnte synsforretninger besigtiges rondellen i forbindelse med muren.

2. Rent fortifikatorisk behøves der, synes man, egentlig ingen rondel i Christian III's voldforløb, der ikke danner noget knæk, men udgør en jævn bue (jfr. Rezens ganske vist ret upålidelige kort). Derimod er der på den gamle fæstningsmur et knæk ud for Snaregades nordlige ende.

3. Af synsforretningerne fra 1578 og 1598 mener Bay at kunne fastslå, at Rondellen må have ligget i området, hvor Snaregade nu udmunder i Klostergade [23], muligt midt i Klostergade, hvor der aldrig er gravet dybt nok til at finde den (eller muligt er den helt forsvunden). Så vidt vides, blev der intet spor fundet af den, hverken da »Klostergården« eller posthuset blev bygget.
4. Bay har i 1904 [24] udtalt formodning om, at den nordlige udkørsel af byen før 1462 har fulgt nuværende Skindergade og Snaregade og ikke Nørregade. Denne formodning er unægtelig blevet bestyrket ved et af Uldall i 1907 gjort fund af en nord—sydgående ca. 2 m dyb hulvej vest for Amtsavisens bygning i Lille voldgade [25]. Vejen, der blev fundet ved udgravning til bygninger på matr. nr. 546 og 544 (nuværende matr. nr. 544 b og c), hvilke grunde ikke tidligere havde været bebygget, havde en betydelig bredde og var i bunden forsynet med en meget dårlig brolægning. Hvis dette er den gamle nordlige vej ud af byen, ligger det nær at regne med, at denne udfaldsvej er gået lige ved eller måske gennem Rondellen, der altså har haft den befæstningsmæssige porttårnbetydning, som Nørreports tårn senere fik.

Denne hypotese om Skindergade—Snaregade som den gamle nordlige udkørselsvej før 1462 løser desuden et indviklet problem vedrørende Frue kloster, der vides at have haft jord og muligt også bygninger på begge sider af torvet, idet dets areal begrænsedes mod vest af Snaregade, mod syd af Skindergade og en linie i forlængelse af denne tværs over torvet, og mod øst og nord formentlig af befæstningen. Men man studser unægtelig over, at det støjende Hærstræde skulle gå midt igennem dette fredlyste klosterareal fra det lille torveareal mod nord gennem Nørregade til Nørreport [26]. Derimod bliver der mening i det, når man erindrer, at klostret nedlægges 1452, og at byen 1462 får den sydligste og en nord derfor liggende del af klostrets kirkegård til Hærstræde og torv [27], d. v. s., at nu, da klostret er nedlagt, skæres Hærstrædet gennem klostergrunden, og den »rigtige« Nørreport ved »Amtsavisen« opstår. For denne hypotese, der er omtalt så udførligt, fordi den spiller ind i hele spørgsmålet om gadenettet, kan anføres endnu et argument:

Forlængelsen mod nord af den formodede ældgamle udkørsel gennem (eller ved) Rondellen og Hulvejen hedder i dag Vinkelstræde. Denne gade hed tidligere Tiufgyde (Tyvegyde) og nævnes allerede i skattebøger og dokumenter fra 1567, 1569, 1571, 1579, 1609 og 1670. Det er værd at lægge mærke til, at denne ene gade uden for voldene nævnes så tidligt (først ca. 1670 træffer vi ellers en gade uden for voldene, »mellem staldgården« uden for Vesterport). Men Tyvegyden er rimeligvis adskilligt ældre; allerede 1430 træffes en »Tyge-

gyde« i kvarteret ved tinget, Frue kirke og byens vold [28]. Mon det ikke skulle være den samme gade, der jo netop fører ned til volden og videre til tinget og Frue kirke? Men hvorfor er denne ene gade uden for den gamle bykerne så gammel? Ja, mon ikke, fordi den er den ældgamle hærvej nord ud af byen. Men når den senere omlagte ældgamle udkørselsvej i 1430 har det lidt inferiøre navn »Tyvegyde«, må det vel betyde, at omlægningen er sket før dette år og altså ved Frue klostres begyndende forfald ca. 1420, d. v. s., at vi skal længere tilbage i tiden end det ovenanførte årstal 1462, hvilket også stemmer bedst med oplysningerne i et skøde af 1454, hvor Nørreport nævnes.

Der er tillige en mulighed for, at der i den ældste befæstning også har været *en rondel på østsiden*. Bay nævner flere steder »den grønne knold« [29], som han mener har ligget i befæstningen i omegnen ved matr. nr. 784 eller 776, altså netop dér, hvor østvolden »knækker«. Om denne »grønne knold« har været en rondel, kan vel kun blive bekræftet engang ved en heldig udgravning. Indtil da kan det blot siges, at hvis her har været en rondel på østfronten, må den være sløjftet ved Christian III's udvidelse af voldgraven, den nævnes i hvert fald aldrig i noget dokument.

Er Vesterport af yngre dato end de to andre porte?

Den ældre Vesterport, der som ovenfor nævnt lå omtrent dér, hvor Vester kirkestræde munder ud i Kirkegade, synes — i modsætning til Nørreport og Østerport — aldrig at have været bygget med mur og sten; formentlig har den været af tømmer. Der er dels ingen murrester fundet efter den som efter de to andre porte. Ved overenskomsten af 1505 forpligter Helligåndsklostret sig til at bygge en vesterport af mur, men dette skete aldrig [30]. Og dels opføres Vesterport 1695 *på ny* af tømmer.

Hænger dette mon sammen med, at Kirkegade—Vestergade ikke fra ældste tid er den gamle vestgående udfaldsvej fra byen, og at der derfor slet ingen vesterport har hørt med til den ældste befæstning?

Som nævnt i indledningen tyder meget på, at terrænet her omkring disse gader har været engagtigt og først senere er opfyldt, jfr. bl. a. fund af et stort sværd fra ca. 1530 »i eng« ud for St. Blichersgade i Vestergade. Og bebyggelsen her synes i hvert fald at være sket senere end ved de to andre udfaldsveje fra byen.

Er den ældste udkørselsvej til Viborg gået sammen med den nordlige gennem (eller ved) Rondellen og gennem den af Uldall konstaterede nord—syd-gående hulvej i nuværende Lille voldgade og derefter drejet mod vest, medens den nordlige fortsætter mod nord?

Er det først på det tidspunkt, da Kirkegade—Vestergade efter opfyldning af terrænet syd for Sct. Mortens kirke naturligt har meldt sig som udfaldsvej mod vest, at rondel-udkørselen som »vestudkørsel« erstattes med en vesterport? Og man fristes til at gætte på, at dette er sket ved samme tid, som »Nørreport ved Amtsavisen« opstår.

Valdemar Atterdags borg.

Så vender vi — på baggrund af det oven for sagte — ganske kort tilbage til spørgsmålet om, hvor Valdemar Atterdags borg lå.

Borgen (»Randershus«) nævnes i årene 1357—1423 og ikke senere; den forsvinder altså i dokumenterne ved samme tid, som den formodede omlægning af den nordlige udfaldsvej finder sted. En del tyder på, at de ældste fæstningsværker mod vest i årene 1420—1504 er forbedret med eller afløst af en ydre grav og en homeide. 1504 nævnes Nørreport og den yderste grav, og nu er forandringen altså formentlig en kendsgerning. Muligvis er den ældste vesterport opstået ved samme lejlighed.

Omkring 1400 begynder Frue klostres nedgangstid, 1430 og 1431 kan vi se, at der sker bortsalg af klosterjorden, 1452 nedlægges klostret, og fra 1451 kaldes kirken ofte »Sct. Peder«, uden at det tidligere tilhørsforhold til Vor frue kloster nævnes. Lidt efter 1420 føres den nordgående udkørselsvej formentlig gennem klostergrunden, og 1462 afgives arealer af kirkegården til udvidelse af torvet og Hærstrædet.

I samme tidsrum vokser Helligåndsklostret frem fra en oprindelig placering i nærheden af Rådhusstrædet og Torvegade. Det får forbindelse med Sct. Mortens kirke og udvides efterhånden mod vest. 1505 får Helligåndsklostret en del af byens vold, grav og planker mod vest, d. v. s., at de ældste fæstningsværker mod vest nu er nedlagt. Der tales fra 1505 om et stykke øde jord vest for Sct. Morten, der hvor de gamle fæstningsværker stod og imellem disse og den anlagte ydre grav. Klostret skal samtidig bygge en muret vesterport — hvilket dog som ovenfor nævnt aldrig sker.

Ca. 1553 foretages den kendte udbedring af gravene omkring hele byen.

Da den ældste befæstning opføres, formentlig på Valdemar Atterdags tid, går den mod nord og øst lige op ad de der eksisterende klosterkomplekser, henholdsvis Frue kloster og Gråbrødrekloster. Men mod vest ligger på denne tid både den ældre Sct. Morten og det ældre Helligåndskloster med sit kapel næsten op til Torvegade, og udvidelsen mod vest både af kirken og af klostret sker først betydelig senere.

Man kan ikke tilbageholde det spørgsmål: Hvad lå der, da den ældste befæst-

ning på vestsiden blev anlagt, mellem den og kirken og klostret? Hvorfor blev befæstningen her lagt så langt mod vest, uden for det bebyggede byområde, medens den ellers mod nord og øst — som naturligt er — gik snært op ad de dér eksisterende klosterbebyggelser? Er løsningen den, at *det var borgen, der lå her på dette sted*, altså nord og vest for Sct. Mortens kirke?

I denne forbindelse kan der peges på, at der i 1911 ud for porten til matr. nr. 377 i Vester kirkestræde, altså lidt nord for det nord-vestre hjørne af nuværende Sct. Mortens kirkes tårn, er fundet et pilleagtigt fragment af store, røde mursten, lagt i kalk. Pillen stod med overkanten ca. 1 m under nuværende gadelinie. Og det *kan* hænde, når man sidder og ser på tegningen af den vest for Sct. Morten fundne mur med de mærkelige skydeskår og med granitstenene, der kan stamme fra nedlagte kirker, at den tanke spøger i hjernen: Er dette virkelig skydeskår i en bymur, er det ikke snarere skydeskår fra en borg, der i bekræftende fald altså her har været et led i bybefæstelsen? Valdemar Atterdags borg var jo også bygget af materiale fra nedlagte kirker.

Slutbemærkninger.

Kaster vi et tilbageblik på det ovenfor sagte, vil det ses, at det i den gamle befæstning øjensynlig er vestbefæstningen (måske navnlig nord-vestfronten), der har voldt størst kvaler. Med kanonskytsets fremkomst var ringmurenes dage overalt talte. Udbygning med en homeide er det sidste forsøg på at gøre den middelalderlige bymur skikket til at modstå ildskytset [31], og et sådant forsøg er altså gjort her i Randers på vestfronten. Men det hjalp kun en stakket stund, og på Christian III's tid må der træffes nye foranstaltninger med udvidelse og udbedring af volde og grave. Disse beholdt nemlig også i den nye tid deres forsvarsmæssige værdi, og gravene gennemførtes, selv hvor de naturlige betingelser — som her i Randers — var alt andet end gode og derfor krævede det imponerende kanalarbejde, som er omtalt andet steds i dette værk.

På de tre kort er ovenstående tanker fæstnet. Kortene omfatter de tre tidspunkter år 1400, år 1500 og år 1550.

Det ældste kort viser tomrummet mellem den ældste del af Helligåndsklostret med Sct. Mortens kirke og Valdemar Atterdags mur, »opfyldningsfronten« er kun nået lige syd om den ældste Sct. Mortens kirke, og hverken Kirkegade, Houmeden eller Nørregade er anlagt.

På det næste kort fra år 1500 er Kirkegade og Nørregade gennemført, Brødre-klostret og Helligåndsklostret behersker bybilledet. Opfyldningen mod syd har fundet sted over en bred front. Udfaldsvejen ved den vestlige rondel er sløjfet, og den nuværende Skindergade synker ned fra at være en hovedfærdselsåre til at blive

en sekundær gade, hvortil Snaregade og Torvestræde sluttede sig, efterhånden som bebyggelsen voksede frem på det nedlagte klostres jord.

År 1550 viser byen efter reformationen, hvor klosterjorden efterhånden bebygges. Byen vokser til alle sider, vestvolden flyttes, og engene ned mod åen opfyldes. »Baggaden« for ejendommene syd og vest for Kirkegade og Middelgade er anlagt. Denne baggade — på dens vestlige del Morten Sørensens gade — findes formentlig endnu i »Jordsmonnet« og har fortsat videre mod syd til åen og broen. Vest for Morten Sørensens gade går nu Vestergrave på kanten af opfyldningen ned mod engen, ligesom Østergrave opstår mod øst.

På den måde er der skabt plads nok til, at byens rammer i lang tid kunne blive uforandrede.

Kortene er udarbejdet efter et af de ældst kendte kort, der er fremstillet efter opmåling, nemlig Rob. Müllers kort fra 1798. Dette kort angiver ved signaturer de omliggende bakkeskråninger og har derfor dannet et godt grundlag for den nødvendige fantasering om terrænets omdannelse.

F. Schrøder.

Poul v. Spreckelsen.

Livet i det middelalderlige Randers

AF FORFATTEREN MOGENS LEBECH

Naar Randers i aar fejrer 650 aars jubilæum som købstad, skyldes det det latinske privilegium, som kong Erik Menved lod udstede i Viborg den 8. marts 1302. Kunde man tænke sig, at de udsendinge fra Randers, som hin dag har modtaget dokumentet, var blevet saa meget forsinket paa hjemvejen, at de først i vore dage var vendt tilbage til deres by, vilde de næppe have kunnet kende denne igen. Det middelalderlige Randers tog ikke paa langt nær saa megen plads op som nutidens, der har bredt sig uden for det lille plateau i engene ved Guden, opad og oven over bakkeskrænterne. Og bebyggelsen? Der er heller ikke megen lighed mellem den moderne by med dens vrimmel af højst forskelligartede huse i mange afvigende etagehøjder og datidens Randers med de lave, straatækte længer, over hvilke alene de gejstlige bygninger, klostre og kirker hævede sig noget, skønt kirkerne dengang næppe har haft hverken taarne eller spir.

Men noget har nutidens Randers dog fælles med hine fjerne tider, gadenettet i den gamle bydel, dennes uregelmæssige gadeplan med de snævre gyder og stræder, der svarer saa daarligt til nutidens stærke færdsel, selv om netop den travle trafik, trængselen i byens middelalderlige gader, bidrager til at forstærke indtrykket af, at Randers er en levende by, hvor handelen stadig flourer, som den nu har gjort 650 aar tilbage i tiden, ja, i virkeligheden længe før.

Det er med Randers som med andre danske købstæder. De højtideligholder deres købstadjubilæum i henhold til hver enkelt ældst *kendte* købstadprivilegium, det ældste dokument, der lovformeligt bekræfter deres funktion som købstad. Men de fleste byer er langt ældre end disse kongelige brevskaber, sikkert ogsaa som købstæder.

Det var først noget, der kom med tiden, at købstædernes eneret til handel og anden borgerlig næring skulde lovformelig bekræftes, at de fik deres skriftlige privilegier, og her til lands er det kun i meget faa tilfælde, at der ved udstedelsen af saadanne er tale om veritable nyanlæg af købstæder. De fleste af dem er vokset op

efterhaanden af bebyggelser, der næppe har været væsensforskellige fra almindelige landsbyer. Men en passende beliggenhed, navnlig gode tilsejlingsforhold og andre gunstige vilkaar, for eksempel placering ved et vejknudepunkt, som det netop er tilfældet med Randers, slige omstændigheder bevirkede, at visse bebyggelser kom i flor, at det handelsliv, som før kun havde udfoldet sig under de aarlige markeder, fortsatte aaret rundt, handelsmænd og haandværkere flyttede til og satte bo, indbyggertallet voksede i størrelse, købstaden var opstaaet.

Til de gammelkendte begreber: Randers laks, Randers heste og Randers handsker er i vore dage kommet et fjerde: *Randers landeveje*. Det er for saa vidt baade gammelt og nyt. Vel er det den moderne turistpropaganda, der har slaaet begrebet fast i den almindelige bevidsthed, der har understreget den centrale beliggenhed af nutidens Randers, men denne beliggenhed havde i høj grad betydning for fortidens Randers, det er i virkeligheden den, der har skabt Randers købstad. Man kan blot tage et Danmarks-kort for sig og se, hvor landevejene stævner sammen imod

Købstadens ældst kendte privilegium fra 1302 er ikke bevaret
privilegier optaget i Erik af Pommerens stadfæstelsesbrev af

i original, men er sammen med senere (heller ikke bevarede)
1436, der nu findes paa Randers museum og er gengivet ovenfor.

Randers fra alle fire verdenshjørner, og selv om de maaske ikke alle har alders hævd, saa genspejler dette nutidsforhold alligevel de gamle dages.

Det brede dalstrøg, hvorigennem Danmarks eneste flodlignende aaløb *Guden* i al rolighed og værdighed slynger sit blanke baand for næsten umærkeligt at forenes med *Gudenfjord*, denne aadal mellem de høje bakker dannede i ældre tid trafikvanskeligheder, som vi nu daarligt kan forestille os. Broer kendte man i oldtiden næppe paa disse breddegrader, man maatte færgeres over eller ty til vadestederne. Netop ved Randers blev dalen mere snæver, og skønt bankerne langs den var stejle nok, saa skød de her en udløber frem, et fast brohovede i den dengang saa bundløse dal. Paa dette forbjerg var det, at Randers by lejrede sig ud mod det vidt forgrenede delta, hvor aen og fjorden mødtes ¹⁾).

Der er en enkelt jydsk by, hvis placering er næsten den samme som Randers', nemlig den købstad, hvis navn givetvis er hidledt af beliggenheden: Vejle, i den gamle form: Vedel, vadested. Har forholdet ogsaa for Randers' vedkommende været det, at man kunde age eller ride gennem Guden, da der endnu ingen bro fandtes?

Der synes ikke at have været nogen bro paa det tidspunkt, de bevarede historiske kildeskrifter første gang nævner Randers, nemlig *Knytlinga saga*, som fortæller om bondeoprøret imod Knud den Hellige i aaret 1086, og siger, at man fo'r til skibs over sundet ²⁾). Men den samme krønike véd ogsaa, at da Svend og Valdemar stredes efter blodgildet i Roskilde i aaret 1157, da eksisterede en *Randersbro* ³⁾).

Naar byen ved Gudenaasaa saa langt overfløj sin sydjydske kollega med samme placering, saa har det vel været tilstedeværelsen af det større opland, som gjorde sig gældende. Randers er ganske vist som Vejle en havneby, men dens fjord er jo af en ganske særlig beskaffenhed, saa smal, at Randers praktisk taget paa alle sider er omgivet af land. Byens situation er som en edderkops i sit spind, landevejene straalere til alle sider ud fra byen, fra alle sider drager den trafikken til sig, den lokale trafik saavel som færdselen fra ende til anden af den jydsk halvø.

»I hele vort Land vil man vistnok forgæves lede om et Sted, der af Terrænforholdene er saa forudbestemt til at blive en vigtig Færdselsstation som Randers By, og sikkert er det i alle Tilfælde, at ingen anden dansk Købstad endnu i vore Dage saa karakterfuldt er præget netop af dette Forhold.«

Det er Hugo Mathiessen, der skriver saaledes, og han fortsætter: »Enten Trafikken trak fra Nord og Syd langs Halvøens Østkyst eller fra Viborg mod Øst, fik den selvfølgelig Forløb over Vadestedet ved Randers, og stadig den Dag i Dag

er denne By frem for de fleste et Knudepunkt af Rang, idet fem Veje fra Nord og fire fra Syd mødes ved Stadens Porte.

I al sin Enkelhed er Bebyggelsens Plan formet om det oprindelige, vifteformede Vejstævne fra Nord, og det anselige Antal Runestene, som er trængt sammen i Byens Omegn, hvor Vejlinierne gaar, viser med uomtvistelig Tydelighed, at her har Færdselen brudt frem fra ældgammel Tid« ¹⁾).

Ikke blot i oplandet, det nære eller mere fjerne, fra Glenstrup til Mejlby, fra Aalum til Asfærg, staar der runestene, ogsaa i selve Randers by er fundet to af hine ærværdige minder fra fortiden, begge omtrent jævn gamle, fra begyndelsen af 1100-tallet. Man véd dog ikke, om de fra først har staaet i Randers. Den ene blev for en menneskealder siden fundet ved udgravning i Vestergrave. Den anden har i hvert tilfælde i aarhundreder haft tilknytning til Randers. I Worms tid, i det 17. hundredeaar, laa den som dørtrin foran et borgerhus i byen. Allerede dengang var indskriften, som vendte opad, meget utydelig, slidt væk af føddernes trampen ud og ind i huset. Nu kan man kun læse et brudstykke af den inskription, der stod paa en af stenens smalle sider, først og fremmest, dog kun med nogenlunde sikkerhed, navnet paa den, som lod stenen rejse: »Spurv«, og dernæst, at den er rejst over »Harda godan Thegn, en meget god Tegn« ²⁾).

Der er vel næppe grund til at tro andet, end at i hvert tilfælde den sidstnævnte sten har været rejst i selve Randers, og i saa tilfælde har vi maaske et minde over en af dem, der har staaet for byens styre, for navnet tegn var en stormandstitel i oldtiden ³⁾. Har runestenens tegn haft myndigheden i Randers, saa har det været paa kongens vegne, for som de fleste andre danske købstæder var ogsaa Randers underlagt kronen. Det synes at understrege denne kendsgerning, at *konningens hærstræde* gik igennem købstaden, eller rettere kongens hærstræder, for selv om man ikke endnu kan klarlægge den nærmere tekniske betydning af dette navn, saa er det i hvert fald aabenbart, at betegnelsen dækkede datidens hovedvejsystem, de store alfarveje, og det var som allerede antydet dem, der bestemte byplanen i det middelalderlige Randers.

Middelalderens Randers var igennem hele perioden af samme *omfang*, i hvert tilfælde hvad det egentlige byomraade angaar, det der laa indenfor byens befæstning, dens volde og mure. Om dem er der fortalt andet steds i dette værk. Det samme gælder gadenavnene. De første gadenavne dukker frem i det 14. og 15. aarhundrede: Mykelgade (Storegade), Rabans gyde, Tyge gyde, Hærstrædet, Travenstræde (Trangstræde), Brødregade, Ditmærskens, Peder Skalus gyde og formentlig ogsaa Peberslip.

Man kan sikkert regne med, at gadenettet dengang har været omtrent som nu,

og herom fylkede sig saa den datidige bebyggelse, de uanselige borgerhuse, for her som i andre af landets købstæder har borgerlige stenhuse været sjældne. Til gengæld var der jo andre grundmurede bygninger i byen, kirkerne, klostrene og slottet. Det er rigtignok uvist, om der gennem hele den her omhandlede periode har været et *slot* eller en *kongsgaard* i Randers. At det oprindeligt har været tilfældet, synes mest troligt. Næsten enhver købstad er i ældre tid vokset op i nøje tilslutning til en saadan foreteelse. Det kunde ogsaa pege i denne retning, at der siges at have været 80 krigere til stede i hallen under mødet i Randers 1170 mellem kong Valdemar den Store og den norske høvding Erling Skakke ⁷⁾), ligesom man har villet hævde, at grev Gert næppe vilde have taget ophold i Randers, hvis byen ikke havde rummet en standsmæssig bolig ⁸⁾). Hvad det sidstnævnte forhold angaar, lader det sig dog meget vel tænke, at »Den kullede Greve« kan have slaaet sig til taals med at tage logis i et af klostrene i Randers. Maaske peger dette mod den rigtige løsning. Man kan tænke sig, at det i Randers er gaaet som baade i Ringsted og i Roskilde, de to gamle sjællandske kongestæder, hvis kongsgaarde begge blev gjort til gejstlige stiftelser, saa byerne helt eller delvis blev unddraget kronens ejendomsret. I Randers var forholdet nemlig det, at ikke blot blev *Ommers sysselting* holdt paa Vor frue klostres grund, men det tilkom med rette kongen »at være Forsvar for Fru Marie Kloster« ⁹⁾), og det tyder paa, at det nævnte kloster, byens ældste, i sin oprindelse var en kongelig stiftelse, der kan have taget den gamle kongsgaards plads. Hvad tilstedeværelsen af sysseltinget angaar, saa peger det netop i denne retning, for sysseltingene har sikkert fra først af været knyttet til de gamle administrationscentre, de steder, som var sæde for den kongelige ombudsmand, maaske jarlen ¹⁰⁾). Endelig underbygger det ogsaa antagelsen, at bytinget, »tinget med stokke og sten«, altsaa i dets gamle skikkelse endnu i det 17. aarhundrede fandtes i dette nabolag, og der eksisterede i middelalderen en udpræget tilbøjelighed til at anbringe tinget saa nær op ad den stedlige kongsgaard som muligt. Da ting og torv oftest er sammenfaldende begreber, er det ikke saa mærkeligt, at man ogsaa finder det gamle Randers' *torvehandel* etableret her, hvor Raadhustorvet den dag i dag ligger. Det maa dog ikke glemmes, at torvet i dets nuværende skikkelse er resultat af en igennem aarhundreder stedfunden udvikling ¹¹⁾). I det middelalderlige Randers var der vist ikke noget virkeligt torv, før magistraten i 1462 fik overladt en jord »vesten fra Vor Frue Kirkegaard i Randers . . . med saadanne Vilkaar, at forskrevne Jord skal udlægges til Kongens fri Hærstræde og Gade til Hjælp at holde deres Marked og Torv oppaa« ¹²⁾).

Kan man herefter antage, at den gamle kongsgaard i Randers var gaaet op i Vor frue kloster, saa fik Randers i hvert fald en overgang i middelalderen en be-

fæstet kongeborg, nemlig den, som Valdemar Atterdag lod opføre i aaret 1357. At det ikke har været noget helt ringe bygningsværk, turde fremgaa af, at kongen benyttede materialerne fra 11 nedrevne kirker ¹³). Det er dette *Randers-bus* eller Randerhusen, som de plattyske kilder skriver, der nævnes nogle faa gange i den følgende periode, i et tilfælde jævntillet med det stærke kongeslot Kalø og under een og samme høvedsmand ¹⁴).

Man véd ikke, hvor dette slot har ligget, og det er tvivlsomt, om det er det, der menes med Randerhus imod slutningen af det 14. aarhundrede ¹⁵), men inden middelalderens udløb maa det i hvert tilfælde være forsvundet.

Bortset fra, at der med tiden, ned i det 15. aarhundrede, rejste sig saa stolte borgerhuse, at de »forbyggede alle borge« ¹⁶), det vil sige fordunklede selv herregaardene, saa bestod de gejstlige stiftelser i Randers, kirkerne og klostrene, ja, de blev mere fremtrædende med tiden, og deres byggegrunde beslaglagde en større del af det nordre Randers ¹⁷).

St. Clemens kirke er nævnt første gang 1403 ¹⁸), men om dens historie vides bostaveligt intet, udover, at den som de andre var i besiddelse af nogle ejendomme i byen, og at St. Clemens sogn nævnes nogle gange i løbet af middelalder-

Mønt, præget i Randers af Knud den Hellige, (1080—86) 18 mm i diameter, fundet i Bjerregrav mose sammen med mønter fra Aalborg og Viborg fra samme periode.

*Pilgrimstegn, 45 mm langt,
fundet ved
helligaandsbuset.*

ren ¹⁰). Om *Frue kirke* véd man dog noget mere. Den hørte jo til det allerede nævnte *Frue kloster*, et nonnekloster af benediktinerordenen, der omtales saa langt tilbage som i anden trediedel af det 12. aarhundrede ²⁰). Den da nævnte nonne Thorgund er vel den først kendte Randers-indbygger. Siden betænkes det af nogle fromme damer i deres testamenter ²¹), og Aarhus-provsten Johannes eller Jens stiftede i 1312 et alter til det hellige kors' ære i klosterkirken ²²). Et pavebrev af 1431 fastslaar kongens allerede tidligere omtalte kaldsret til kirken ²³). Det var udstedt i anledning af, at Aarhus-kannikken Peter Munk skulde have kaldet, og det til trods for, at han tidligere var fremkommet med urigtige oplysninger over pavestolen! Samme aar udgik der imidlertid en anden pavebulle, der var af mere skæbnsvanger virkning for klostret, ja, satte punktum for dets tilværelse ²⁴).

Den, der var skyld i skismaet, var den, der, som det saa smukt hed, havde Frue kloster i forsvar, selve kongen, den tid Erik af Pommern, som havde arvet sin forgængers og protektrices, dronning Margretes interesse for anlæg af nye gejstlige stiftelser. Ved hans formidling kom baade karmelitterne og karteuserne til Danmark ²⁵). Det havde egentlig været kongens mening at stifte et karteuserkloster i

Aarhus, og efter hans anmodning bevilgede paven ham det nævnte aar 1431 tilladelse til at sammenlægge de to gamle benediktinerklostre, Vor frue i Randers og Nørrekloster i Glenstrup til et nyt karteuserkloster ²⁶). Trods tilladelsen kom dette nu aldrig i stand, og det endte med, at begge klostre blev lagt under det nystiftede birgittinerkloster i Mariager. Dette fik derved en vis indflydelse i Randers by. Birgittinerne havde ogsaa faaet retten til kirken, som kongen udtrykkelig havde overdraget dem, og dennes besiddelse nød et par gange pavelig stadfæstelse ²⁷). Mariager kloster var imidlertid tillige kommet i besiddelse af de jorder ved Randers by, som havde tilhørt det gamle kloster, og dette gav, som siden skal fortælles, anledning til forskellige komplikationer.

Det andet ældre kloster i Randers, et munkekloster, var franciskanernes eller *Graabrødreklostret*, der blev stiftet 1236 og ligesom nonneklostret blev det betænkt med kontante beløb i flere testamenter ²⁸) hele middelalderen igennem, ligesom det efterhaanden modtog ret betydelige gaver af jordegods, saaledes af fremtrædende adelige som Niels Eriksen Gyldenstjerne ²⁹) og Anders Jakobsen Bjørn til Stenalt ³⁰). Overfor sidstnævnte forpligtede klostret sig til at bygge et kapel »i dets nye kirke paa den nørre side ved koret«, hvor der »til evig tid« skulde holdes forskellige messer for ridderen og hans slægt. Ogsaa »hr. Ottens kapel« omtales, nemlig hr. Otte Nielsen af slægten Rosenkrantz til Bjørnholm ³¹), det nuværende Høgholm, som i det hele var knyttet til Randers, idet han var byens kongelige lensmand ³²). Det var i 1492, men en halv snes aar senere indtraadte der et vendepunkt. Randers brødrekloster blev som andre af sin art bragt til observans, det blev reformeret, hvilket blandt andet medførte, at det erhvervede klostergods maatte afhændes, deriblandt de jorder ved Randers by, som i sin tid havde hørt under Frue kloster, siden under Mariager, hvorom senere ³³).

Da reformationen indtraf, var der alligevel et tredie kloster i Randers, for et halvt aarhundrede før var *Randers helligaandskloster* blevet indrettet. Véd man lidet om de to andre, saa desto mere om dette, saa meget, at det i denne korte fremstilling ikke lader sig gøre at komme ind paa enkeltheder i denne stiftelses historie ³⁴).

Den gaar i første omgang tilbage til 1489, da den handlekraftige prior Jens Mathiesen opnaede pavens tilladelse til at stifte klostret. Det var det Randers borgerskab, som havde ydet midler dertil »ledet af Gudsfrygt i Ønsket om at bytte jordiske Ting med himmelske og de forgængelige med evige, ved en lykkelig Handel«, efter hvad Jens Mathiesen hævdede i sin ansøgning til pavestolen. Skønt det næppe lader sig bevise, er det nok nogenlunde sikkert, at helligaandsklostret som en slags baggrund har det ældre *helligaandshus* i Randers, en verdslig stiftelse, hvor der dog blev holdt messe af de Randers købsvendes lav.

Kam fra ca. 1100, fundet i Kino-Palæets grund, matr nr. 264a.

Nogen velhavende stiftelse var det nye kloster visselig ikke, men som det var oprettet med kong Hans' billigelse og maaske paa hans tilskyndelse, saa havde han overdraget det *Sct. Mortens kirke*, en af Randers bys gamle sognekirker. Og kongen fik sit *Sct. Hans kapel* i den nye kirke, som i løbet af det følgende aar traadte i stedet for den ældre. Helligaandsklostret var jo eller burde i hvert tilfælde være et filantropisk foretagende, hvor trængende og syge kunde finde optagelse, og tillige en slags alderdomshjem for velhavere, der kunde købe sig ind som herremanden Erik Vesteni til Søbygaard, der med sin ægtefælle skænkede en gaard for messer og vigilier i aaret 1508 og »gave de sig samme Aar ind i den Helligaands Kloster«³⁵). Ogsaa Axel Lavesen Brok betingede sig sjælemesser for sig og sine slægtninge, da han i 1496 skænkede flere gaarde til klostret, men mere uegennyttigt lod han dette forpligte sig til at »oppeholde og forse til evig Tid . . . tre fattige Sygefolk, som vedertørfelige er og ej have selv noget at forse dem med«, lad saa være, at han lidt forfængeligt stillede krav om, at hans eget og hans ægtefælles vaabenskjolde skulde udskæres og males paa de vedkommende »tre gode Senge, hvilke Senge skulde være skilt fra andre Sygefолks Senge med et Sprinkel og Klædning«³⁶).

Det er den eneste underretning, man har om det indre i denne middelalderlige forsørgelsesanstalt, men Randers helligaandshus ligger jo den dag i dag ved Nytorv.

Med *Sct. Mortens kirke* er det et levn af den stiftelse, der en overgang pompøst betegnedes: *Domus sancti spiriti Randrusiensis ad Sanctum Martinum*, som der staar paa klostrets endnu bevarede alterkalk, og begge er de med Paaske-sønner-

nes gaard det mest synlige levn fra det middelalderlige Randers, som dette endnu laa inden for den ældste befæstningslinie.

Men denne dannede ikke i enhver forstand grænsen for Randers by og dens raadighedsomraade. *Byfreden*, som man sagde, strakte sig længere ud, og det hedder i privilegiet af 1311, at borgerne maatte udnytte deres friheder og privilegier, og at den strenge købstadslovgivning skulde gælde overalt *infra terminos Villæ eorundem, id est Wibols pali*³⁷⁾. Desværre er de sidste ord forvanskede, dokumentet er kun overleveret i en afskrift, men meningen maa være den, at de udstedte regler skulde gælde indenfor det omraade, som paa tysk kaldtes weichbild, d. v. s. indenfor alle købstadens enemærker.

Almindeligt var forholdet det, at købstædernes jorder hver for sig dannede en fast, afgrænset enhed, og selv i de tilfælde, hvor den stedlige kongsgaard eller slot havde andel i bymarken, betød dette ikke saa meget. Herren paa gaarden eller slottet var jo tillige hele byens øvrighed. Men efter at Frue kloster var blevet nedlagt og godset skænket til Mariager kloster, var forholdet et andet for Randers' vedkommende. Der var kommet fremmede lodsejere inden for omraadet, idet klostret ogsaa havde overtaget den del af Randers markjorder, der tidligere havde hørt under Vor frue kloster. Dette forhold synes for øvrigt ogsaa at kunne tages som bevis for gyldigheden af den fremsatte paastand, at Frue kloster var den gamle kongsgaards arvtager³⁸⁾.

Naboskab har altid let givet anledning til trætte og maatte specielt gøre det her, hvor magistraten burde haandhæve sin myndighed inden for hele byfreden, noget, som kunde falde vanskeligt, naar en del af dette omraade var i et udenbys klostres besiddelse. Og der blev trætte, en trætte, som stod paa gennem adskillige aar og affødte adskillige retsmøder og retskendelser.

Længe efter reformationen gemtes endnu paa Mariager kloster adskillige dokumenter fra denne sag³⁹⁾, saa mange, at den, der registrerede klostrets arkiv, ikke kunde overkomme at anføre indholdet af hvert enkelt brevskab: »Otte adskillige Tingsvidner, Sognevidne og en Vidisse paa Pergament, tilsammenbunden, lydende paa Hyging, Stistrup og Wollum Marker at have ligget til Vor Frue Kloster i Randers udi langsommelig Tid ulastet og ukæret . . .«, staar der for eksempel i registranten⁴⁰⁾, og selv om andre uddrag af dokumenterne er mere meddelsomme, saa er det i vore dage ikke let at blive klar over de enkeltes rækkevidde.

At følge sagen i enkeltheder lader sig ikke gøre, men allerede omkring midten af aarhundredet synes ufreden at have været paa trapperne. Der blev i 1450 taget tingsvidne, at de, der boede i Voldum, gav deres landgilde til Vor frue kloster i Randers⁴¹⁾. Man har allerede paa det tidspunkt, velsagtens fra byens side, søgt at

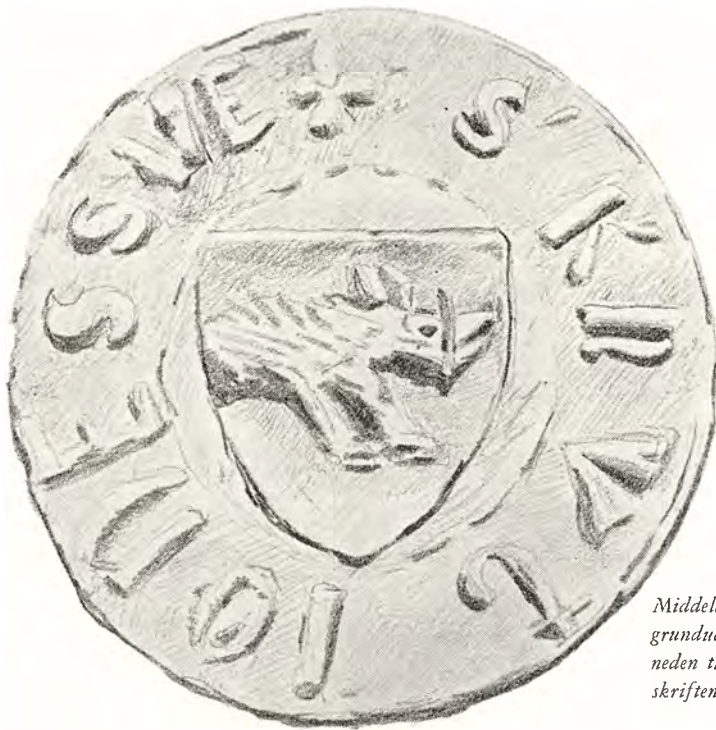

anfægte Mariager klostrets ret til Frue klostrets ejendomme. Der var samtidig strid om Trundholms eng, som Graabrødre kloster vel havde skøde paa, men hvortil ejendomsretten aabenbart var omtvistet, for det blev ved dom bestemt, at graabrødrene vel skulde beholde engen 15 aar frem i tiden, men i den tid svare en afgift til Mariager ⁴²).

En snes aar senere var det Mariager kloster og den Randers magistrat, som var modparterne. 1464 havde borgerskabet indgaaet kontrakt med klostret om leje af Stistrup og Hyging marker, som tillige omfattede Voldum mark, for en periode af seks aar ⁴³). Og samme aar havde Mariager kloster ladet »gøre Lovhævd« paa »deres Gods i Randers og uden Randers« ⁴⁴), det vil sige, de havde anvendt den sædvanlige fremgangsmaade for at sikre sig besiddelsen ved at lade et formodentlig af herredstinget nedsat nævn undersøge forholdet og afsige kendelse.

At byens lejekontrakt med klostret maa ses paa baggrund af denne kendelse, synes rimeligt, ikke mindre, fordi der det følgende aar blev udstedt kgl. stadfæstelse paa den ⁴⁵), men ikke saa snart var de seks aar forløbet, førend det kom til rettergang igen. I denne omgang var det Randers »Borgmester og Raad og menige Almue, som gjorde Lovhævden«. Som det omstændeligt hedder i det derom udstedte dokument, »et Støvring Herredstingsvidne, de gjorde Lovhævd paa Randers Mark, hvilken de havde haft til deres Fædrift ukæret i 40 Aar og mere, hvilken Lovhævd var tilfunden paa Støvring Herredsting, efter hun var der tilbuden en 3. Ting, førend hun vorde fæstet eller funden af Dommeren, og paaæskede de Breve og Bevisning hvert Ting, efter som de tilbød for den Lovhævd, om nogen Kloster eller Kirke eller nogen Mand, og særdeles Mariager Kloster, om nogen Ret kendtes eller sagdes at have i Randers Mark. Da kom der ingen Brev eller Bevisning for mod Borgmesters og Raads og menige Almues Tilbud, og indvorde (d. e. indværgede) de med Lovhævd til Randers By fri Fædrift og Kronens Jord, hvilket de havde haft i rolig Hævd i 40 Aar, men uden hvad Del eller Lod, som vor Frue Kloster tilforn i Randers var, og Sct. Johannes Kirke, Sct. Peders Kirke, Sct. Laurentii Kirke, Sct. Mortens Kirke, eller Lem Kirke eller andre Kirker kunde vinde dem derind med aabne Breve eller med Landslov . . . « ⁴⁶).

Det knudrede sprog er typisk for middelalderens dokumenter, men har naturligvis dengang været mere umiddelbart tilgængeligt for almenheden end nu. Man vil forstaa princippet i processen, at man først paa tre tingdage bød sig i rette, som det ellers hed, imod enhver, der kunde fremkomme og dokumentere deres eventuelle rettigheder til de jorder, som det drejede sig om, og da det ikke var tilfældet, saa afsagde dommeren rent automatisk en kendelse om, at processen skulde afsluttes. Det foregik saa paa den maade, at den, der tog lovhævden selvtolvt svor, at

Middelalderligt signet af bly fra ca. 1370, fundet ved grundudgravning i Svaneapotekets have. I midten et for-neden tilspidset skjold med forkroppen af en galt; i om-skriften: »† S' Knvt Jonessviz».

de og de jorder inden for de og de skel tilhørte vedkommende. I dette tilfælde har det vel været borgmestrene og flere af byens borgere, der har aflagt eden, og naar saa to »Lovhøringe« havde aflagt vidnesbyrd herom paa tinget, saa dømte dommeren, at de paagældende jorder med rette tilhørte den eller dem, der havde svoret.

Indtil lovhævden eventuelt blev underkendt — og det gjorde den i dette tilfælde. Det tog sin tid, og man kan ikke i enkeltheder følge sagen, men Mariager kloster har næppe ligget paa den lade side, og i 1476 udstedtes en kongelig dom, altsaa en højesteretsdom, ved hvilken Mariager klosters brev paa ejendomme inden Randers by og uden for byen, saa og paa Stistrup og Hyging marker fandtes ved magt og Randers bys breve derimod magtesløse ⁴⁷⁾. At byen havde tabt sagen er klart nok, men aaret efter mæglede kongen et forlig, hvis indhold dog ikke kendes, udover at det drejede sig om de to nævnte marker tillige med en eng, kaldet Sct. Peders eng, samt om Hornbæk og Nederst mølle, og det gods de (det vil sige Mariager kloster) havde af Sct. Johannes (kirke) ⁴⁸⁾.

Men herved var der ikke blevet endelig ro om spørgsmaalet. Efter aarhundredskiftet kom det igen til proces og nye lovhævder, i denne omgang paa Voldum

mark alene, og det endte til sidst med, at marken blev tilkendt klostret ⁴⁰⁾). For saa vidt gentog historien sig som »Biskop og Bygdemænd« i 1504 blev udmeldt til at bringe de to parter til en mindelig overenskomst, og det lykkedes tilsyneladende ⁵⁰⁾). Ikke desto mindre maatte en lignende domstol, hvori hele to bisper førte forsædet, fælde endnu en dom, ved hvilken hver af de stridende parter blev tilkendt deres andel i marken, saadan som de havde haft den i mands minde ⁵¹⁾).

Det var besværligt i hine dage, da man ikke kendte noget til kort eller matrikelnumre. Nu kunde man for saa vidt begynde forfra igen. Det har velsagtens ogsaa kompliceret det hele forhold, og maaske var det, der gav anledning til den nye retssag, at Graabrødrekloster i aaret 1504 ⁵²⁾) havde tilskødet borgerskabet dette klostres »lod og del« i Brastrup mark og udi Voldum mark. Det skete sikkert i forbindelse med klostrets før omtalte »observans«. Sagen kom overhovedet ikke til ende i den katolske tid, og er vel først endelig afsluttet, da Mariager kloster i aaret 1554 gav Randers by skøde paa dets rettighed i marken — og da kun imod en aarlig afgift ⁵³⁾!

Der er dvælet saa længe ved dette spørgsmaal ogsaa for at vise, hvor indviklede besiddelsesforholdene kunde forme sig i middelalderen; men naar der fra byens side blev sat saa meget ind paa at erhverve den fulde ejendomsret, saa har det velsagtens været af hensyn til de juridiske forhold. Købstadens omraade burde jo være et enemærke, et birk uden fremmede lodsejere, ellers vilde det falde vanskeligt at haandhæve de for byen gældende retsregler, blandt andet den centrale, at hvad der skete inden for byfreden skulde paadømmes ved byens eget ting. Maaske er det paa grund af dette forhold, at borgerskabet i 1494 udvirkede kong Hans' brev, der indskærpede denne regel, og gav borgerne det »Privilegium, at de ej skal deles (d. v. s. tiltales) uden deres By, men skal pleje alle, som dem har til at tale, Ret for deres Borgmester og Raad til deres Byting eller for Os, og skal Borgmester og Raad der i Byen hjælpe alle, som deres Medborgere har til at sige, til Lov og Ret« ⁵⁴⁾).

Det var ellers en regel, som var fastslaaet ved kongebreve et godt stykke længere tilbage i tiden, og regelen kan ogsaa siges at være en hovedhjørnesten i ethvert købstadprivilegium.

Den var som de andre lovregler for købstæderne udsprunget af det forhold, at selv om datidens byer for os at se var usseligt smaa og primitive bosættelser, saa var de alligevel mere folkerige end de almindelige landsbyer, og ikke nok dermed, der kom flere fremmede end i disse, bønderne søgte derind med deres varer om torvedagene og købmænd fra andre egne, ja i tilfælde udenlands fra, gæstede stæderne for kortere eller længere tid. Der maatte gælde andre, strengere retsregler

for købstæderne end for landet i almindelighed, de maatte støttes i udfoldelsen af deres egenart, deres handelsmonopol maatte beskyttes, de maatte have deres *privilegier*.

Heller ikke middelalderens statsmagt kunde give frit raaderum for kræfternes frie spil. Tværtimod. De forskellige klassers pligter og beføjelser var nøje reguleret og dermed de respektive bebyggelses, købstædernes saavel som herregodsernes. Dermed være imidlertid ikke sagt, at der eksisterede en offentlig kundgjort lovgivning, der indeholdt de mangfoldige regler. De var jo alle i deres oprindelse selvgroede, resultater af sædvanen. Og selv om der fra gammel tid var adskillige købstæder, der hver for sig havde deres egen stadsret af mere eller mindre omfattende karakter, saa gjaldt det ingenlunde alle. Noget andet er, at man kan formode, at de allerfleste købstæder efterhaanden alle kom i besiddelse af kongelig stadfæstelse paa deres købstadrettighed, og at saadanne privilegier i adskillige tilfælde kunde indeholde flere eller færre retsbestemmelser af mere eller mindre alment indhold.

Det gælder saaledes de kongelige privilegier, som igennem det 14.—15. aarhundrede blev bevilget Randers by ⁵⁵). Disse dokumenter er udstedt af de skiftende konger en efter anden, selv om det næppe dengang endnu var en ufravigelig sædvane, at man umiddelbart efter et tronskifte indhentede den nye monarks stadfæstelse. Naar disse Randers-privilegier er forskellige af indhold og først efterhaanden fastslaar, at diverse regler, der havde almindelig gyldighed i samtlige danske købstæder, ogsaa skulde gælde i Randers, saa er det næppe, fordi der i de enkelte tilfælde blev stiftet ny ret — reglerne har sikkert ogsaa før den udtrykkelige stadfæstelse været gældende lov — men snarest fordi forskellige af de Randers borgers rettigheder har været anfægtet fra udenbys side, og fordi borgerskabet i en tid, da man ikke havde nogen trykt eller overhovedet nogen officiel købstadlovgivning at henvise til, har udvirket deres bekræftelse under det kongelige segl.

I det allerførste af disse privilegier ⁵⁶) — jubilæums-privilegiet, om man saa maa sige — fastslaas borgerskabets ret til uden erlæggelse af afgift til kongen og kronen at drive handel overalt i riget undtagen paa det aarlige marked ved Skanør — det berømmelige Skaane-marked — der var skabt af fortidens store sildefiskeri i Øresund. Man vil forstaa, at det var de Randers-borgers ret til købmandsfærd inden for rigets grænser, som hermed blev fastslaet; men i øvrigt synes brevet ordlyd tilfulde at bekræfte, at Randers allerede forud eksisterede som købstad, idet rettigheden blev tildelt borgerskabet og byen netop i kraft af dennes stilling som *villa forensis*, torveby. Og torvet, torvehandelen, er jo dog den allerførste forudsætning for en købstad.

Skønt man næppe i alle tilfælde kan tage ordlyden af de middelalderlige diplomer for bogstavelig, saa viser det næste kendte privilegium ogsaa Randers' stilling som købstad langt tilbage i tiden. Byens borgere fik ved det kongeligt løfte om at »kunne glæde sig« ved de samme friheder og rettigheder, som de havde haft siden »kong Valdemars dage«⁵⁷⁾. Nu bruges den sidste vending vel ikke som nogen egentlig tidsbestemmelse, ofte blot for at betegne en sædvanes høje alder og altsaa i hvert tilfælde bekræftende det paagældende instituts ælde. Erik Menveds privilegium af 1311 siger vel ikke udtrykkeligt noget om, at de paagældende rettigheder og friheder indbefattede byens købstadrettigheder, men det ligger paa den anden side i den nærmere opregning af dem, idet der tilsiges borgerskabet retten saavel til at paadømme enhver voldshandling, udført inden for stadens afmærkede grænseskel, som til at oppebære bøderne for saadanne forseelser. Og det, at bøden var den højest mulige, 40 marks boden, tilkendegiver, at Randers by nød den høje retsbeskyttelse, som i almindelighed kom købstæderne til del. I denne forbindelse blev det ogsaa fastslaaet, at byens otte sandemænd efter gammel sædvane skulde dømmе i slige sager, at Randers paa den maade havde samme jurisdiktionsret som herrederne. Denne byens ret til ved dens egen domstol at rejse tiltale for forbrydelser begaaet inden for bygrænsen blev mere direkte stadfæstet ved det næste privilegium, Christoffer II's, af 1321⁵⁸⁾.

Med disse privilegier var det fuldtud og lovformeligt fastslaaet, at Randers by var en købstad med en saadan købstads særlige rettigheder og som en saadan udgjorde en selvstændig retskreds, sidestillet herrederne, og de privilegier, som blev udvirket hos de følgende herskere, Valdemar Atterdag og dronning Margrethe, i henholdsvis 1356⁵⁹⁾ og 1391⁶⁰⁾, nøjedes da ogsaa med i almindelige vendinger at fastslaa borgerskabets rettigheder i overensstemmelse med de tidligere meddelte privilegiebreve.

Alle de hidtil tildelte privilegier var efter tidens sædvane udfærdiget paa latin, men ingen af dem er bevaret i original. Samtlige findes kun i en afskrift paa anden haand, idet de alle er optaget i det privilegiebrev, som kong Erik af Pommern i 1436 meddelte Randers by⁶¹⁾, og som nu findes i Randers museum. I kong Christoffer af Bayerns stadfæstelse⁶²⁾ tilføjes igen nogle retsbestemmelser, til dels af politimæssig karakter, idet det for det første blev forbudt alle og enhver at »ride eller gange Nat eller Dag i Randers med spændt Armbrøst.« Straffen for overtrædelse af dette forbud var streng, fortabelse af vedkommendes hovedlod. Videre blev der meddelt Randers magistrat visse beføjelser, nemlig til at forbyde oprettelse af noget nyt »Gilde eller Kompagni«, ligesom borgmester og raad skulde kunne »sætte og regere alle Embeder efter Skellighed«. Og til sidst fastslog privi-

*Købstadens ældste segl,
forestillende to siddende
oldermænd,
fra ca. 1230—50.
Det nuværende
segl gaar tilbage til det
14. aarb.s slutning.*

legiet Randers bys ret til at lade gøre arrest hos skyldnere, naar skyldforholdet var klarlagt ved retten. Ogsaa disse beføjelser hørte til dem, der i almindelighed var tillagt købstædernes øvrighed og maa antages ogsaa forud for stadfæstelsen at have været gældende ret i Randers.

Det er saaledes ikke ret mange af de gængse bestemmelser af datidens almindelige sædvaneret, der har fundet optagelse i de respektive Randers-privilegier, og som allerede antydet i hvert enkelt tilfælde, formodentlig fordi der udefra har været gjort forsøg paa at bestride gyldigheden af dem. Det har vel ogsaa været af lignende aarsager, naar der til kong Hans' bekræftelse af byens privilegier⁶³⁾ føjes: »Og stadfæste Vi dem med Frihed toldfri at være, saa at de det nyde skulle, saavel udi Limfjorden, som andetsteds udi Vort Rige Danmark. Og unde Vi dem, at de maa købe og sælge paa alle Aarsmarkeder i Jylland, saasom Vore Borgere af Viborg og andre Vore Købstæder gøre —.« Det kommer endda mere tydeligt frem i to kongebreve af speciel karakter, ikke almindelige privilegier, men forordninger,

der kun tager sigte paa lokale forhold i Randers. Det første skyldes Christiern I ⁶³), som i øvrigt ikke synes at have udstedt nogen almindelig bekræftelse af privilegierne, og indeholder forbud mod »at købe eller sælge eller ulovlige Havner gøre i Randers Fjord«, og paabyder, at man »skal indfare for Randers Fjord ind for Broen og drive deres Købmandsskab der for Broen, som gammel Sædvane haver været«.

Det andet fra kong Hans' tid ⁶⁴), fra aaret 1495, siges udtrykkeligt fremkommet efter henstilling fra magistraten i Randers, der synes at have opsøgt kongen paa Kalø slot og »kæret, at udenbys Mænd og Forprangere købe og sælge omkring deres By, Fæ og andre Vare, og derfor intet kommer Fal paa deres Torv dem til Skade og Forfang i mange Maader.« Hvorfor der med det kgl. brev indrømmedes borgerne i Randers et læbælte, »at ingen udenbys Mand eller Forpranger skal købslaa paa to Mile (nær) paa alle fire Sider omkring deres By«.

Det er begribeligt, at Randers by ikke kunde administreres alene efter de faatalige bestemmelser i privilegierne, som jo for eksempel overhovedet intet indeholdt om en saa vigtig del af byforfatningen som selve bystyret og dets sammensætning. Som andre købstæder i riget havde Randers imidlertid ogsaa i hine tider sin magistrat, borgmestre og raadmænd. Det fortæller gamle dokumenter fra slutningen af det 14. aarhundrede. Men selv om saadanne brevskaber ikke er bevaret fra tiden længere tilbage, har man alligevel et vidnesbyrd om en ældre styreform i Randers. Fra tiden omkring 1250 stammer det ældste bysegl, det store flotte sigil, der er udført omtrent som det jævngamle i Viborg, med to siddende figurer og omtrent samme omskrift; for Randers-seglets vedkommende lyder den: *Sigillum Seniorum de Randrus* ⁶⁶).

Seniorer eller som de afvekslende kaldes *senatorer* kendes fra det 13. aarhundrede i flere byer, uden at samtidige kilder fortæller noget nærmere om deres funktioner. De to latinske betegnelser er dog sikkert oversættelse af een og samme danske, nemlig: oldermænd. Saadanne kendes jo hovedsagelig som forstandere for de middelalderlige gilder, og det har da ogsaa været hævdet, at disse selskaber i de ældste tider har haft direkte indflydelse paa købstædernes styrelse. Her er ikke stedet til nærmere at diskutere dette spørgsmaal, men der skal dog erindres om, at der i enkelte tilfælde virkelig synes at have bestaaet en nærmere sammenhæng mellem gilde og bystyre. I denne retning peger det, naar Kolding købstads ældste kendte segl med byens vaaben oprindelig var et gildese gl, og at, hvad der her har speciel interesse, raadhuset i Randers oprindelig synes at have været købsvendelavets gildehus ⁶⁷).

Enten nu disse *seniores* eller oldermænd er identiske med gildernes forstandere

eller ej, maa de antagelig opfattes som forgængere for den senere tids borgmestre. Man har rigtignok villet hævde ⁶⁸⁾, at hele borgmester- og raads-institutionen er af fremmed, af tysk oprindelse, først indført her til lands i løbet af det 13. aarhundredes sidste halvdel. Man tør dog maaske sætte et spørgsmaalstegn ved denne paa-stand og antyde, at selv om betegnelserne nok kunde stamme syd fra, hvad saa med selve instituttet? Er byforfatningen i virkeligheden saa væsensforskellig fra den i enhver landsby, hvor man i hvert fald til dels havde de samme institutioner?

Hvorom alting er, saa havde Randers by i slutningen af det 14. aarhundrede sine borgmestre og raadsmænd, som det fremgaar af bevarede brevskaaber, vidnebreve om, hvad der er foretaget paa Randers byting, som almindeligt er udstedt af netop borgmestre og raadsmænd.

Det er saa godt som altid kun de blotte navne paa vedkommende øvrigheds-personer, der er naaet frem til vore dage, intet om deres liv eller personlighed. Men det kan formodentlig have sin interesse at blive gjort bekendt med, hvad de mennesker hed, der i middelalderen stod for styret i Randers by.

Hvad angaar *borgmestrene*, skal her hidsættes deres navne og den tid, de vides at have fungeret, idet det lige om den allerførste af dem skal forudskikkes den bemærkning, at det formodentlig kan være efter ham, Rabansgyde har sit navn. *Niels Raband* hed han, og han nævnes første gang 1387 og sidste gang som borgmester i 1406 ⁶⁹⁾. Det maa huskes, at der vistnok altid var to borgmestre paa samme tid. Jens Skrædder 1406—1424 ⁷⁰⁾; Peder Munk 1421—1424 ⁷¹⁾; Jens Torbernsen 1423 ⁷²⁾; Jep Mogensen 1413 ⁷³⁾; Jens Henningsen kaldet Skag (Skauw) 1439 ⁷⁴⁾; Peder Mikkelsen 1440—1455 ⁷⁵⁾; Peder Nielsen 1443—1455 ⁷⁶⁾; Nis Palnesen 1459—1471 ⁷⁷⁾; Steffen Nielsen 1459—1470 ⁷⁸⁾; Mads Jepsen 1474 ⁷⁹⁾; Rasmus Pedersen 1484—1509 ⁸⁰⁾; Jens Pedersen 1484 ⁸¹⁾; Jep Mangsen 1497—1498 ⁸²⁾; Christiern Blak 1498 ⁸³⁾; Niels Pedersen 1504—1509 ⁸⁴⁾; Anders Bay ⁸⁵⁾. Hvad angaar raadsmændene, saa var deres funktionstid ikke saa lang, og deres navne kan derfor næppe siges at have samme interesse.

Men der var i middelalderen endnu en person i byen, der spillede en temmelig fremtrædende rolle. Det var *fogeden* eller *byfogeden*, kongens repræsentant i købstaden, som man med en vis ret kan kalde ham. Med en vis ret, fordi han i hvert tilfælde i senere tid kun repræsenterede kongen paa anden haand, idet han paa det tidspunkt nemlig var lensmandens befuldmægtigede. Navnet foged er det nemlig gaaet med som med andre betegnelser af samme art, det degraderedes med tiden i den forstand, at bæreren efterhaanden blev en mand af mindre social anseelse end i fortiden. Saaledes gik det baade med betegnelsen herredsfoged og med navnet byfoged. Det er muligt, at den først kendte foged i Ran-

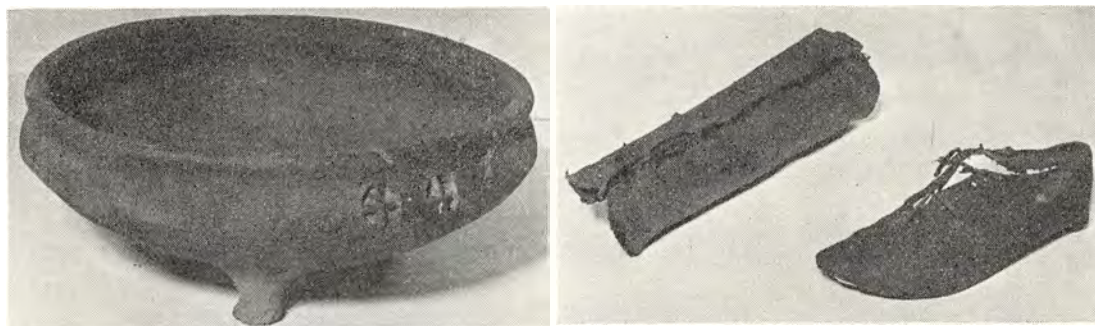
ders, Niels Nielsen i 1387, der i sit segl førte et gaaende dyr ^{66a}), altsaa synes at være adelig, at han var kronens direkte repræsentant, men det kan næppe afgøres, og paa lignende maade forholder det sig med de følgende Randers-fogeder, enten de nu kaldes foged paa dansk eller *advocatus* paa latin som Viller i 1419, der vel er identisk med Niels Ville i 1421 ^{66b}), Jes Bonde 1424 ⁶⁷). Maaske gælder dog noget andet Jens Gregersen, der 1440 nævnes som kongens foged i Randers ⁶⁸), men for de følgende ligger forholdet lidt mere klart. Om en mand siges det saaledes i 1467, at han havde været foged paa hr. Peder Lykkes og siden paa hr. Otte Nielsens vegne og skikkede hver dannemand lov og ret ⁶⁹). Hr. Otte Nielsen var den bekendte ridder og hofmester af slægten Rosenkrantz, og han var i en længere aarrække, 1439—1477, lensmand paa Kalø, og Randers har i hvert fald i en del af perioden hørt under Kalø len ⁷⁰), hvad for resten var tilfældet ogsaa i den følgende tid. Mærkeligt er det blot, at 1467 siges Thomes Smed at være foged paa hr. Erik Ottesens vegne, en søn af Otte Nielsen, der virkelig vides at have opkrævet byskatten i Randers ⁷¹), og det samme gælder Mikkell Jensen, der 1471—1481 var byfoged i Randers paa Erik Ottesens vegne ⁷²). Peder Andersen var 1486 ⁷³) byfoged paa hr. Axels vegne, d. v. s. hr. Axel Lagesen Brocks, Albert Jensen 1497 paa Oluf Friis' vegne ⁷⁴), Mathis Reersen 1504 paa hr. Niels Eriksens vegne ⁷⁵), og endelig 1537 var en mand byfoged paa hr. Mogens Gøjes vegne ⁷⁶). Forholdet er det, at nogle af disse herremænd var lensmænd paa Kalø, andre derimod paa Tordrup slot, der jo laa adskilligt nærmere Randers, saaledes den første og den sidste af de nævnte herrer, Peder Lykke og Mogens Gøje.

Disse mænd var det, som altsaa paa lensmandens, respektive kongens vegne, skulde skikke hver mand lov og ret paa Randers byting. Adskillige af de bevarede dokumenter, der giver oplysninger om Randers' middelalderlige historie, er jo retsakter fra dette institut, saakaldte tingsvidner. Hver for sig kan de have deres interesse, idet de foruden at meddele de og de bestemte enkeltheder jo i sig selv er vidnesbyrd om de gamle dages retspleje, der laa i meget faste rammer. Det vil føre for vidt her at gennemgaa de enkelte procesakter og forklare datidens retsteknik. Foran er givet et enkelt eksempel, som viser gangen i en lovhævdsproces. Det var for øvrigt saaledes, at der ved udfærdigelsen af de forskellige domstoles retsakter gerne udviklede sig bestemte lokale traditioner, nogle tingsvidner er mere snakkesalige end andre, og nogle fortæller følgelig mere i enkeltheder om processens fremadskriden. Og de Randers tingsvidner yder virkelig oplysninger i saa henseende.

Et enkelt eksempel skal lige berøres. Enhver, der er fortrolig med de gamle retsakter, vil vide, at et tingsvidne fra en lidt senere tid gerne er udstedt af byfo-

geden med flere bisiddere, der erklærer, at otte stökkemænd har bevidnet, at den bestemte dag, brevet blev udstedt, hørte og saa, at det og det foregik »inden de fire stokke«. Paa det tidspunkt havde de otte mænd ikke nogen som helst afgørelse at træffe. Men netop de Randers bytingsvidner hører til dem, der viser, at det oprindelig var anderledes. Vi kan tage et par stykker af dem og konstatere det, for eksempel et fra 1424⁹⁷⁾, hvori det hedder, at disse fornævnte beskedne otte mænd vidnede paa deres tro og sanden, at de ej andet vidste og aldrig sandere kunde spørge, end (at) herskab, som er kongen i Danmark, bør og tilhører af rette at være forsvar for fru Marie kloster i Randers. Her er ikke tale om, at de otte mænd bevidner, hvad de samme dag har set, nej, de optræder som en slags nævninger, der udtaler sig efter deres bedste overbevisning, og endnu et hundrede aar senere var forholdet det samme, de otte mænd »samdrægteligen vidne . . . at det er dennem fuldvitterligt i Sandhed, og aldrig de havde andet hørt eller spurgt for dennem, end . . . «⁹⁸⁾). Disse vidnesbyrd havde byfogeden eller bogstavelig talt naturligvis byskriveren at føre i pennen, ligesom det var tilfældet, naar andre nævninger havde afsagt deres kendelse. Naar der tales om, at fogeden skal skikke hver mand lov og ret, menes der ikke dermed, at han selv skal optræde som dommer, nej, han havde kun at afsige sin kendelse i overensstemmelse med nævnenes allerede trufne afgørelse og derefter lade dommen eksekvere.

Efter at der nu er redegjort for den topografiske baggrund og de retsligt fastsatte rammer for middelalderens købstadliv i Randers, vilde det være naturligt at gaa over til en skildring af det *næringsliv*, som jo dog i første række var forudsætningen. Men her kommer kilderne sørgelig til kort. Det er jo nemlig saaledes, at det langt overvejende antal af de overleverede middelalderlige brevskeber er ejendomsbreve, adkomstdokumenter paa større eller mindre faste besiddelser, enten det nu er tingsvidner, der bekræfter, at en skødning har fundet sted, eller det er

Lerskaal med 2 hjulkors fra ca. 1200 samt sko og lædergamache, Kino-Palæets grund, matr. nr. 264 a.

egentlige skødebreve. Vist kan disse akter fortælle mangt og meget, som vi ellers ikke vilde kende noget til. Det er jo fra dem, vi har vor viden om saa mange ting i middelalderen, om navnene paa borgmestre og raadmænd og paa de almindelige borgere, om forsvundne kirker og kapeller, om middelalderens fromme gaver til de gejstlige stiftelser o. s. v. o. s. v. Vi faar ogsaa at vide, at bebyggelsen i Randers som i rigets andre købstæder blev rubriceret som enten gaarde, huse eller boder⁹⁹⁾, men det er et ret enestaaende tilfælde, naar et tingsvidne, udstedt i 1379, meddeler, at sælgeren overdrog sin gaard i Sanct Martins sogn, som hans fader havde ejet den, nemlig — hedder det videre i det latinske dokument: *videlicet cum I sartagine braxatoria et doliis parvis et magnis ac aliis instrumentis* brygerethe *dictis*¹⁰⁰⁾. Latinen citeres her, fordi det ser saa morsomt ud med det ene danske ord midt inde i den. Det var for øvrigt en almindelig sædvane, at skriveren, der vilde være sikker paa, at aktstykket virkelig ikke kunde misforstaas, oversatte en eller anden betegnelse paa modersmaalet. I dette tilfælde vilde han altsaa slaa fast, at der til gaarden hørte det nødvendige bryggerede, nemlig foruden selve bryggerkedlen, forskellige større og mindre kar samt andre bryggeredskaber.

Naturligvis har man lov til at forestille sig, at disse redskaber har skullet anvendes til fremstilling af det siden saa berømte og sikkert allerede paa det tidspunkt kendte produkt det Randers burøl¹⁰¹⁾, men bryggergaarde har der jo været i alle købstæder, og hvad angaar de andre siden saa kendte Randers specialiteter, handskerne og hestene, saa er de begreber overhovedet ikke nævnt i nogen middelalderlig kilde. De Randers heste stammede vel for den sags skyld snarere fra omegnen end fra selve købstaden. For øvrigt kan man ikke forbyde nogen lokalpatriot at forestille sig, at der, naar den engelske kong Henrik III paa Valdemar Sejrs tid gav ordre til at købe af de heste, som kom fra de danske havne¹⁰²⁾, ogsaa har været tale om Randers. Men noget bevis derfor er beretningen jo ingenlunde.

Saa stiller det sig alligevel noget anderledes med hensyn til den fjerde Randers specialitet: *laksen*. Ganske vist er det en *aalegaard*, som nævnes i det ældste brev, der omhandler fiskeriet ved Randers bro¹⁰³⁾, men de følgende dokumenter taler om *fiskegaarde*, saaledes i 1421 en fiskegaard, der endda havde sit særlige navn: *Nørre Tubegaard*, men i øvrigt hævdedes med urette at være sat paa Frue klostergrund¹⁰⁴⁾. Siden i aarhundredet opstod der formelig strid om fiskerettigheden i Guden imellem Randers og ejerne af Ejstrup, hvis grund stødte ned til fjorden, og det blev paa tinge bevist, at Ejstrup fiskegaarde i Randers fjord var ødelagt af de Randers borgere, de fiskegaarde, som havde staaet der i baade kong Eriks, kong Christoffers og kong Christiernes tid, var nu opbrudne og »stig og flage« adskilt

og sønderrevne og bortkastet ¹⁰⁵). Senere igen, i 1492, søgte hr. Axel Lagesen at tiltage sig visse rettigheder, ganske vist paa tilsyneladende mere lovformelig vis, idet han opkrævede sandemænd til at sværge »markeskel og herreds skel« imellem Galten og Støvring herred, og paa den maade formodentlig har villet tiltage sig retten til midtstrøms efter som skik i almindelighed var ¹⁰⁶). Men nej, selve kong Hans skred ind, bevæget dertil af Randers-borgmesteren Jep Mogensen, der med raadmanden Jens Svane var rejst over til kongen paa Kalundborg slot, og de fik brev ¹⁰⁷) med tilbage vedtaget af kongen og rigens raader, at sandemændenes tov ikke gjaldt, fordi de havde svoret »saa vidt udi Vor og Kronens Kjøbstads Frihed«, ja under deres vindebro! De to borgermænd har sikkert haft det tingsvidne med sig ¹⁰⁸), som blot en god maanedstid før var udstedt af byfogeden i Randers om, at 24 dannemænd havde bevidnet: »at Randers Bro og saa langt op ad Guden, som Kongen og Randers Bys behov gøres, dette haver været Kongens og Randers Bys fri Sejldyb og Pramgang og Flodgang med Tømmer og med Fiskende udi Hundrede Aar og mere . . .« og først nu havde hr. Axel Lagesen krænkede disse rettigheder. Hr. Axel synes for øvrigt at have været af den type, at naar han ikke fik alt, hvad han vilde have, saa vilde han slet ingen ting have. Blot fire aar senere skænkede han Randers helligaandshus ¹⁰⁹) »en sin Fiskegaard, liggende i Randersfjord næst Vesten op til Randers Bro paa den søndre Side, hvis ene Arm skyder Nør neder imod Vindebroen til Midtstrømme, og den anden Arm skyder Sønder neder til Landet, med alle forskrevne Fiskegaards Rusedest og Rettighed . . . og dertil tre Favne op i Landet paa hans Eng . . . langs op med forskrevne Fiskegaard at lægge deres byggefang paa . . .« Samme aar fik helligaandshuset forresten en anden fiskegaard ¹¹⁰), »liggende Vesten og Norden op til Randers Bro« af sognepræsten i Giminge.

Det var imidlertid ikke sidste gang, kongen maatte skride ind for at værne om kronens og Randers bys rettigheder i Randers fjord; nej, han gav ved en senere lejlighed borgerne nærmest ret til selvtægt ¹¹¹), de skulde skadesløst have lov til at ødelægge »de ruser og radegarn«, som de fandt i fjorden, og i et brev et par aar senere ¹¹²) gav han ydermere borgerskabet tilladelse til at rejse voldssag imod enhver, der satte ruser »dybere end paa tre alens dyb for Røvsøland«, og det var som allerede nævnt ingen spøg at blive dømt ved bytinget for vold, det medførte den største bod, 40 marks boden.

Det fremgaar af disse breve tydeligt nok, at fiskeriet — og det har vel ogsaa dengang været laksefiskeriet — var et gode, som de Randers borgere forstod at værdsætte. I det sidstnævnte kongebrev hedder det imidlertid ogsaa, »at Skibsybet og Strømmen i Randers Fjord skulde være aldeles frit«, og det var naturligvis ikke

mindre af vigtighed for byen, at sejladsen paa fjorden ikke blev hemmet. Som det fremgaar af det foran citerede brev, drejede det sig aabenbart baade om sejlads ud ad fjorden og op ad Guden. Et Tingsvidne af 1443 er vel det første tegn paa, at ogsaa i middelalderen har der været pramsejlds paa Guden, ligesom man har brugt aalen til at fløtte tømmer paa ¹¹³).

Skorter det ikke paa skriftlige vidnesbyrd om kongemagtens omsorg for Randers købstad, dens handel, sejlads og fiskeri, saa leder man forgæves efter gamle kilder, der fortæller, hvilke resultater der kom ud af disse bestræbelser. De fattes ganske. Om at byen allerede i den tidlige middelalder havde en vis betydning, vidner det maaske, at her var møntsted, baade Knud den Hellige, Erik Ejegod og Svend Grathe har ladet slaa mønt i Randers ¹¹⁴), og siden, forresten igen i en ufredstid, blev den atter møntsted i den arme kong Christoffer den Andens tid ¹¹⁵). Man véd naturligvis besked herom, fordi kongen maatte pantsætte sin mønt i Randershusen til en af sine tyske forbundsfæller. Sagnet vil vide, at det var de engelske, der først satte gang i næringslivet i Randers, og at de skal have ladet bygge den første kirke i byen allerede i aaret 1040 ¹¹⁶), en tradition, som der dog næppe kan lægges nogen vægt paa. Mere hold er der maaske i den antagelse, som man har hidledt dels efter flere gamle gadenavne, dels efter paastaaede tyske borgernavne, at det først var de hanseatiske købmænd og nærmere betegnet lybækkerne, der satte gang i byens handelsliv. Men den gildeskraa, som de Randers købsvende lod nedskrive i aaret 1417, var i hvert tilfælde paa saa pæredansk et sprog som noget andet indenlandsk aktstykke ¹¹⁷).

Det gælder nu ogsaa de allerfleste af de kendte borgernavne, det par hundrede stykker, som kendes fra middelalderen, og mon man ikke har været for letsindig til at tolke navne med en blot usædvanlig klang eller mærkelig stavemaade som udenlandske? Kan man overhovedet regne med for eksempel et navn som Godechinus Dayson, naar det kun er overleveret i en afskrift fra det 18. aarhundrede ¹¹⁸). Ellers lyder det i hvert fald engelsk og ikke tysk. Og et navn som den først kendte borgmester Raband? Ja, man véd vel ikke, hvordan det skal tydes, men hans fornavn og faders navn tyder ikke meget paa tyskhed, han hed Niels Troelsen Raband ¹¹⁹). Lader man det samlede navnemateriale gaa gennem et sold og sier de helt almindelige fra, saa faar man denne samling: Bernhard Vos, Godechinus Dayson, Peder Tømmermand, Peder Hvid, Palne Strube, Peder Munk Rampi, Jens Røverskytte, Niels Jensen Tømmermand, Anders Møller, Jens Grand, Esbern Kældersvend, Iver Smed, Niels »Clyver«, Nicolaus »Koppelow«, Jens Svarteskytte, Niels »Lindwurm«, Anders Griis, Lauge »Ascke«, Anders Værkmeester, Niels Bonde, Christiern Sporesmed, Søren Strangesen, Hans »Splythow«,

Mathis Købmand, Klaus Troid, Anders og Peder Paaske, Herman Maler, Niels Fos, Ove Ravn, Ole Guldsmed, Niels Sadelmager, Lars Kleinsmed og sidst et af de til nutiden kendte Randersnavne: Nis Bay ¹²⁰). Ja, de fleste er jo afført deres middelalderlige forklædning og omskrevet i moderne former, men det er kun et par stykker, der muligvis ser ud til at være af udenlandsk, respektive tysk oprindelse.

Det blev sagt før, at største parten af de bevarede middelalderlige brevskeber er adkomstdokumenter, og det skal ikke slaa meget fejl. Der maa endda tilføjes, at det tilmed er en ganske bestemt kategori af ejendomsbreve, nemlig i almindelighed dem, hvorved de paagældende ejendomme kom i mere varig besiddelse, altsaa retsakter, ved hvilke de blev overdraget til kronen eller til kirker og klostre, for naar de først var paa disse hænder, saa forblev de der i almindelighed. Om den handel, der ogsaa maa være foregaaet mand og mand imellem, giver brevmaterialet ingen forestilling. Ogsaa i den henseende hører det førnævnte brev om bryggergaarden til sjældenhederne. Her er det to borgere, der handler, men dette brev er da ogsaa gemt til eftertiden, fordi det til sin tid fulgte med, da gaarden overgik i kronens eje. Herom senere.

Kan aktstykkerne saa godt som intet sige om det middelalderlige næringsliv, saa forekommer det paa sin vis overraskende, at man gennem adskillige af dem faar et indblik i middelalderens sæder og trosliv, denne mærkelige blanding af barbari og overvættes fromhed.

I denne forbindelse skal man naturligvis ikke holde sig til ejendomsbrevene alene, skønt de yder ikke saa lidt. De kortfattede privilegier siger deres, som for eksempel det næstældste ¹²¹), som opremser forskellige voldsgerninger saasom manddrab, knivstik og ødelæggelse af lemmerne. Ogsaa Erik af Pommerns forbud ¹²²) mod at gange eller ride med spændt armbrøst siger sit, og dertil kommer gildeskraaerne, først og fremmest købsvendenes. Det lyder saa ungdommeligt, navnet, men det er vildledende, det har været de mest satte og formuende folk i Randers by, inklusive borgmestre og raadmænd, der har været lavsbrødre. Skraaen er som allerede nævnt fra 1417.

Forskrifterne begynder nok saa fromt med paabud om den messe, der skal holdes det hellige Guds legem til lov, hæder og ære. Men allerede artikel 8 taler om den, »der spyer i Gildehus af Drukkenskab«, og det er møntet paa baade brødre og søstre! Næste paragraf nævner dog kun brødre, der »gør anden Broder Saar eller slaar hannem i Tænder«, men saa hedder det atter: »Hvilken Broder eller Søster, der drager Sværd eller Kniv med vred Hu imod sin Lavsbroder . . .«, og siden forudsættes det ogsaa, at begge køn kan »bryde Gildets Skaale eller Skabe med Forraad (d. e. forsæt) og Vilje«. Den 33. artikel var af gode grunde kun møntet

paa det svage køn: »Om det saa sker, det Gud forbyde, at nogen Vor Søster, Mø eller Enke eller Ægtemands Hustru, ganger oppaa Uraad og lader sig lønlokke, og vorder det aabenbart, saa hun vorder aabenbare berygtet, da skal hun være gieldløs fra os og ej ty mere til Lavet . . . «¹²³⁾.

Selvfølgelig er ogsaa vore dages straffelove indstillet paa al mulig menneskelig nederdrægtighed, men dog næppe de ordensregler, der gælder for mere selskabelige foreninger, omend man ikke uden videre kan sammenligne de gamle gilder med saadanne. Ogsaa det saakaldte lille præstegilde i Randers havde lignende forskrifter¹²⁴⁾.

Det er imidlertid fra de bevarede breve ogsaa svært at danne sig nogen forestilling om, hvor hyppige mand-slet og lignende voldsforbrydelser var. Det var ikke noget, man satte skriftlige udfærdigelser op for, medmindre forbrydelsen medførte konfiskation af hus og jord. Man kan nu ikke se, om sligt har været hensigten, da der i 1418 af borgmester og raad paa Randers raadhus blev opsat et skriftligt vidnesbyrd¹²⁵⁾ om det brud, en udenbys mand, »Stakked Morten« blev han kaldt, havde gjort paa freden, dokumentet var aabenbart makuleret, da det i det 18. aarhundrede blev afskrevet efter originalen i Randers bys arkiv, saa det kan ikke ses, hvor hændelsen havde fundet sted. Morten var ikke mere stakket, end at han havde overfaldet en af de Randers bymænd, med hvem han før havde haft en strid, men som han ved mægling af magistraten havde tilsagt fred og »fælighed«. Tiltrods herfor gjorde han bymanden »Saar paa rette farende Veje, som han red paa et Øg, uden Spyd, uden Sværd og uden Spore og vidste sig ingen Fare af Morten«.

Mere bemærkelsesværdigt var det forhold, som medførte, at den allerede to gange nævnte bryggergaard kom i kronens besiddelse. I dette tilfælde var det en indenbys mand, en af stadens gode borgere, der gik voldsomt til værks, og det imod sin bybroder.

For øvrigt er det ikke let at blive klar over den rette sammenhæng i denne sag.

*Hestelaas fra ca. 1400,
fundet i A/s Chr. Junchers grund,
matr nr. 753 a.*

Det ser saa uskyldigt ud, det latinske tingsvidne fra 1379 ¹²⁶), et af de ældst eksisterende fra Randers, og som er udstedt af raadsmændene med hele menigheden. Ved det bekræftedes, at Simon Jonsen havde solgt den bryggergaard i Sanct Martins sogn, han havde arvet efter sin fader Jon Pedersen, til Jens Jensen Tordsen, kaldet Skytte. Ikke 14 dage efter modtog Jens Tordsen imidlertid et nyt dokument ¹²⁷), udstedt af borgmestre og raad i Randers, som erklærede, at han havde tilfredsstillet dem for den forbrydelse, han havde begaaet, et manddrab, saaledes at de erklærede ham kvit og fri at være for ethvert søgmaal for dette brud paa deres bys love. Det er ikke af disse breve umiddelbart indlysende, at det ene har noget med det andet at gøre, men det har det aabenbart.

Der gik henvend en halv snes aar, før det næste aktstykke i sagen blev udstedt ¹²⁸). Det er ikke et officielt dokument, selv om en række af byens prominente folk, præster, foged, borgmestre, har beseglet det som vidner. Det er udstedt af en Palne Strube, og det omhandler de to fra det første brev kendte personer. Jens Tordsen, som nu bæres med det mere dramatiske navn Røverskytte, er modtageren, hvem Palne Strube overdrog al sin ret imod Simon Jonsen, *pro duobus violentiis dictis wold et 5 wulneribus, trusorii*, d. v. s. i anledning af to »vold« og fem knivstik, som Simon Jonsen havde tilføjet ham, og om hvilke forbrydelser han samme dag var blevet overbevist ved sandemænd. For os lyder det mærkeligt, at man paa den maade kan overdrage slige rettigheder til en anden, men det er vel paa samme maade, som man kunde vælge en eftermaalsmand, en der kunde rejse sag i anledning af et begaaet manddrab, og det kunde synes, som om Jens Tordsen har brugt forskrivningen til at lægge et vist pres paa Simon Jonsen. For aaret efter i maj 1388 udsteder denne et dokument ¹²⁹), ved hvilket han erklærer, at Jens Tordsen har fuldkommen fyldstgjort ham for hans fader Jon Pedersens død, som skyldtes Jens Tordsen! Og samtidig erklærer han videre at have solgt Jens Tordsen en gaard i Sanct Mortens sogn, altsaa paa dette punkt en gentagelse af det første brev.

Det ser unægtelig lidt mystisk ud det hele, men efter alt at dømme skulde alt nu være i orden. Var det nu ogsaa tilfældet? Det er ikke til at blive klog paa. I 1401 udstedte magistraten et nyt brev om den samme gaard ¹³⁰) og om Simon Jonsen, som den samme dag tillige med Jens Tordsens enke havde været stedet for selve dronning Margrethe samt hovedsmanden og landsdommeren i Nørrejylland, og da blev det »ransaget og for Rette fundet om den Gaard i Sankt Mortens Kirkesogn i Randers liggende, som fornævnte Simon Jonsens fædrenes Gaard fordem var og han selv fordem udi boede, at den samme Gaard al sammen, saa vel alt det, som fornævnte Simons Moder og hans Søster deri havde tilhørt, af det

at de med fornævnte Simon i Følge vare . . . alt dette var Koningedømmets i alles vore forskrevnes Nærværelse for fornævnte Simon Jonsens rette bevislige Brøde og Skyld, hvilke han selv for os alle fornævnte aabenbarlige bekendt var, tilfundet og tildømt uigenkaldeligen til eværdelig Eje.« Og samtidig afstod enken alle sine eventuelle rettigheder i samme gaard til kronen.

Hvor stor praktisk betydning Simon Jonsens afkald har haft, er ikke let at sige. Han var vel længst fraflyttet gaarden, som, efter hvad der blev oplyst i det skøde, han næste dag udstedte ¹³¹), nu blev kaldt hr. Vendelbos gaard. Og det giver nøglen til, hvorfor der blev rodet op i den gamle sag. Kronens overtagelse af gaarden var et led i den række transaktioner, ved hvilke dronning Margrethe paa det tidspunkt bragte betydelige adelsgodser under kronen, godser, som det i almindelighed hævdedes, at kronen havde retten til, og som de nuværende besiddere tilsyneladende villigt opgav ¹³²), i hvert fald hvis man skal læse aktstykkerne bogstaveligt, men det skal man næppe. Blandt dem, som i de samme dage maatte aflevere adskillige herregaarde, var fru Elne Buggesdatter, enke efter den kendte afdøde marsk Christiern Vendelbo, og man er vel saa i forbindelse med de i den anledning skete undersøgelser ogsaa naaet til at beskæftige sig med gaarden i Sanct Mortens sogn. Paa hvilken maade hr. Vendelbo havde faaet gaarden, kan næppe oplyses. Da fru Elne siden maatte skøde dronning Margrethe sine rettigheder, blev det bevidnet, at hun havde fanget dem af rette ejere. Hun var død i 1406, da kronens sidste adkomstdokumenter blev udstedt, nemlig Randers bytings vidne, at fru Elne havde tilskødet dronning Margrethe gaarden, der nu blev kaldt kronens gaard, og for øvrigt blev beboet af den samme Viller, der lidt senere nævnes som byfoged i Randers ¹³³). Og sandelig om ikke ogsaa Jens Røverskyttes enke og datter dette samme aar endnu en gang gav afkald paa alle deres rettigheder ¹³⁴).

Det var en lang række pergamenter, der blev anset for nødvendige for at hjemle kronen denne gaard, mange flere ord, end der saa tit blev brugt til at overdrage et helt gods. Men det var virkelig ofte besværligt at hævde sin ejendomsret i hine dage.

For øvrigt er hele den lange udredning et sidespring, hensigten her var jo først og fremmest at vise, hvorledes selv veltjente borgere kunde »komme for skade« at slaa hinanden ihjel.

Der er imidlertid et drab i Randers, der har sat sig spor paa en anden vis, ja, her tænkes ikke paa det allerberømmeligste, Niels Ebbesens daad, som senere skal omtales. Men ogsaa et andet drab er besunget i en folkevis, ikke nogen af de store og gribende, men en fortællende vise, der kort og i ret gængse klicheer refererer borgerens skæbnesvangre møde med herremanden ¹³⁵). Herremanden var og-

saa den værste, han kunde komme ud for, den stridbare Lave Brok til Gammel Estrup, som laa i aaben fejde med sin standsfælle, hr. Otte Nielsen Rosenkrantz, Randers bys lensherre, ja, ikke var vejet tilbage fra at lade en af dennes tjenere hænge. Dette fjendskab maa vel være baggrunden for overfaldet paa den Randers-borger Niels Paaske. Men visen har i øvrigt til omkvæd: »De Paaskesønner forbygger alle Borrig« — et omkvæd, der vistnok skal fortolkes saaledes, at Paaskesønnernes stenhus i Randers gjorde herreborgene til skamme, et forhold, der naturligvis heller ikke har passet herren paa Gammel Estrup.

Visen begynder med en skildring af det stenhus, som endnu ligger ved Raadhus-torvet i Randers.

*De Paaskesønner lader bygge et Hus
midt paa Randers Gade:
Jeg saa aldrig saa højt et Hus
i alle mine Livs Dage —
De Paaskesønner forbygger alle Borrig —*

*Der er paa det samme Hus
femten høje Loft,
Knappen er af det røde Guld,
den skinner over Mur og Toft —*

At beskrivelsen er noget overdreven, kan jo enhver overbevise sig om, og de to næste vers fortsætter i samme stil, men saa kommer det femte:

*Det var Nilus Paaskesøn,
han gaar paa Randers Gade,
købte han op baade Mel og Malt,
ihvad de Bønder de havde —*

*Gav han fire Mark for en Ko
og fem Mark for en Stud,
alt det fed' i meget Land,
det driver han Sønder ud —*

*Det var Nilus Paaskesøn,
han rider i Rosenlund,
mødte hannem unge Hr. Lave Brok
alt i saa ond en Stund —*

*»Hør Du Nilus Paaskesøn,
og hvi rider Du her?
Hvi est Du ikke i København
mig for Kongen at kær'«*

Muligvis ligger der virkelige forhold til grund for fortællingen om dette ordskifte, men Niels Paaskesøn søger at bevare freden:

*Jeg var mig i Helsingør,
mine Øksen solgte jeg der —
Kongen er i København,
jeg kom hannem aldrig nær —*

*Saa vel tror jeg vor unge Kong'
og saa hin rige Hr. Ott',
som jeg gør Eder Hr. Lave Brok,
I gør mig ikke andet end godt!*

Men smigeren hjalp ham ikke. — Var det nu ikke ogsaa at stikke en brand til herremandens næse at nævne ham i sammenligning med hans dødsfjende?

*Det var unge Hr. Lave Brok,
han sit Sværd uddrog,
det var Nilus Paaskesøn,
han sønder i Midjen hug!*

*Nu ligger Nilus Paaskesøn,
han ligger i Lunden død,
det kosted unge Hr. Lave Brok
baade Penge og Guld saa rød —*

De Paaskesønner forbygger alle Borrig!

Er de øvrige vers lige saa troværdige som det sidste, saa er det i sandhed en historisk vise. For det vers kan belægges med et højtideligt bevidnet dokument, der endda er bevaret i original, et Randers bytingsvidne, blandt hvis udstedere der paa denne dag var et par adelige væbnere, og det var givet til Jens Skriver fra Krstrup, Lave Broks fuldmægtig, der »fremgik inden alle fire Stokke paa Randers Byting og, efterdi som fornævnte Lave Brok, hans Husbonde, hannem befalt og fuldmyndig gjort havde, der en fuld Orfejde at annamme paa hans Vegne, da gjorde han Peder Paaske og Anders Paaske, Brødre og Borgere i Randers, Knæfald, Bøn og fuld Mandehæder, paa fornævnte Laves Vegne for Niels Paaskes Død, deres Broders, hvilken fornævnte Lave Brok desværre ihjelslog. Dernæst fremginge og fornævnte Peder Paaske og Anders Paaske med deres næste Frænders og Venners Fuldbyrd og Samtykke og gjorde baade endrægtelig med samlede Hænder fornævnte Jens Skriver igen paa fornævnte Lave Broks Vegne, som de bedst og lovligt kunde, en fuldkommen og tryg Sone, Venskab og evig Orfejde for fornævnte Niels Paaskes Død, deres Broders, ligervis som de det gjort havde fornævnte Lave Brok i sin egen Persone baade hannem og al hans Slægt, baade paa Fæderne og Møderne, fødte og født-skullendes til evig Tid, for dennem og for al deres Slægt baade paa Fæderne og Møderne, fødte og født-skullendes til evig Tid, uden al Skade og Argelist i nogen Maade . . .«

Det er ligesom toner fra en allerede dengang fjern tid, der genlyder i dette brev besværgende tone, mindelser fra de dage, da blodhævnen truede enhver inden for drabsmandens slægt, og der kan vist heller ikke herske tvivl om, at referatet ordret gengiver i hvert fald en del af den formular, som parterne har maattet fremsige, for at alt skulde være helt i orden.

Men — formular eller ikke formular. Den stolte herremand har ikke skullet have noget af selv at træde inden for tingstokkene og gøre knæfald for de Randers studehandlere.

Brevet er længere endnu, og dets slutning fortæller i lignende blomstrende vendinger, at den pligtige mandebod var udredet.

Det er én side af middelalderen, menneskenes voldsomme reaktioner, det være sig i fest eller ufred. En anden er den fromhed, som i hvert fald tilsyneladende blev lagt for dagen.

Tilsyneladende er paa sin vis et daarligt valgt udtryk i denne forbindelse, for det var jo ikke blot noget, middelalderens mennesker førte i munden — om deres daglige færden og tale véd man ogsaa i saa henseende intet — deres fromhed var imidlertid ikke blot mundsvejr, for det er jo fra deres gerninger, vi kender den. Lad saa være, at fromheden kan have haft egennyttige formaal, baade i aandelig og timelig henseende, for saa vidt som man med de fromme gerninger søgte at sikre sig saavel den evige salighed som i visse tilfælde et sorgfrit ophold i sin alderdom, saa sved den i hvert fald til pung og formue.

I større eller mindre grad naturligvis, alt efter som det drejede sig om dotationer af forskellig rækkevidde, kontante pengegaver eller indstiftelse af sjælemesser, altre eller kapeller, opførelsen af kirker og klostre naturligvis ikke at forglemme. Naar man undtager det foran omtalte helligaandskloster, saa foreligger der imidlertid ikke nærmere meddelelser om starten af disse sidstnævnte større institutioner, men at deres etablering ogsaa kunde være enkeltmands værk, er givet nok. Derimod har man en række vidnesbyrd om andre fromme gaver, ofte af betydelig størrelse. Det lyder ganske vist ikke af saa meget, naar to fornemme damer i henholdsvis 1263 og 1268 skænkede nonneklostret i Randers respektive 10 og 2 mark penge, men det drejede sig virkelig om større beløb. I et yngre testamente fra aaret 1308 var det ikke blot graabrødrene, der blev betænkt, men ogsaa to navngivne klosterfolk, nemlig en munk i samme kloster, broder Lydbert, og en nonne i Vor frue kloster, søster Inge Jakobsdatter. Omtrent samtidig var det, at Aarhus-provsten Johannes stiftede helligkorsalter i Vor frue klosterkirke og dertil henlagde flere bøndergaarde saavel som ejendomme i selve Randers. Han traf forskellige bestemmelser vedrørende gudstjenesten ved det samme

alter, ligesom det udtrykkelig i stifterbrevet blev bemærket, at altret var oprettet til fordel for hans og hans forfædres sjælefrelse ^{135 a}). Det samme siges almindeligt i samtlige foundationer, selv om de kan ytre sig mere eller mindre vidtløftigt, men lærerigt i henseende til middelalderens kirkeliv er det dokument, som kurator og guardian og alle munke i Randers graabrødre-kloster udstedte i aaret 1467, og ved hvilket de som allerede foran nævnt forpligtede sig over for ridderen Anders Jakobsen paa Stenalt at: »bygge og bygge lade et . . . Kapel og Alter, den hellige Trefoldighed til Lov, Jomfru Marie, Sankt Jørgen og alle Helgen i Himmerig«, og hvori det videre hedder: »Item tilbyde vi os at holde i forskrevne Kapel 3 Messer om Ugen til evig Tid, om Søndagen af den hellige Trefoldighed, med en Kollekt af Sankt Erasmo, om Onsdagen af Sankt Jørgen med en Kollekt af Sankt Katharine, om Lørdagen af Jomfru Marie med en Kollekt for alle kristne Sjæle. Item tilbyde vi os at holde en Begængelse til evig Tid, den første Mandag i Fasten med saa mange Præster, som i Klostret er, en Aften med Vigiliis og anden Dagen med Messe og anden Gudstjeneste, som dertil hører, for Hr. Anders Jakobsen og hans Husfrue, deres Fader og Moder, deres Børns og alle deres Forældres Sjæle, som fremgangne ere og komme skal.« Efter at det dernæst oplyses, at stifterne er forpligtet til at forsyne kapellet med »tavle, kalk og disk«, slutter dokumentet: »Item vederkender vi os at have oppebaaret Penge og fuld Værd for forskrevne denne Begængelse og Gudstjeneste, og Alter af Hr. Anders Jakobsen og hans Hustru efter vores Nøje« ¹³⁶).

Man har kendskab til flere saadanne sjælemesser i baade den ene og den anden kirke i Randers, men flere har der sikkert været. Det skal jo ikke fejle, at det efter

*Lampesod af vægsten
fra ca. 1400, Kino-Palæets grund,
matr. nr. 264 a.*

reformationen her er gaaet som andet steds, at de adelige donatorer har krævet deres forfædres fromme gaver tilbage, da sjælemesserne ikke mere blev holdt, om det saa nok saa meget var lovet, at de skulde opretholdes »til evig tid.« Det hed det om de fire sjælemesser, som skulde holdes for Maren Jepsdatter og hendes »forældre« i Frue kirke paa Barbara aften ¹³⁷), saavel som om »den sungne Messe af den hellige Trefoldighed«, som hver onsdag skulde holdes i Sanct Mortens kirke »for hæderlige og gudelige Folk, Hr. Per Ovesen, Sognepræst i Gimming, for Rasmus Persen, Raadmand i Randers og hans Husfrue . . .«, samt for endnu flere navngivne Randers-borgere . . . »for alle deres Forældre, Børn, Slægt og Arvinge, og for alle kristne Sjæle« ¹³⁸).

Ret enestaaende er det, naar der i et enkelt brev sættes en tidsfrist for den forpligtelse, vedkommende gejstlige stiftelse paatog sig. Det var i dette tilfælde birgittinerklostret i Mariager, som udstedte erklæring om at have et aabent brev af borgmester, raad og menighed i Randers paa en begængelse, de skal lade holde i vort kloster i Mariager i 20 aar efter denne dag om Mortensdags tid med en mark lybsk rede penge for deres sjæle, hvis kroppe, der begravne ere i Vor frue kirkegaard i Randers. »Item naar de 20 Aar gangne ere, skal den Begængelse have en Ende og de skal have deres Brev igen, som derpaa lydendes er ¹³⁹.« Brevet er vel næppe uden forbindelse med den kendsgerning, at det var omtrent samtidig, klostret udlagde de Randers-borgere et stykke jord ved Frue kirkegaard til udvidelse af deres torveplads ¹⁴⁰).

Men begængelserne, sjælemesserne, var kun nogle af de messer, der blev »sungt« i den katolske tid, og det kun til bestemte tider af aaret. Der var andre messer, der holdtes daglig, saaledes Vor frue messe, og det i flere af byens kirker. »Vor Frue Messe, som dagligen holdes i Vor Frue Kirke i Randers,« hedder det 1462 ¹⁴¹). »Vor Frue Messe, som i Klostret dagligen holdes,« siges det 1486 ¹⁴²), og omtrent samtidig siges »Vor Frue Messe daglig holdt i Peters og Clements Kirker« ¹⁴³). 1442 omtales »den hellige Korsmesse, som daglig lades holdet af Helligkors Lavet« ¹⁴⁴). Ogsaa »Guds legems messe« i helligaandshuset synes at have været en daglig tilbagevendende begivenhed. Den var stiftet af købsvendenes lav til fordel for alle deres medlemmer »og deres Lys hængt baade for levende og døde,« som det hedder i den gamle skraa ¹⁴⁵), men samme lav havde ligeledes stiftet en Sanct Sørenses messe ¹⁴⁶).

De til nutiden overleverede brevskeber giver kun en svag fornemmelse af det paa sin vis rigt facetterede katolske kirkeliv i dets duft af røgelse og skær af voksllys, af den store helgenskare, som dyrkedes i middelalderen, af hele det store maskineri, som pavekirken havde sat i gang. Og som det kostede penge, mange penge,

at opretholde. Det var naturligvis de store gaver, gaver af rede penge og frugtbringende jordegods, som skæppede mest, men ogsaa mindre bidrag blev modtaget med taknemmelighed. Til at inddrive saadanne havde man blandt andet det siden saa forkætrede afladssystem. Særlig kendt tør nu de personlige afladsbreve være, som enhver kunde sikre sig mod betaling i klingende mønt, men afladsbreve kalder man ogsaa de bevillinger, som højere kirkelige myndigheder dengang udstedte, saa til den ene, saa til den anden gejstlige institution, der kunde tiltrænge økonomisk støtte. Der kendes en række saadanne angaaende Randers, stilet til helligaandshuset sammesteds, udstedt i løbet af første halvdel af det 15. aarhundrede af henholdsvis kardinaler, ærkebiskopper og biskopper. Og skønt man har anfægtet deres ægthed, giver deres ordlyd i hvert tilfælde et indblik i datidens religiøse tankegang. De er saa nogenlunde ens i indholdet, og kun et enkelt af dem, et mere kortfattet, skal nærmere citeres, det som angives udstedt af fire danske biskopper til »alle tro kristne Menneske, som sandeligen skriftet ere og Anger og Ruelse have for deres Synder.« Hvis de »kommer til den Hellige Aands Kapel og Hus i Randers i Aars Biskopdom for Gudeligheds eller Bønners og Pilgrimsrejses Skyld, hører Messe, Prædiken eller andre Gudstjeneste i samme Sted, ganger om Kirkegaarden og beder for de døde, eller hvo som mildeligen beder for al Kristendommens salige Stat, for Danmarks rolige Fred, eller naar Marieklokkeringer samme Sted, læser 3 Avemarie eller hjælper nogenlunde til forskrevne Kapels og Huses Bygning og Ornamente at forbedre, eller hvo som Messe siger eller lader sige eller forhverver at lade siges, hvor tit og hvor ofte de disse forskrevne Ærinde eller noget af dem gøre, da give vi dem af den Magt vi have af Gud paa Sankte Peders og Sankte Pauls Vegne 40 Dage til Aflad« ¹⁴⁷). Man har vel lov til at antage, at de fromme pilgrimme, der har villet »hjælpe nogenlunde« med kontante gaver, ikke har været mindst velkomne. Et udslag af den katolske kirkes praktiske sans var det i øvrigt, at man kunde lade stedfortrædere drage paa valfart for sig med samme virkning, som om man i egen person havde gæstet de hellige steder. Dronning Margrethe maa formodes at have iscenesat noget saadant endda i større stil. Hun overlod ved forskellige lejligheder nogle gejstlige tilidsmænd større kontante beløb, i et tilfælde 1000 nobler, under forudsætning af, at de, hvis hun døde, paa hendes vegne skulde udsende pilgrimme til alle verdens kanter i ind- og udland. Seks mænd til Jerusalem, syv til Rom, tre til Sankt Jakob ¹⁴⁸), andre til de steder, hvor forskellige andre helgener og apostle var begravet, men ogsaa — hvad her har størst interesse — til »det hellige kors i Randers« ¹⁴⁹).

Hvad Randers angaar, er det i øvrigt lige saa interessant, at der fra en senere

tid foreligger vidnesbyrd om, at helligaandsklostret ikke blot selv har modtaget afladsbreve, men i kraft af disse ladet syndsforladelsen til dem, der valfartede til det, gaa videre, ja, organiseret salg af afladsbreve, udstedt af klostret selv. Den dag i dag eksisterer nemlig en trykt blanket til et saadant aktstykke! naturligvis udfærdiget paa latin ¹⁵⁰).

Men der fandtes ogsaa en anden maade, hvorpaa middelalderens gudsfrøgtige kunde sikre sig aandelige goder. 1498 udstedte prioren for det netop nævnte helligaandshus et dokument, ligeledes paa latin, ved hvilket han optog medlemmerne af Sankt Barbaras gilde i Randers i kredsen af dem, der nød godt af helligaandsordenens gode gerninger ¹⁵¹). At der er ydet noget for noget, tør anses for givet. Og det har ogsaa været tilfældet, da samme Barbarasgilde aaret før paa samme maade blev delagtiggjort i graabrødreordenens gode gerninger ¹⁵²).

Hvad angaar netop gilderne, saa var de jo ogsaa som alt i middelalderen præget af kirken, omend de tillige tjente mere timelige formaal. Alene navnene siger det, Barbara, Gudslegems, Helligkors, Katrine, Vorfrue, som de kendte gilder i Randers hed. Gudslegems lav var det, som man tillige kaldte Købsvendenes lav, Byens kræmmerlav, hvis skraa fra 1417 — med senere tilføjelser — er bevaret ¹⁵³). Dette gilde var som nævnt knyttet til helligaandshuset, hvor det lod holde sine messer. Paa lignende maade synes Helligkorslavet at have staaet i forbindelse med Graabrødre-klostret ¹⁵⁴), hvor helligkorsmesse blev holdt. Barbaragildet er allerede nævnt, og endnu omtales to gilder i byen, hvis tilknytning til gejstligheden er aabenbar, eftersom de henholdsvis kaldes det lille og det gamle præstegilde, hvilket dog ikke var ensbetydende med, at de udelukkende talte præster som medlemmer. Det lille præstegilde hed mere officielt Marie — eller Vorfruegildet, og dets skraa fra 1484 er bevaret ¹⁵⁵). Det lod hver mandag synge en frue messe »i det Kapel inden den nedre Kirke i Frue Kirke«. Hvad angaar det store eller gamle præstegilde, var det identisk med Sanct Katrinegilde ¹⁵⁶).

Som der paa de sidste sider kun har kunnet gives glimt af det religiøse liv i middelalderens Randers, er det i det hele taget kun strejflys, som kan kastes over de forskellige sider af byens tilværelse i hine fjerne dage. Udfra de bevarede brevskaaber er der her forsøgt at skildre, hvad man kan vide om byen og dens forskellige institutioner, borgerlige saavel som gejstlige, i tiden indtil reformationen. Lejlighedsvis har man ogsaa beskæftiget sig med enkelte hændelser af lokal karakter, om hvis forløb der er naaet meddelelser til nutiden, men det er dog i hovedsagen baggrunden for det middelalderlige liv, der her er gjort forsøg paa at skitsere.

De omtalte begivenheder i byens liv har ikke været af gennemgribende betyd-

ning, selv om det naturligvis har sat alle borgersind i oprør, da Niels Paaskesøn blev dræbt af den stridbare herremand paa Gammel Estrup. Som en langt større og mere fælles ulykke er det dog følt de gange, Randers har haft besøg af den mest frygtede af alle datidens umilde gæster, den røde hane. Ildebrande vides at have hærgnet byen flere gange, saaledes i 1244, om hvilken begivenhed en gammel aarvog meddeler: *Randrus igne periiit*, Randers gik tilgrunde ved en brand ¹⁵⁷). Det samme gentog sig i 1530, da byen blev lagt i aske paa nær kirker og klostre og en enkelt grundmuret bygning, siges der ¹⁵⁸). Ogsaa nogle aar før skal en brand have hærgnet Randers, og muligvis er den heller ikke sluppet uskadt gennem de ufredelige aaringer i det 13.—14. aarhundrede, men dens skæbne ved disse lejligheder hører snarest hjemme i en anden sammenhæng, i forbindelse med fortællingen om de begivenheder af landsvigtig karakter, der er udspillet i og ved byen, om de lejligheder, ved hvilke der er skabt Danmarks-historie i Randers. Naturligvis først og fremmest den dramatiske hændelse, da Niels Ebbesen vog »Den kullede Greve«.

Den allerførste gang, Randers nævnes i de historiske annaler, var det ogsaa i forbindelse med et oprør og et drab af statens overhovede. Det er Knytlinge-Saga, der ved at fortælle, hvordan de oprørske bønder samledes til ting i Randers under deres forfølgelse af kong Knud den Hellige ¹⁵⁹).

Randers by har i det hele taget en stærk tilbøjelighed til at blive inddraget som skueplads for begivenhederne ved de forskellige skismaer i landets historie. Anden gang, krønikerne kaster deres søgelys over staden, er i 1157, kort efter det berygtede blodgilde i Roskilde, det, ved hvilket Svend Grathe havde ladet sin ene medbejler, Knud, dræbe, mens den anden, Valdemar, lykkeligt var undsluppet i Jylland. Baade den gamle islandske sagaberetter og vor egen Sakso Grammaticus véd at fortælle om Randers som en slags begivenhedernes centrum. Efter at have ført kære over det snigmorderiske overfald paa Viborg ting, var Valdemar draget til Randers for derfra at sætte over til Sjælland og hjem søge fjenden i hans eget tilholdssted. Men Svend havde ikke villet oppebie angrebet, han var med sin flaaede lagt ind i Djursaa og var derfra rykket imod Viborg med hele sin hær ¹⁶⁰).

I sin sædvanlige blomstrende stil fortæller Saxo, og Knytlinge-Saga noget mere ordknap, om Esbern Snares spejdertogt ¹⁶¹) imod de fjendtlige styrker, der var rykket fra Viborg mod Randers og paa det tidspunkt naaet til Kvorning. Men da Valdemar fik at vide, at fjenden var nær, og endnu ikke troede at have folk nok til at holde slag, lod han en del af broen over til byen afbryde, for at Svend ikke skulde slippe over dør. »Paa den Maade ydede Aaen ham baade trygt Værn for hans Hær og rigelig Tid til at samle flere Folk«, skriver Saxo, og videre: »Svend

kunde ikke slippe over, og Valdemar vilde ikke rykke frem; men imidlertid traadte de raskeste unge Mænd trods Forbud frem paa Brostumperne, kæmpede med Skud og Spyd og gav store Prøver paa Raskhed og Mod; thi da Stedet ikke tillod dem at gaa paa Livet løs, gav de unge Mænds Utaalmodighed sig Udslag i denne Art Kamp, hvor det ikke gik saa haardt til« ¹⁶²).

Knytlinge-Saga omtaler dette sted som Randarossbru, Randersbro ¹⁶³), en lokalitet, man efter den i hvert senere almindelige sprogbrug vilde være tilbøjelig til at bestemme som broen syd paa over Guden. Hermed synes det ogsaa at passe udmærket, at kongen kun lod en del af broen bryde af, for broen var først bygget i flere afdelinger. Men det rimer daarligt med den omstændighed, at Svend var rykket frem ad landevejen fra Viborg mod Randers igennem Kvorning. Saa der kan maaske have været tale om en bro vest for byen. Det siges i hvert fald, at Valdemar gik over aen paa et andet sted, da han kort efter førte sin hær ud til den afgørende kamp med Svend paa Graahede.

Randers nævnes endnu et par gange i Valdemar den Stores krønike, saaledes 1170 som scene for de forhandlinger, som dengang blev ført med den norske høvding Erling Skakke, fader til kong Magnus, hvem Valdemar havde lovet at hjælpe til tronen mod at faa overladt det norske landskab Viken. Men Erling havde ikke holdt sit løfte og tværtimod bekriget den danske hær, som havde søgt at erobre landet, ja, havde til og med gjort landgang ved Djursaa ¹⁶⁴) og slaet en dansk hær der paa flugt.

Nu søgte han imidlertid forlig med kongen og kom med et enkelt langskib sejlende til Randers. Med tolv mand vandrede han til kong Valdemars herberge, hvor man netop sad til bords. Nordmændene var alle i brynjer, med hætter over hjelmene og sværd under kapperne. Snorre har fortalt om det første ordskifte mellem kongen og Erling. Han og hans mænd gik straks lige ind foran højsædet, hvor Erling sagde: »Grid ville vi have, Herre, baade her og til Hjemfærden«. Kongen saa paa ham og sagde: »Er Du der Erling?« Han svarede: »Erling er her og sig os straks om vi skulle have Grid eller ej?«

Der var ganske vist 80 kongsmænd i hallen, men de var alle vaabenløse. Dog kan man vel daarligt tænke sig, at de norskes besøg er kommet helt bag paa kongen, da der sikkert har været folk paa vagt ved kongsgaarden. Men Valdemars svar lød: »Grid skal I have Erling, saaledes som Du beder om, jeg opfører mig ej som Niding imod nogen Mand, som kommer for at tale med mig.«

Siden førte forhandlingerne til, at Erling tog landskabet Viken som jarledømme under den danske krone ¹⁶⁵).

Var Randers i dette tilfælde sæde for storpolitiske forhandlinger, saa var det

som følge af mere indrepolitiske forviklinger, at kong Valdemars frænder Knud og Karl nogle aar senere udskibede sig til Randers. De var deltagere i en røbet sammensværgelse, et anslag imod kongen, og flygtede over til deres anden slægtning, Birger Jarl i Vestergötland ¹⁶⁶).

Baade indenrigs- og udenrigspolitisk karakter havde det mest skelsættende af alle optrin i Randers middelalderhistorie det, som udspillede i den mørke vaarnat, da »Slangen segned' for Løvens Slag«, som der staar i et gammelt latinsk rim. I dansk gengivelse lyder det i sin helhed saaledes:

*Alle danske Sjæle prise den Dag,
et tusind, tre hundred' og fyrretyve,
da Slangen segned' for Løvens Slag,
da Niels Ebbesen tog Grev Gert af Live.*

Det vers er citeret ofte med mere eller mindre malende kommentarer, taget som bevis paa den opsigt, Niels Ebbesens gerning vakte, saa rygtet om den endogsaa trængte ind til klosterbroderen i hans ensomme celle. Ja, det er muligt, vel ogsaa det mest sandsynlige, at en munk er mester for disse strofer, men med sikkerhed kan man ikke vide det. Den ældste optegnelse af dem er skrevet paa en smal pergamentstrimmel! Øjensynlig nok klippet af margenen paa en side i et eller andet gammelt haandskrift, men af hvad art dette har været, eller hvem der er ophavsmanden til digtet, lader sig næppe fastslaa ¹⁶⁷).

Men Niels Ebbesens ry holdt sig gennem tiderne. »Redder den gamle Eg, Folkens!« raabte lensgreven til Frijsenborg, da Ris Hovgaard brændte, og der var ved at gaa ild i det store træ, til hvilket folk i lange tider havde knyttet Niels Ebbesens navn. »Redder den gamle Eg . . . thi den staar som et Minde om ham, der engang har frelst vort Fædreland« ¹⁶⁸).

Men — da det i forrige aarhundrede var paa tale at rejse et mindesmærke i Randers, et monument over helten fra Nørreris, da blev der fra visse sider ytret tvivl, om Niels Ebbesens daad nu ogsaa var af en saadan karakter, at man burde hædre ham paa den maade. Den lærde historiker Paludan-Müller mente nej ¹⁶⁹), og han vilde have faaet ivrig tilslutning fra fortidens — tyske krønikeskrivere.

Det siger sig selv, at der maa være forskel paa den maade, hvorpaa danske og holstenere betragter drabet paa »Den kullede Greve«, Gerhard den Store, kaldte tyskerne ham, og de opfattede Niels Ebbesens gerning som et lumskeligt, ja, forræderisk mord, som det siges udført af en mand, der stod i grevens tjeneste. Danskerne paa deres side omtaler Niels Ebbesen med stor berømmelse, for dem var han »en ærlig dansk helt« og drabet en national stordaad, der befriede Danmark for det tyske aag.

Noget andet er, at den nyere kritiske historieforskning har søgt at skille ud, hvad der er historisk paalideligt i de afvigende beretninger om drabsnatten i Randers, dens forhistorie og efterslæt, uden at de lærde dog er blevet enige. Her er ikke stedet til at redegøre nærmere for, endsige fælde nogen dom mellem disse forskellige anskuelser. Men det vilde paa den anden side føles næsten naturstridigt, hvis man i denne fremstilling af Randers middelalderhistorie nøjedes med blot at meddele den eneste i denne forbindelse helt uomtvistelige kendsgerning, nemlig at drabet fandt sted.

Her skal nu anføres enkelte af de ældste beretninger om begivenheden baade fra tysk og dansk side, ligesom man heller ikke her kan forbigaa den lange folkevisen om Niels Ebbesen.

De ældre danske aarbøger fortæller, hver for sig mere eller mindre udførligt, at greven drog op i Nørrejylland med sin hær, hærgede og skændte overalt, ja, siger den ene af dem: »Det var hans agt at udrydde hele den jydsk adel og at dele landet mellem sine tyskere.« Den samme krønike skildrer selve drabet saaledes: »Medens Greven laa i Randers, da kom en jydsk Herremand ved Navn Niels Ebbesen ved Nattetid den 1. April over Broen ind i Byen Randers med et Følge af kun 47 Mand. Han søgte til bemeldte Greves Sovekammer og brød, idet han lod Trommerne røre og sætte Ild paa Byen, derind med Magt, og derinde dræbte han forvovent Greven tillige med nogle andre, endskønt Greven der i Byen havde en Hær paa 4000 Mand. Da det var gjort, og han vilde undfly over den samme Bro, da forfulgte Grevens Mænd ham med flere Bannere; men han gjorde dem saa tapper Modstand, at han af dem dræbte to fornemme Riddere foruden nogle andre, og idet han kastede Broens Fjæle af efter sig, undslap han med sine og tabte kun een Mand.« De andre, mindre meddelsomme, gamle aarbøger fortæller kun kort om drabet, men den ene oplyser, at greven i forvejen havde undsaagt Niels Ebbesen, og den anden fremhæver Niels Ebbesen som »en for sit Fædrelands Frihed nidkær Adelsmand«.

Over for disse beretninger skal saa stilles den ældste paa tysk side, et uddrag af den i 1385 forfattede Lybske krønike. Heller ikke den lægger skjul paa grevens krigerske hensigter: »Hans Fjender vege, hvor de kunde, og deres Ejendomme blev hærgede med Rov og Brand. — Ikke længe derefter blev Greven saa syg i Randers, at han lod sig berette og modtog baade Vorherres Legeme og den hellige Olie. I den Sygdom laa han en Stund, indtil han atter blev en Del bedre. Da havde han længe for Skik, naar han kunde det, at være oppe om Natten med sin Kapellan og holde sine Tider ¹⁷⁰⁾, som hørte til Dagen ligesom en gejstlig Mand. Da de Danske hørte, at Greven var kommen sig, da samlede der sig vel en

Gammelt stik af voldstedet Nørreris i Foldby sogn, efter traditionen Niels Ebbesens gaard.

60 dygtige Karle af dem, og de kom til Randers en Løverdagnat før Judica, og ret som de vare Nattevagter for den slumrende Hær, besatte de et Stenhus. Da Greven nu havde læst sine Tide og igen havde lagt sig, da kom de op og slog den syge Mand ihjel i sin Seng tillige med Kapellanen og tre Svende. Det hørte en brav fornem Ridder fra Vestfalen, Henrik van Vittinghof, hvis Herberg var tæt ved; han kom da ud, og ham dræbte de ogsaa paa deres Vej, og de slap saa bort, hver sin Vej, uden al Skade. Det udenlandske Krigsfolk maatte høre meget ilde for, at de havde saa slet bevogtet deres Herre . . .«

Denne skildring lader sig vel til dels forlige med de danske, dog mærker man tydeligt, paa hvilken side sympatien er, og danskernes færd skildres her som mere lumsk, de kom ind i byen ved en krigslist, hvad for øvrigt maatte være tilladeligt nok. At tyskerne i det hele gerne vilde fremstille Niels Ebbesen som en forræder, viser mere tydeligt den saakaldte Bremerpræstens krønike: »Da var der en mægtig Mand af Jylland, en Ridder ved Navn Niels Jepsen, der ellers havde underkastet sig og var blevet Gerts lydige Undersaat. Mellem ham og Greven var der,

jeg ved ikke af hvilken Aarsag, opstaaet Uenighed. Han sagde, at Greven havde forurettet eller fornærmet ham og hans. Og saa kom han en Nat ind i Randers og dræbte baade Vægterne og Greven, der da laa i sin Seng, tillige med en mægtig Mand Hr. Hase af Jylland . . .«

Mens den Lybske krønike vidste, at danskernes høvedsmand var faldet ved Skanderborg og først derefter lagt paa stejle, siger Bremer-præsten, at han blev fanget og lagt »paa fire Hjul som sin Herres Morder.«

Nu lader det sig næppe bortdisputere, at greven virkelig i en vis forstand var Niels Ebbesens herre, og det paa lovformelig vis, som han havde hele Nørrejylland i pant. Man kender ikke ordlyden af det paagældende brev, men pantsættelsen har sikkert som i andre tilfælde ogsaa lydt paa landets indbyggere, de frie som de ufri, uden hvis lydighed og skatskyldighed pantsættelsen jo vilde være ganske illusorisk. Den jyske væbner, for han var ikke ridder, Niels Ebbesen, har saaledes kunnet regnes for en af »Den kullede Greve«s vasaller. Men mod denne paastand var det, at det fra dansk side hævdes, at det stod enhver »hovmand« frit for at opsiges sin herre huldskab og troskab.

*Hovmand rider og Hovmand bier,
hvor han kan tjene til Takke . . .*

Det er i folkevisen, denne læresætning fremsættes, og foruden at give en levende skildring af drabet og dets forhistorie, bærer visen præg af at være forfattet som propaganda mod tyskernes paastande. Hovedgangen i den skal her rekapituleres; versene citeret efter den længste redaktion paa 69 vers.

Grev Gert lader Niels Ebbesen stævne til sig mod sikkert lejde. De mødes ved »Randers Strande«. Grevens første almindeligheder afløses snart af mere konkrete spørgsmaal: Hvor staar huen i Nørrejylland — og om Niels Ebbesen vil tjene ham? om hvor mange svende han havde? Men da Niels Ebbesen svarer: 40, lyder grevens ord: »I Gaar red Du i Hr. Bugges Gaard med Hundrede Mænd i Plade!« Det er det første tegn paa det optrækkende uvejlr, men Gert holder endnu gode miner: Om Niels Ebbesen ikke vil mægle mellem ham og forskellige af de modvillige jyske herremænd. Men Niels betakker sig:

*Hr. Bugge ved jeg intet af,
hvad han som vil gøre.
Anders Frost haver været eders Tjener saa tro,
aldrig skal I andet spø're.*

*Anders Frost have været Eders Tjener tro,
aldrig skulde I andet spø' re.
Vilde han Orlov af Eder ha'
Hvi maatte han det ikke gøre?*

*Det er saa Sæd i Dannemark,
haver været af gamle Dage,
naar en Svend ikke længere tjene vil,
da maa han Orlov have!*

Det er tilsyneladende en andens ære, det gælder, men i virkeligheden lader vi-
sen her Niels Ebbesen forsvare sig selv, og nu tilspidses situationen, for greven
sætter sin paastand imod:

*Der maa ingen Svend fra sin Herre ride,
den Stund han hannem lyster at føre!*

Og saa har Niels ordet igen:

*Der er ingen sammen viet,
uden Munken og hans Kappe.
Hovmand rider og Hovmand kommer,
hvor han kan tjene til Takke.*

Men grevens taalmodighed er nu forbi:

*Niels Ebbesen, Du taler mig fast imod,
og Du snakker alt for længe:
Du skalt enten Dannemark rømme
eller jeg skal lade dig hænge!*

*Skal jeg ud af Dannemark rømme
fra Hustru og Barn saa smaa,
usen skal I sige deraf,
at I mig nogen Tid saa!*

Det dramatiske ordskifte har nu naaet sit højdepunkt, selv om der endnu fra
begge sider fremsættes svære trusler, indtil Niels Ebbesen rider bort:

*Heden da red Niels Ebbesen,
slog op med hviden Haand;
I lader Eder mindes det,
jeg kommer fuldsnart igen!*

Det formelle var i orden, og undsigelsen fremsat fra begge sider. Men Niels
Ebbesen beraadte sig først med sin hustru, inden han tog sin bestemmelse:

*Hvad Raad skal jeg Eder kende?
Jeg er en fattig Kvinde —
De værste Raad, de er de bedst',
om I kunde paa dem finde.*

*De værste Raad er Eder al de bedst',
om I kunde paa dem finde:
enten Greven ihjel at slaa,
beller hannem inde at brænde!*

Videre raadte hun manden til at lade sine og sine svendes heste beslaa med omvendte sko, saaledes at man ikke vilde kunne spore deres færd, og morgenen efter red de nord paa:

*Saa red de til Fruerlund,
der bunde de deres Heste,
saa ginge de udi Randers ind,
Grev Gert hannem vilde de gæste?*

Ogsaa de følgende vers maa vel ses som et forsvar for den danske skik at kunne opsige sin tjeneste, og det skal vel særligt fremhæves, at Niels Ebbesen selv følger gammel sæd:

*Det var Niels Ebbesen,
han kom til Randers Bro:
Hvilken mig ikke tjene vil,
han tage sig Orlov nu —*

*Frem da gik hin liden Svend Trøst,
ham troede han allerbedst:
Min Herre, I give mig Orlov
og dertil Sadel og Hest.*

Men digteren kan dog ikke bare sig for allerede her at røbe den lykkelige slutning paa den tilsyneladende svigten:

*Han begærede Orlov,
og dertil Sadel og Hest:
den samme Dag, førend Aften kom,
han tjente ham allerbedst!*

Visen lægger ikke skjul paa, at det kun var med list og falske foregivender, man prøvede paa at faa adgang til greven, men denne reagerede ikke, førend man fortalte ham, at Niels Ebbesen var hængt!

*Er det Sanden, Du siger mig,
da er det Tidende god —*

Han skulde blive klogere:

*De stødte paa Døren med Skjold og Spyd,
de Nagler ginge alle i Stykker:
Est Du herinde Greve Gert,
vi ville Dig en Skaal tildrikke.*

Det hjalp ikke, at greven søgte at købe sig fri med løfter og gavmilde tilsagn.

*Saa toge de Greve Hr. Gert
alt udi sin gule Lok —
saa hugged de hannem Hovedet fra
alt over den Sengestok!*

Historisk korrekt i alle enkeltheder er dette vers næppe, aldenstund greven jo var skaldet!

*Den Tid Greven han var død,
da slog de paa deres Tromme,
det var Niels Ebbesen,
af Byen vilde han gange —*

En enkelt viseopskrift melder, at

*efter da løb de Randers Borger',
de vilde hannem gribe til Fange.*

Men den er ene om det. Fælles for alle viser og i overensstemmelse med en af de gamle aarbøger er derimod den følgende beretning om, hvordan hr. Ove Hase prøvede paa at standse de flygtende, men blev hugget ned. Og fælles for de fleste opskrifter er ligeledes versene om Svend Trøst, der havde brudt broens planker op:

*Niels Ebbesen gaar over Randers Bro,
de løbe efter hannem saafast,
efter ham gaar liden Svend Trøst,
Broen han efter ham kast'.*

Fælles er endelig den kendte strofe:

*Saa gæsted han en Kærling,
hun havde ikke uden to Leve —
Det ene gav hun Niels Ebbesen,
for han slog den kullede Greve.*

Dette vers skal naturligvis tolke den almindelige glæde over Niels Ebbesens daad, den visen i det hele taget forherliger, og som det let ses søger at sætte i det

bedste lys med tilbagevisning af tyskernes paastande om forræderi og lønmord.
Endnu et af versene har dette formaal:

*Faaret bræger og Gaasen kæger,
og Hanen galer paa Hjalde —
Greven blev om Dagen slagen
og ikke om Natten med alle.*

Man har endda villet fortolke det, at trommerne blev rørt paa den maade, at det var fordi man nu, daaden var fuldført, vilde bekendtgøre den for alle, men saa blaaøjet har helten vel alligevel ikke været. Det har naturligvis været for at skabe forvirring i fjendernes rækker, ligesom nogle kilder vil vide, at man i samme anledning satte ild paa byen. Men Niels Ebbesen slap bort:

*Niels Ebbesen han tren til sin Hest
til Norringris monne han ride —*

Flere steder har søgt at gøre sig gældende som Niels Ebbesens hjemgaard, men næppe noget med større ret end den allerede omtalte Nørring Ris Hovgaard noget nord for Aarhus.

Endnu i det 16. aarhundrede sagde gamle bønder dør paa egnen »efter deres Forfædres Sagn, at udi Sabro Herred paa en Gaard udi Ris, liggende i Foldbysogn, som kaldes Hovgaard, skal have boet Niels Jepsen, som ihjelslog Greve Gert udi Randers, hvorom i Kæmpeviserne.« Men i øvrigt er folkeheltens herkomst ret ukendt. Man véd næppe nok, hvilken slægt han har tilhørt, men det menes, at han har været af Strangesønnernes æt.

»Sig hævned' de Holster ved Skanderborg,« sang Grundtvig, og selv om Niels Ebbesens daad betegner et vendepunkt i Danmarkshistorien, saa varede ufreden ved endnu i aaringer derefter. Han selv maatte ofre livet, og mange andre med ham. Ogsaa Randers by blev igen inddraget i krigens hændelser, ja, midtpunktet i nogle af disse. Men hvad der siden fortælles herom, lyder tamt og ubetydeligt i forhold til hint drama.

Det havde lettet adgangen til tronen for den Valdemar, som eftertiden gav navnet Atterdag, af hvad betydning det nu kan have. Men som i aaringer maatte kæmpe for rigets samling, ogsaa med indenlandske fjender, oprørere. Det var Valdemar Atterdag, som byggede det foran omtalte nye slot i Randers med materialer, som var hentet fra 11 nedbrudte landsbykirker ¹⁷¹⁾. Men vistnok samme aar, som det var fuldført, i 1357, faldt det i de oprørske jydere hænder. Kongen lod i den anledning slotsbefalingsmanden hr. Peder Lauridsen af slægten Panter, tillige med

hans broder og endnu flere af slottets besætning fængsle, og de mistede deres forleninger ¹⁷²). Slottet var endnu to aar senere i oprørernes hænder, og da en kongelig hær angreb det, gjorde besætningen udfald, ødelagde saavel de kongelige troppers lejr som deres belejringsmaskiner, saaledes at de maatte drage bort med uforrettet sag ¹⁷³).

Hvad slottets senere historie angaar, er den ret ubekendt. Kun enkelte af høvedsmændene paa det kendes, saaledes i 1364 Eske Krok, der menes at være en broder til Niels Ebbesen ¹⁷⁴), men som allerede aaret efter var afløst af Fikke Moltke, der siges at være baade »Houetman to Kallø unde to Randershusen« ¹⁷⁵). Men det er tvivlsomt, om det nævnes senere, idet formen »Randerhus« kan tænkes at være en fejlskrivning for den middelalderlige form paa byens navn Randrus.

Det 15. aarhundredes krønike melder ikke om mere betydelige hændelser i Randers. Først under grevefejden blev byen udsat for en ny, ligeledes mislykket belejring. Da havde reformationen for øvrigt længst sat sine spor i købstaden, men herom er der fortalt andetsteds i dette værk ¹⁷⁶). Det, at byens umiddelbare herskab paa det tidspunkt var det lutherske kætteris førstemand, Mogens Gøje, har vel bidraget til den nye læres hurtige fremgang, og det var ogsaa ham, der organiserede byens forsvar, da Skipper Clement truede den. Mogens Gøje var i det hele særlig interesseret i at værne om staden og dens nabolag, da han havde Torstrup slot og len i pant til sin død 1544. Han var som sagt en af anførerne for den jydsk adel og en af de herremænd, hvem man tilskrev æren for, at bønderne i det østlige Jylland ikke rejste sig til oprør, da den gamle fribytter havde sat den nordre og vestre del af hovedlandet i brand.

Randers forsvar blev især af betydning, da Skipper Clement havde tilintetgjort adelshæren ved Svendstrup syd for Aalborg, da de overtallige bondeskarer havde plejlet livet ud af saa mangan harniskklædt herremand, der ovei modigt var redet de daarligt væbnede bønder i møde. Foruden Mogens Gøje var foregangsmændene hans standsfæller Erik Banner, Peder Ebbesen Galt og Ove Lunge. De to sidstnævnte overtog ledelsen af selve byens forsvar, efter at borgerskabet havde udbedret dens befæstning imod nord, og sønden for aalen laa Mogens Gøje selv med sine folk for at hindre, at bønderne fra den kant angreb staden.

De flammende baal af flere herregaarde i Himmerland havde meldt om bøndernes fremmarch imod Randers. De lejrede sig paa Flintebjerget nord for byen, men da de intet artilleri havde og i det hele var daarligt væbnede med køller og spyd, kunde de intet udrette mod den velforsvarede by. Ganske vist kiggede en del af dem for dybt i de tønner burøl, som laa i kældrene paa Flintebjerg, saa de i rusen forsøgte at storme byen, men de blev med lethed slaaget tilbage, og inden længe

indsaa skipperen, at en fortsat belejring var ørkesløs, saa længe det ikke var lykkedes at rejse bønderne syd for Gudenaen. Han gik med sine tropper tilbage til Aalborg ¹⁷⁷).

Den udvalgte konge maa være blevet underrettet om de Randers-borgeres stilling. Han befandt sig i det efteraar ved Lübeck, hvilken by hans tropper belejrede, og lod der »ilende« udfærdige en takkeskrivelse til Randers by: »Vor Gunst tilforn, kjære Venner. Vi have nu hørt og alting forklaret, hvorledes og udi hvad Maade, I Eder ganske ærlig og med al Troskab have Eder imod Os og Eders Fædreland udi denne oprørske Handling bevist og forholdt Eder, ikke sparet imod Vore og Rigens Fjender, dem Nederlægning og Afbræk er gjort . . .«. Borgerskabet blev »kærligen« bedt om at underholde de krigsfolk, som endnu laa i deres by, indtil pinse, og naar den almægtige Gud forføjede det saaledes, at kongen kunde komme til Randers, lovede han i rigt maal at gengælde dem deres troskab som en naadig og gunstig herre udi alle maader ¹⁷⁸).

Da kong Christian III var kommet paa tronen, lod han byens befæstning udbedre, men desuagtet kom Randers siden ikke til at spille nogen rolle som fæstning. Han havde i 1534 for sidste gang draget fordel af dens strategiske beliggenhed.

Om Randers bys størrelse i middelalderen er det svært at sige noget virkelig konkret. De afgifter af byen, som nævnes i Valdemar Sejrs berømte jordebog, siger ikke stort uden nærmere kommentarer, og saadanne af fyldestgørende art er indtil videre ikke offentliggjort ¹⁷⁹). Saa er byskattens størrelse, som den kendes i begyndelsen af det 16. aarhundrede, forsaavidt mere oplysende, som man kan betragte den i forhold til andre byers købstadskatter. Det var større byer, der med Randers gav 200 mark i aarlig skat, byer som Viborg, Horsens, Aarhus og Ribe, mens f. eks. Kolding, Varde og Nykøbing kun gav det halve og andre købstæder endnu mindre ¹⁸⁰).

En gammel og berømt købstad kaldte historikeren Lyschander Randers, og dens fremtrædende stilling blandt Jyllands byer gik tilbage i middelalderen. Da der i 1436 blev fastsat regler for unionskongernes valg, var Randers en af de fem jyske købstæder, hvorfra der skulde skikkes repræsentanter til kongevalget ¹⁸¹).

Og skønt det maaske ret beset ikke hører hjemme i denne fremstilling, hvor der er søgt at give et rids af livet i det middelalderlige Randers, saa skal her dog til slut erindres om, at Randers har formaaet at hævde sit stæde fra hin fjerne periode. Og saa nutidens Randers nævnes blandt de fem største købstæder i hovedlandet.

Mogens Lebech.

Den borgerlige bebyggelse i middelalderen

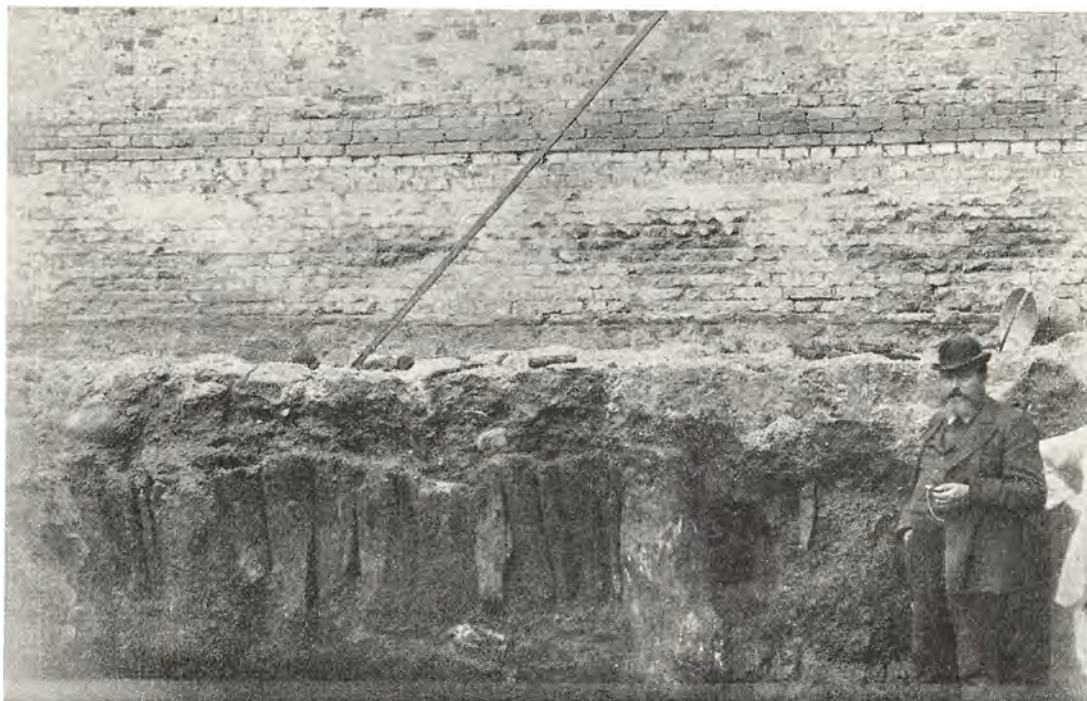
AF OTTO NORN

Vort kendskab til middelalderens borgerlige bebyggelse i Randers er ikke stort, men takket være den flittige Uldall, som overalt var paa færde, naar et gammelt hus blev revet ned eller grunden gravet til et nyt, er mange værdifulde oplysninger dog blevet bjerget for eftertiden. Bortset fra en stump af »Paaskesønnernes gaard« er intet borgerhus fra middelalderen bevaret i Randers, og da stenhuse var sjældne enere blandt denne periodes borgerlige bygninger, kan man ikke ud fra kendskab til dem danne sig et korrekt indtryk af Randers' udseende i disse fjerne tider.

I den ældre middelalder har bulhusene utvivlsomt været i overtal, og først da bindingsværket fik sin blomstring i slutningen af 1500'rne, er der for alvor gaaet svind i byens ældgamle bestand af træhuse.

Ved udgravning af grundene matr. nr. 260, hjørnet af Middelgade og Apothekerstræde, nr. 264 i Middelgade og 316, »Hotel Randers«, fik Uldall ¹⁾ lejlighed til at undersøge rester af *bulhuse*, hvis vægge havde bestaaet af jordgravede egestammer med den afhuggede brede rodende nedefter og kanthugget tømmer (stolper), mellem hvilke væggenes vandrette træplanker (bulfjælle) havde siddet i riller (noter). Husene, der var ca. 5 meter brede, synes alle at have vendt gavlens mod gaden i modsætning til den eftermiddelalderlige bebyggelse. Desværre er disse interessante fund ret daarligt oplyste, men lader sig nok datere til 1300'rne.

Saa længe Nørrejylland's egeskove kunde levere det nødvendige tømmer, vedblev bulhuset utvivlsomt at være den fremherskende bygningstype, og i forbindelse med bulhusene i Randers er det værd at erindre, at der indtil for faa aar siden endnu stod et — ganske vist yngre — hus af denne konstruktion bevaret kun tolv kilometer syd for byen ²⁾. Bulhusene krævede meget tømmer, og da svindet i de nørrejydske skove blev truende stort, maatte kongen forbyde denne gamle bygge- maade. 1552 gav Christian III ordre til, at ingen af rigets indbyggere i Nørrejylland maatte bruge planker og bulvægge i deres huse. Det tog uden tvivl sin tid

Fundament under et bulbus, fundet ved udgravning 1898 til »Hotel Randers«. Manden til højre er arkitekt F. Uldall.

at faa forordningens bestemmelser gennemført, endnu 1592 nævnes et plankehus i Randers ³⁾. Brande og nedrivninger ryddede dog ud blandt træhusene, og i den følgende periode, ja lige indtil o. 1800 dominerede bindingsværket ikke blot bebyggelsen i Randers, men i hele landet.

Overfor de menige borgeres beskedne bul- eller bindingsværkshuse udmærkede sig de enkelte *stenhuse*, som tilhørte de rige købmænd, gilderne eller adelen. Stenhusene laa paa byens mest fremtrædende grunde, tit hjørnegrunde. Umiddelbart ved byens Vesterport (matr. nr. 394), paa hjørnet af Store kirkestræde og Kirkegade, har ligget et middelalderligt stenhuse med gavlen ud til sidstnævnte gade ⁴⁾. Den nederste del af gavlen, muret af munkesten med en bred døraabning i midten ud til gaden, findes bevaret i kælderen under det nu staaende hus. 1626 byggedes en fornem bindingsværksgaard paa grunden, og resterne af stenhusets mure blev anvendt til det nye hus' tøndehvævede kælderrum. Man staar her muligvis overfor en bygning hørende til den provstegaard, som Christian III 1558 skænkede byen til hospital. Randers' øvrige middelalderlige stenhuse fandtes enten ved eller i nærheden af hærstrædet, der dengang som ogsaa nu var ryggraden i bylegemet.

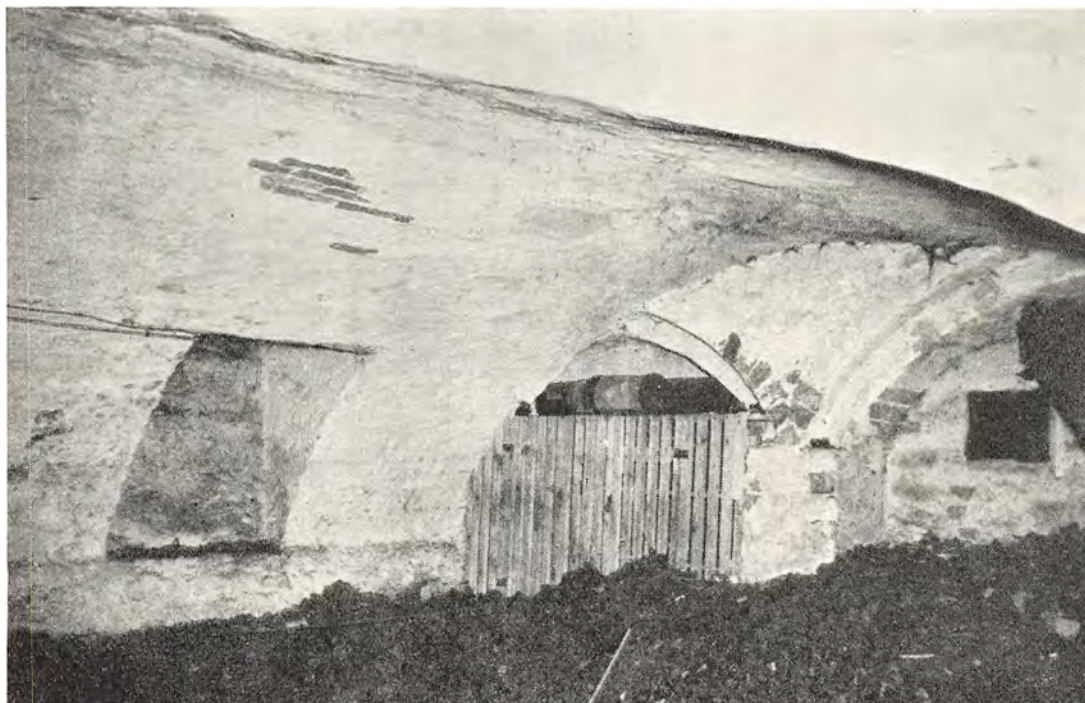
Tæt op til Nørreport paa hærstrædets vestside laa et stort og fornemt stenhus ⁵⁾, af hvilket den sydligste ende med sin pyntelige, aftrappede blændingsgavl endnu er bevaret. Oprindeligt omfattede huset ogsaa nabogrunden mod nord og strakte sig til Taarngade — nu Klostergade — med en kort fløj langs denne. Gaarden var næppe nogen egentlig hjørnebygning, da Taarngade i middelalderen kun var en tagdryps slippe. Allerede i 1682 var huset delt ⁶⁾. Det er ganske sikkert folkevisens navnkundige »Paaskesønnernes gaard«, thi 1468 fik brødrene Anders og Peder Paaske den jord »næst norden op til deres Gaard, som ligger hos Nørreport vesten op til Hærstrædet«. Folkevisen beskriver gaarden og overdriver poetisk dens størrelse og herligheder:

*Diü Paskesønner lade bøge et Huss
 Miit paa Randers Gade:
 Jeg saa aldrig saa hiøgt itt Huus
 I alle mine liffuis Dage.
 Diü Paskesønner for bøger alle borig
 Der er paa det samme Huss
 XV høje lofft:
 Knapen er af dett røde Guld
 Det skjener offuer mur og lofft.
 Der er paa det samme Huss
 Vel XV sterke Dørre:
 Aldrig saa jeg saa hiøgt et Huss
 Enten siden eller førre.*

Gaarden havde tre etager og hvælvede kældre under den nordligste del. I stand-sættelsen 1917, som hovedsagelig gjaldt det ydre, bragte kun faa oplysninger om husets oprindelige indretning.

Medens gavlhuset ved Vesterport og »Paaskesønnernes gaard« laa ved byens indfaldsveje fra vest og nord, var et tredie stort stenhus ⁷⁾ placeret saa at sige midt i byen paa hjørnegrunden mellem Raadhusstræde og Torvegade (matr. nr. 321); det var i højere grad end »Paaskesønnernes gaard« en vinkelbygning med en 27 fag lang fløj langs Raadhusstræde og kun tre langs Torvegade. Huset havde udstrakte spidsbuehvælvede kældre, herover fandtes 1761 to etager ⁸⁾, aftrappede blændingsprydede gavle har næppe heller manglet ⁹⁾; men 1845 blev det stærkt ombyggede hus, som 1682 ¹⁰⁾ var den højest takserede privatbygning i byen, nedrevet efter en brand, og ingen tænkte desværre paa at undersøge det først. Man har uden nogen vederhæftig begrundelse i dette statelige stenhus set Calentegildets gaard, det kan lige saa godt som »Paaskesønnernes gaard« have været opført af rige købmænd.

Til de totalt forsvundne middelalderlige stenhuse hører ogsaa et interessant

Middelalderlig kælder paa matr. nr. 394, hjørnet af Store kirkestræde og Kirkegade.

gavlhus ¹¹⁾ paa Torvegades vestside (matr. nr. 342). Bygningen var opført paa den østligste del af den kirkegaard, som omgav Sct. Mortens kirke; 1898 fandt man middelalderlige grave under kælderens. Huset laa med østgavlen ud til hærstrædet og strakte sig i 1761, da det benyttedes som magasin, 23 meter mod vest ¹²⁾; det var 8,8 meter bredt, og to fulde etager rejste sig over en til dels jordfri kælder med munkestens kasse-mure muret i munkeskifte paa kampestensfundamenter. Etageadskillelsernes bjælkelag var fornyede, og i grunden konstateredes et tydeligt brandlag. 1898 fandtes en døraabning til stueetagen midt i gavlen, den flankeredes af to vinduer, i sidemurene var fladbuede, falsede vinduesaabninger. 1902 blev fundet et meget stort, spidsbuet vindue i nordre sidemur paa første sal; vinduesaabningens former synes at kunne datere huset til o. 1450.

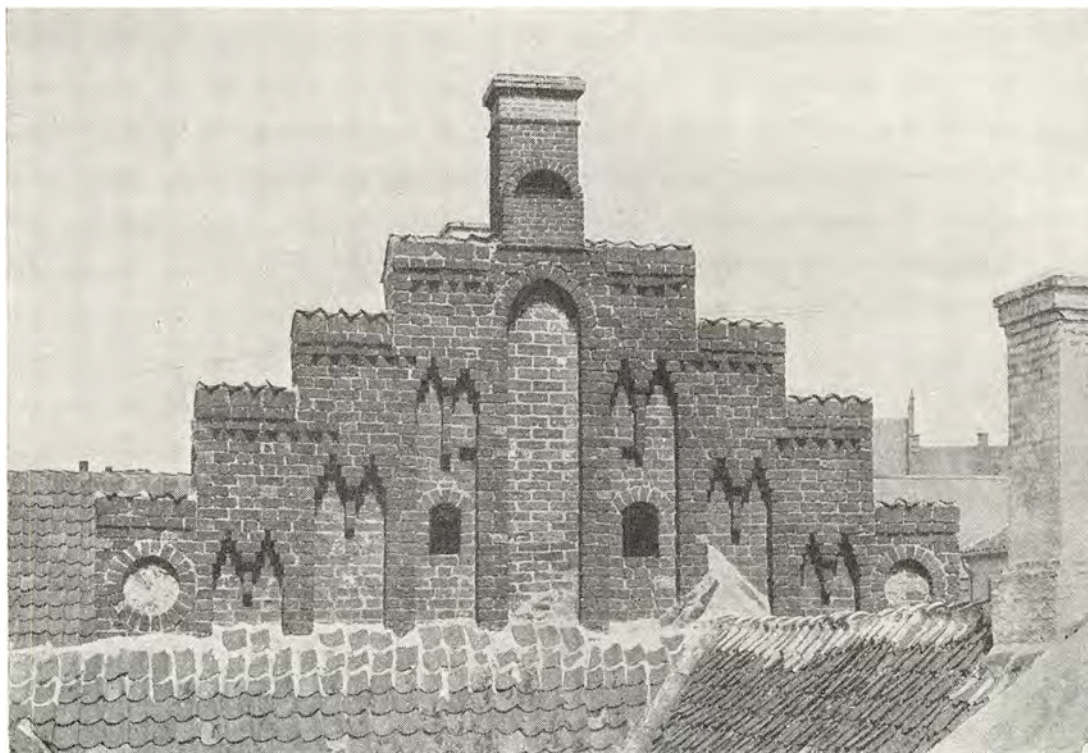
Reformationens gridske ran af kirkens ejendomme gav anledning til en betydelig forøgelse af stenhusenes antal i Randers. »Helligaandshuset« ¹³⁾ var maaske allerede forinden overgaaet til privat eje; i alt fald viser de sparsomme rester af en kalkmalet rankedekoration med fjorten adelsvaaben, som man ved restaureringen fandt i den store sal, at det smukke hus o. 1550 var blevet ombygget og kommet paa adelige hænder. 1615 solgte Gert Bryske bygningen.

Da Sct. Peders ældgamle kirke og kloster i 1535 overlodes til borgerne, toges bygningerne straks i besiddelse til boliger. Kirkeskibet ombyggedes til et hus paa to etager og otte fag med et sidehus, der kan have været den vestre klosterfløj. Det søndre kapel kom til at udgøre en anden, lige saa stor og anselig gaard — ogsaa med grundmuret sidebygning. Disse gaarde blev takket være deres størrelse og solide mure højt takserede i 1682 ¹³⁾). En del af de gamle mure stod indtil 1905, og forinden de forsvandt, gjorde Uldall mange interessante undersøgelser, navnlig til belysning af kirkebygningens oprindelige udseende.

1540 kom turen til Sct. Clemens kirke. Borgerne fik lov til at nedrive bygningen paa taarnet nær, og i dette tilfælde betalte en nedrivning sig aabenbart bedre end en ombygning, foruden taarnet fik kun koret lov til at staa, det ejedes 1552 af Niels Hølleberg og er sikkert identisk med det stenhuse paa Brødregade, som 1682 optræder i grundtakstlisten ¹⁴⁾). Resterne af dets mure vil maaske dukke op, naar de gamle huse i Taarnghades østre ende skal nedrives.

Vil man sluttelig prøve paa at danne sig et billede af den borgerlige bebyggelse i Randers omkring midten af 1500'erne, er fugleperspektivet i Resens atlas fra o. 1675 til trods for dets alder og store unøjagtigheder ikke saa helt daarlig en hjælp. De forholdsvis talrige bulhusfund og vort kendskab til stenhuse tyder paa, at gavlhuset — som hos Resen kun er en signatur — fra gammel tid har været en kendt type i byen, og paa begge sider af hærstrædet har gaarde af den gammeltdags og af nyere type og konstruktion ligget tæt. Boder og huse var begyndt at udfylde kirkegaardens hidtil frie arealer i byens ældste del; yderkvarterernes bebyggelse, der hvilede paa opfyldt grund, blev først efterhaanden af mere sammenhængende karakter. Endnu ved midten af 1700'erne afspejles disse forhold i brandtaksationernes summariske beskrivelser. Bebyggelsen havde skiftet karakter, en del mindre grunde var blevet lagt sammen til større, men som aarhundreder tilbage laa de største og mest værdifulde gaarde langs hovedfærdselsaaren fra Sønderbro til Nørreport, og herfra aftog grunde og gaarde i størrelse og værdi gradvis mod byens periferi. For den rejsende, som sydfra ad Storegade og Middegade drejede op ad Torvegade efter at have passeret Sct. Clemens taarn paa højre haand, var indtrykket af bebyggelsen i byens centrum imponerende: paa venstre haand ragede det grundmurede gavlhus op blandt gaarde med vægge af planker, bindingsværk og lerklining, højere oppe paa hjørnet af Raadhusstræde prangede den saakaldte »Calentegaard«, bag den dukkede raadhuset op, en grundmuret, godt 21 meter lang og ca. 10 meter bred bygning i to etager ¹⁵⁾). Nordsiden af torvet udgjorde et helt kompleks af stenhuse, sikkert med to gavle mod syd ¹⁶⁾). Ved siden heraf rejste det store 26 meter høje klokketaarn

Gavlen paa »Paaskesønnernes gaard«, Raadhustorvet Nr. 560c.

sig, og overfor paa torvets vestre side laa »Paaskesønnernes gaard« udbredt langs hærstrædet. Endelig afsluttedes billedet i baggrunden af Nørreports imponerende murmasser. Kom man vest- og ikke sydfra, modtoges man lige uden for Vesterport af hospitalets udstrakte, men lave længer. Hovedfløjen langs vejen var en godt 65 meter lang og 12,5 meter bred, grundmuret bygning i én etage, østfløjen vinkelret herpaa var næsten lige saa lang. Gavlenes ejendommelige arkadeblændinger udført i teglsten tillader at datere bygningen til Frederik II's tid ¹⁸). Lige inden for Vesterport laa det middelalderlige stenhus og faa Skridt herfra Sct. Mortens kirke med latinskolens beskedne og »Helligaandshuset«s mere imponerende bygninger, begge sikkert levn af klosterkomplekset; omtrent modsvarende hospitalet laa tæt op ad Østerport det gamle Graabrødrekloster o. 1550 ombygget til slottet »Dronningborg«.

Otto Norn.

Kirker og klostre i middelalderen

AF OTTO NORN

Af de skriftlige kilder lader sig intet sikkert udlede angaaende kirkernes alder i Randers. Man kan paa grundlag af de faa tilfældigt bevarede dokumenter kun gisne om, hvornaar den første kirke er blevet bygget og om, hvilken af de i brevene nævnte der var den ærværdigste.

Skønt de oplysninger, man har om byens historie i den ældste middelalder, er faa og kortfattede, vidner de dog om et betydningsfuldt bysamfund, som sikkert allerede før 1100 har disponeret over én eller maaske et par kirker. Ligesom byens ældste profane bygninger har været af træ, saaledes ogsaa gudshusene, og maaske kan det blive eftertiden beskaaret i grunden under en af de senere stenkirker at finde svage spor efter en stavkirke; men chancerne er unægtelig smaa, paa det nærmeste indskrænket til at gælde tomten under Sct. Clemens kirke i Taarn-gade.

I løbet af tusindtallet vandt stenbygningskunsten under indflydelse sydfra fodfæste i Danmark, først ved de betydeligste gejstlige centre, domkirkerne og de fornemste klostre. Indtil teglstenene kom almindeligt i brug i sidste halvdel af 1100'rne, benyttede man gerne landets egne natursten; til at begynde med var navnlig fraadstenen (kildekalken) og kridtstenen i yndest i de egne af landet, hvor disse stenarter forefandtes i brugbare mængder, for førstnævntes vedkommende navnlig Roskilde-egnen og Østjylland, for sidstnævntes Grenaa-egnen.

Den kirke i Randers, som alene udfra kendskabet til dens bygning lader sig betegne som byens ældste, var opført dels af kridt- dels af fraadsten; det var *Sct. Peders eller Vor frue kirke*, saaledes som den synes at have været kaldt efter apostelfyrsten og Guds moder, til hvem den var indviet ¹⁾).

Kirken og det nonnekloster af benediktinerordenen, som var knyttet til den, laa paa en fremtrædende grund i byen, paa nordsiden af torvet ind under bakken, og da man i 1905 nedrev Blichfeldts ejendom (matr. nr. 731), kom betydelige rester af kirkebygningen atter for dagens lys. Uldall ²⁾ maalte og fotograferede de gamle

murlevn, og paa grundlag af hans iagttagelser kan man danne sig et ganske godt billede af kirkens størrelse og art. Man fik i 1905 kendskab til skibet, som var 11 meter bredt (udvendigt maal) og ca. 7,5 meter højt (maalt fra soklen), længden kendes ikke, da kirkens kor har strakt sig ind under nabohuset mod øst (matr. nr. 732); endvidere fremkom rester af et i den senere middelalder tilføjet kapel paa skibets sydside og en del af fundamenterne under vesttaarnet. Dette anselige bygningsværk eksisterede indtil 1793 under navnet: »Frue taarn paa torvet« eller »Det store klokketaarn paa torvet« »).

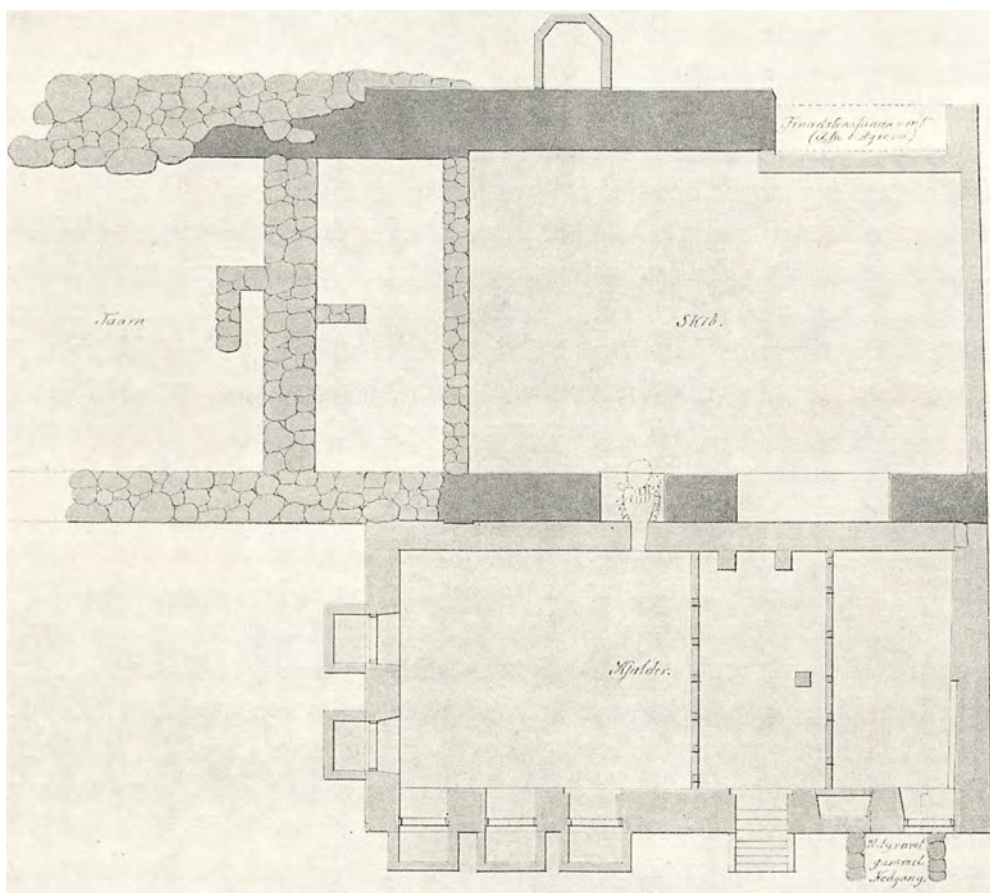
Den romanske kirke maa have bestaaet af skib og kor, muligvis med apsis i øst, hvorvidt taarnet i sin ældste skikkelse har været romansk, lader sig næppe længere afgøre med sikkerhed. Skibets mure var opført af meget fint tilhugne kvadre af kridtsten og fraadsten med en kerne af brokker og raa marksten, den øverste del af façaderne har været muret i et pynteligt mønster bestaaende af et bredere stykke fraadstensmurværk i sildebensmønster, en rundbuefrise og et rudemønster af fraad-

Fra nedrivningen af Blichfeldts ejendom paa torvets nordside med ruinerne af Sct. Peders kirke.

stens- og kridtstenskvadre anbragt med hensyntagen til de gul-røde og hvide stens farvesammenspil. Det bedst bevarede stykke af dette usædvanlige og smukke murværk er blevet genopført i Randers museum. De oprindelige højtsiddende rundbuede vinduer var smaa og dobbeltsmigede.

Det kapel, som i den senere del af middelalderen blev opført af munkesten paa skibets søndre side, aabnede sig ind til dette med en bred, spidsbuet arkade og var dækket af et ribbehvælv. Paa grund af kapellets ombygning til privathus omkring 1535 fandtes dets oprindelige former stærkt ændrede ved nedbrydningen. I den østligste del af skibet, ca. 80—100 cm under det oprindelige gulv, stødte man paa en snes middelalderlige grave, heriblandt enkelte af tidlig form. Ogsaa uden for kirkebygningen, tæt ved dens nordmur fandtes grave, hvoraf én — fra den ældre

Grundplan af Sct. Peders kirke efter arkitekt F. Uldalls opmaaling 1905. 1:200.

middelalder — var sat af flade kampesten. Den blev overflyttet til haven nord for Randers museum.

Klosterfløjene, af hvilke der utvivlsomt endnu i 1761 eksisterede rester, er sporeløst forsvundet. De laa nord for kirkebygningen. Syd for fandtes kirkegaarden grænsende op til torvet og hærstrædet.

Vor frue kirke havde sine nærmeste frænder blandt Grenaa-egnens kridtstens- og Østjyllands fraadstenskirkker, men da man staar uden oplysninger om østpartiets plan og vigtige enkeltheder som for eksempel portalformene, er det betænkeligt at fremdrage et enkelt monument til sammenligning. Rundbuefrisen under skibets gesims er et i begge grupper hyppigt forekommende træk, men den specielle fine udformning, som kendes fra kridtstenskirkerne, svarer ikke til Vor frues. Bygningens tilknytning gennem form og materiale til Jyllands ældste stenkirker er dog sikker nok, og paa dette grundlag tør man udtale, at Vor frue kirke i Randers maa være blevet opført omkring 1100.

Fraadstenen og kridtstenen, som saa let lod sig behandle — oven i købet delvis med tømmerens værktøj — synes ret hurtigt i 1100'rne at være gaaet af mode, og de seje jyder tog for alvor fat paa at bearbejde den langt genstridigere granit. I den allerstørste part af Østjyllands sogne er i romansk tid opført kirker af granitkvadre, marksten tilhugget i kasseform, og heller ikke Randers manglede sin granitkvaderkirke. *Sct. Clemens sognekirke* ¹⁾ laa paa lav og fugtig grund i den middelalderlige bys sydvestlige del, »havnekvarteret«, yderst paa det næs, som fra de høje bakker i nord strakte sig ned mod Gudenaas strømme. Da man i 1945 foretog en udgravning af grunden under ejendommen matr. nr. 300, fremkom rester af skibets vestende, saa meget, at man med sikkerhed kan fastslaa, at der paa dette sted har staaet en kvaderstens kirke, hvis skib var 9 meter bredt; længden og højden kendes ikke. Den oprindelige bygning havde utvivlsomt kor og apsis i øst, skibet er rimeligvis udvidet mod syd i den senere middelalder. I Randers raadstuebog 1526 nævnes sakristiet, som antagelig har været en tilbygning. Der findes endnu middelalderligt murværk i den nederste del af det hus, som staar paa grunden syd for kirkens gamle taarn ²⁾. Ogsaa dette er rimeligvis i senmiddelalderen bygget til skibets vestende, og det skaanedes, da de øvrige bygninger i 1540 blev revet ned. Gyden nord for kirken tog navn efter taarnet; men i 1736 var ogsaa dets dage talte, og herefter holdt alene Frue taarn paa torvet brandvagt over staden.

Den romanske *Sct. Clemens* kirkes vestgavl prangede med en portal flankeret af seks smukt udhugne granitsøjler, og herved, som ogsaa ved sine dekorative enkeltheder, har den utvivlsomt efterlignet stiftets fornemste kirkebygning, Cathedralen i Viborg. Fraset domkirkerne i Ribe og Viborg har kun *Sct. Clemens* kirke

i Randers og Vor frelsers kirke i Horsens udmærket sig ved en sekssøjleportal i vestfaçaden⁴⁾). Paa grund af sit nøje slægtskab med Viborg domkirke og med de mange landsbykirker i Østjylland — heraf en del langs den gamle kongevej mellem stiftstaden og Randers — som ogsaa er paavirket af denne, lader Sct. Clemens kirke i Randers sig datere til sidste halvdel af 1100'rne. Den hellige Clemens, søfolkenes værner, var stærkt yndet i den tidlige middelalder, og udelukket er det ingenlunde, at en ældre kirke af træ er blevet kasseret til fordel for granitkirken, som nu i lighed med Vor frue »er kommet paa museum«. Vestportalen blev taget op af den dybe udgravning og atter stillet frem i dagens lys foran Randers museums bygning.

Til hvilket Randers-byggeforetagende — gejstligt eller verdsligt — teglbrændingen for første gang toges i anvendelse, vides ikke; men da den hellige Frans' smaa brødre i 1236 — ti aar efter stifterens død — begyndte at opføre deres kirke- og klosterbygninger »*Graabrødrekloster*«⁵⁾, havde teglbrændingskunsten for-

Romansk murværk (fraadsten og kridtsten) fra Sct. Peders kirke (Randers museum).

Det i Taarngade fundne
indgangsparti
fra Sct. Clemens kirke.
(Randers museumshave.)

længst sejret overalt i riget. Det store klosteranlægs røde bygninger med tilhørende have, kirkegaard o. s. v. beslaglagde en betydelig del af byens areal inden for Østerport mod nord afgrænset af Østergade, mod øst af byens volde og grave, mod syd af engene og mod vest af den færdselsaare, som senere efter munkene fik navnet »Brødregade«. Desværre er man næsten helt uden oplysninger om bygningernes enkeltheder. Kirken, den nordre længe i det sikkert fra begyndelsen firefløjede anlæg, udgjorde en anselig enskibet overhvælvet hal, hvortil et kor — rimeligvis af samme bredde som skibet — sluttede sig i øst. Det taarn ved kirkens nordside, som Resen viser paa sin tegning 1682, har — fraset sin mærkelige placering — næppe eksisteret i middelalderen. Ordenen krævede fattigdom og simpelhed ogsaa for dets bygninger. 1467 tales der i et dokument om »den nye Kirke paa den nørre Side af Koret« ⁸⁾, og herved menes sikkert en tilbygning, et gravkapel. De kortfattede beskrivelser af kirke- og klosterbygninger stammer alle fra senere tider; 1530 udleverede Mogens Gøye kirken til en evangelisk prædikant, og efter at klosterbygningerne atter i 1544 var kommet i kongens eje, omdannedes de gennemgribende til slottet »Dronningborg«, medens kirken vedblev at tjene den østre bydel som sognekirke indtil nedbrydningen 1698.

Foruden Sct. Clemens havde Randers i middelalderen to andre sognekirker, viet til *Sct. Laurentius* og *Sct. Martinus*; for begge gælder det, at man véd yderst lidt om deres historie og intet om, hvorledes deres bygninger saa ud. Den førstnævnte kirke ⁹⁾ laa paa Tinghusbakken, det vil sige uden for de middelalderlige fæstningsværker højt knejsende paa Flintebjergets stejle bakke nord for byen, hvor der i alt fald i den senere middelalder maa have været en betydelig bebyggelse, en

forstad, som Christian III af strategiske grunde 1535 krævede fjernet. 1529 fik borgerne lov til at nedbryde baade Sct. Laurentii og Vor frue kirke, og medens rester af sidstnævnte som beskrevet stod til vor tid, synes nedbrydningen totalt at have udslettet Sct. Laurentius. Uden for byen — vel sagtens ogsaa i den nordlige forstad — laa de spedalskes uhyggelige bolig. Allerede 1263 nævnes »Domus leprosorum« og 1514 *Sct. Jørgens hospital* med *Sct. Hans kapel*¹⁰⁾.

Den kirke, som var viet til den hellige Martinus — paa dansk Morten — og som er nævnt første gang i 1346, tjente borgerne i byens sydvestlige hjørne som sognekirke. Der findes ikke længere sten paa sten tilbage af den, og hvor i sognet den har ligget, kan man kun gisne om. Der er paa Torvegades vestside, paa de sydligste grunde (matr. nr. 341 a og 342) fundet spor af en kirkegaard¹¹⁾, som maa være ældre end Helligaandsklostrets kirke (den nuværende Sct. Morten), hvilket unægtelig tyder paa, at den gamle Sct. Mortens sognekirke har ligget meget nær — hvis ikke paa — sin efterfølgers plads.

Der maa fra gammel tid have eksisteret en vis forbindelse mellem Sct. Mortens kirke og byens *helligaandshus*¹²⁾, en af Købsvendelaugets understøttet stiftelse, hvis bygninger laa i Sct. Mortens sogn. Helligaandshuset, hvis opgave var at pleje de syge og gamle paa sjæl og legeme, nævnes første gang 1417, ca. 1433—34 blev der bygget paa dets sygestuer eller det kapel, som hørte til institutionen. Det er desværre heller ikke lykkedes nærmere at paavise, hvor helligaandshusets — efter dets økonomiske forhold at dømme — sikkert ret beskedne bygninger har ligget. Først efter at helligaandshuset 1489 var blevet omdannet til et kloster, og kong Hans havde skænket det den gamle Sct. Mortens kirke, var grundlaget til stede for videre udvikling, og den omdannede og fornyede stiftelse begyndte straks opførelsen af en ny stor klosterkirke, der paa een gang skulde afløse helligaandshusets kapel og Sct. Mortens sognekirke; den overtog navnet efter sidstnævnte og er — ene blandt stadens mange middelalderlige gudshuse — bevaret den dag i dag.

*Sct. Mortens kirke i Randers*¹³⁾ er ikke noget fuldendt arkitektonisk mesterværk — navnlig ikke i det ydre, hvilket for en del skyldes ændringer i den oprindelige byggeplan og senere tiders tilføjelser. Koret virker for lavt i forhold til det slanke midterskib, som til gengæld er kommet til at syne for kort, efter at man i 1795 opførte taarnet over dets vestligste fag. De middelalderlige mure — munkestens kasse-mure — er udvendig fagdelt af retkantede stræbepiller og brudt af de store spidsbuede vinduer med de karakteristiske hulkehlsprofilerede ydre smig¹⁴⁾. Foruden den endnu i brug værende vestrør fandtes oprindeligt to andre vestligt i hver sideskibsmur. Korets gesims er ganske enkel, skibets bæres af en frise af flade rundbuer. Kirkerummet ejer langt større skønhedsværdier end det ydre;

navnlig er efter prædikestolens tilbageflytning til nordsiden 1949 indblikket gennem den slanke bueaabning i det lyse, saakaldte »Kong Hans' kapel« for østenden af søndre sideskib af festlig betagende virkning. Kirken er en treskibet basilika med enskibet østkor af samme bredde som midterskibet; til hver af midterskibets fem rektangulære hvælvingsfag svarer ét i sideskibene.

De spidse buer mellem midter- og sideskibe bæres af ottekantede piller. Det østligste fag i søndre sideskib svarer ikke til de øvrige, dets plan er udvidet til en kvadrat, og dets højde er som midterskibets. Denne del af kirken virker selvstændigt i forhold til de øvrige bygningslementer — som en søndre korsarm, om man vil — og bærer navnet »Kong Hans' kapel«. Oprindeligt var koret, der alene forbeholdtes klostrets munke og præster, skilt fra skibet ved en temmelig høj lectoriemur, sikkert gennembrudt af én eller snarest tre døraabninger og forsynet med en balustrade, hvorfra epistel og evangelium læstes ¹⁵). Korets to vestligste fag er kvadratiske — en bagatel større end »Kong Hans' kapel« — det østligste er tresidet afsluttet. Kirkerummet har overalt oprindeligt været dækket af spidsbuede halvstens krydsribbehvælv; hvælvet i »Kong Hans' kapel«, hvor ribberne danner et stjernemønster, er dog fornemmere end de øvrige, et saakaldt stjernehvælv. Midterskibets vægge er delt i fire — oprindeligt fem — fag af pillerne, der indbygget i højkirkemuren fortsætter opefter som tresidede pilastre for at modtage trykket fra gjordbuer og ribber.

Hvert vægfag er opbygget i tre etager, nederst findes arkadeaabningen, i midten to spidsbuede blindinger og øverst højkirkevinduet. Imidlertid er det indbyrdes forhold mellem disse tre led ikke ens i nord- og i sydsiden, hvilket erindrer om, at Sct. Mortens kirke er planlagt som klosterkirke. Nordsidens arkader er lavere end sydsidens, en direkte følge af, at hvælvene i nordre sideskib er gjort tilsvarende lavere end hvælvene i søndre; nordre sideskib har oprindeligt været planlagt med to etager, en tribune over hvælvene har skullet aabne sig ind til midterskibet. De først i nyere tid tilmurede bueaabninger ses som blindinger i væggen. Denne tribuneetage, hvortil der senere er blevet skabt adgang fra det i nordre sideskibs sydøstre hjørne indbyggede vindeltrappetaarn, maa have skullet staa i forbindelse med de aldrig opførte klosterbygninger paa kirkens nordside. End ikke den overhvælvende korridor, der var paatænkt langs kirkens nordre sideskibsmur — sikkert som søndre længe af en kvadratisk klostergaard — kom nogen sinde til udførelse, skønt tryklejerne til de projekterede hvælv endnu den dag i dag ses i murene. Det overhvælvende sakristi, som indtil slutningen af 1700'erne laa paa nordsiden af koret med adgang gennem den endnu bevarede »præstedør« i korets nordvæg, har rimeligvis udgjort en del af klostrets aldrig fuldførte bygningskompleks. Men bortset fra det og den

Sct. Mortens kirkes nordside. Man ser aftrapningerne, der fortæller om den paatænkte buegang til Helligaandsklostret.

ligeledes helt forsvundne ældste latinskolebygning nordøst for koret samt det saakaldte »Helligaandshus«, har man ikke noget kendskab til Helligaandsklostrets bygninger.

Omend der i materiale og enkeltformer findes nogen forskel mellem Sct. Mortens kirkes kor og skib, er de dog utvivlsomt paa det nærmeste samtidige. Takket være kendskabet til en række kalkmalede indskrifter, navne og vaabenskjolde ¹⁶⁾, hvoraf enkelte ¹⁷⁾ endnu pryder bygningens vægge og hvælv, lader kirken sig datere ret nøjagtigt. Paa apsisvælvets østligste kappe meddeler en latinsk indskrift: »Prior J., eller rettere Gud, først bygger dette 1494«. Prioren, der nævnes, var Jens Matthisen, klostrets første. Med denne indskrift stemmer en anden — forsvunden — ganske overens, den lyder paa dansk: »Da man talte Aar femtehundredre, efterat der var gjort Hans Konge fuld Anerkendelse, medens højbaarne Niels Claussøn, Biskop i Aarhus, højjærværdig forestod sin Menighed, lod Prior Johannes (Jens) med Ordensherrens Billigelse Billedet hist i Koret indvie til Skaberen«. Med »Billedet hist i Koret« maa menes den pragtfulde altertavle, som kirkens forstandere til efterfølgernes store fortrydelse i 1765 solgte til Hald kirke. I jubelaaret 1500 var med andre ord koret fuldt tjenligt til brug ¹⁸⁾. Iagttagelser af murværket viser tydeligt, at skibet er opført efter koret, men længere tids standsning i byggeriet har der næppe været, og ca. 1519 synes skibet at have faaet sin maleriske udsmykning, som med undtagelse af et enkelt religiøst maleri og rent dekorative motiver udelukkende bestod af indskrifter, navne og aars-tal, sikkert minder om klostrets velgørere. Af alt dette er kun bevaret en rest paa hvælvet i »Kong Hans' kapel«. Her ses i den ene kappe det danske vaaben og en latinsk minuskelindskrift, som i oversættelse lyder: »Johannes (Hans), af Guds Naade Konge til Danmark, Norge og Sverige, og som først har grundlagt dette Sted, og som er død i Herrens Aar 1513, 20. Januar, han hvile i Fred«. Klostret har altsaa hermed villet mindes sin grundlægger og velgører. I de tre øvrige hvælvingskapper findes adelige vaabenskjolde med tilhørende navne, rimeligvis ogsaa mænd, som har støttet klostret med milde gaver. Rundt om paa kirkens øvrige hvælvinger samt i nogle af vinduerne fandtes gejstlige og adelige stormænds malede vaabenskjolde, hvis tilstedeværelse maa forklares paa samme maade. Muligvis har glasmalerierne været minderuder, som givnerne selv har foræret til kirken.

Virker det indre af Sct. Mortens kirke lidt ferskt og farveløst i sin nuværende skikkelse, kan dette ikke have været tilfældet i middelalderen, da lyset fra de store vinduer brødes gennem de farvede ruder og spillede i guldets paa den udskarne altertavle.

Det saakaldte »Helligaandshus« ¹⁹⁾ er, som en betragtning af arkitekturfor-

Det indre af Sct. Mortens kirke set fra nordre sideskib mod Kong Hans' kapel.

merne viser, ikke saa gammelt, at det kan have haft nogen tilknytning til den fromme stiftelse, snarest maa bygningen anses for en udløber af Helligaandsklostret bygget omtrent paa samme tid som Sct. Mortens kirke.

Husets grundplan danner et uregelmæssigt rektangel, gavlene ligger i nord og syd, østre langsiden synes at dømmes efter dets tilknappede ydre — oprindeligt har kun førstesalen haft vinduer — altid at have vendt ud til byen; Skolestræde eksisterede højst sandsynligt allerede i middelalderen. Den vestlige langsiden aabnede sig venligt med døre, vinduer og svalegang ind til klostrets egne fredelige enemærker. Fra husets sydvesthjørne udgik en mur mod vest i flugt med gavlen. Denne mur, hvortil svalegangen har støttet sig, og hvori der fandtes en port forsynet med en kraftig spærrebom, har sandsynligvis forbundet »Helligaandshuset« med andre af klostrets bygninger paa den planlagte klostergaards nordside. I gaden uden for »Helligaandshuset«s nordgavl er fundet middelalderlige murrester, der kan hidrøre fra endnu et af klostrets grundmurede huse. Desværre synes det at være umuligt at identificere »Helligaandshuset« med de af klostrets stenhuse, som er nævnt i de middelalderlige dokumenter, og de oplysninger om dets oprindelige indretning, der fremkom ved restaureringen, gav ikke tilstrækkelige holdepunkter til at fastslaa, med hvilket formaal, det er blevet opført.

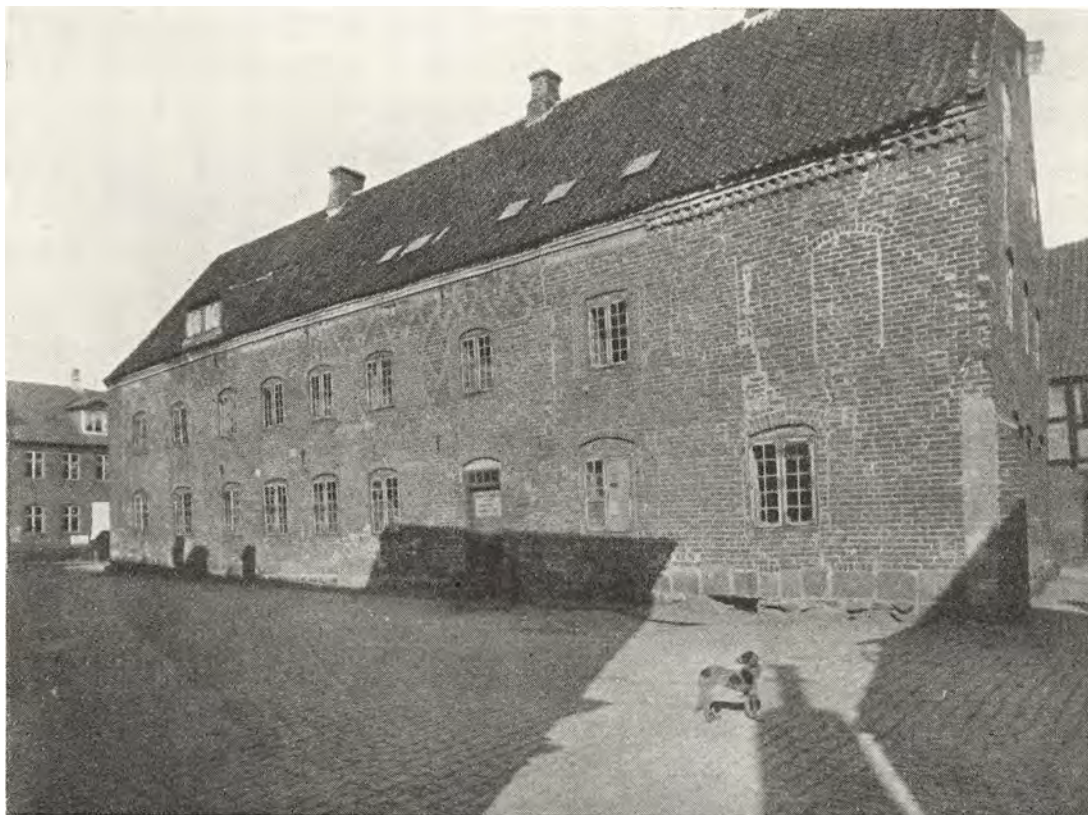
»Helligaandshuset«s ydre mangler i udstrakt grad de prydforme, hvormed sengotikken sædvanligvis udstyrede sine bygninger, det er nøgtern brugsarkitektur, men ejer stilens hele rejsning. Dekorationen indskrænker sig til gavlenes kamtakke, en smule mønstermuring, savtakgesimsen over svalegangen og de blindinger, hvori stueetagens vinduer paa vestsiden er anbragt.

Paa grund af husets mange ombygninger, først til adelsgaard, senere til borgerlig bolig og latinskole, lykkedes det desværre kun i ringe grad ved restaureringen at efterspore den oprindelige indretning. Sikkert er imidlertid, at der fra begyndelsen fandtes kælder under den søndre del af stueetagen, som omfattede mindst tre rum, af hvilke de to havde kaminer i gavlene. Væggene i det søndre var smykket med kalkmalerier, et trefarvet terningmønster. Øvre stokværk havde vinduer i begge langvægge anbragt i dybe nicher med siddepladser, og tilstedeværelsen af to »hemmeligheder« i vestmuren med deres afløb ned til jorden er et ubedrageligt tegn paa, at denne etage har rummet soverum. Husets svære middelalderlige tagværk er bevaret.

Bortset fra »Helligaandshuset« og Sct. Mortens kirke levnedes efterhaanden ikke sten paa sten tilbage af middelalderens kirke- og klosterbygninger. I Randers var — maaske mere end i nogen anden af Danmarks byer — brug for de vældige grundarealer, som de katolske kirkers fromme institutioner havde beslaglagt. Den

smule udvidelse af bebyggeligt areal, som Christian III's nybefæstning af byen medførte, gav ikke megen luft, og graadigt inddrog borgerne hver tomme jord, der blev ledig, da præster og munke sattes paa porten — det varede ikke længe, før byen helt havde skiftet udseende. Men langt hurtigere end bygningerne selv forsvandt dog det kostbare *kirkelige udstyr*, og vil man i dag prøve paa at skabe sig en forestilling om katolicismens Randers, er det ikke nok at lade fantasien vandre fra kirker til klostre og udmale sig de fredfyldte gaarde og haver, de udstrakte solide længer og høje mure, man maa ogsaa danne sig et billede af de kunstskatte, som den katolske kirke havde ophobet gennem aarhundreder, og som blev reformationens første bytte.

Da man for godt et hundrede aar siden foretog en opmudring af Randers fjord, droges et af Danmarks forunderligste kunstværker, et 27,5 cm højt, bronze-støbt (og oprindeligt forgyldt) madonnabillede op af dybet. Det er vor ældste fremstilling af Guds moder og har siden naaet berømmelse under navnet »Ran-

Det nuværende »Helligaandshuse for restaureringen 1894-97.

ders-madonnaen«²⁰). Desværre er Kristusbarnet, som har tronet paa Marias venstre knæ, gaaet tabt til skade for forstaaelsen af bevægelsen i overkroppen og hendes arm- og haandstillinger. Statuettens stil er streng, næsten abstrakt, draperiernes knivskarpe folder tegner ornamenten, som erindrer om tidens malede miniaturer, hvis ulegemlige figurer var en betydende inspirationskilde for billedhuggerne. »Randers-madonnaen« er næppe gjort af nogen dansk, snarere af en vesteuropæisk kunstner, der har været fortrolig med skulpturen i Burgund, et af den romanske billedhuggerkunstens arnesteder. Den maa være blevet til først i 1100'erne og har, som dens størrelse, form og naglehuller viser, været bestemt til midtpunkt i et frontale, en alterbordsforside af samme art som den, der fra Ølst kirke en halv snes kilometer syd for Randers er kommet til Nationalmuseet. Det er ingenlunde utroligt, at baade madonnafiguren og det gyldne Ølst-frontale oprindeligt har prydet altre i de gamle Randerskirker. Man vil i hvert tilfælde gerne forestille sig det gamle Maria-billede i benediktinernonnernes kor gyldent flammende i glansen fra vokskerterne.

Senmiddelalderens billedkunst var mindre streng, mere fabulerende og udadvendt. Forskellen er slaaende, hvis man sammenligner de nys nævnte alterprydelser med den udskaarne, malede og rigt forgyldte fløjaltertavle²¹), som aar 1500 indviedes i Helligaandskirkens kor. Tavlen tilskrives den saakaldte »Imperialismamester« en elev af den berømte nordtyske billedskærer Bernt Notke, hvis

»Randers-madonnaen« fra begyndelsen af 1100-tallet,
fundet 1845
ved opmudring i fjorden (Nationalmuseet).

hovedværk, altertavlen i Aarhus domkirke, han her i flere hovedtræk efterligner. Under rigt udskaarne baldakiner findes i midterskabet Gudfader fremvisende den martrede, nøgne frelser omgivet af engle med lidelsesredskaberne og evangelistsymbolerne. Helligaandsduen har sikkert oprindeligt sammen med faderen og sønnen dannet Treenighedens gruppe. Trods motivets store alvor er der noget anekdotagtigt fortællende over fremstillingen, og Gudfader indgyder ingen ærefrygt, han er — trods den fine kongekrone — blot en mildt ærværdig gamling med et velplejet fuldskæg. Midterscenen flankeres af to store figurer. Til venstre staar Maria med barnet, »Imperialissima virgo Maria«, ikke længere en strengt stiliseret baggrund for et tronende gudebillede, men en indtagende ung velklædt moder med sit lille legende drengbarn. Til højre staar fornemt klædt i bispe-skrud den hellige Martin af Tours, helligaandsordenens stifter, i færd med

at lægge en almisse i den forkrøblede tiggers skaal. I alterskabets fløje paraderer 16 helgener med deres attributter, og naar fløjene blev lukket i fastetiden fremkom paa bagsiden og paa det par ekstra fløje, som nu er fjernet, billeder af passionen.

Naar Sct. Mortens kirkes altertavle uantastet fik lov til at blive staaende paa sin gamle plads efter reformationen, var det sikkert, fordi dens midterbillede ikke var mere katolsk end lutheranerne kunde akceptere, og fordi man ganske enkelt ikke havde noget at sætte i stedet. Helt i overensstemmelse med den nye lære kunde den dog ikke siges at være, og da Ditlev Mortensen Kirketerp og hans hustru Anne Rasmusdatter i 1765 købte den til opstilling i Hald kirke, lod de det nye fodstykke forsyne med nogle malede rim, som var velegnet til at tage brodden af det katolske.

*Helligaandsklostrets alterkalk fra 1492.
Indskriftens ord: »Domus sancti spiritus randrusiensis ad sanctum martinum« fortæller om samhörigheden mellem klostret og Sct. Morten (Randers museum).*

Sct. Mortens kirkes oprindelige altertavle fra ca. 1500. nu i Hald kirke.

Af det meget kirkesølv, som konfiskeredes ved kirkereformen, undgik en enkelt alterkalk fra Sct. Mortens kirke at forsvinde i smeltedigelen. Den kom til Gjerild kirke, og toges trods sine helgenfigurer her til naade. Paa hver af den ottekantede fods sider er graveret billeder forestillende to engle knælende med dobbeltkorset (helligaandsordenens mærke), Treenigheden, Sct. Martinus, Sct. Barbara, en hellig abbed, den hellige Anna selvtrødie, Sct. Laurentius og den hellige Ursula fra Köln. Paa knoppen og langs fodens rand findes en latinsk minuskelindskrift, som oversat lyder: »Denne Kalk tilhører Randers Helligaandskloster ved Sct. Morten, gjort i Horsens for deres Almisser i Herrens Aar 1490«. Dette smukke guld-

smedearbejde tilhører nu Randers museum. Stemplet til klostrets statelige segl ²²⁾ med billede af ordenens grundlægger og en latinsk randskrift er kommet til Nationalmuseet. For den ene, som blev bevaret, maa mange skønne alterkalke være gaaet tabt og sammen med dem meget andet katolsk alterudstyr i ædle og uædle metaller. De kostbare paramenter, der gemtes i sakristiernes skabe og kister, gik det paa lignende maade. I foraaet 1537 fik hr. Matthis Owesen, provst i Randers, kvittering ²³⁾ for en meget righoldig samling af messehageler, stolæ, korkaaber og alterklæder forarbejdet af kostbart fløjl og silke, gyldne og i mange farver.

Frarøvet gods og guld gik alene af byens mange kirker Sct. Mortens og Graabrødre ind til »Evangelii klare Dag«.

Otto Norn.

*Granitkvader med indbugget billede
af en biskop eller abbed, fundet under en bygning ved
Randers havn. (Randers museumshave.)*

Randers i den nyere tid

Randers og reformationen

AF GAARDEJER AAGE SØRENSEN

Det store opgør i kirken kan næppe være naaet til byen i 1525, siden et af ofrene, Vor frue præstegilde, saa sent lod sig skøde et hus i Vor frue sogn. 1526 hører vi, at lutheriets »gift« nu sneg sig gennem Jylland og finder det bekræftet i et hyrdebrev, som stiftets biskop, den gamle Ove Bille, dengang skrev til menigheden i en af sine købstæder mod prædikanten Simon Skaaning. Tre aar senere, 1529, ser vi byens borgere søge kongen om at faa lov til at nedbryde hele to sognekirker og kan deraf slutte, at bevægelsen nu var langt fremme ¹⁾.

Simon Skaaning har rimeligt nok talt i byen, og hyrdebrevet, der er uden adresse, er vist ogsaa skrevet til menigheden her. Den gamle bekymrede bisp advarede mod at høre ham og andre hans lige, der agtede at bruge saadan lærdom stik imod kongens ed og reces og andet, hvad rigets raad, bisper og menige almue havde vedtaget. Brevet er blidt henstillende uden derfor at skjule, hvor alvorlig en sag det var at sætte sig op mod romerkirken, hvilket enhver i samtiden fuldt ud vidste. Det var jo derfor, lutheriet maatte snige sig frem, og at vi kun véd saa bitterlig lidt om opgørets første rørelser i byen ²⁾.

Trængt ud af sit kloster havde graabroderen Niels søgt tilflugt paa Klausholm hos opgørets hovedmand, rigshofmester Mogens Gøye, mens en anden frafalden, broder Henning, endnu tøvde i klostret i 1529. Men hvem var og hvorfra kom denne Mads Lang, som bar byrden og nu staar for os som byens egentlige reformator? En gammel optegnelse vil mene, han var født i Hardosia, det vil sige Hardsyssel, og havde været rektor i Slagelse — maaske; ligstenen i Aarhus melder just, at han styrede skoler, men har ellers intet om hans hjemsted. Her skal blot mindes om, at slægtsnavnet er velkendt i oplandet, og at en borger, Jens Svensen Lang, alt boede i Randers 1421 ³⁾.

I mangel af bedre faar vi da tro, der blev talt her af Simon Skaaning efter tilfældig lejlighed og i det skjulte, siden aabent af broder Niels og Mads Lang, da de og tilhørerne saa den edsvorne konges stadige vigen for lutherdommen. Som et fore-

løbigt maal stiledede man mod at faa den nye forkyndelses førstegrøde samlet som en menighed omkring en prædikestol, og da kongen i 1529 den 7. juni gav lov til at nedbryde Sanct Peders og Sct. Laurentii sognekirker, blot menighederne fik adgang til Sct. Mortens, tør trygt siges, at lutheranerne paa dette tidspunkt havde sikret sig brugen af en tredie kirke — Graabrødrenes frue ¹⁾).

Om Randers graabrødre vides, at de i 1503 var bragt til observans under gardianen Anders Glob, at de altsaa og efter eget ønske var vendt tilbage til franciskanernes strenge ordensregel, som bød dem at leve fattigt uden anden ejendom end klostret og det strengt nødvendigeste. Heller ikke turde de røre ved penge og lod derfor denne side af virksomheden styre ved hjælp af en kustode, eller hvis denne tillige var munk, da af procuratores valgt blandt byens fornemme borgerskab.

Saavidt det nu er muligt at se, havde Randers graabrødre ogsaa før observansen bøjet sig for ordenens strenge krav, idet de snarest skilte sig af med gaver af jordegods, saaledes i 1468 en stor gaard paa Brødregade, de havde faaet aaret før. Straks i 1503 var de traadt i handel om visse jorder i byen og solgte en part i en smedie; 1504 overlod de borgerne deres ret i Brastrup og Vallev marker og solgte korsbrødrelevets gaard i Kastbjerg, ved hvilken lejlighed prokuratorerne borgmester Rasmus Pedersen og borger Jens Prang aabent vedstaar, at de her handlede efter graabrødrenes befaling til al ejendom at afhænde til klostrets nytte. Om brødrenes lydige efterlevelse af observansen kan der for saa vidt ikke være tvivl, men endnu faar man et stærkt indtryk af, hvor udgaaet for jordegods de virkelig var, i kongens skøde fra 1530, der opgiver klostrets ejendele til: kirke og kirkegaard, hus, jord, bygning, gaards- og haverum ²⁾). Det forbudne jordegods var altsaa borte.

Skønt observansen naturligvis maa ses som en reformation af ordenen paa romerkirkens grund, førte den ikke munkene ind i lysere tilstande med omverdenen — tværtimod maa man vel sige, idet den tvang dem til fremtidigt at leve af almisse og hvad haandværk, der lod sig udføre i klostret, men begge dele var ilde lidt i byen og ømme saarflader at rive i, da den lutherske agitation for alvor satte ind. Hør blot:

»Det er saa Sandingen, ihvor I fnyse; hvorledes vil I bevise, at der nogen Tid er kommen noget godt fra I Munke, besynderlig Eder, som render omkring og trygler Bonden for alt«, — hedder det i et samtidigt og berømt spottedit med Per Smeds lutherske præstemund til tiggermunken, broder Kort. Forfatteren rykker ud med en nyhed af stor agitatorisk virkning, nemlig at munkene havde ladet kaste i fjorden 200 kroppe fordærvet faarekød, som de ikke selv havde naaet at faa spist. Videre ægger han misundelsen op ved at pege paa klostrenes og de heller halvgejstlige calenters og gilders fornemme huse, og han opfordrer til per-

I Denne Lille

Bog Lærer oc vnderuifer Pe-
der smid Utzer bonde/ huad hand
skal holde oc tro aff siele Messer/ Siele gaff-
uer/ Vigilies/ Psaltere at læse/ Skersild/
Schrifftemaal/ hellige Dage/ Kiød at æde/
om Tiende/ plict oc bod/ Faste/ Afflad/ Aff-
lads breff/ Pillegrimis reyse/ band/ Vituand/
viede Liuss/ vit Salt/ oc vide Palmer/ om
Prester/ Om Munckernis bedregeri/ Om
Sacramenterne/ oc anden saadan Bild-
farelse/ som haffuer verit brugit i
Passuens Kircke i mange Aar.

sonlig vold i følgende vendinger: »I tykke Klostre har jeg set Stuer baade lange og brede, dér ligger de inde og æder og drikker, og derfor I Adelige, Købstadmænd og Bønder, driv Munkene ud og læg dem øde.«

Digtet er fra første halvdel af 1530, men maa tages med alt forbehold. Det er jo den samme Per Smed, der foregiver at have afsløret det falske jærtegn i Karup, hvor præsten dér, Movrids Poulsen, skyldes for at have hulet madonnabilledets hoved ud, fyldt vand paa og ladet Guds moder fælde taarer, fordi gaverne til et derværende hospital blev saa sørgeligt smaa. Hele denne historie, véd vi nu, er en grov usandhed, der ligesom andre af digtets emner er hentet hjem fra Tyskland, men stedfæstet her af en luthersk-sindet præst ⁶⁾). Som sandhedsvidne paa vore forhold er digtet følgelig ikke heldigt, men paa den anden side af megen værdi for vor tids opfattelse af gangen i den lutherske agitation, af hvad der kunde siges og troes om navngiven person i en til ophidselse bevæget by.

Aar 1528 eller senest det følgende foraar havde byens lutheranere skaffet sig adgang til klostrets Frue kirke. Den samtidige »Graabrødrenes krønike« nævner ikke hvorledes, medmindre indtagelsen tør kædes sammen med al den modgang, forfatteren indledende fortæller, at munkene havde været udsat for fra byens side før den endelige overrumpling. Fra Poul Helgesen véd vi, at borgerne havde stormet kirker og templer, ødelagt billeder og saa videre, og da vi alt har set bevægelsen fænge i klostret, falder det næppe svært at tænke sig een af de frafaldne brødre egenmægtigt aabne kirkens døre for borgerne, som det senere skete med selve klostret, eller at borgerne ikke igen har ladet sig trænge ud af de raadløse munke ⁷⁾).

Hovedslaget kom sent paa aaret 1529 rimeligvis ved novembertide. Kongen havde givet Mogens Gøye klostret for troskab og villig tjeneste, og hofmesterens foged mødte da op med borgmester og byfoged, foreviste kongens brev og krævede det udleveret paa sin husbonds vegne. Gardianen, Jens Jostenes, svarede, at han ikke gav sit kloster fra sig paa det brev. De havde spurgt, om han da ikke havde større ærefrygt for kgl. majestæt. Jo, han vilde vise ham al skyldig ærefrygt. De opfordrede ham til at forlange en uges frist, kom saa igen den følgende søndag og fik nu munkene ud ved broder Hennings forræderi.

Denne frafaldne munk havde nemlig hørt gardianen sige til portneren, broder Klemen, at han, gardianen, ønskede at se byfogeden ved talegitret i kirken, naar de nu kom igen, og dette lod Henning gaa videre til fogeden. Da denne dog mødte ved klosterporten, bad Klemen ham gaa til talegitret og gik selv for at kalde paa gardianen. Imens havde Henning aabnet gitret i kirken, saa borgerne slap ind i klostret og mødte gardianen i omgangen undervejs til talegitret. Her krævede fo-

*Mogens Gøyes ligsten
i Voldum kirke.*

geden atter klostret udleveret, men fik et afgjort nej, hvorover fogeden blev vred og skældte Jens Jostesen for en oprører.

Som fogeden, der vel næppe agtede at bruge voldelige midler, vilde forlade klostret, løb Henning til ham og sagde: »Gaar I nu, Foged, faar I ikke Klostret iaar«. Fogeden var da vendt tilbage til gardianen og sagde: »Idag bliver jeg hos Eder og sætter min Potte til Ilden med Eders Potte«. Saaledes fik han munkene ud og lod Mogens Gøye faa klostret. Dagen er ikke kendt; men den maa være falden før 22. november 1529, siden en vis Søren Kristensen — maaske hofmesterens foged — denne dag købte alt munkenes boskab paa Mogens Gøyes vegne. Fra denne forfølgelsens tid har man i Gjerlev herred bevaret en overlevering, der ta-

ger sig ud som historie og fortæller: »En Munk, Broder Sven, kom ved sen Aftens-tid til Vinstrup og bad om Beskyttelse mod sine Forfølgere; Bønderne skjulte ham i en gammel Kalkgrav dør ved Byen, saa han reddede Livet. Siden har Gra-ven heddet Broder Svens Grav« ⁸⁾).

Mens kongen selv i 1529 indsatte — somme vil mene indtrængte — en lens-
mand i Essenbæk til forstander for benediktinerne dør, greb Mogens Gøye altsaa
til i Randers mod herfor at faa klostret som gave, ikke i len som paastaaet, idet der
udstedtes skøde dateret den 14. februar 1530. Fjorten dage senere lod kongen
kirkesølvet hente, 511 lod 1 kvintin; den 30. maj gav hofmesteren kirken til byen
og kaldede en præst ⁹⁾). Det blev Mads Lang, som dagen efter udstedte sit genbrev
og vedstaar:

»Jeg har annammet af Hr. Mogens Gøye en Kirke norden til hans Gaard inden
Østerport og sønden Gaden her i Randers liggendes, og skal jeg gøre de Sognefolk
i samme Sogn deres Sakramenter, desligest prædike og lære Guds Ord som en ret
evangelisk Prædiker bør at gøre, og kendes jeg mig at have forskrevne Kirke af Hr.
Mogens Gøye og ingen anden« ¹⁰⁾).

Mads Langs dobbelte erkendelse af hofmesterens overdragelse bunder for-
mentlig i denne kendssag, at de hidtidige kirkeejere ikke var lovbrydere; de kunde
møde med deres adkomster og anlægge sag, men havde i saa tilfælde at søge hof-
mesteren personlig, derimod ikke Mads Lang. Men hvad man nu end kan mene
om kongens adkomst til Graabrødre kloster, nogen stor veldædighed fra hofme-
sterens side var kirken ingenlunde. Ligesom Sanct Peder og Sanct Morten dels var
og havde været, var Graabrødre kirke en sognekirke i pavedømmets tid ¹¹⁾); men
da kongen umuligt kan have tænkt sig at fravende Frue menighed dens kirke, har
der ligget en forhaandsaftale om kirkens overlevering i den øjensynlige hensigt at
hjælpe Mads Lang til en prædikestol. Hvad der nu skete ved Mogens Gøyes mel-
lemkomst, var da blot dette, at Frue menighed fremtidig sad i sin egen kirke med
en naturlig pligt til dens vedligeholdelse. For Mads Lang og hans unge menighed
var overdragelsen derimod af megen værdi, idet man ikke blot fik kirken overladt,
men ogsaa Mads Lang kaldet som sin og byens første evangeliske sognepræst.

Hvor nøje man i Randers fulgte med i opgøret ud over landet, faar man et le-
vende indtryk af gennem et mellemspil, man nu følte sig stærke nok til at indlede
mod romerkirkens eneste betydende ord- og pennefører, selve lektor Poul Helge-
sen, der just opholdt sig i Aarhus.

Som man véd, havde denne kloge, men opfarende karmelitermunk aarevis ivret
for en udrensning i kirken paa pavedømmets grund, blandt andet ogsaa skrevet en
forklaring over messen til borgmester og raad i København. I Randers fandt man

nu ikke denne sag saa klarlig udredet, at stykket kunde gøre den menige mand fyldest og ønskede af denne grund, at lektoren vilde umage sig hertil, da han var den mand i landet, prædikanterne helst vilde til ords med. Poul Helgesen svarede i brev af 6. april 1531, at prædikanterne sagtens mente, de havde ende paa sagen, naar blot de havde ham »forpukket og skamfuttet« for en tid. Imidlertid øjnede lektoren her en af tidens lærde disputatser; han havde da spurgt sig for, hvem man i Randers tænkte sig skulde skønne over ret og uret, og havde herpaa faaet svaret, at borgmester Niels Hammer nok turde paatage sig at dømme parterne imellem og give sin dom beskrevet.

Slig en dom kunde Poul Helgesen nu ikke tænke sig, alverden lod sig nøje med; men turde byen give ham denne forvisning, at Niels Hammers dom skal aldrig rokkes, da vilde han gerne komme til Randers, dog saaledes belejdet, at »mig skal intet vederfares uden Ret og Skel. Men fordi jeg mig befrygter, at I ikke kunne mig forvare med saadan Borgen, da raader jeg Eder — det vil sige Borgmester og Raad — at I begiver Eder hid til Aars med Eders Prædikanter, da vil jeg gerne være dem til Ords i min Herre Bispens Nærværelse.«

Poul Helgesen fortsætter: »Og hvis I det ikke vil, da tilholder Eders Prædikanter at forsende hid paa Skrift alt det Vidnesbyrd, de mener at have Behov for saaledes at handle med den hellige Messe, som de nu gør, da vil jeg sætte vort Vidnesbyrd mod deres. Men vil de end ikke det, da tilsiger jeg Eder paa Tro og Love, — om Gud da ellers vil spare mig Livet, at jeg selv vil tage mig den Umag paa at nedskrive deres Vidnesbyrd og den hellige Kirkes og lade dem begge komme for hver Mands Øjne.« . . . »Og ihvor vis Niels Hammer end berømmer sig at være, han der kaldte mig en Kætter, da skal jeg ride i Gaarde til ham med en særlig Belæring, og da skal I formærke, hvilken Dom han kan give i denne store Handel, i hvilken han ikke har større Forstand end som saa. Besinder Eder derfor, I gode Mænd, hvorledes I handler i denne Tid.«¹²⁾

Der kom ingen til ham i Aarhus, og efter løfte skrev lektor Poul da et svar, dateret den 18. april, og sendte det i trykt form. Efter en apostolisk hilsen og et voldsomt udfald mod prædikanterne og de frafaldne i almindelighed gaar han over til, hvad han har at sige Randers by: »Thi raader jeg Eder, at I Eder rettelig besinder paa den ukristelige Handel, som nu bruges i Eders By, da I ellers vil faa et saare ukristeligt Eftermæle«, saasom:

»Herrens Aar 1530 lod Randers By sig forføre fra den menige Kristentro til gamle fordømte Kætterier, og dertil brugte Byen tvende ulærde Mænd og forsonne Skalke. Den ene var en forløben Graamunk, Broder Niels, den anden en selvgjort Præst (Mads Lang). De lærte Eder at spotte og skænde Helgener, de for-

*Mads Langs ligsten
i Aarhus domkirke.*

dømte nogle Sakramenter, og alle gode Gerninger erklærede de for dødelige Synder, og Hellighed holdt de for Spot og Gækkeri. De aflagde Skriftemaal, Sang, Messe, Faste og Legemstvang. De fornægtede Skærsild og Kristi sande Legeme at være i Alterets Sakramente og meget andet, som hører til Kristendoms ærlige Dele. Med faa Ord: Alt dette, som skulde tækkes Gud og holde Mennesket til Guds-frygt og Tugt, har de ødelagt af Hovmod og Trods. De har stormet Kirker og Templer og frarøvet dem deres Klenodier, Billeder, Ornamente og Smykke.

Deres — Prædikanternes — Levesæt er at spise Kød paa Fastedage, at gifte sig mod deres Løfte, at gøre hvad dem selv lyster, at bande Præster og Munke og ikke bøje sig uden efter egen Lyst og Begær, at trænge Folk med en lyssky Hob, som altid lever paa Kloen til syndigt Opløb og Besvær, hvor Folk da forføres til Ulydighed, Bulder og Oprør, men fra Liv og Hals. Og da den samme Forvandling skete, var Niels Hammer Borgmester, og de og de Mænd sad med ham ved Styret; men alt det, som Byen er overgaaet i Ukristelighed, det er deres Gerning.

Og for at vende tilbage til Eders Prædikanter, saa nager intet dem mere end

Messens gode Yndest, for bliver den ved Magt i Eders By, da véd de vel, at deres hele Væsen bliver til intet, og de arme Mænd brødløse. For dertil har de sig forpligtet nogle gærrige Præstehadere, at de plat skal lægge Messen øde, og glipper dette for dem, da frasiger hine dem al Hjælp.«¹³⁾

Efter denne uforbeholdne tale til alle mænd og kvinder i Randers by følger saa Poul Helgesens undervisning i det hemmelige stykke i messen, som kaldes canon.

Vrede ord flyder let af hastig mands mund, og heri var romerkirkens og lutherdommens ord og penneførere hinanden jævnbyrdige. Men Poul Helgesens fremstilling anses endnu for det sikreste aktstykke, man har om tilstanden i Randers, og der kan da være grund til med ham at tvivle paa byens lejde, thi denne forborgne hob, vi her ser opflammet mod den alt svajende kirkes tilhængere, havde vel næppe sparet ham livet, om han dengang var kommet til Randers. Nu nøjedes man med at lade rakkeren nagle hans skrift til byens kag.

Naar lektor Poul her taler om gerrige præstehadere, sigter han formentlig borgmester Niels Hammer i egen person, samt hans nærmeste medarbejdere, i hvert fald efterkommerne af de bedsteborgere, der havde haft raad til at stifte vaagenat og sjælemesse og nu sad angrende over fædrenes gerning. Men det siger jo sig selv, naar den nye lære fornægtede skærsilden, maatte al messelæsning ophøre, og hvem var da nærmere til at tage messegodset til sig end stifternes efterladte? — Nej vel; men det gjorde de ogsaa i saadan hast, at Essenbæk kloster daglig saa sit jordegods forsvinde i 1529, hvad just ikke var kongens mening, siden han skyndsomst satte en pind for laden i form af en lensmand. Aaret efter klager prioren i Helligaands kloster over, at nogen havde fordristet sig til at tage af jordegodset og det, skønt kongen havde ladet udgaa breve, at ingen skulde saadan tage vældelig, men vinde godset paa lovlig vis¹⁴⁾.

Hvor meget af messegodset slægterne fik tilbage, er ikke kendt i videre omfang; vistnok blev det en skuffelse som følge af kongens modstand. For Frue kirke laa sagen ligetil, fordi observansen jo forlængst havde fremtvunget et salg her, men Helligaands kloster mistede adskilligt, omend ikke maaske i det omfang, gavebrevene krævede det i tilfælde af messernes ophør. Hofmesteren selv gik en før prøvet vej, da han i 1535 rejste tvivl om retten til nogle ejendomme, der for 40 aar siden var givet til fattigfolks gaard i Mariager. Sagen var gaaet i en kommission af Mogens Gøyes standsfæller, som efter en utrolig slet ransagning tilkendte ham godset, saa længe og indtil der forelaa bedre bevis. Men da disse faa tønder hartkorn i 1552 vendte tilbage til gaarden i Mariager ved dom paa kongens retterting, havde hofmesteren og senere hans børn ligefuldt siddet med dette fattiggods i 17 aar uden ret¹⁵⁾.

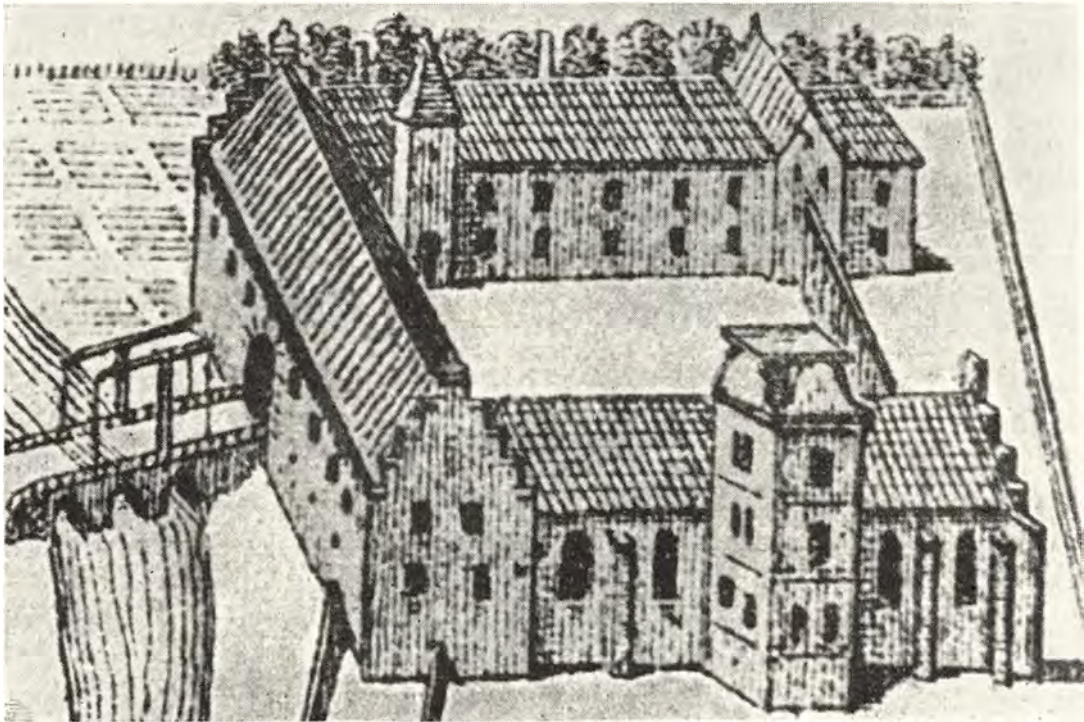
Efter dette sideblik vender vi tilbage til opgøret i Randers, hvor vi finder kongen sysle med ophævelsen af Helligaands kloster umiddelbart efter graabrødrenes udjagelse, nemlig 1530¹⁶). Naar vi nu lige har set Poul Helgesen datere byens frafald just til dette aar, er det for saa vidt med fuld ret, som alt, hvad der senere skete, maa ses som en opklaring efter den alt fældede romerkirke.

Under prior Jens Nielsen Krag havde forholdene i Helligaands kloster udviklet sig mindre heldigt, blandt andet ved misligholdelse af en messe. Borgmesteren havde gjort ophævelser, men prioren svarede, at messen skulde holdes ved Sanct Hansdag, og naar det ikke var sket eet aar, var det, fordi denne højtidsdag traadte hindrende i vejen. Da borgmesteren aaret efter, 1528, vilde se, om messen nu blev holdt, fandt han, det ikke var tilfældet. Borgmesteren har vel da brugt mund paa sin mandants, borgersken Anne Jakobs vegne, men Poul Helgesens stiklerier til byens gerrige præstehadere har saaledes og i hvert fald tildels deres ud-spring her, idet Anne Jakobs krævede messegodset tilbage¹⁷).

Sløseriet i klostret stak imidlertid dybere; huset var overfyldt, og man solgte af jordegodset, blandt andet havde hofmesteren selv i 1528 sikret sig skøde paa Ejstrupgaard i Aarslev sogn. Kongen var holdt underrettet, og 1530 falder hans foreløbige afgørelse. Der er saa mange præster derinde, siger han, og stærke, sunde mennesker, at klostrets rente ikke forslaar at tage mod fattige og syge, som meningen dog var, uden der sælges af jordegodset. Da saadant vil lægge klostret øde, medmindre der findes paa raad, skal præsterne fjernes paa to nær, som lærde og duelige ere, mens hofmesteren og Erik Banner skal se at sætte skik paa klostret sammen med borgmester og raad¹⁸).

Kort tid efter blev de overflødige præster vist ud af huset og forsørgedes, saa vidt man véd, med embeder i oplandet, men givet i haanden paa Mogens Gøye, Erik Banner og borgmesteren forstaar man jo nok, at klostrets dage var talt, og i november 1532 fik hr. Jens Nielsen Krag, som prior *var*, da ogsaa et brev paa at oppebære al husets rente mod at give de indlagte fattige og syge mennesker deres nødtørftige føde og underhold og hvert aar gøre regnskab for Mogens Gøye, borgmester og raad. Men da begge »priorer« klager over, at jordegodset tages fra dem, skal hofmesteren tage det i sit forsvar, og de, som vældelig har taget — men ikke købt som hr. Mogens selv — skal lægge det tilbage, indtil kongen kommer dør til landet¹⁹).

Saaledes var Helligaands kloster igen blevet en borgerlig stiftelse med den tidligere prior Jens som livsvarig forstander. Fri eller tvungen havde han brudt sit klosterløfte og giftet sig, af hvilken grund og formedelst bisperne raadede endnu, man havde fundet det nødvendigt at udvirke et kgl. beskærmelsesbrev for ham og

Dronningborg slot efter Reesen; den til slotskirke omdannede graabrødrekirke i forgrunden.

hustru. Men den frafaldne prior Jens havde opnaaet endnu et gode, for selv om det ikke nævnes, var han fra dagen for sin udnævnelse, nemlig den 16. november 1532, tillige kaldet som Sanct Mortens kirkes første evangeliske sognepræst, idet denne kirke ejedes af Helligaands kloster og følgelig har været betjent herfra af de skiftende priorer ²⁰).

Den anden »prior«, der som lærd og duelig præst fik lov at blive i klostret, kendes ikke af navn. En god luthersk mand har han jo været, sikkert ogsaa en gammel kending, nemlig broder Henning, ham der slap borgerne ind i Graabrødre kloster. I hvert fald véd man, han opholdt sig i byen og 10. juni 1532 fik ventebrev paa Sanct Klemens kirke efter den gamle graabroder Peder Olufsen, som var præst her 1501, som sad i 1532 og fremdeles fik lov at sidde her saa længe, han levede, dog saaledes beskikket, at han skal prædike Guds rene ord et cetera ²¹).

Og saaledes ser vi Randers by naa frem til et nyt, men let paaviseligt stade i det store kirkelige opgør, for selv om ingen tør sige for vist, at Henning Baltersen nogensinde fik Sanct Klemens kirke eller senere afløste Mads Lang ved Vor frue, er det jo klart nok, at den frafaldne prior Jens blev kaldet som tredje evangelisk mand, at byen følgelig, og fordi Sanct Peder var brændt og Sanct Laurentius stod

lukket, nu udelukkende betjenes af den rene læres forkyndere. Fra 16. november 1532 altsaa var romerkirken hjemløs i Randers by.

Med dette udfald standsede opklaringen midlertidigt ved kong Frederiks død paa Gottorp i april 1533, ved spliden i kongehuset og den ulyksalige Klemensfejde, i hvilken Randers jo gik sammen med adelen mod borgerkongen og bønderne. I skærmydslet paa Flintebjerg naaede man da ogsaa at gøre sig den nye konge forbunden og høstede vel liden gunst til rimelig gengæld, uden det dog derfor lykkedes at redde et saa ømfindtligt aktiv som helligaandshuset senere hen. Dog efter nedkæmpelsen af Kristian II's parti kunde udviklingen skride videre i ro.

Sanct Peders kirke stod da endnu, idet klostret i Mariager, som ejede den ved kgl. breve, havde modsat sig dens ødelæggelse i strid modsætning til Randers borgere, der gerne saa torvet udvidet med kirkegaarden syd for den brandlidte og ikke genrejste bygning. Borgerne var atter hos kongen, som villigt kom dem i møde og fornyede sin faders tilsagn²²). Men kongen havde her lidt letsindigt brudt sit eget lands love ved saaledes at give af næstens gods og tilmed beriget sig selv med kirkesølvet, 409 lod, som han i 1537 lod et tyende hente og virkelig fik udleveret af provsten hr. Mads Ovesen. Kongen skulde dog snart erfare sin fejltagelse, idet abbedissen Karen Rosenkrantz lod provst, borgmester og raad tiltale for Frue — det vil sige Sct. Peders kirke og skole, de havde afbrudt. Kongen var da gaaet den vej at erklære sine forfædres breve for døde og love klostret vederlag et andet sted, som han selv siger: for borgernes vilje og tro tjeneste i den nys afsluttede Klemensfejde²³).

Efter bevillingen 1529 maatte kirken nedbrydes, men abbedissen omtaler den kun som afbrudt. I virkeligheden blev bygningen overladt til visse borgere, som enten var fornemme nok til eller maaske stod opgøret saa nært, at de har kunnet fravige brevet og tillade sig at omdanne bygningen til borgerhuse her paa denne nu mest fremtrædende plads i byens handelsliv. Ved at nedbryde kirken og indlemmelsen af en kronens jord, man senere fik, kunde bystyret dengang have trukket torvet helt op i højde med Provstegade. Nu nøjedes man med kirkegaarden langs bygningens søndre side og det mindre, men slemt indeklemte torv, og saaledes glider tanken igen hen paa de særinteresser, som Poul Helgesen skrev om, og vi gentagende har set hofmesteren fumle med, skønt man her og for stedse ødelagde værdien af kongens gode gave.

Ved kaldelsen af den tredie sognepræst 1532 gav bystyret tydeligvis til kende, at man agtede at bevare lige saa mange af de gamle sogne. Det gentager sig ved prior Jens Krag's død, 1535, da man i stedet kaldede en vis Niels Kristensen, som man har

ment, og vistnok med rette, var den broder Niels, der tidligt i opgøret havde søgt ly hos hofmesteren paa Klausholm, men nu af kongen fik lov til at forene præstembedet ved Sanct Morten med stillingen som forstander i helligaandshuset ligesom formanden. Varigheden af byens tre sogne kan der maaske tvistes om, men ud over 1540 naaede den i hvert fald ikke. Ved kongens statskup 1536 og navnlig hans tilegnelse af stifts-, kloster- og kirkegodset for nemt at slippe ud over borgerkrigens trykkende gældsbyrde tilføjede han den kommende landskirke et svært økonomisk tryk, der sporedes gennem lange tider, men snart gav sig udslag i sammenlæg af sogne, i nedrivning af kirker og en kummerlig lønning af præsterne. Det var paa disse økonomiske skær, at byens tredie sogn strandede i 1540.

Sanct Klemens kirke havde dengang endnu væsentlige af dens ejendele i behold, dog ikke sølvet; Vor frue og Sanct Morten derimod stod som inddraget klostergoods uden nævneværdige indtægter, — ja, den sidste siges endog at mangle. Og saaledes maatte bystyret skride til en ødelæggelse af den gamle Sanct Klemens, hvortil kongens forlov æskedes 1540. — Jo, kirken maatte nedrives, dog ikke taar-net. Materialerne skulde og blev lighedelt mellem de to bevarede sognekirker. Borgerne skulde bygge huse paa tomten og kirkegaarden og sætte disse for en redelig jordskyld til Vor frue og Sanct Mortens kirkers forbedring ²⁴).

Om kirkesølvet ties der, og meget har der heller ikke været igen, siden kongen alt i 1535 havde ladet 371 lod hente under navn af sølvskat. Bystyrets haardhændede men velmente forsøg paa at hjælpe kan dog ikke have gavnet Vor frue og Sanct Morten i større maade, fordi det kun blev til en fordeling af den ene fattiges ejendele mellem to endnu fattigere, og den anviste jordskyld af boderne paa Sanct Klemens kirkegaard skulde man først til at tænke paa ²⁵).

Mens borgerne vel nok af dyd og nødvendighed tav til denne kirkes ødelæggelse, knurrede de hørligt, da byens smertensbarn, helligaandshusets fald syntes nær. De havde vel tænkt sit, da de saa hofmesteren udnytte husets nød ved købet af Ejstrup-gaarden, dels da han indløste dets pantsatte gaard i Hvorslev for egen regning. De havde maattet tie, da Enevold Seefeld generhvervede Vindbylund for slægten, og ligesaa, da Anne Jakobs omsider gjorde sig til gode med det altid trængende hospitals ejendele, i hvilken sag de endog havde set deres egen borgmester gentagende træde op paa borgerskens vegne. Nu, da de hørte, at Kresten Sommer var i færd med at købe stenhuset — helligaandshusets sygestue ude paa Fussingø — klagede de til kongen — forgæves. Adelsmanden fik stenhuset til arvelig ejendom paa trods af kongens derom afgivne løfte.

I dette beskedne kny, det eneste i øvrigt, man hører om modstand fra byens side under det hele opgør, føler man borgerskabets hjerte banque for deres ærvær-

dige, altid trængende, men nu saa slemt ribbede helligaandshus, og man fatter, hvor svært det var for dem at tage mod nedlæggelsen af kongens haand, da han i 1541 udleverede resterne af jordegodset og overførte byens fattige, gamle og syge til Aarhus hospital.

Og saa stod man dør med spørgsmaalet, om nu ogsaa den store, skønne Sanct Mortens kirke skulde udleveres med husets øvrige ejendele til dette fremmede hospital, men nej, 1542 fik byen brev paa kirken og koret til deres sognekirke, og fra samme dag blev Sanct Klemens præstegaard afgivet til brug for Frue sogn, præstebolets jordskyld fordeltes mellem Vor frue og Sanct Mortens kirker; tillige maatte Sanct Klemens kirkes egen jordskyld bruges til begge kirkers forbedring.

Hvor lidt den gamle Sanct Klemens havde haft at gavne med, skinner tydeligt igennem 10 aar senere, da der siges, at Sanct Mortens kirke endnu stod og manglede til dens bygnings behov. Først da — 1552 — fandt kongen en lejlighed til at udstede to breve, af hvilke det ene tillagde Sanct Morten en aarlig jordskyld paa 42 mark 4½ sk. 3 pendinge af gaarde og grunde i byen. Brevet til Vor frue kirke »her« i Randers er endnu ikke nøjere kendt, men at de tillagte kapitaler af romerkirkens rige bo var alt andet end rigelige til blot en vedligeholdelse af de to bygninger, turde fremgaa af den kendssag, at Frue kirke maatte nedrives 1698 efter længere tids henstand i vanrøgt og forfald.

Aage Sørensen.

*Ja Vulcanus med sit glumme Øje,
Med brand-gule Gab og røde Flab,
Beed, og blæste saa paa dig, at bedste Midler fløje
Hen, men ej kom igien;
Som Røg og Damp for Vinde svinde. ¹⁾*

Byen efter reformationen

AF CAND. PHARM. KNUD KJELLERUP HANSEN

Topografi og bebyggelse

Før reformationen var Randers som alle danske købstæder meget stærkt præget af, at den katolske kirke var den stærkeste magtfaktor i datidens Danmark. På det lille snævre område, der var inden for befæstningen, stønnede den flittigt arbejdende by efter luft, klemt som den var på alle sider af kirkens altdominerende besiddelser. Kirker, klostre og stiftelser bredte sig på byens bedste jord, og som hæslige kopar i stadens fysiognomi lå de mange kirkegårde og spærrede for yderligere bebyggelse.

Reformationen ændrede med et slag alt dette. Allerede længe havde menigmand med bitterhed skelet til kirkens rige besiddelser, og nu sprængte borgernes jordhunger alle bånd, og kirker og klostre sank i grus rundt om i Danmarks gamle købstæder, og det var, som der et sted skrives: »— fra de sammenstyrtede Mure af disse ødelagte Kirker steg Skyer af Kalkstøv som et Offerbaal over Byen. Inventar tilintetgjordes i Mængde — kun i heldigste Fald reddedes det bedste — og Dynger af Stokværk, Pulpiturer, Epitafier med udskaarne Rammer og gamle Malerier af Borgmestre, Raadmænd, Præster og Borgere, Minder om Slægter, der i Aarhundreder havde virket i Staden, ryddedes ud som Skrammel, medens Gravene aabnedes, og Kister og Ben kastedes hulter til bulter i det store Ragnarok.« ²⁾

Randers bys udstrækning var ved denne tid, ca. 1520—30, omtrent som følger: mod syd stod byens yderste ejendom, hvor nu Storegade nr. 5 (matr. nr. 12) er, ³⁾ herfra og ned til Sønderbro var der ubebyggede grønne enge, og gaderne Øster- og Vestergrave samt de dermed forbundne smøger og gyder eksisterede ikke. Mod øst gik bebyggelsen over Trangstræde—Dytmærskens og Brødregade gennem Helvedesgyden (nuværende Helenestræde) op gennem Provstegade til Nørreport. Herfra mod vest i en bue ned over nuværende Klostergade og Hou-

meden ned forbi Sct. Mortens kirke og til Vestergrave. Uden for denne omkreds var der ikke tale om nogen fast bebyggelse. På dette snævre område lå nu foruden borgernes huse og gårde fire kirker med dertil hørende kirkegårde, tre klostre, og som det hedder i folkevisen:

*Hvor man kommer i Randers og Ribe,
i Viborg, Aars, Aalborg eller Nibe,
og spør: hvis er den store Gaard
eller det skønne Hus, her staar?
Da faar man saadan Svar igen:
det hører til det store Kallent,
til St. Peders Gilde eller St. Knuds,
St. Søfrens Alter eller St. Gertruds. ¹⁾*

Klostrene faldt først, deres tid var forbi. Allerede 1425 var Frue kloster og dets jordegods lagt ind under Mariager kloster, og 1462 afgaves jord fra klostrets kirkegård til borgerne at holde deres marked på. Dette var begyndelsen til det nuværende Rådhusstræde. Frue kloster lå nord for det nuværende Rådhusstræde med sin kirkegård strækkende sig fra den nuværende Handelsbankens baghus mod Provstegade og ned til syd for Niels Ebbesens statue samt mod vest i mere end det nuværende strædes bredde. 1529 blev den til klostret hørende kirke nedbrudt på kongens bud, efter at den kort tid i forvejen var brændt. Den lå dér, hvor nu Handelsbanken er. Samme år forsvandt Sct. Laurentii kirke uden for den egentlige by, og 1540 fik den følgeskab af Sct. Clemens kirke i Tårngade—Middelgade kvarteret.

Helligåndsklostret på det nuværende Kirketorv blev 1541 ophævet af kongen og henlagt under hospitalet i Århus. Allerede 1534 får en del folk, der på Flintebjerg var blevet husvilde under grevefejden, anvisning på noget af klostrets jord at bo på.

Også Gråbrødreklostret i Brødregade måtte lade livet for reformationens stormvind. Selve klosterbygningerne, der lå i den firkant, der dannes af gaderne Brødregade, Burschesgade, Slotsgade og Frederiksplads, ombyggedes til Dronningborg slot.

Alt dette gav luft i byen: selv om ikke det hele kom borgerne til gode, fik de dog byggegrunde i Brødregade, Middelgade og Tårngade på Sct. Clemens kirkegård, og de fik Frue kirkegård til torveplads, endvidere jord fra Helligåndsklostret, og nu tog bebyggelsen fart.

Godt 100 år senere i 1660 tæller byen 450 gårde og huse, og Øster- og Vestergrave er bebyggede i hele deres længde, foruden at gadernes antal er vokset.

Der var dog ikke lutter gode tider for byen, svenskekrigene hærgede særdeles hårdt, men den værste fjende var måske ilden i den tætpakkede by. Allerede 1527 og 1530 brændte store dele af byen. 1671 var der en ny voldsom brand, der lagde store dele af byen øde, og endnu i 1681 kan man i Randers grundtakst se, at det i disse 11 år ikke er lykkedes at bygge alt det op, der var brændt. Der var i 1682 kun 440 gårde og huse, altså færre end i 1660, og ved at gennemgå byen gade for gade kan man se, at ilden især har hærget i Middelgade kvarteret. Her ligger hele husrækker fra Gadekilde

Fajanceskål med damebillede fra ca. 1590, fundet i »Ankerstjernes gårde«, matr. nr. 505, Vestergrave.

(pladsen foran Svaneapoteket) og hen til Kirketorvet hen som øde afbrændte pladser. Også på Rådhuset var meget brændt og lå øde hen.

Ved at sammenligne oplysningerne, der kan læses i denne grundtakst med Resens kort over Randers fra samme tid, kan man se, at i visse henseender er kortet nøjagtigt nok, medens det på mange andre områder skal tages med stort forbehold. Man ser på kortet, at byens udstrækning nu er større end ved reformationen. Bebyggelsen går helt ned til Sønderbro, og Øster- og Vestergrave er nu helt bebyggede, de mange bindingsværksejendomme i dette kvarter med årstal fra den midterste og sidste del af 1600 tallet fortæller jo endnu i dag, at dette var tilfældet.

Mod vest er der også sket noget. Vesterport er flyttet ud fra pladsen lige ved Sct. Mortens og hen til hjørnet ved Randers kloster, og endda er der uden for voldene og gravene opstået en lille forstad af staldgårde og mindre bebyggelse ud i det kvarter, der i dag omfattes af von Hattenstræde, Staldgårdsgade og den inderste del af Vestergade. Ellers følger bebyggelsen volden og gravene op til Nørreport (ved Amtsavisen) og herfra langs Fabrikstræde i en bue ned bag haverne i Nygade til Frederikspladsen, forbi Dronningborg slot og videre langs Østergrave ned til broen. Dette område, som jo altså var noget større end det i 1520—30, var dog langt fra altsammen bebygget; som man kan se på kortet, var der talrige åbne pladser, og i udkanten af byen var der til alle ejendomme en have bagved. »Medens Bebyggelsen rykkede tæt og sammenhængende op paa Række og Geled

langs Adelgader og Torve, tyndede den som Regel betydeligt ud i Baggader og Stræder, jo nærmere man kom Stadens Grænse. Der var aabent for Lys og Luft mellem Staldlænger og Smaahuse, Haverne brød i grønne Bælter ind mellem Ejendommene, og selv de mindste Byer bredte sig over et uforholdsmæssigt Terræn.«⁵⁾)

Ilden havde også gjort lyst inde i den oprindelige bebyggelse. Ved gennemgangen af grundtaksten i 1682 over byens ejendomme var der i alt 34 øde pladser, de fleste afbrændte, hvorpå der havde været bebyggelse før. To kirkegårde fandtes stadigvæk inden for bygrænsen. Sct. Mortens, som jo også er angivet på kortet, var efterhånden blevet til byens hovedbegravelsesplads, og Gråbrødre eller nu slotskirkegården i Brødregade—Slotsgade eksisterede også, selv om den, hvad der er en af Resens unøjagtigheder, ikke er angivet på kortet, man ser jo kun en ret bred åben plads foran slottet, der hvor Slotsgade nu er, men der skulle kirkegården jo have været markeret. Diget er fundet ved udgravning i Slotsgade i året 1900, og selve kirkegården blev først nedlagt omkring 1724, da hele den store grund, hvor det da nedrevne slot havde ligget, blev bortsolgt.

De to tårne fra Sct. Clemens kirke i Tårngade og Petri kirke på torvet ses også på kortet, de var begge blevet stående, da kirkerne blev nedbrudte. Petri tårn var byens klokketårn, indtil Sct. Morten, der jo var kullet, fik det kendte med løgformet spir kronede tårn, det har i dag. Petri tårn blev nedrevet i 1795, samme år som man påbegyndte opførelsen af tårnet til Sct. Mortens kirke. Sct. Clemens tårn led stor skade ved den store brand i 1671, da spiret ødelagdes, også her er kortet unøjagtigt, idet spiret er med; dette blev ikke genopført efter branden, og tårnet forfaldt mere og mere, indtil det nedbrødes i årene mellem 1724 og 1736.

Trods alle ulykker var sidste halvdel af det 17. århundrede dog en blomstringstid for Randers. Handelen florerede, og velstand kom til byen, kendte slægter dukkede op og satte deres præg på hovedgaden, og det er ikke for intet, at dr. Kristian Skjønning udbryder:

*") Du fede Laxestad, berømte Rigdomskiste,
du som af Borgerlægt i danske Land fremviste
det allerbedste Blod, din Poulsen, Hemmer, Hvid
din Hofmand, Bentzon og din Lasson fordums Tid.*

I årene 1724—40 nedbrydes Dronningborg slot, og kirkegården nedlægges, den store grund, der her bliver, sælges til private. 1768 udkommer Pontoppidans Danske atlas 4. bind, hvor Randers er beskrevet. Beskrivelsen indledes således: ')
»Randers, en berømt og formuende Handels-Stad, ligger i Støvring Herred, 5 Miile fra Aarhus, 5 Miile fra Viborg og 10 Miile fra Aalborg . . . . .« Byen har

nu 36 gader og stræder og 515 gårde og huse, men ligger ellers i de samme faste rammer som 100 år i forvejen. Der var stilstand her som andre steder i kongeriget, og først ca. 40 år senere under Napoleonskrigene begynder en vækst at spores. 1802 er byen vokset til 640 gårde og huse, og en samtidig forfatter skriver herom: ⁸⁾ »I de sidste 20—30 Aar haver Byen faaet saadan Tilvæxt af nye Bygninger, at om een, som da havde kjendt Byen, men været fraværende i det Tidsrum, men nu atter kom tilbage, vilde den næppe kjende Byen igjen i Henseende til sine nuværende flere Bygninger.« Gadernes antal var nu vokset til 65. Den sidste kirkegård inden for bygrænsen, Sct. Mortens, blev nu endelig i 1811 nedlagt, og byen fik pladsen overladt til torv, der dog først indrettedes i 1821 ved den endelige sløjfning. Få år senere i 1830 købte byen den tidligere slotshave, der som et sirligt anlæg ses på kortet i Stadfeldts bog, og Rugtorvet: den nuværende Frederiksplads, blev anlagt på denne grund. I år 1823 blev Nørre-, Vester- og Østerport borttagne og erstattet med led ⁹⁾, og denne bevægelse for at sprænge fortidens nu for snævre klædning fortsattes, selv om hensyn til told og konsumtion til accisens ophævelse i 1851 stillede sig hindrende i vejen for alt for kraftige udflyttertendenser.

I en rejsebeskrivelse fra 1824 angives det, at Randers tæller 750 ejendomme. 1844 indførtes matrikuleringen i Randers, og hele byen blev hus for hus opmålt. 660 ejendomme fandtes inden for bygrænsen, og af alle disse er bevaret smukke, håndkolorede grundtegninger i kommunens arkiv. Hertil kommer så alt, hvad der lå uden for den egentlige bygrænse, for nu begyndte byen så småt at liste sig nordop over bakken. I 1836 udstykkedes købmand Schous toft, denne toft anføres hos Stadfeldt således: ¹⁰⁾ »Paa den nordre Side af Adelgaden op under Flintebjerg ligger en mindre Toft, som indeholdt 10½ Tønde Land geometrisk Maal. I ældre Tider stod en liden Avls- eller saakaldt Staldgaard paa den østre Side af denne Toft tilligemed nogle andre smaa Vaaningshuse. Til Staldgaarden laa foruden Toften en temmelig stor Frugthauge. Alle disse Bygninger afbrændte ud paa Sommeren omtrent 1744 eller 1745, og siden er Pladsen ikke igjen blevet bebygget, men Haugestaderne og de Grunde, hvor de brændte Huse havde staaet, ere lagt til de øvrige af den gamle Toft, som derved fik en mærkelig Tilvæxt.« Toften blev i årene 1850—62 bebygget, og kvarteret, der omfattes af gaderne Løvstræde, Tværgade, Markedsgade, Schousgade og Laurentiigade, stammer fra denne tid. Endvidere bebyggedes i disse år hele nordsiden af Vestergade fra Staldgårdsgade og ud til fattiggården, og da Tørslew i 1862 slutter sit enestående værk, er han nået til matr. nr. 806.

Endnu lå byen hen omtrent i sin gamle ramme. I de 60 år, der var gået, siden

Stadfeldts kort fra 1804 viste os dens udstrækning, var den kun udvidet med de ovenfor omtalte nyere bebyggelser nordpå og i Vestergade, men med anlæggelsen af den østjydske længdebane og åbningen af Randers banegård den 4. september 1862 skabtes en ny epoke i byens historie. Jernbanen, der trak sine skinnende spor fra by til by, sprængte i de gamle købstæder alle rammer, og et nyt Randers begyndte at vokse frem.

Gaderne

Som en sjældenhed i større byer i vort land har Randers op til vore dage i forbavsende grad bevaret sin byplan og sit gamle gadenet intakt, udviklingen her har ikke været så eksplosionsagtig som i nabobyerne Ålborg og Århus, hvor de gamle byers værste fjende, den moderne færdsel, hensynsløst har sønderrevet det middelalderlige bylegeme. Her i Randers er gadenettet så uberørt, at man roligt kan regne med, at de gamle hovedgader er nøjagtig de samme som i byens første tid, dog at man ved alle nybygninger har søgt at gøre gaden noget bredere. Trods brand og ufredstider har de fastholdt deres beliggenhed, de brændte huse rejstes på den gamle tomt, så gadernes bredde ikke ændrede sig, og selv om byens styrelse en sjælden gang kunne påbyde en regulering, så var disse forandringer dog så små, at de ikke ændrede synderligt i billedet. At dette virkelig er tilfældet, kan man altid se ved de ruinfund, der under byggegrundene fortæller deres tavse sprog. Ved nedlæggelse af kloakanlæg støder man gang på gang på gammel stenbro eller finder undertiden flere meter under det nuværende gadeplan gamle kulturlag, der vidner om, at vejbanernes gamle linier stadig er fulgt.

»Ældst i Byen, Rygsøjlen, som bar det hele Skelet, var Landevejsgaden, hvorom den første Bebyggelse havde grupperet sig, den alfare, almindelige Gade, Al- eller Adelgaden, der som Artsbetegnelse udvidedes til at omfatte samtlige Hovedstrøg — for siden i Aarhundredernes Løb langsomt at fæstnes som et Egenavn for et enkelt af disse.«¹¹). Fra ældgammeltid kaldtes denne gade også Kongens hærstræde (i Randers 1506), fordi man som en del af landevejen regnede den med til kongens ejendom. Som rimeligt var, havde denne gade i kraft af sin størrelse, vigtighed og plads i byen sit særlige præg. Den var på en måde eneberettiget til tilnavnet »Den store gade«, hvad den også mange steder kom til at hedde. Nord for »Nørrebaand« kaldtes den fra Randers førende vej endnu i 1685 »Alvejen«, den nuværende Adelgade. Der førtes her i Randers gennem mange hundrede år en kamp mellem navnene Adelgade og Storegade, Mikkell- eller Mykelgatæ, som den hed i middelalderen. Vi ser så her i byen det sjældne og mor-

somme fænomen, at alle tre gadenavne er blevet bevarede, idet det nuværende Middelgade er en omskrivning af Mykelgatæ og således faktisk er det samme navn som Storegade (mykel, møgel betyder stor). Mykelgatæ nævnes her i Randers i 1312 og 1320 som en del af hærstrædet eller algaden, der hermed fik sit eget navn.¹²⁾

Hærstrædet var ikke blot betegnelsen for den gade, der gik nord—syd gennem byen, også den vestlige hovedfærdselsåre, det nuværende Kirkegade, har båret dette navn.

Allerede i Valdemarernes tid begyndte faste gadenavne at dannes rundt om i Danmarks byer. Fra algaden strålede til alle sider tværgader, gyder, slipper og baggader, der ofte som bugtende orme kneb sig vej frem mellem de ofte ud over gaden ludende huse. Sådanne smutgader har der været mange af i Randers, men i det sidste hundredår er der med hård hånd »saneret«, så der er nu ikke mange igen, men det hænder dog endnu, at turister på deres vandring gennem vor gamle by ser og undrer sig over en mørk, smal, ja, næsten skummel gyde, der endnu spiller en rolle som et led i samfærdselen i den indre by.

1425 nævnes Rabans gyde¹³⁾. 1468 kommer Brødregade med i rækken, og i dette gamle kvarter midt i Lybækkertidens Randers minder gaderne Travnstrathe = Trangstræde 1465 og Dytmærskens 1471 og Peberslippen, der vel først nævnes 1580, men formentlig er ældre, om det fremmede indslag, der dengang fandtes i byens befolkning.

En mærkelig lille gade nævnes 1430 ved navn Tygegyde¹⁴⁾. Alle steder senere er det Tyvegyde¹⁵⁾. Den er rimeligvis identisk med det nuværende Vinkelstræde og er mærkelig derved, at den har ligget uden for den daværende befæstning. Helligåndsgyden nævnt 1522 er det nuværende Skolestræde og den sidste af de gamle gader, der kendes ved navn fra før reformationen.

Disse år ca. 1530—1536 er et skel i al bytopografi i Danmark, en ny tid bryder frem, ikke blot åndeligt, men det verdslige liv ændres i tilsvarende grad. Det gamle katolske bysamfund brast som en boble, ufattelige værdier ødedes bort, og da borgerskabet vågnede op til hverdagen igen, opdagede det overalt, at det med præsteskabets forsvinden samtidig havde mistet byernes største kunde og mæcen.

Nye gader dannedes her i Randers i disse år: Houmeden bebyggedes i årene efter 1535, da folk fra Flintebjerg på Christian III's bud flyttede inden for voldene ned på den øde grund, der før havde tilhørt det ophævede Helligåndskloster¹⁶⁾.

Sct. Clemens strædet, nu Tårngade, stammer fra samme periode, anlagt ved foden af det tilbageblevne tårn og Sct. Clemens kirke; den nederste del af Brødregade bebyggedes på den derværende kirkegård. Nordpå i byen rejser husene sig

i Provstegade bagved Frue-Petri kirke. Skolegade løber forbi den gamle latinskole i et hjørne af Sct. Mortens kirkegård. Løypborg gyden = nuværende Apotekerstræde nævnes 1552.

I de nærmeste år efter Christian III's død i 1559 slappedes interessen for købstædernes fæstningsforsvar kendeligt, og i de følgende årtier forfaldt byens befæstning i Randers mere og mere, især da borgerne både manglede vilje og evne til at vedligeholde den. Østre og Vestre grave, Store og Lille voldgade følger her i Randers som i mange andre danske byer de fordums fæstningslinier og er for nutiden den sidste levende rest, der minder om fortidens værn mod fremmede volds-mænd.

Efter 1600 er i alle tilfælde Vestre og Østre grave bebyggede, og de bliver snart anselige handelscentre med store og rige købmandsgårde.

1595 nævnes Sct. Mortensgade, den nuværende Kirkegade ¹⁷⁾, og 1661 forekommer Helffuides gyden — den der nu hedder Helenestræde ¹⁸⁾.

Også Rosengade og forlængelsen af Provstegade, den nuværende Nygade, er meget gamle gader, selv om de ikke nævnes i dokumenter fra den tid. I Nygade står således den ældste bindingsværksbygning i Randers, den stammer fra tiden helt tilbage til Christian III's regeringsår ¹⁹⁾. Det er ejendommen Nygade 4, matr. nr. 774, og den bruges den dag i dag stadig til beboelse.

På Resens kort over Randers fra o. 1680 ses gaderne at være de samme som de ovenfor omtalte, og endnu næsten 100 år senere er dette væsentligt uforandret.

1767 nævnes det i Danske atlas, at Randers har følgende gader ²⁰⁾: 1. Storegade, fordum kaldet Mykelgade, 2. Vestergade, 3. Vestergrave, 4. Ramsherred, 5. Rosengaard, 6. Ny Rosengaard, 7. Skidengyde, 8. Løiborggyde, 9. Kirkegyde, 10. Kehrwieder, 11. Kirkestræde, 12. Hofmeden, hvor endeel af Hoffet i Dronning Dorotheæ Tid har boet, 13. Baisgyde, 14. Helligaandgyde, 15. Provstegyde, 16. Rosengade, 17. Raadhusstræde, 18. Brødregade, 19. Taarngyde, 20. Ditmersken, nævnes 1471 Tytmærskens, 21. Trangstræde, som 1465 kaldtes Travn = Strathe, uden tvivl af Lybekerne, som hid søgte, 22. Østergrave, 23. Volden, 24. Hellenes eller Helvedes Gyde, 25. uden Øster = Port, 26. uden Vesterport, 27. uden Nørre = Port, endskjønt de nu ere indenfor, da Portene ere flyttede længere ud, 28. Tyvegyden. Foruden disse bliver endnu nævnet: 29. Grønborggyde, 30. Prampladsen, 31. Padderups Hjørne, 32. St. Clemens Stræde, 33. Møllegaden, 34. Gaden til Hvidmølle, 35. Skarngaden, 36. Snaregaden. Nogle smaa Gader kaldtes Staldgaardene. Bryggen.

1798 blev gadernes navne for første gang i Randers malet på hjørnerne, nogle steder dog indhugget i en sandstensblok, der indmuredes i huset. Sådanne gamle

navneblokke sidder endnu i Brødregade, Skibsgade, Østergrave, Vester kirkestræde, medens der på museet opbevares tilsvarende fra Torve strædet, Fabrique strædet og Nye-Gaden.

I 1804 angiver Stadfeldt gadernes antal til 65 og husenes antal til 632.²¹⁾

I den første halvdel af 1800 tallet forøgedes gadernes antal ikke, de gamle hovedgader strakte sig længere og længere ud, efterhånden som byens porte og senere acciseboderne forsvandt. Først i 1850'erne, da Schous toft ved enden af Adelgade var blevet udstykket, dannedes der her et nyt lille beboelseskvarter, der omfattede de små og krogede gader: Schousgade, Tværgade, Løvstræde og Grønnegade. I den østlige del af byen var Karolinegade blevet anlagt i forlængelse af det nye torv, der var dannet på den gamle slotshaves grund, ligesom Burschesgade var anlagt og Østergrave forlænget.

Først o. 1870, da industrialismen brød igennem, tog de store udvidelser af gadenettet fat, nu rejstes nye kvarterer rundt om med forbavsende hast, og et utal af nye gader så dagens lys.

En sådan gennemgang af gadenettet i en ærværdig gammel by som Randers giver den opmærksomme læser et levende billede af udviklingen i vore købstæder. De gamle navne taler deres tavse sprog og kaster ved deres særprægethed en stråle af lys tilbage i fortidens mørke.

Portene

Medens Randers i middelalderen som andre byer havde 4 hovedporte: Nørre-, Øster-, Sønder- og Vesterport, der flyttedes, efterhånden som byen voksede, fik den i nyere tid flere såkaldte biporte.

Hos Resen nævnes kun de 4 hovedporte, medens der i Danske atlas 1767 skrives: »Af Ud- og Indkørsler som har Navne af Porte findes mange (saasom Synder-Port, Nørre Port, Øster Port, Vester Port, Ladegaards Port, Veirmølle Port, Gammel Nørreport eller Nørre Taarn, Gammel Øster Port, Gammel Vester Port.«²²⁾

Hos Stadfeldt i 1804 omtales byens porte således: »Byen haver 7 Porte, hvoraf de 4 ere Hoved- og de 3 Bie-Porte. Hovedportene ere: Sønderbroe Port; der igjennem gaaer Landevejen til Aarhus, Skanderborg, Grenaae og Æbbeltoft. Udaf Vesterport fører den til Wiborg. Af Nørre til Hobroe og Mariager, og af Østerport til Mellerup og Udbyhøjs Færgestæder. To af Bie-Portene ere imellem Øster- og Nørreport; den ene kaldes Ladegaards- og den anden Veirmølle-Port. Landevejen til Hadsund gaaer ud igjennem den sidste. Den tredie Bieport er inden for Hvidemølle, og der ud af skeer Farten til Møllen selv, og de udenfor liggende

Byers Vesterenge. Ved hver af de 6 Porte staar en liden grundmuret Accisebod, og ved Sønderbroe den syvende (hvor Accisen erlægges af alt det, som indkommer over Broerne), og hvorudi Broe-Forpagteren tillige haver et Værelse.«²³).

Endnu ca. 50 år senere var disse forhold ikke ændrede. En samtidig forfatter skriver herom: »Byens Udseende var selvfølgelig meget anderledes end nu. Paa Grund af, at der skulde betales Konsumtion eller Accise af alt, hvad der indførtes fra Landet, var der Porte ved alle Indkjørsler til Byen, og disse Porte stod saaledes:

ved Sønderbro, hvor tillige Byens Vejerbod laa,
ved Hvidemølle, der hvor nu den nye Hospitalsforstanderbolig er,
ved Enden af Vestergade indenfor Fattiggaarden,
ved Enden af Adelgade, til Hobroe og Mariager,
ved Møllegade noget inden for Markedsgade,
ved Ladegaardsgade straks ovenfor Sandgade, og herfra betjentes tillige en Port,
ved Sandgade, hvilken Port derfor ogsaa kaldtes blinde Port,
ved Østergade ved Amtmandens Have.«²⁴).

Alle disse porte lukkedes, når det blev mørkt, og ved hver af dem var der 1 à 2 betjente, hvis opgave bestod i at undersøge alt, hvad der passerede, samt at opkræve afgiften, der betaltes af alt, hvad der førtes til byen: skind, huder, fjerkræ, æg, kreaturer og korn.

1823 forsvandt byens gamle porte og erstattedes med led, af hensyn til accisen kunne adgangen til byen endnu ikke gøres fri, men ved dennes ophævelse i 1851 faldt den sidste skranke, det gamle, afspærrede bysamfunds dage var talte, og det frie samkvem mellem land og by kunne fra nu af uhindret finde sted.

Nørreport.

Den største og anseligste af byens porte var Nørreport. Der var her tale om en meget stor grundmuret bygning, som man kender fra andre fæstningsbyer.

Porttårnet, hvis tykke og stærke mure endnu findes under Nørregades asfalt, stod tværs over gaden ud for matr. nr. 546.²⁵).

Hvor stort det har været, får man et indtryk af ved at læse en beskrivelse af: »De Publique Bygningers Beskaffenhed og Speciel Würdering« fra året 1761. Det hedder heri: »Det nordre Port Taarn. Er fra Øster til Wester 10¾ Allen lang, 11½ Allen viid, 24 Allen høj og 2 Allen tyk, samt en Udbygning 11 Allen lang, 5 Allen viid og 14 Allen høj og Tømmerværket med Steen Tække, er alt ansat for . . . 1100 rd.«²⁶). 20 år senere vurderedes tårnet kun til 100 rd., hvad der tydeligere end mange ord vidner om dets hurtige forfald.

Allerede før byens befæstning i 1550'erne blev forstærket, havde den endnu

Det ældste kort over Randers (Reesens atlas, ca. 1670).

Byen er set fra nord med Gudenåen i baggrunden. Befæstningen fra Chr. III's tid ses i forgrunden som en bue, der afbrydes midt på af Nørreport, bag hvilken man ser Sct. Peders kirketårn på torvet.

ældre Nørreport stået her på dette sted. Denne gamle byport inddroges i den nye befæstning, blev ombygget og gjort større og stærkere.

Beviset herfor fandtes i 1873, da man efter anlæggelsen af Randers vandværk ved nedlæggelsen af rør i Nørregade stødte på resterne af Nørreport. Allersydligst i udgravningen fandt man nemlig meget gamle murrester muret i munke-skifte og med en murkerne af små granitsten lagt i kalk. Denne mur var uden forbandt med det nordligere tårn og broen. Sandsynligvis stammer den fra Valdemar Atterdags befæstning.

I øvrigt fandtes vældige murmasser i gaden, og arkitekt Uldall, der ledede ar-

bejdet, har beskrevet det meget indgående.²⁷⁾ Opmålingen viste, at det var levninger af et tårn, som fra nord til syd havde en udstrækning af 30 fod, den nordlige mur var 7½ fod tyk, den sydlige 3 fod. Tårnet var bygget af munkesten med fyld af rå kampesten, og mod den nord herfor liggende grav var det beklædt med kvadre, hvorimellem fandtes nogle, som utvivlsomt hidrørte fra romanske kirker. Under kørebanen i tårnet fandtes en af en tøndehvælving dækket gang 11 fod lang fra nord til syd, som skrånede ned til graven. Gangens højde var 8 fod, og indgangen til den fandtes i den sydligste endes østvæg. Der fandtes ikke spor af nogen vindebro. Graven nord for tårnet havde en bredde af 32 fod og begrænsedes mod nord af en 10½ fod tyk mur. Midt i graven fandtes en 2½ fod tyk støttemur. Begge disse mure var ligesom tårnet opført af munkesten med en kerne af rå granit og beklædt med tilhuggede sten.²⁸⁾ Tårnet var forsynet med hvælvinger såvel over som under jorden²⁹⁾, det var forsynet med porte, var til at aflåse, og kælderen benyttedes som fængsel. Det omtales flere gange i middelalderlige dokumenter, at bygningen brugtes som fængsel, således hedder det et sted: »Hvemb som omb hellige Netter eller omb Søndagen Angivdes i Kroer — endten thiill Drich eller Daabell, di schall setis i Taarnit eller Nørrebaand.«³⁰⁾ Det vides ogsaa, at en troldkvinde engang har hensmægtet i dette fangehul. Det var Kirsten Morsings fra Lime, der anklagedes for at have forgjort den kendte Randers borger Anders Carlsen, der var oldefader til Lene Bredal. Kirsten fra Lime blev lagt i jern og lå fra 1661 til sin død i 1680 i Nørreports kælder.

Foruden ved den store udgravning i 1873 er man ogsaa senere i årene 1906 og 1910 ved nedlægning af kloakledninger og vandrør stødt på resterne af dette interessante bygningsværk, og det er derfor den af byens porte, der vides mest om.

Som omtalt havde graven nord for tårnet en bredde af 32 fod, og herover førte en fast bro. Bjælkerne, der bar denne bro, fandtes i 1873 i en dybde af 5 fod under gaden, de hvilede med den ene ende i tårnmuren og med den anden i midtpillen i graven.

Over strækbjælkerne var anbragt tværbjælker, og på disse var der lagt egebord. Herover igen lyng og så sand, til sidst var brobanen belagt med piksten, så broen har haft den anselige tykkelse af cirka 3 fod³¹⁾.

Ved udgravninger i 1873 fandt arkitekt Uldall endvidere 14 fod nord for den nordlige landpille en mur af rå kampesten på 4 fods tykkelse og 7 fod nord herfor endnu en mur, der var 5 fod tyk, og som i sydsiden bestod af rå kampesten og i nordsiden af murværk. Disse to mure er antagelig levninger af et forværk, der har skullet beskytte selve broovergangen. Når hertil føjes, at der ogsaa langs den østlige side af broen fandtes resterne af en mur på 11 tommers tykkelse, der har

Viceborgmester Søren Simonsens tegning fra 1767 af byen, set omtrent fra nuværende Nørrestrædes skole.
Tårnet længst til højre er Nørreportiårn og stortårnet i midten er Sct. Peder på torvet.

strakt sig fra tårnet og op til den nordre landpille, forstår man, hvor godt befæstet den nordlige indfaldsvej til byen i virkeligheden har været.

Der findes ældre billeder af Nørreport. På Resens kort og i kong Frederik V's atlas findes 2 ret overensstemmende gengivelser af porttårnet. Dér fremtræder den med gavle mod syd og nord og flere vinduer i disse. Ligeledes ses Nørreport på Søren Simonsens tegning fra 1767.

Det er for så vidt mærkeligt, at der ikke findes andre og bedre billeder end disse tre. Tårnet stod nemlig helt til 1791. Købmand Rasmus Welling, der ejede hele den vestlige side af Nørregade, følte sig meget generet af det høje tårn og de dertil hørende bygninger, han klager til magistraten i 1783 over, at tårnet tager lys og luft fra ham, og beder i følgende vendinger om at få det revet ned³²⁾:

»Det er den Velvise Magistrat bekjendt, at jeg som en ung Begynder har nedsat mig i en stor og kostbar Gaard, hvilken jeg formedels Tidens Forandring i min betydelige Næringsvei er nødsaget at anbringe samme Gaard paa det fordelagtigste, allerhelst da den er større end til min Handel udfordres, og derfor gjerne ønskede mig et Stykke deraf bortleiet til Husværelser for en liden Familie, hvilken Bortleining ei vel kan ske, siden det dertil havende Hus ligger bag ved den saakaldte gamle Nørre Port, der formedelst sin høie Mur betager mig Lysenet i Værelserne og Udsigten til Gaden, saa jeg ingen fordelagtig Leiere kunde vente mig, i Fald jeg resolverede mig at lade samme Stykke Hus indrette til Leievaaning.

Min Begjæring er derfor til Den velvise Magistrat, om det ei kunde tillades, at samme murede Port, som i mine Tanker hverken er til Zir eller Nytte for Byen, kunde tillades at

sættes til offentlig Auktion og bortsolgt paa Kondition, at samme blev nedbrækket, da de derfor indkomne Penge kunde efter den velvise Magistrats Bestyring til andre Byens Udgifter anvendes, hvorpaa jeg vil forvente Deres Resolution.«

Magistraten sender andragendet til de eligerede mænd:

»Byens Velfornemme eligerede Mænd ville paa Ovenstaaende behagelige afgive os Deres gode Betænkning, hvorvidt denne nu til ingen Zir mere og til aldeles ingen Nytte kunde fortjene enten at repareres eller sælges til Nedbrydelse, og i sidste Fald troe vi, at Pengebeløbet for samme burde anvendes paa Klokketaarnet, der snart kan behøve en anselig Reparation.«

Det hus, som Rasmus Welling dengang påtænkte at indrette til beboelse, var det nuværende matr. nr. 547.³³⁾ Forsøget lykkedes ikke, de eligerede mænd nægtede tilladelsen til at nedrive tårnet, og først efter endnu nogle års kamp lykkedes det for ham. I Randers auktions protokol fra 1791 læses der: »at der den 21. Februar 1791 foretages offentlig Auktion over det grundmurede Porttaarn til Bortsalgelse og Nedbrydelse.«³⁴⁾

Dette skete omgående, og Randers var blevet et fortidsminde fattigere.

Allerede før tårnet var nedbrudt, var byens Nørreport dog blevet flyttet mod nord. På Søren Simonsens kort fra 1767 ses den at ligge helt oppe mellem ubebyggede tofter, det, der nu er Adelgade. Her kom den til at ligge, hvor gaden delte sig i Hobrovej og Mariagervej ud for nuværende matr. nr. 613. Acciseboden lå lige overfor. På byplanen hos Stadfeldt er begge afmærkede. I 1830'erne omtales porten således:

»Udenfor Nørreport var der i Trediverne heller intet bygget. Markedspladsen for Kreaturer laa, hvor den endnu ligger, men gik ned, hvor nu er Bygninger paa vestre Side af Mariagervejen, og det almindelige Udtryk for, naar man om Lørdagen skulde op til Markedspladsen, var, „at man skulde op til Porten“.«³⁵⁾

Østerport.

Byens gamle Østerport lå ved nuværende Frederiksplads. På Resens kort ses den inden for graven og broen, der fører over denne.³⁶⁾ Den stod da ud for Dronningborg slot og slotsmøllen. Det nøjagtige sted var ud for nuværende matr. nr. 130 og 754 i Slotsgade. Porten var muret³⁷⁾ og havde mindst to stokværk, idet der i skattebøgerne nævnes afgift af lejligheden over Østerport.³⁸⁾

Samtidig med, at Christian III byggede sit slot i Randers, lader han også byens porte istandsætte, 1553 får lensmanden Hans Stygge ordre til: »at opmure Pillerne ved begge Sider af Østerbroport med hugne Sten; han (kongen) vil sende ham Terpentin til at komme i Spærkalken, saa at den duer til at mure med.«³⁹⁾

Ligesom Nørreport var også denne port til at lukke, idet det hedder: »3 Mrk. for stole thill en krog och to stabbiel thill Østerport ath hegte porthene op med.« ⁴⁰). Broen, der førte over graven, hvilede på murede piller og lå ud for nuværende matr. nr. 756.

Ved synsforretninger i årene 1692 og 1695 erfares det, at portens tilstand har været elendig. I 1692 siges det: »at det meste oven og nedentil og paa alle Sider er snart klauen ad i Muren af Vandløb og Regn som der ovenpaa Porten har haft sit Stade«, og i 1695 er det endog: »forbunden med stor Livsfare at gaa der igennem.«

Synsmændene anbefaler begge gangene at bryde porten ned med det formål at benytte dens murmasser til reparation af Nørreport og bro, og i 1695 tilrådes det at opføre en port af »Tømmer og nye Fjæl, som er gjort ved Vesterport.« ⁴¹).

Ved gadearbejder i juni måned 1900 på Frederikspladsen fandtes der ud for matr. nr. 756 betydelige middelalderlige murrester opført dels i rå granit, dels af store, røde mursten lagt i slagen kalk.

Det var især den meget massive søndre murpille, man stødte på. Længden af denne var fra øst til vest ca. 10 alen og bredden fra nord til syd 4 alen og 21 tommer ved den østre ende og 5 alen og 9 tommer ved den vestre. De oprindelige mål har dog været større, idet pillen efter befæstningens forfald har været brugt som stenbrud, hvor befolkningen har hentet, hvad de skulle bruge af byggemateriale. Munkestenene lå i en dybde af $1\frac{3}{4}$ alen under den nuværende gadelinie. Bunden af granitfundamentet ved portpillens nordvestlige hjørne målttes at ligge 2 alen 16 tommer under nuværende gadelinie.

I sydsiden af den svære portpille viste der sig en 1 alen og 21 tommer bred dør, der førte ind til et omtrent 2 alen dybt og lige saa højt hult rum. Der var tydelige spor af brolægning i rummet, og dette har muligvis tjent som opholdssted for en portvægter. Bredden af portåbningen lod sig desværre ikke måle, dels fordi den nordre portpille står inde under forhuset til matr. nr. 756, dels fordi denne pille var meget mere ødelagt og sønderbrudt end den sydlige. ⁴²).

Det ses heraf, at denne port opført som et led i Christian III's befæstning har været et anseligt bygningsværk; den har dog ikke fået lov at stå ret længe, vel knap 150 år og er så blevet erstattet med en almindelig træport.

1767 ses Østerport at være flyttet længere udad, nu var bebyggelsen rykket herud, og den fik sin plads ud for matr. nr. 842 over for det gamle teater i Østergade.

Vesterport.

Ved en overenskomst i 1505 mellem Helligåndsklostret og byen påtog klostret sig: »at holle Broen (Vesterbro) meth alle sine Beleylighed ferdig og Graf-

*Fra udgravningen
i 1900 af Østerport
på Frederiksblads.*

fuerne fra forskreffn Bro.« Endvidere skal klostret opføre en muret Vesterport og holde byens planker med ringmure og bygning inden og uden for den nordeste side, som klostrets jord begynder og til Vesterport, i orden, og graven fra omskrevne bro.

Det løfte, som Helligåndsklostret her afgav, blev aldrig holdt. Randers opnåede ikke dengang og heller aldrig siden at få nogen grundmuret Vesterport. Allerede 1522 løses Helligåndsklostret, der sandsynligvis overhovedet intet har foretaget sig, fra sin forpligtelse til at bygge porten og lover at udlægge en gade i stedet.⁴³).

Efter den udvidelse af befæstningen, som udførtes i årene o. 1550, blev Vesterport flyttet fra sin plads i Kirkegade ud for matr. nr. 393 ud til begyndelsen af det snævre Vesterstræde, hvor den kom til at stå ud for matr. nr. 533. Hverken her ved den nye port eller ved den gamle fandtes der noget egentligt porttårn, det har været en almindelig træport med portstolper eller murede piller. Den bro, der førte over graven og gennem porten, har været bygget på murede brohoveder, idet der i skattekbogen fra 1586 anføres en udgift for kørsel af mursten til broen, og der er også fra tid til anden ved rørlægning og gadearbejder fundet levninger af svært murværk på dette sted. ⁴⁴⁾).

Ligesom byens øvrige befæstning blev heller ikke Vesterport holdt ordentligt ved magt. Ved en synsforretning den 10. maj 1656 hedder det om den ⁴⁵⁾): »Først ved Vesterbro saaes og befandtes, at de 3 murede Piller under Broen var revnet fra hverandre i Muren og meget brøstfældig; vil optages i Grunden og gjøres af ny. Iligemaade saaes, at de 5 Egehamre under Broen ogsaa var brøstfældig og behøver at gjøres af ny med 5 nye Egetræer, Stykket 12 Alen lang, 4 Leder under Rækketræerne, Stykket 12 Alen lang, ogsaa brøstfældig, 4 Strøbjælker, 6 Alen lang, Fodstykket under de yderste Rækketræer, 6 Alen Pillen, 2 tolv Alen Træer til Rækketræer, 2 Tylter Ege Løsholter til Opstander og Løsholter i Form. Rækker behøves dertil altsammen af ny; nok 2 Tylter 7 Alen til Strøelse paa Broen iligemaade af ny.«

Om selve porten oplyses det i 1695, at denne da igen var opsat af tømmer og nye fjæl. På Resens kort ses porten aftegnet lige over for hospitalet, broen over graven ses også på billedet.

Byen havde på dette tidspunkt (ca. 1680) dog allerede bredt sig uden for voldene og især i vestlig retning, det varede da heller ikke så længe, inden denne Vesterport nr. 2 blev sløjftet og en ny Vesterport lagt meget længere ude mod vest for enden af den da næsten ubebyggede Vestergade. På viceborgmester Søren Simonsens kort fra 1767 ses den nye Vesterport aftegnet langt ude ved »Vey til Viborg«, medens dens tidligere plads betegnes som »Gamle Vesterport«.

Den nye port kom til at ligge ud for ejendommen matr. nr. 441 a og 441 b. Altså ud for Berthelsensgade. Ved siden af den lå som ved de andre indkørsler til byen en accisebod.

Sønderport.

Byens ældste Sønderport lå som før omtalt i 1500 tallet ud for nuværende Storegade nr. 5, matr nr. 12.

Da den grønne vase, der herfra strakte sig ned til fjorden, blev bebygget, flyt-

tedes porten ned til selve broen. Denne port var den uanseligste af byens 4 hovedporte. En simpel træport med den obligatoriske accisebod ved siden, således er den aftegnet på prospektet over Randers i Stadfeldts bog. Den omtales uhyre lidt, et enkelt sted dog følgende om den:

»Helt nede fra Hamborg kom Fragtvognene kørende med de svære Heste med store Messingbeslag paa Seletøjet for at hente Uldsækkene fra Ree's Pakhuse ⁴⁶⁾. Læssene var saa høje, at de ikke kunde køre under den buede Overdel af Træporten ved den inderste Sønderbro, og den sidste Del af Paalæsning maatte derfor foretages mellem de to Broer.«

Biportene.

De 3 biporte, som også lukkede for adgang til byen, var: Mølleport i Møllegade ud for matr. nr. 671; her lå acciseboden ved siden af porten ud for nuværende nr. 7.

Porten i Ladegårdsgade (nuværende Thorsgade) hed Ladegårdsport eller »Stakelsport« og lå ud for den nuværende rugbrødsfabrik, matr. nr. 786.

Den tredie var Hvidemølleport ud for hospitalet ved »Volden«, det nuværende Jernbanegade. Acciseboden lå på højre side, når man kom inde fra byen, ved siden af det nuværende Voldbrohus.

Torvene

»Man finder i Randers ikkun et eneste Torv, hvorved Raadhuset ligger.« ⁴⁷⁾.

Som et karakteristisk træk for vore ældste købstæder måtte Randers næsten helt op til reformationen eksistere uden at have nogen egentlig torveplads. De fleste byer havde ganske vist kun eet torv, men blandt de allerældste var der flere, der måtte klare sig på primitiv vis ved at bruge den brede hovedgade — hærstrædet — samt tilstødende kirkegårde som handels- og torveplads.

1462 fik dette dog en ende, dette år fik borgerne i Randers nemlig udlagt en strimmel jord sønden og vest for Vor Frue kirkegård »til Kongens frie Hærstræde og Gade til Hjælp at holde deres Marked og Torv paa«. Dette var det første skridt i den udvikling, der til slut på bekostning af hele kirkegården skabte det nuværende Rådhusortov.

Det var med megen møjje, det lykkedes at fravriste de gejstlige fra Mariager kloster denne jord, og den blev også betalt dyrt nok, samtidig med at borgerne måtte forpligte sig til ikke mere at holde marked og torv på den del af kirkegården, der blev tilbage. Pladsen var dog alt for trang, og da Frue kirke brændte o.

Æresport ved Sonderbro i anledning af Frederik V's besøg i Randers.

1527, pressede borgerne på hos kongen for at få lov at rive denne kirke ned, og 1529 gaves tilladelsen hertil, nu var den sidste hindring ryddet til side og billig torvejord erhvervedes, da kirke og kirkegård begge forsvandt.

Torvet var nu dannet, og hovedfærdselsvejen nord—syd dannede den vestlige del af det. Det maleriske liv, som i den katolske tid rørte sig på disse blandinger af torve og kirkegårde, fandtes vel ikke mere; boder, telte og bænke rejste sig nu ikke mellem gravenes tuer, der var strenge regler, torverettighederne skulle respekteres, og byens øvrighed rykkede ind til kanten af denne centrale plads. Rådhuset ombyggedes i 1616. Hvor Frue-Petri kirke havde været, rejstes nu solide borgerhuse, solide fordi man simpelthen benyttede kirkens mure, som de stod tilbage, da de nye huse byggedes. Bebyggelsen kransede nu torvet på alle sider. Påskesønnernes gård, hvoraf en sidste rest er tilbage i matr. nr. 559, og ejendommen matr. nr. 557, det store hjørnehus ved Houmeden, der omkring 1560 byggedes på klosterjord, dannede grænsen mod vest, og hermed var rammerne for torvets størrelse givet.

Da Randers i 1634 som den 11. i rækken af danske byer fik sit første apotek,

blev det lagt i en ejendom på nordsiden af torvet, dør hvor før kirken havde stået. Apoteket, den fineste forretning i byen, skulle ligge på byens bedste plads. ⁴⁵⁾.

I snart 500 år har dette været byens vigtigste torveplads, i over 400 år har den haft sin nuværende udstrækning, og endnu i dag er den det ubestridte centrum i byen.

Foruden det nuværende Rådhusstrøg har der i Randers i tiden omkring reformationen været et andet torv. Trangen til torveplads var ingenlunde dækket med det eksisterende midt i byen, og der dannedes da et nyt i den vestlige bydel. Det nævnes i et brev fra 1505, hvor helligåndshuset får tildelt noget af byens vold, grav og planker vesten op til klostrets grund: »at der skal være frii Gang ind oc ud til Konungens og Byens Torff paa forskreffn Vold«. Torvet, som ikke har eksisteret ret længe, har ligget på arealet mellem den nedbrudte fæstningsmur umiddelbart vest for Sct. Mortens kirke og den ydre befæstningslinie ved Voldgaden.

Som byen i århundredernes løb voksede, blev det dog mere og mere nødvendigt at fremskaffe større og bedre torveplads. Den bevægelse, der i begyndelsen af 1800 tallet blev sat i gang for at flytte de gamle sundhedsfarlige kirkegårde til nye pladser uden for byens område, begyndte i København og fortsatte hastigt over det ganske land. Stanken af lig og rådne jord forsvandt nu efter århundreders forløb fra vore købstæder, og disse frigjorte arealer blev næsten alle steder taget i besiddelse som en kærkommen plads for byens nye torv.

Således også her i Randers. Da det sidste lig i 1811 ⁴⁶⁾ var sænket i jorden på Sct. Mortens kirkegård, var øvrigheden straks parat og mageskiftede med kirken, så byen overtog arealet. En årrække måtte dog hengå, før man kunne grave grunden ud, men i 1820 tog man fat. Der læses bl. a. herom: »I Sommeren 1820 blev Pladsen omkring Sct. Mortens Kirke, der som aflagt Kirkegaard laa til Vansier og Unytte, planeret, opfyldt og brolagt.« ⁴⁷⁾.

Ved skrivelse fra stiftsøvrigheden af 8. juni 1820 overlod denne pladsen til byen på visse vilkår. Der indførtes straks en torveorden, og reglerne for denne var følgende:

»Da Byen ved Planeringen af Sct. Mortens Kirkegaard har vundet en til Axel-torv belejlig Plads, og der saaledes nu intet er til hinder for, at Torvehandelen, overensstemmende med Lovgivningen, kan finde Sted i selve Byen, saa anordnes herved:

1. At den foranførte Plads ved Sct. Mortens Kirke herefter skal være Axel-torv, hvor fra 1. Okt. dette Aar alle Slags Fødevarer, som hidføres til Torvs, med Undtagelse af Korn, Stude, Køer, Svin samt Faar og levende Gæs, som ej føres hid til

Vogns, bør falholdes saaledes, at Kød, Flæsk, Grønt samt Fisk, der hidføres til Lands, falholdes paa Torvets nordre Side, alle andre Fødevarer, som ej ovenfor er medtagen, derimod paa dets søndre Side.

2. Paa Torvet ved Raadhuset falholdes derimod fra samme Tid kun Haandværksvarer, Trævarer, Lerkar og Potter.

3. Fisk, som til Vands føres hertil, falholdes som hidtil ved Byens Brygge.

4. Korn falholdes ved Hospitalet og den aabne Plads ved Voldgaden.

5. Brændsel, der indføres til Vogns, og Fourage falholdes paa følgende Pladser: Udenfor Købmand Lauritzens ved Slyngborgtoften.

Paa Storegade ved Vestergrave.

Paa Lilletorv og paa Slotstorv, eftersom det indføres gennem de disse Pladser nærmest liggende Porte.

6. Kvier, Stude, Svin som Kalve, Faar og Gæs, der ej føres hid til Vogns, falholdes som hidtil tæt udenfor Nørreport og Sønderbro.

Opkøb af de Varer, der føres til Torvs, straffes overensstemmende med Lovgivningen om Forprang.

Randers Politikammer, den 1. September 1821. «⁵¹).

Dette torv viste sig mere livskraftigt som handelsplads betragtet end Rådhus-torvet; dèr sygnede handelen hen efterhånden for til slut fuldstændig at forsvinde.

Det modsatte var tilfældet paa Kirketorvet, her blev mere og mere liv, og i 1890'erne så man sig nødsaget til at udvide mod nord ved nedrivning af en række huse langs den nordlige rand af den oprindelige kirkegård. Allerede i 1870'erne var matr. nr. 356 og 358 på Houmedens sydside forsvunden, og nu købte kommunen ejendommen matr. nr. 374 og 375 for et beløb af 26.712 kr. til nedrivning. Udvidelsen af torvepladsen androg herved 352 □ alen. Her ved denne brede gennemføring dannedes det nuværende Nytorv. Ved denne lejlighed var helligåndshusets skæbne nær blevet beseglet, idet en stor del af byrådet og øvrigheden ønskede det nedrevet for at give yderligere plads. Heldigvis lykkedes dette ikke.

Pladsen omkring vor gamle Sct. Morten er stadig på torvedage og især lørdage skuepladsen for et myldrende liv og en rigdom af omegnens produkter, som man næppe kender mage til i andre byer. Den gamle sure kirkegårdsjord blev udnyttet godt til det, den bruges til i dag, men mon ikke vor smukke kirke så bedre ud, da den lå blandt gravenes skærmende, grønne høje end nu, hvor den frysende rejser sig lige op fra stenbroen?

Kort tid efter erhvervelsen af denne torveplads fik byen en ny. På den gamle slotshaves grund, der i 1830 var købt af byen, anlagdes Rugtorvet, den nuvæ-

rende Frederiksplads. Rugtorvet var et navn, pladsen ikke havde ret længe, endnu i 1850 har den dette navn, men allerede 1852 har den sit nuværende, formentlig opkaldt efter kongen, Frederik VII.

Dette torv blev slagternes handelsplads i byen, og især i slutningen af forrige århundrede var der hver lørdag en vrimmel af køretøjer og slagtere fra nær og fjern, når de om morgenen rejste deres boder i 3 lange rækker, der gik helt oppe fra Slotsgade og ned til den nuværende rutebilstation. Også denne form for torvehandel ebbede efterhånden ud, og i vore dage tjener torvet hovedsagelig som parkeringsplads.

Om møller og brønde samt galgen

Som i andre byer, der husede et kongeligt slot, var der også her i Randers en *slotsmølle*, men der var adskillige foruden den. Vandmøller, stampemøller, barkmøller og hestemøller var i stort antal spredt i datidens byer, og i løbet af det 16. århundrede bredte vejrmøllerne sig stærkt på det højere og friere terræn, der lå uden for byens porte ⁵²).

Slotsmøllen, der havde sin plads øst for slottet i det nordøstlige hjørne af den nuværende Frederiksplads, er omtalt og beskrevet i afsnittet om Dronningborg slot. Ved de store udgravninger på Frederiksplads i 1900 fandt arkitekt Uldall et stykke nede i den gamle grav en stendæmning og skriver herom: »I en Dybde af 2½—3 Alen stødte man paa en Dæmning, der strakte sig næsten tværs over Graven, altsaa i Retning fra Vest—Øst, idet den dog lod et Parti af denne længst mod Vest og ind til Muren staa aaben for Vandet. Dæmningen var gjort af dels større dels mindre Granitsten. Den Del, der udgravedes, havde en Bredde af 2¼ Alen. Den beskrevne store Stendæmning synes at have haft den Bestemmelse at opdæmme Vandet for Dronningborg Slotsmølle, der ifølge Resens Kort laa paa dette Sted. Mulig har Stensætningen tillige baaret den søndre Ende af Bjælkerne i den Bro, der er angivet paa Kortet, og som her ikke er vist som Vindebro . . .«. ⁵³).

Hvidemølle, som jo afløste slotsmøllen som den betydeligste i byen, var også en vandmølle. Møllens historie beskrives andetsteds. Det skal blot anføres, at den havde sin plads tæt vest for Randers hospital, og at Mølleåen løb, hvor nu Jernbanegade er. Møllen nævnes allerede 1617. 1642 opbygges den fra ny af rådmand og tolder Mogens Nielsen.

Denne mølle var i drift i over 200 år, idet den først standsede sit store overfaldshjul i 1861, da det engelske firma Peto, Brassy & Bett på dette sted anlagde den fabrik, der senere skulde blive »Scandia«. ⁵⁴).

Andre vandmøller var den vest for Randers beliggende *Oust mølle*, hvis ma-

leriske bygninger stadig eksisterer. Navnet Oust mølle = Øverste mølle antyder, at der også har været en *Nederste mølle*, hvilket er rigtigt nok. Denne, der omtales i 1489, da skellet mellem Hornbæk jorder og Hygind mark fastlægges, må have haft sin plads tæt ved Viborg landevej »ved Flasken«⁵⁵) lidt vest for den nuværende Hornbæk kro. Møllen er antagelig forsvundet i årene o. 1550, da den store kanal blev gravet tæt her forbi.

Den 23. juli 1652 gives der bevilling til rådmand, senere borgmester Mikkel Thygesen til anlæg af en *vejrmølle* »Elias vejrmølle« på Flintbjerg bakke. Der nævnes bl. a. som grund for bevillingen, »at den store Vandmølle ved vort Slot Dronningborg skal være ødelagt.«⁵⁶). Af senere ejere af denne mølle kan nævnes: Thomas Karmark, Rasmus Bang, Peter Thomasen Biering og Jørgen Giesing.

»Endnu en Mølle ligger sønden for Gudens-Aaen paa Worup Landsbyes Grund og er en Vejrmølle. Den er først anlagt og opbyggt noget efter Aaret 1744 af Garver Johan Christian Hassing og haver indtil for faae Aar siden allene været brugt til Barkmaling, hvorfor den og bestandig haver hørt til Garveriet. Efter kongelig Bevilling af 27. Martii 1799 er der udi nu tillige indrettet et Grubbeværk til Grynmalning.«⁵⁷).

Af hestemøller har særlig to været af betydning.

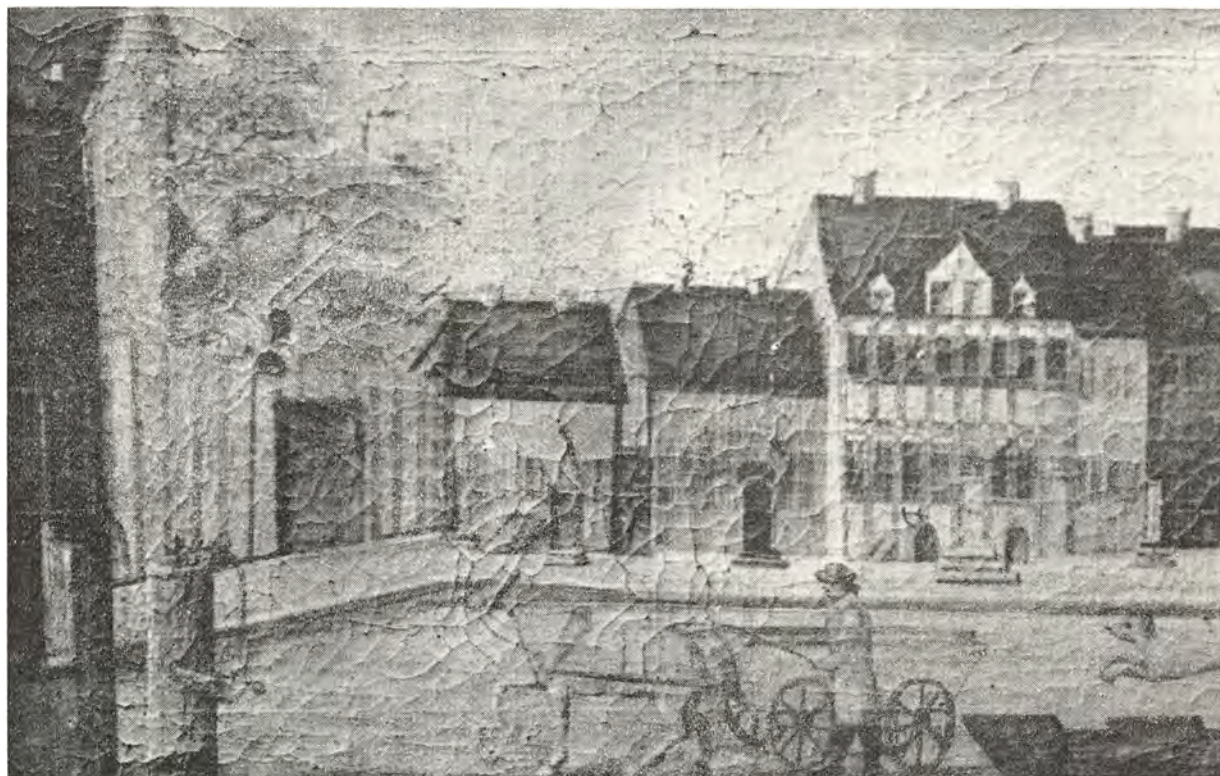
Den ældste eksisterede allerede i 1688 og ses også afsat på Resens kort over Randers. Den lå oprindeligt bag ejendommen Torvegade 14, matr. nr. 344. Selve møllebygningen vendte ud mod Østre kirkestræde, hvor nu Kirketorvet er.

Møllen har bl. a. været ejet af senere borgmester Michel Thygesen Hvid og af den bekendte og berygtede Bodil Steens, husholderske hos Peter von Spreckelsen på Dronningborg slot. Ved skøde af 23. september 1695 køber Bodil Steens afdøde Mikkel Thygesens gård på Torvegades vestre side med tilhørende hestemølle ud til Kirkestræde (Torvegade 14, matr. nr. 344)⁵⁸). Senere ejedes møllen af Peder Thomasen Biering, og dens plads angives nu at være i ejendommen nord for den oprindelige, nuværende matr. nr. 345, Løveapoteket, hvilken ejendom Biering ejede.

Den anden hestemølle blev indrettet ifølge kongelig bevilling af 31. maj 1786 og blev opført af tømmermand Hans Egeberg. Den lå i Slotsgade og »med den østre Ende til den vestre Gavl af Huset Nr. 184«⁵⁹).

Gammelt matr. nr. 184 er nuværende nr. 756, hvilket altså vil sige, at hestemøllen har ligget, hvor nu matr. nr. 754: Junchers stormagasin er.

På borgmester Søren Simonsens kort over Randers fra 1767 ses anført en hestemølle beliggende på Slotspladsen. Da den ovenfor omtalte først er opført i 1786, kan det ikke være den. Det er den gamle mølle fra Torvegade, der er flyttet

Øverst: Maleri på Randers museum fra ca. 1800 af Sct. Mortens kirke med kirkegård.

Nederst: Maleri på Randers museum fra ca. 1800 med Vesterport længst til højre og andet hus derfra det gamle hospital.

herop. Herom hedder det: »Førrige Regimentsskriver, Kammerraad Niels Schelde købte siden Møllen efter Bierings dødelige Afgang og lod den henflytte paa Slotsgaardsgunden, hvilken han da ejede, hvor den endnu staar ind paa Pladsen, nord og østen for Huset No. 188 paa Brødregade«. ⁹⁰⁾. Nr. 188 er nuværende matr. nr. 120 og 122.

Randers har haft flere gamle *brønde og kilder*.

Den mest bekendte var Gadekilde, der lå i krydset mellem Torvegade, Middelgade og Kirkegade omtrent ud for Svaneapoteket. Den nævnes allerede 1506, igen 1556, 1584 og 1682. Resen skriver om den: »Gaadkilde, af hvilken brygges Buur-Øl, hvoraf Byen ikke mindre er navnkundig end af Randers Lax«. 1768 under omtalen af det berømte Randers øl siges følgende om denne kilde: »Dog formenes det kommer af Vandet, som findes i den store Gade-Kilde eller Brynd, og gemeenlig bruges til at brygge dette over hele Landet udraabte Øl af, hvilken ved sin vitrioliske Kraft skal kunde bringe Øllet snarere i Giering, hvorfor og Resenius i sin Danske Atlas regner denne Gade Kilde iblandt Randers Byes Herligheder. Hvo som ellers har Brynde i deres Gaarde brygge og Buur-Øl deraf; hvoraf sees, at det er ikke Gade Kilden alene, som har denne Kraft. Nogle berette, at der leges noget for Tappen, saasom Risquiste og deslige for at gjøre det brunt og skarpt«. ⁹¹⁾.

Af andre kilder her i Randers nævnes 1567 og 1584 Torvekilden, antagelig den, der lå på det nuværende Rådhusstræde. Denne gamle brønd afdækkedes for nogle år tilbage, da brolægningen på dette sted pludselig sank sammen. Det viste sig da, at brønden slet ikke var blevet kastet til, men kun dækket med et trælag, der til sidst var rådnet op.

Langekilde nævnes 1586 og Sules kilde 1552. Om beliggenheden af disse to kan intet siges med bestemthed.

Foruden de allerede nævnte kilder har der også her i Randers været to helligkilder. Den ene fandtes tidligere i Stemannsgade og var højt anset langt ind i det 19. århundrede. Kildens sted kan ikke påvises længere, da vandet lededes bort gennem rør. En hjørnebygning er opført på kildens plads.

Den anden fandtes på egnen, hvor Grenåbanen svinger op mod jernbanebroen. På visse tider hentedes vand ved denne kilde, f. eks. St. Hans aften.

Byens *galge* nævnes til forskellige tider og ses at have haft forskellige pladser i udkanten af Randers.

1586 nævnes Galgebjerget, 1675 Galgebakken. Resens kort viser en galge på en bakke i vest, nord for »Forvalterens have«, omtrent der hvor nu gasværket ligger.

1803 nævnes Galgebakken på bakkerne ved Vesterport.

Kirkegårdene

Sct. Mortens kirkegård.

Kirkegården omkring Sct. Morten var den af de gamle begravelsespladser inden for voldene, der holdt sig længst.

Her ved foden af byens stateligste kirke har i århundredernes løb tusinder og atter tusinder af gode Randersborgere fundet deres sidste hvilested. De mange epitafier og gravstene i kirken viser, at det har været borgerne en ære at blive jordede enten i eller ved deres gamle sognekirke. Hvornår kirkegården er anlagt, kan ikke siges bestemt, men at den i hvert fald een gang er blevet udvidet ses af et kongeligt brev af 1542, hvor byen får tilstået noget af kronens jord omkring Sct. Morten til kirkegård.

Kirkegården gik helt rundt om kirken og var omgivet af en mur af røde mursten. På grund af kirkens størrelse og de svigtende udvidelsesmuligheder, der var her på dette befærdede sted, var kirkegårdens brugbare areal temmelig lille. Man ser det bedst på den tegning, der findes hos Resen. Sct. Morten har her i overensstemmelse med virkeligheden intet tårn eller spir. Den lille kirkegård med gravene ses tydeligt at omslutte kirken på alle sider. Muren er angivet, og mod syd er der fra Kirkegade 2 indgange eller indkørsler gennem porte.

Da de andre kirkegårde efterhånden blev nedlagt, blev pladsforholdene her endnu dårligere, og smittefaren fra denne henrådnende menneskemasse steg tilsvarende. Til slut blev det så galt, at ligene bogstavelig talt blev dynget ned ovenpå hinanden, og pastor Galthen, residerende kapellan ved Sct. Mortens kirke, udstøder i 1802 følgende hjertesuk: ¹⁰²)

»Kirkegaarden bør være et eensomt og roeligt, et hæderligt og agtværdigt Sted, et Sted, som kan opvække Ærbødighed og en stille Andagt hos enhver, der træder ind for at beskue den. Den Kirkegaard, vi her hidtil har havt, kan ikke fortjene Navn af saa værdigt et Sted, især da den er alt for trang for den Mængde Liig, som her aarlig begravnes. Men saadan et Hvilested som det foromtalte, veed jeg viist, at enhver med mig, som forventer en glædelig Opstandelse af Graven, vil ønske for sig og dem, de i Livet har elsket, hvor de kunde hvile hver for sig, uforstyrrede, i smukt ophøjede og pyntede Grave, uden enten at nedpakkes paa hinanden, eller om en kort Tid opgraves, omtumles, og paa mange Maader jammerlig mishandles. En saadan smuk passende Kirkegaard kan vi og vente af Kirkens Forstanderes og Øvrighedens gode Omsorg, saasnart en dertil beqvem Plads bliver at faae«.

Endelig i 1811 var trængslerne forbi, den sidste begravelse fandt sted, og den 2. september 1811 indviedes Østre kirkegård uden for byen. 10 år omtrent fik den

gamle kirkegård nu lov at henligge uforstyrret, men i sommeren 1820 toges der fat på planeringen; der læses følgende herom ⁶³):

»Efter at baade den gamle Sct. Mortens Kirkegaard og Kirkegaarden paa Sct. Lauritses Bakke nu i en Række af Aar have henligget ubenyttede, og de sammen-sunkne Grave frembyder et uhyggeligt Syn, har Stiftets høje Øvrighed ved Resolution af 8de d. M. bifaldet, at begge disse gamle Kirkegaarde maae straks paa visse Vilkaar overlades Byen, og den omkring Kirken udligges til offentlig Plads sløjfes og brolægges. I denne Anledning indkaldes enhver, som har Eiendomsret til de Liigstene, som forefindes paa bemeldte Kirkegaarde, til at melde sig hos Kirkens Værge, Hr. Hjulbye, og bevise deres Eiendomsret inden 6 Uger fra Dato samt derpaa bortskaffe de dem tilhørende Liigstene inden omstundende 1. August, efterat Samtykke dertil er erholdt af bemeldte Hr. Hjulbye. De Liigstene, hvortil ingen Eiendomsret kan godtgøres, hjemfalde til Byen, da Kirkens Ret dertil er samme overdraget. Kirkeinspektionen, den 12. Juni 1820«.

Og senere ⁶⁴):

Den 29. September 1820.

»Paa Planeringen af Sct. Mortens Kirkegaard arbejdes der nu rask. Entreprenuren har paataget sig dette Arbejde for 200 Rdlr., og Brolægningen er naturligvis heri ikke indbefattet. Hvor gavnligt dette Værk end er, med Hensyn til det bedre Udseende Byen derved vinder, er det dog i denne Tid et modbydeligt Syn at see heel og halv forraadnede Liig opgraves og transporteres ud paa den nye Kirkegaard«.

Den ældste Sct. Mortens kirkegård.

Der er i tidernes løb gjort talrige fund såvel på det nuværende Kirketorv som i de tilstødende ejendomme. Særlig mod øst helt hen til Torvegade har man fra tid til anden fundet så meget, at det med sikkerhed kan siges, at der har ligget en gammel kirkegård under hele den karré, der udgør Kirkegades nordside fra torvet og hen til Torvegade.

Galthen omtaler i 1802, at man ved kulegravning i gården til »Sukkerhuset« for få år siden har fundet adskillige begravelser.

1845 fandtes ved gravning i kælderens til matr. nr. 343 i Torvegade en jernklinge til en hirschfænger og desuden 3 dødningshoveder og en del menneskeben ⁶⁵).

I 1898 fandtes der ved udgravninger i juni og august måneder under ejendom-

men Torvegade 18, matr. nr. 342, 7 skeletter, der lå i omtrent samme dybde, 2 alen under daværende gadeniveau, og alle liggende med ansigtet vendt mod øst ⁶⁶).

Ved de store jordarbejder i dette kvarter i forbindelse med opførelsen af Banken for Randers og omegns bygning, matr. nr. 341 a, i 1939 gjordes mange interessante fund, hvoraf nævnes: onsdag 17. maj . . . man har fundet 4 à 5 skeletter tæt under overfladen. Lørdag den 19. maj . . . der er stadig mængder af store sten. Antagelig er det et gammelt kirkegårdsdige, der fortsætter i forlængelse af skellet mellem »Chic« og Bolt Jørgensen. Der findes kun skeletter nord for denne linie. Torsdag 25. maj: Udgravningen stadig hindret af store sten. Der blev fundet et velbevaret skelet i sænkebrønden ved baghusgavlen samt en slags møllesten i udgravningen. Lørdag den 27. maj: Der blev fundet et skelet under de store kampesten under muren mellem Bolt Jørgensen og »Chic«. Lørdag den 3. juni: Udgravningen så nær nordgavl som forsvarligt. »Knolden« ved østre hjørne af baghuset til dels fjernet, heri fandt man et meget stort, men ikke særlig velbevaret skelet samt et mindre ⁶⁷).

Af det fundne fremgår, at man har fundet et af svære kampesten bestående dige, der har strakt sig i skellet mellem ejendommene matr. nr. 341 og 342 i hele ejendommens dybde regnet fra Torvegade og mod vest.

Fundene af skeletter, der alle lå nord for diget, gør det sikkert, at det er en gammel kirkegård, der er tale om.

I august 1944 fandt man ved udgravning på Kirketorvet lige ud for skellet mellem matr. nr. 243 og 244 i Kirkegade også en lille stump af et kampestensdige. Det var ca. 60 cm højt med overkanten ca. 70 cm under eksisterende terræn. En stor sten og mange mindre lå løst stablede oven på hverandre uden mørtel ⁶⁸).

Denne stump dige ligger i flugt med det ovenfor omtalte, dog med en bøjning indad mod korsarmen i den nuværende Sct. Mortens kirke, hvilket gør det indlysende, at det ikke kan være diget om denne kirkes kirkegård. Hvis man tænker sig diget fortsat med den bøjning, det her har, vil man se, at det i så fald ville skære koret bort fra den øvrige kirke.

Da der er holdepunkter for, at den ældste Sct. Morten, en lille romansk kirke, har ligget, hvor det nuværendes kor er, kan man af disse fund vel antage, at det er denne gamle kirkes dige og kirkegård strækkende sig helt ud til Torvegade, der her er fundet ⁶⁹).

Af øvrige fund på Kirketorvet kan nævnes: I 1880 stødte man ved udgravning til en kælder på den nordre side af Kirketorvet på en ligkiste, der havde været betrukket med læder, som med messingsøm var fæstet til kisten. Ved kisten

fundtes hovedet af et lig samt to velbevarede guldringe, hvoraf den ene var forsynet med følgende inskription: »l'Amitie fidele E. A. v. K. 18 K.«⁷⁰⁾.

Ved gravning på Kirketorvet syd for Kong Hans' kapel fandt man i året 1898 en kiste med en metalplade på låget. På pladen var der en lang og svulstig inskription, hvoraf det fremgik, at den døde var købmand Jacob Friis, der var død den 28. juli 1805⁷¹⁾.

På Randers museum findes flere metalplader, der hidrører fra kister, der i årenes løb er gravet op på Kirketorvet.

Ligeledes ser man også, hver gang der er gravearbejde, at der findes mængder af menneskeben, således da der under krigen blev gravet ud til bunkers, lå store dynger af hovedskaller og skeletdele kastet op fra udgravningerne.

På Randers museum findes et gammelt og meget naivt udført maleri. Billedet forestiller kirken og kirkegården med muren omkring og er fra tiden o. 1800.

Vor frue kirkegård.

Sammen med Sct. Clemens må kirkegården ved Vor frue kirke og kloster regnes for at være blandt byens ældste begravelsespladser.

Omtrent samtidig med, at klostret blev stiftet ca. 1130—1150, må kirkegården antages at være anlagt. Da byen voksede til og stærkere og stærkere følte savnet af en god torveplads, bukkede denne gamle kirkegård lidt efter lidt under for tidens krav. Allerede før reformationen kneb borgerne sig en strimmel hist og en strimmel her, og kirkegården skrumpede ind. 1462 købte byen som omtalt et stykke af den vestlige del, 26 alen lang og 7 alen bred, for at føre Nørregade igennem til Torvegade, og samme år blev den sydlige del af kirkegården overtaget til at holde torv og marked på. Dette afståede stykke skulle afpæles, og borgerne forpligtede sig til ikke mere at holde torv og marked på den til kirkegården bevarede rest⁷²⁾.

Da kirkegården var størst, altså før afståelserne, havde den følgende udstrækning: mod nord nåede den op til den sydlige husrække i Provstegade, som ikke eksisterede dengang, mod vest langt ind under de ejendomme, der nu står på torvets vestside; der er både i ældre og nyere tid fundet skeletter ved udgravninger her især under matr. nr. 558 og 559. Mod syd strakte den sig til et stykke nedefor Niels Ebbesens statue og mod øst til Rosengade.

Efter at være blevet mindre og mindre forsvandt kirkegården fuldstændig, da Frue-Petri kirke ca. 1529 nedbrødtes.

Selv om stedet således ikke har været anvendt til begravelser i over 400 år, er der dog gjort talrige fund her. De vigtigste og bedst beskrevne blev gjort i 1905,

da den Blichfeldt'ske ejendom på nordsiden af torvet blev nedrevet for at give plads for handelsbankens nuværende bygning. Fundene er alle beskrevet af arkitekt Uldall. Man fandt her først og fremmest fundamentet til den nedbrændte og nedbrudte Sct. Petri kirke, og herunder hedder det om gravfundene ⁷³⁾:

»Under Gulvet paa det Parti af Kirken, der blev udgravet, fandtes et større Antal Grave, over 30 Stk. De var talrigst længst mod Øst og stammede hovedsagelig fra det 15. Aarhundrede, nogle enkelte dog fra det 14. Hovedretningen af alle Gravene var fra Vest til Øst med Hovederne liggende i Vest.

I de ældste Begravelser var Ligene ikke nedlagt i Trækister, men der var anbragt flade Granitsten ved Siderne af Hovedet og bag dette til Beskyttelse for Jordtrykket.

De yngre Grave fra det 15. Aarhundrede synes oprindeligt at have indeholdt Kister af Egetræ. De var næsten alle fortærede, men Hjørnerne med Sømmene var bevarede.

En enkelt Kiste havde holdt sig forbavsende godt, saa den kunde maales: Længde: 2 Alen 16 Tommer, Bredde ved Hovedet: 26 Tommer og ved Fødderne: 17 Tommer. Kisten indeholdt Skelettet af en kraftigt udviklet 2 Alen 12½ Tommer høj omtrent 30-aarig Kvinde, der endnu havde en Del bevaret blondt Haar paa Hovedet. Hænderne laa foldede over den nederste Del af Underlivet.

En af de første Grave, man stødte paa, indeholdt Skeletterne af en Mand, Kvinde og Barn, der laa umiddelbart ovenpaa hverandre.

Næsten alle Skeletterne havde velbevarede Tænder. Ligene var nedlagt i læsket Kalk for hurtigere at skulle opløses.

Der fandtes uden for den nordre Kirkemur, altsaa bagved Handelsbanken ud mod Provstegade, ogsaa flere Grave. Heraf undersøgte en 3—4 Stykker. Nr. 1 fandtes 3. April 1905 inden Nedbrydningens Begyndelse og indeholdt Skelettet af en fuldvoksen Mand: 2 Alen, 15 Tommer høj, han var begravet tæt ved Ydermuren paa et udhulet Leje af faststampede Fraadstensbrokker i en Dybde af 1 Alen og 15 Tommer under nuværende Jordlinie.

Nr. 2 Grav tæt derved var desværre fjernet af Arbejderne. Den var bygget af flade kantstillede Granitsten, hvis Fuger var udspækkede med Kalk. Den laa i en Dybde af 2¾ Alen under nuværende Jordlinie og var altsaa ældre end den første, antagelig fra det 13. Aarhundrede.

Nr. 3 Grav fandtes længere mod Nord, hvor nu Handelsbankens Baghus staar, i en Dybde af 3 Alen under Brolægningen og var bygget af 3 Skifter røde Munkesten i ½ Stens Mur. Graven, som indeholdt et mandligt Skelet, var anlagt paa den naturlige Grusbund.«

Ved alle udgravninger, der i tidernes løb er foretaget på Rådhusstorvet, har man fundet skeletter og hovedskaller. Af større fund, der er omtalt, kan nævnes dem i april 1926 og i marts 1928, hvor der begge gange fandtes mange velbevarede skeletter og kranier ⁷⁴⁾).

Ved udgravninger til grunden af matr. nr. 558 på torvets vestside fandt man i 1942 inde under husrækken adskillige menneskeben, der viser, at kirkegården i tidligere tid har strakt sig helt herover.

Sct. Clemens kirkegård.

Denne ældgamle kirkegård, der har omgivet byens første sognekirke, har været beliggende i kvarteret Tårngade-Brødregade-Middelgade.

Kirken, der var viet til de søfarendes værnehelgen Sct. Clemens, var formentlig den ældste kirke i Randers.

Ved reformationen blev også denne kirke overflødig, og ved et kongeligt brev af 24. okt. 1540 tillodes det borgerne at nedbryde den og sløjfe kirkegården og i stedet bygge borgerhuse derpå ⁷⁵⁾). Tårnet skulle dog indtil videre blive stående, og præstegården blev henlagt som bolig for en af byens øvrige sognepræster. At det ikke er gået så hurtigt med bebyggelse som med at give tilladelsen, kan ses af den omstændighed, at der endnu i 1587 nævnes »den nedre Kirkegaard paa Brødregade«, hvad der ikke kan være andet end Sct. Clemens ⁷⁶⁾).

Kirkegården, der nu har været forsvundet i over 350 år, har som nævnt strakt sig over Tårngade, en del af Brødregade og Middelgade og ned til hjørnet. Ejendommen matr. nr. 309, Middelgade 3, er således bygget på kirkegårdens grund. Det var jo også langs den nordlige side af denne ejendom, at Peberslippen i sin tid førtes igennem, denne lille smøge dannede nordgrænsen for kirkegården og har ført forbi nogle til kirkegårdsmuren opklinede småboder.

Beviset for, at dette er rigtigt, fandtes i 1935, da man ved udgravningen til sparekassens nye bygning i grunden til den daværende gamle købmandsgård matr. nr. 310 netop her tæt op mod skellet til naboejendommen mod syd fandt rester af det gamle kirkegårdsdige. Ved udgravninger i kælderens til ejendommen matr. nr. 299, Middelgade 9, har man både i 1922 og i 1926 ⁷⁷⁾ fundet en del skeletter og kranier. Kirkegårdsdiget eller muren har fulgt den østlige husrække i Middelgade, men er så til gengæld mod vest gået et stykke ud over Brødregade på dens nederste stykke. Ved udgravningen i 1945 var man i stand til at måle kirkens indvendige bredde, og beregnet ud fra denne opmåling kan kirkens længde anslås til at have været 18—20 meter, hvilket vil sige, at man skal helt hen under matr. nr. 303, det sydlige hjørne af Tårngade og Brødregade, for at finde kirkens

østende ⁷⁸). At kirkegården så har strakt sig yderligere et stykke mod øst, kan anses for givet, og Brødregade kan ikke have været bebygget på denne strækning. På grunden, hvor nu matr. nr. 83, Brødregade 19, er, har før stået en meget gammel ejendom ⁷⁹). Egetræsoverliggeren fra dennes port er endnu bevaret, den er forsynet med årstallet 1584 og et vers fra Davids salmer, og denne ejendom er sandsynligvis den første, der her opførtes på den gamle kirkegårdsgrund.

På grund af det tidlige tidspunkt, denne kirkegård forsvandt på, findes den ikke afsat på noget eksisterende kort over byen, ej heller kendes nogle af de derpå begravede.

Gråbrødre- eller slots-kirkegården.

Gråbrødreklostret i Randers, der lå i den firkant, der dannes af gaderne Slots-gade-Brødregade-Burschesgade og Frederiksplads, havde sin egen kirke og dertil hørende kirkegård. Det store firelængede klosterkompleks bestod som kloster indtil reformationen. Den gamle klosterkirke blev nu slotskirke, men vedblev samtidig at være sognekirke for den østlige del af byen.

Slotskirkegården, som ikke findes afsat på noget kort over byen, har strakt sig mod nord et stykke ud i Slotsgades nuværende gadelinie; ved udgravninger i denne gade i år 1900 omtales et stærkt granitfundament, der i en afstand af 5 alen mod nord fra bygningerne på Slotsgades sydside strækker sig i næsten hele denne gades længde ⁸⁰). Ved en ny udgravning i 1934 fandtes fundamentet atter, og tykkelsen målttes da til 1 meter ⁸¹). Der er næppe tvivl om, at det er kirkegårdsmuren, man her er stødt på.

Ved alle gravninger i Slotsgade er man stødt på skeletdele og kranier, også ned under den østlige husrække i Brødregade har man gjort disse fund, og de vældige mængder af menneskeben, der i årenes løb er gravet op i disse to gader, vidner om, at kirkegården har været i brug i en lang række af år. De vigtigste fund er følgende: i marts måned 1882 fandt man ved udgravningen af en kælder til ejendommen matr. nr. 126 kranier og ben af ca. 50 mennesker ⁸²). Som ovenfor omtalt blev der i maj måned 1900 ved udgravning til en kloakledning fra Slotsgade til Frederiksplads fundet et stykke af kirkegårdsmuren; ved samme lejlighed fandtes også talrige skeletdele, og der omtales, at der i nærheden af fundet, nemlig under ejendommen matr. nr. 323, ved en tidligere lejlighed fandtes en mængde menneskeben og kranier, der lå i vild uorden ⁸³). De øverste af de i gaden fundne ben lå kun ca. 1 alen under daværende gadehøjde.

Allerede 1908 har vi det næste store fund: ved udgravninger i kælderen til hjørneejendommen matr. nr. 124, Brødregade 1. Der fandtes her store dynger af

kranier, idet ligene var begravede lagvis ovenpå hverandre, og, som det hedder i beretningen om fundet: »Kranierne blev tagne op saa forsigtigt, det lod sig gøre, hvorpaa de i kassevis er forsendt Landet rundt til Skoler og Læger, efter at de her-værende Liebhave-re først var blevne forsynede« ⁸⁴).

Da en arbejder den 20. september 1932 var ved at grave i porten til ejendommen Slots-gade nr. 8, matr. nr. 128, stødte han på et menneskekranium. Lidt efter dukkede et lårben op, og det viste sig hurtigt, at der fandtes skeletdele af 4—5 mennesker ⁸⁵).

Ved en ombygning af huset matr. nr. 122 på Brødregade fandtes i 1936 to ligsten i tiden fra 1633—1639.

Sydligere end dette er så vidt vides ikke fundet spor af kirkegården, og denne, der er ret vanskelig at afgrænse, må dog formodes at have haft sin hovedudstrækning i hele Slots-gades længde og langs det øverste stykke af Brødregade lidt ned forbi indkørselen til rutebilstationen.

Slotskirken blev nedlagt i 1698, men også her blev kirkegården ved med at være i brug et stykke tid endnu. Først omkring 1724 nedlægges den, og den store grund, der her bliver fri næsten i byens midte, bliver bortsolgt og kommer på private hænder.

Af de mennesker, der er blevet jordede her, kendes i alle tilfælde een, og det var tilmed en af de største mænd i Randers på den tid. Det er apoteker Johan Chur, der i 1660 havde fået bevilling til at drive Randers apotek. Han blev hurtigt en af de rigeste apotekere i hele Danmark ⁸⁶) og var også en af de største ejendomsbesiddere her i Randers ⁸⁷). Han døde i 1679 og blev begravet i slotskirken, hvor han fik en næsten fyrstelig begravelse. Regningerne over, hvad alt dette har kostet boet, findes endnu, og det kan i sandhed siges, at han fik en stands-mæssig begravelse, selv om han kun nåede at få fred i sin grav i så kort tid.

Man véd også, at den kendte Stig Hvide af Hvide-ætten har været begravet i slotskirken. Han, der først med sin hustru var jordet i Essenbæk klosterkirke, blev, da dette kloster gik sin undergang i møde, af lensmanden Hans Stygge ført her ind til Randers og atter jordfæstet i slotskirken. (Danske atlas IV bind, side 320.)

Sct. Laurentii kirkegård.

Denne lille kirkegård, der lå uden for byen og uden for den skærmende befæstning, hører også trods sin beliggenhed til en af byens ældste kirkegårde. Trangt og indeklemt, som der var inde under voldene, har det været umuligt at placere endnu en kirkegård på det i forvejen så knapt tilmålte areal.

Med vor Frue, Sct. Mortens, Sct. Clemens og Gråbrødre kirkegårdene helt eller

Kirken & Hospital. 3 Kirkegaardene i Nord & Nørre Port. *Prospekt af Randers*
 at se fra den Søndre Side 1753. 5 (Lørens Kirke. 6 Dronningborg. Dronningborgs Kirke.)

Bruuns prospekt af Randers 1753 (Frederik V's atlas).

delvis i funktion måtte der også være et åndehul uden for byen. Allerede 1470⁸⁹⁾ og igen 1483⁹⁰⁾ nævnes Sct. Laurentii kirkegård, 1492 nævnes selve kirken⁹⁰⁾. Denne, der var lille og ubetydelig, har ikke efterladt sig kendte spor, og selv om den spredte bebyggelse på Flintebjerg har kunnet skabe en fåtallig menighed, var det dog forbi med kirkens eksistens, da reformationen kom.

Ved kongens brev af 7. juni 1529 tillades det borgerne i Randers at nedbryde de to sognekirker Vor Frue og Sct. Laurentii, der beskrives som »værende saa godt som øde og forfaldne«⁹¹⁾. Sognebørnene fra disse to kirker henvistes til Helligåndsklostrets kirke (Sct. Morten). 1535 siger et nyt kongeligt brev, at borgerne må til fri ejendom beholde kirkegårde og præstegårde til de to nedlagte kirker. Der nævnes her, at Sct. Laurentii lå uden for byen⁹²⁾.

Selv om kirken således ret hurtigt forsvandt, var der dog stadig et behov for kirkegården, idet den faktisk var i brug i næsten 300 år efter, at kirken var forsvundet. Under de urolige forhold i 1600 tallet blev der god brug for den, og da pesten samtidig hærgede, så man sig i 1645 nødsaget til at opføre et lille kapel heroppe, for at begravelserne kunne foregå standsmæssigt. Det var borgmester Jesper Lauritzen, der sørgede for, at det skete.

Dette kapel ses aftegnet såvel på Resens kort fra 1680 som på borgmester Søren Simonsens fra 1767, det var ganske lille og stod på kirkegården til 1771, da det blev solgt til nedbrydning.

Heller ikke den anden nedbrydning heroppe førte dog til, at man ophørte med at bruge kirkegården; der havde efterhånden dannet sig et lille kvarter af staldgårde og småbebyggelse i denne udkant af byen, og begravelserne fandt stadig sted. Efterhånden gik det dog mere og mere over til at blive lutter fattigbegravelser, og stedets tilstand og vedligeholdelse blev stedse slettere ⁹³). Endelig i 1821 blev kirkegården nedlagt, efter at den i flere år havde henligget i meget forsømt tilstand. Ved stiftsøvrighedens skrivelse af 8. juni 1820 »blev den forrige Fattig-Kierkegaard paa Sct. Laurents Bakke overdraget Borgerne til fri Raadighed og Afbenyttelse« ⁹⁴).

1826 meddeler Randers avis, at byen nu kan forvente at få en lysthave anlagt på Sct. Laurentii bakke, »hvorfra der haves en skjøn Udsigt over Byen og Aaen« ⁹⁵).

Større glæde fik borgerne dog ikke af forskønnelsen, for dels kom denne til at bestå i en planering og tilplantning af bakken, en afrømning af pladsen ved Vejr-mølleport, en udvidelse af kørebanen samt endelig anlæggelsen af en helt ny vej, det nuværende Nørrestræde ⁹⁶).

Borgerne nåede overhovedet ikke at nyde godt af det smukke løfte, for allerede året efter sælger byen den store grund til handelsfirmaet Philip Hartvig Reé & co.

Dette firma benyttede nu arealet til tørreplads for det tøj, der fabrikeredes i dets klædefabrik på hjørnet af Nørregade og Fabrikstræde. Pladsen henlå nu beplantet med buske og træer, nærmest i naturtilstand, til det nye ting- og arresthus skulle opføres i årene 1860—61. Kommunen var da nødsaget til at købe den gamle kirkegårdsjord tilbage af firmaet Reé, og på dette sted opførtes da det tinghus, der står den dag i dag. De ved denne lejlighed opgravede skeletter blev ført ud på Østre kirkegård og begravet i en fællesgrav dér. En mindsten bagved ligkapellet bærer vidne herom ⁹⁷).

Kirkegården på bakken var ikke meget anset og har heller ikke sat sig mange spor i litteraturen, men på alle gamle kort over Randers ses det lille kapel på den muromkransede kirkegård ligge højt heroppe over byen.

Også på Stadfeldts kort fra 1804 er den anført, men nu uden kapellet, og på kortet i Traps 1. udg. i 1858 ses den som en have anlagt med træer og buske, nu en have for de levende og ikke mere for de døde.

Da kirkegården var størst, strakte den sig hen over den nuværende Tinghusplads helt hen til Laurentiigades udmunding, tværs over pladsen til Nørrestræde, ned langs denne til husrækken i Fabrikstræde og Nygade og helt ud til Møllestræde, altså en del mere end det areal, der nu indtages af tinghuset med tilhørende arrest og haveanlæg.

Gammel kirkegård ved helligåndshuset.

Ved gravning i foråret 1900 af en kælder i huset matr. nr. 557, hjørneejendommen Houmeden-Rådhusortvet, fandtes i ejendommens vestlige del, 12 fod nord for Houmeden, ca. 35 fod nord for helligåndshuset og 109 fod fra torvet, en betydelig mængde menneskeskeletter således nedlagte, at man ikke kunne være i tvivl om, at man her var stødt på en meget gammel kirkegård ⁹⁸).

Skeletterne lå i retning øst—vest i en dybde af 7 fod under gadens niveau lige på grænsen af gruslaget og den sorte muld. Der konstateredes ved disse begravelser det interessante faktum, at alle skeletterne havde tilhørt ældre mænd, det først fundne skelet hidrørte fra en krøbling, idet begge lårben viste en stærk spiralformet krumning og samtidig var noget fortykkede i deres nederste ende; lårbenet fra et andet skelet viste, at knæet havde været deformeret og ikke kan have fungeret normalt. Disse to skeletter har altså tilhørt vanføre og invalide mennesker, netop saadanne som man almindeligvis optog i helligåndshuse. Omtrent 2 fod over dette lag fandtes 2 skeletter af yngre personer, det ene var af en dreng, disse var altså begravede på et senere tidspunkt. Omtrent 10 fod fra muren i Houmeden fandtes rester af et svært stendige. Det kan altså konstateres, at der på grundstykket fra helligåndshusets nordside og op til Skidenstræde, der dannede nordgrænsen for helligåndshusets besiddelser, har ligget en kirkegård, der sandsynligvis har været omgivet af et stendige ⁹⁹).

Spor af andre kirkegårde.

Syd for Vestergade omtrent ud for St. Blichersgade er der ved flere lejligheder fundet spor af en kirkegård; man har fra Vestergades sydside og helt ned til Jernbanegade flere gange fundet skeletter. Således fandtes i oktober 1929 ved jordarbejder i gården til matr. nr. 422 a, det nuværende Jernbaneapotek, adskillige kranier og skeletdele, der lå henkastede uden orden i jorden ¹⁰⁰). Dette terræn, der

indtil 1782 tilhørte Randers hospital, hedder i dettes jordebog fra gammel tid »Capelhaugen«¹⁰¹).

Ved gravning på grunden, der danner hjørnet Søren Møllersgade-Vognmandsgade, fandt man i 1890'erne levninger af en svær kampestensmur. Omtrent samtidig fandtes længere ude i dette terræn, nemlig i grunden under det såkaldte »Kipps pakhus« i Slyngborggade, nuværende matr. nr. 470 u, og hen til hjørnet af Slyngborggade-St. Blichersgade, matr. nr. 892, levninger af et kampestensdige¹⁰²). Syd for dette dige i nærheden af frimurerlogen fandtes en stor del skeletter, der alle lå i retningen fra øst til vest¹⁰³). Der er således ingen tvivl om, at man her står over for en gammel kirkegård, men hvilken? Ja, der er en mulighed, måske en sandsynlighed for, at det kan være kirkegården, der hørte til Sct. Hans kapel.

Sct. Jørgensgård med Sct. Hans kapel nævnes i et testamente fra 1263¹⁰⁴). Der findes et brev fra kong Christian II, hvori han 1514 stadfæster, at han har givet klostret Sct. Jørgen med Sct. Hans kapel uden for Randers til Mariager kloster.

Man har gættet på, at Sct. Hans kapel lå vest for Hvide mølle på den anden side af møllegraven, omtrent hvor nu hospitalets kirkegård er. Det har også været formodet, at det lå i Vorup, og at Vorup gamle kirke har været identisk med Sct. Hans kapel, men intet bevis foreligger for denne antagelse. I 1542 blev alle Sct. Jørgensgårde i Danmark befalet lukkede som selvstændige stiftelser, og Sct. Jørgensgårdens saga i Randers var dermed forbi¹⁰⁵).

9 år senere, den 23. marts 1551, samtykkede kongen i køb af en kirkegård til brug for byen. Pladsen tilhørte Per Ebbesen, og på den plejede de spedalske at ligge begravet »for at Kirkegaarden dør i Byen saa meget bedre kunde holdes uden Grave, og ubekvemme Stank ikke skal komme i Byen«. Det ses heraf, at pladsen var beliggende *uden for* byens område. I en artikel i Jydske Samlinger omtaler læge N. H. Bay, at der i 1592 til fyldning af graven i Houmeden var taget 300 læs grus »fra Capellit«¹⁰⁶). Denne oplysning er vigtig, og en historiker har også i 1938 gjort opmærksom på dette forhold med følgende konklusioner: »Denne betydelige Fyld kan ikke være hentet ved Helligaands Kapel paa Hjørnet af Torvegade og Houmeden, endnu mindre i Sct. Laurentii Bakke, hvor endnu intet Kapel havde rejst sig. Da Randers ikke vides at have haft andre og flere Kapeller, maa der være tænkt paa St. Hans. Grusfylden peger paa Bankerne oven for Byen, Mængden paa nem Adgang og Nedkørsel fra et ikke fjernt Sted. St. Johannes maa da søges paa en af Bakkerne ved Byen og af Hensyn til de Spedalskes Ret til Indsamling af Gaver ikke for langt fra Vejene til Byens Porte. Da man vel næppe har ført Ligene ind i Byen, har den haft egen Kirkegaard, som tænkelig vil kunne spores endnu ved Fund af Skeletter«¹⁰⁷).

Det ses, at meget taler for, at den fremførte antagelse kan være rigtig: den lette adgang til byens Vesterport, fundene af fundamentet ved Vognmandsgade (selve kapellet?), fundet af en kirkegård, ganske vist en del længere ude, med ordnede begravelser og stendige og endelig beliggenheden i bakkerne, hvorfra der *kunne* hentes 300 læs grus.

Fattigkirkegården.

Efter at Sct. Laurits kirkegård på bakken ved skrivelse af 8. juni 1820 var blevet overladt borgerne til fri afbenyttelse, blev der ved stiftsøvrighedens skrivelse af 23. december 1820 givet tilladelse til anlæg af en ny fattigkirkegård uden for byens Vesterport. Denne blev anlagt nord for den nuværende forsørgelsesanstalt, således at den strakte sig fra fattiggårdens have og op over nuværende Søren Møllersgade og til nuværende Danmarksgade.

Da ejendommen på det sydlige hjørne af Vester altanvej og Danmarksgade, matr. nr. 440b, i 1898 blev opført, fandtes en række skeletter. Et øjenvidne beretter herom: Begravelsen synes at tyde på en almindelig kirkegård med en afstand af ca. 2 alen mellem de enkelte gravsteder. Skeletterne lå ca. 2 alen i dybden. Skeletterne blev samlet sammen og gravet ned ved den nordre gavl af det hus, der blev opført ¹⁰⁸).

Overlærer Thorup, f. 1878, fortæller, at han fra sin drengetid kan huske, at der på det nævnte sted var synlige grave med trækors på, og at der stod enkelte grantræer mellem gravene.

Denne lille kirkegård har således kun været i brug i ca. 50 år. ¹⁰⁹).

Befæstningen efter 1535

Under den lange fredsperiode for Randers fra 1359—1534 var befæstningen blevet meget forsømt og havde ikke fulgt med i den udvikling, der var sket, byens borgere kunne ikke med tryghed se fremtiden i møde, medmindre forsvarsværkerne blev betydeligt udbedrede.

Der udkastedes en plan til en forstærkning af disse, og denne plan meddeltes kongen. Dette passede udmærket ind i de planer, han allerede havde med Randers. Det var nemlig hans agt her i byen at opføre et slot med tilhørende slotsmølle, og da han til denne skulle bruge vand, gik han med iver ind på borgernes plan om en uddybning af de gamle voldgrave, idet han dermed samtidig fik drivkraften til møllen. Kongen ønskede dog ikke, at borgerne på egen hånd skulle udføre arbejdet, og på det brev, de sender ham med planerne, svarer han følgende: »som

i och skriffue om ethers byes befestning, tha bethe wi etther, atti lade aldeles ther mett besta oc icke ytther mere befeste byen, end som den nu befestet er. Thii att wi sielff mett thed allerførste agte att giffue oss hid till byen, oc da wille før mett oss en god bygningsmester, som skal giffue etther god underuisning, so attie skulle ikke gjøre etthers kost og thering till forgieffues« ¹¹⁰).

Bygningen af slottet i Randers påbegyndtes 1547—48, og samtidig begyndte arbejdet med befæstningens forbedring. Dette år får borgmester og råd i Randers af kongen at vide, »at de skulde være den Graver behjælpelige at den Grøft snart kan blive færdig« ¹¹¹). Der var dog ingen større iver til stede fra borgernes side, og først efter at slottet var færdigt, kom der lidt mere fart på arbejdet. 1552 meddeler lensmanden Hans Stygge kongen, at det gik godt med grøften, og at den formentlig ville blive til stor gavn, men at han måtte have 1000 daler til at lønne arbejdsfolkene med. Han fik pengene anvist hos renteskriveren Jørgen Petersen i Ribe og fik desforuden rådighed over byskatten. Dette var dog kun lapperier, og senere bevillinger forsvandt lige så hurtigt, hvorfor kongen til slut for dog at få en ende på arbejdet så sig nødsaget til at skride til tvangsudskrivning af arbejdskraft. Ved skrivelse af 2. marts 1553 fik derfor bønderne i Sønderhald, Nørre-, Sønder-, Vester-Lisbjerg, Haslev, Saubro, Framlev, Gjern, Lysgård, Nørrelyng, Sønderlyng, Middelsom og Rougsø herreder ordre til »at begive sig til Grøften, som er paabegyndt ved Randers, med Heste og Vogne og 2 Hjælpere med Spader og Skovle ved hver Vogn og arbejde dær i 2 Dage paa egen Kost efter Lensmandens Tilsigelse« ¹¹²). Denne kraftudfoldelse må vel have hjulpet, thi der høres nu ikke mere til grøften.

Byens voldgrav.

Den gamle voldgrav i Valdemar Atterdags befæstning af Randers fik sit vand fra bække og kilder i bakkerne nord for byen samt fra Oust møllebæk ¹¹³), men dette var ganske utilstrækkeligt, og man ledede derfor hele Nørreåen ind til byen ude fra Fladbro ca. 6 km borte, hvor åens naturlige fald i Gudenåen hindredes ved anlæggelse af en dæmning; der gravedes samtidig en kanal helt her ude fra og ind til byens Vesterport. Her igennem ledtes Nørreåens vande ind i de eksisterende voldgrave i byen. At det netop var ved Fladbro, man påbegyndte opstemningen, var naturligt, idet der her ved det gamle vadested over Nørreåen, hvor ådalen snævrer sig ind fra begge sider mellem Hornbæk og Stevnstrup bakker, har været særlig gode betingelser for at dæmme åens vande op. Arbejdet har dog været kolossalt, kanalens længde har været ca. 5400 meter, og den gennemsnitlige gravedybde har været ca. 2 meter. Bredden har varieret noget, ved Fladbro har bundbredden

på visse steder været helt oppe ved 12—14 meter, mens den almindelige bundbredde er fra 6—8 meter og bredden i vandspejlet ca. 12 meter. Efter en løselig beregning kan jordarbejdet anslås til ca. 100.000 kubikmeter, hvad der i vore dage med moderne graveredskaber ville svare til ca. 20.000 arbejdsdage ¹¹⁴).

Ved Hvide mølle drejede kanalen i nordøstlig retning i en stor bue op imod Nørreport. På denne strækning og da særlig på den sydligste del var graven overordentlig dyb og bred, og som følge af den store stigning, der er i terrænet fra Vester- til Nørreport, nemlig 27 fod, må vandet her have været stemmet op i flere afsnit ¹¹⁵). Graven indtog på dette sted hele terrænet mellem volden i Store voldgade mod øst og von Hattenstræde og Lille voldgade mod vest og nord. Gravens største bredde i jordoverfladen var her ca. 160 fod, og vandfladens bredde har været ca. 60 fod. Ved Nørreport indsnævredes graven til broens længde, 32 fod, hvorpå den mod øst fulgte Fabrikstræde og Nordregrave indtil »Den grønne knold«, som lå, hvor huset matr. nr. 784 står ¹¹⁶). Graven og den inden for liggende mur indtog pladsen mellem Fabrikstræde og Provstegade. Ved »Den grønne knold« drejede graven mod syd og var mod øst afgrænset af en forhøjning, en udvendig dæmning, da terrænet her sænker sig stærkt ned mod Slotsgade. Hele denne strækning fra Nordregrave og ned til Slotsgade er endnu haver. Mod Slotsgade og Frederiksplads har graven været lukket ved en svær dæmning, og kongen anlagde her sin slotsmølle.

Denne mølle stod, indtil Hvide mølle blev anlagt i 1617, og samtidig med, at vandet lededes bort igennem denne, må altså hele graven og den øvrige befæstning være opgivet. Efter at have passeret Østerbro og slotsmøllen løb graven nu langs slottets østside, altså ned langs Frederikspladsens vestlige del, ved hvis sydlige ende den drejede ind i Østergrave, som den fulgte indtil Skibsgade, hvor den løb lige ud i åen på det sted, restaurant Gl. toldbod nu står. Formentlig har der dog også altid været udløb gennem Carolinegade til åen. Fra Skibsgade til Sønderbro løb Suderstrømmen, en gren af Gudenå ¹¹⁷).

Man må ligeledes antage, at Vestergrave har været forsynet med vand fra Gudenåen, og der har sikkert ikke været løb igennem graven, men stillestående vand, idet der nemlig i skattebogen fra 1586 er opført udgifter for betydelige oprensningsarbejder i dette afsnit af graven. På Resens grundtegning af Randers er Vestergraven ikke anført, hvorimod Hvide mølle ses med udløb til åen. Dette er ikke rigtigt, så længe de vandfyldte grave fandtes, kunde vandet ikke løbe ud ved Hvide mølle. Ganske vist eksisterede Vestergrave som grav betragtet ikke på Resens tid, men det gjorde de andre heller ikke, og da han har anført dem og deres gamle forløb, burde han selvfølgelig også have afsat Vestergrave.

Volden.

Den nye forstærkning af byens vold fulgte i væsentlige træk de gamle befæstningslinier, både mod nord og øst var det den gamle fæstningsmur, der blev stående, mod syd blev intet forandret, kun mod vest blev befæstningen skudt en del længere frem, og det område, der her blev lagt til byen, var ret betydeligt ¹¹⁸). Det omfattede stykket mellem Vester kirkestræde og den nyanlagte Store voldgade samt noget af området nord herfor ¹¹⁹).

Fra den nye Vesterport til rondellen fandtes en jordvold, og angående den giver tingbogen gode oplysninger. I mødet den 22. oktober 1599 oplyses, at volden i 1559 var så bred på kronen, at to karle kunne gå ved siden af hinanden herpå. Senere blev imidlertid en del af kronen sløjfet, så den blev omtrent 2 alen lavere. Gaden, som løb langs volden, nuværende Store voldgade, var 10 alen bred og længere mod nord 13 alen bred. Hvor høj volden har været, kan ikke afgøres efter synets beretning, men da den ikke var højere, end at der kunne køres op på den med heste og vogn, kan dens højde ikke have været ret stor.

På strækningen fra Nørreport over Østerport og ned forbi slottet indgik stadig den gamle mur som et led i byens indhegning.

Mod syd langs Øster- og Vestergrave fandtes der en palisadespærring, således hedder det et sted: »giffuet Niels Christensen Tømmermand for VI Dages Arbeide hand hug Pellie thill paa Østergraffue«, og videre: »Rasmus Hansen for hans Pram at banke pæele neder med ved Østergraffue, fremdeles IV tolff alens træer thill Østergraffue.« ¹²⁰).

Det varede ikke mange år, før befæstningen tabte sin betydning for Randers, de forskellige synsforretninger taler deres tydelige sprog herom, 1647 ses det således, at byens jord da var overladt i borgernes eje, idet der betales jordskyld af den. Nogle år i forvejen i 1643 havde fæstningen dog en kort blomstringstid, idet general Wrangel, da han gjorde Randers til sit hovedkvarter, lod fæstningsværkerne udbedre.

Dette var det sidste forsøg, der blev gjort til udbedring og vedligeholdelse, og fra nu af gik det tilbage med rivende hast.

Dele af volden stod helt op mod slutningen af det 18. århundrede; den 14. september 1783 søger således kobbersmed Hans Fasting, købmand Peder Chr. Møller og købmand Jacob Friis alle boende i Houmeden, hvor den støder op til Store voldgade, magistraten, om ikke volden, der går op til deres ejendomme, må blive sløjfet ¹²¹). I Store voldgade forsvandt volden først, da gadens ældste hus, nuværende matr. nr. 537, opførtes i 1798.

Ved udgravning i 1928 til den nuværende »Klostergård«, matr. nr. 551,

Maleri fra 1857 af Hvidemølle. Vejen er nuværende Jernbanegade. De ældste gasbeholdere ved gasværket ses til højre.

fandt man både den gamle inderste grav og den af Christian III anlagte yderste vold. Graven fandtes inde midt under matr. nr. 551 a og volden i det nordvestlige hjørne af samme ejendom.

Befæstningens vedligeholdelse.

Allerede få årtier efter, at dette mægtige arbejde var fuldført, viste det sig, at borgerne hverken havde evne eller lyst til at vedligeholde byens befæstning. Der forlangtes, at inden for befæstningen skal byens jord holdes fri i en bredde af 9 alen, men denne bestemmelse blev slet ikke overholdt. Det ses gang på gang, at ikke blot tilstødende grundejere, men også andre i stor udstrækning og på de forskellige måder har benyttet den såvel til urte- og kålhaver som til brændselsplads, ja, endog til bebyggelse. Ved de syn over byens grave og volde, der foretoges flere gange i slutningen af 1500 tallet, ses det, at nedgangen allerede er begyndt. 1587 viser muren sig allerede at være til dels meget forfalden både indvendig og udvendig. Efter synsmændenes udsagn den 29. oktober 1599 bestod volden her ved Vesterbro af lutter fyld blandet med »tegillgrud, møg, spaane, been och andet« og var på det øverste tværs over fra 11 til 14 alen bred. Det oplyses i øvrigt i samme retsmøde, at den i 1559 — da befæstningen må antages at have været færdig — ikke var bredere »end 2 Karle kunde gange lige szidis hosz hver andre«. At volden i 1599 er så meget bredere end i 1559 må formentlig skrive sig fra, at den

af byens folk er benyttet som almindeligt aflæsningssted for fyld og alt muligt affald ¹²²).

Var det dårligt i 1500 tallet, så blev det endnu værre i det følgende århundrede. Ved synsforretninger gives der gang på gang udtryk for den miserable tilstand, byens indhegning befandt sig i, og meget betegnende taler grundtaksten 1682 om »Byens Kaalhaug fra Østerport til Vesterport paa Volden«. Man får også et meget anskueligt billede af, hvor hemmende consumptionens tilsyn må have været for borgernes handel og vandel. Synsmændene anker atter og atter over, at der er havelåger og baglåger ud til fjorden, hvor både og småskibe kunne lægge til dag og nat, og at der gennem »Rosengården« findes fri ind- og udgang døgnet rundt. Grønborgport ¹²³), som Anders Sørensen Bay ejer, er dem meget mistænkelig, han har selv nøglen til porten, og »man kan icke wide, hvorledes der med omgaaesz« ¹²⁴).

Særlig det første syn af 1687 bruger meget stærke udtryk, der tales således om: »uforskammet Luckelse«, at muren er ganske nedfalden og gærder og plankeværk »ere udøgtige eller forfuleet«. I 1692 er consumptionsforvalterne ligeså påseende og næsten ligeså utilfredse med indhegningen som 5 år tidligere, og de synes ikke at finde, at indhegningsforholdene i nævneværdig grad har bedret sig.

Denne gang bliver de dog kraftigt imødegået, idet borgmester og råd ligefrem erklærer, »at Randers By er saa wel indheignit og indlugt som nogen Kiøbstad i Danmarch undtagen Fæstninger, saa wj icke ved i nogen Maader, at der paa fatisz, saa som den med Wand, Muratz og Andet er megit wel gandsche omkring forsiumet« ¹²⁵).

Det er altså givet, at byen ikke længere er nogen fæstning, og det, man ved det første syn i 1687 erfarede om byens tidligere fæstningsværker, viser også dette tydeligt. Ganske vist eksisterer gravene endnu, og der omtales flere steder vand og morads i forbindelse med dem, men hverken disse eller murene har dog nogen betydning længere i tilfælde af krig. Frem for alt gælder dette tilstandene ved byens porte, som efter beskrivelsen må have været temmelig sløstagne. Ved Østerport ligger der en have, gennem hvilken »Mand lettelig kand ind riide«, ved den venstre side af Nørreport »digt ind i Nørrebron« har Anne Michelsdatter en fåresti, og syd for Vesterport er byen »saa oben ud til den vilde Marck, at Mand der lettelig kan ind kiøre og ride«.

De sidste spor.

Selv længe efter, at såvel volde som grave var ophørt med at eksistere, sporede de dog gang på gang i byens jord. Indtil 1855 eksisterer graven således endnu

omend udtørret i sin fulde dybde og bredde bag matr. nr. 538, 539, 549, 544 og 546 og var her omdannet til en række meget smukke haver ¹²⁶). I 1900 ved den store udgravning på Frederiksplads, hvor Østerport afdækkedes, fandt arkitekt Uldall, der ledede udgravningen, her såvel Valdemar Atterdags ældste bymur som Christian III's yngre, der her gik i det samme spor ¹²⁷). Fundene ved Nørreport omtales andet steds, og selv om disse vidnesbyrd alle stammer fra udgravninger og jordarbejder, kan man dog endnu i dag næsten 400 år efter, at det stolte værk var fuldført, visse steder stadig se sporene deraf. Fra Nordregrave i en linie ned til Slotsgade går der igennem haverne, der ligger bag husene i Nygades vestlige husrække, en bred sænkning, der viser voldgravens forløb på dette sted. Randers museums historiske afdeling har med tilskud fra arbejds- og socialministeriet og Randers byråd for få år siden foretaget dybdeboringer og jordbundsundersøgelser i disse haver for at konstatere voldgravens nøjagtige dybde og udstrækning.

Ude i Hornbæk tæt syd for Hornbæk kirke ligger der en dæmning eller voldagtig forhøjning i terrænet kranset af en smuk række gamle poppeltræer, dette er en rest af den dæmning, der blev opført for at stemme vandet op til voldgravene inde i Randers. Længere ude mod vest, lige før man når Fladbro, er der atter et stykke af den gamle dæmning levnet, og langs dennes vestside ligger en over 100 m lang og ca. 25 m bred forsænkning med ganske flad bund og jævnt skrånende sider ¹²⁸). Kong Christian III's kanal »den store Grøft« træder endnu en gang frem for den opmærksomme iagttagelse.

Forstæder

Da Randers opstod som købstad, var den omgivet af en kreds af landsbyer i nord, syd, øst og vest. Nogle af disse gamle landsbyer forsvandt allerede tidligt i middelalderen, så kun navnene nu vidner om deres eksistens, medens andre livskraftigt voksede videre for til slut at smelte sådan sammen med købstaden, at de nu dannede dens forstæder. De forsvundne oldtidslandsbyer var: Hyging, der lå ude i Vestervang, og hvis jorder stødte op til Helsteds. Byen nævnes 1489. Stigstrup lå i Østervang og en Torp Brastrup længere mod nord. Midt imellem Hyging og Stigstrup lå Voldum, egentlig Vallev. Da landsbyerne forsvandt, gik jorderne over til Frue kirke og kloster og derfra til Mariager kloster, som 1554 bortarvefæstede dem til Randers, der endelig i 1740 købte dem til ejendom ¹²⁹).

Af de eksisterende forstæder er Neder Hornbæk tæt vest for byen i Viborg amt den mindste. Byens vartegn er den smukke romanske Sct. Laurentii kirke, hvis højtragende hvide tårn kan ses viden om. Hornbæk sogn var i flere hundrede år anneks til Kristrup og havde præst fælles med dette.

Kristrup by i Kristrup sogn er en af Randers' to sydlige forstæder. Byen nævnes i kong Valdemars jordebog som Christiærnsthorp ¹³⁰). 1320 kaldes den Christorp. Kirken ligger smukt på en bakke, den var opført i romansk stil af granitkvadre, men er ombygget så mange gange, at der af den oprindelige bygning kun er et lille parti tilbage.

I årene 1869 og 1873 hærgede to store brande landsbyen og udslettede de fleste af de karakteristiske gamle bindingsværksbøndergårde, så at Kristrup i dag bortset fra en eller to i gammel stil byggede ejendomme som helhed bærer forstadsbebyggelsens triste præg og fuldstændigt har mistet sit landsbyagtige udseende.

Vorup by i Vorup sogn, den anden af Randers' sydlige forstæder, støder op til Kristrup, således at landevejen Randers—Århus i store træk danner kommune- og sognegrænsen. I katolsk tid var Vorup et selvstændigt sogn med egen kirke, der dog ved kongebrev af 18. juli 1552 blev befalet nedbrudt ¹³¹). Vorup blev efter kirkens ødelæggelse henlagt under Sct. Mortens kirke i Randers, indtil der endelig i 1876 opførtes en kirke i sognet. Kirkegården fra den oprindelige kirke anvendtes dog helt til 1876 og kan stadig ses omgivet af sin kampestenmur, ingen gravsten er dog tilbage, kun et vildnis af græs og gamle træer findes bag det gamle dige.

Dronningborg, byens østlige forstad, hører i kirkelig henseende under Randers og kaldtes i ældre tid Randers Sct. Mortens østre landdistrikt. Her er undtagelsesvis ikke tale om nogen gammel landsby. Bebyggelsen er af ny dato. Der lå her i ældre tid to hovedgårde Bjellerup ladegård og Dronningborg. Disse var oprindeligt een ejendom og var ladegård for Dronningborg slot. Senere solgtes den til private, der delte den i de to ovenfor nævnte.

Indbyggerantal

Hastigt efter opnåelsen af sine købstadsrettigheder steg Randers frem mellem de betydeligste byer på den jydsk halvø. Dens folketal kan med tilnærmelse anslås med store mellemrum i tidsrummet fra o. 1300 og til 1672. Med tilnærmelse fordi opgivelserne på den tid ikke hidrører fra folketællinger, den første sådanne fandt her i Danmark først sted i 1769, men på beregninger foretaget på grundlag af kirkeskatter, kopskat, antal af våbenføre mænd o. s. v. Undertiden kan man dog heraf kun se størrelsen i sammenligning med andre jydsk byer.

Omkring købstadsprivilegiets stadfæstelse 1302 kan byens folkemængde efter opgivelse i kong Valdemars jordebog anslås til o. 2000, måske lidt for højt, men næppe helt galt ¹³²).

Husene til venstre er Nygades baghuse, der ligger på den gamle vold, og haverne fortæller med deres buede fordybning endnu om voldgraven.

Den næste beregning af byens indvånere hidrører fra 1569, hvor der ved gennemgang af skattebøgerne er fundet frem til et antal af o. 1900 fastboende plus tjenestefolk ¹³³).

Endnu i 1672 er byen kun på 2036 sjæle, og i 1769 ved den første folketælling er blot 2718 mennesker bosat i Randers, i forhold til vore dages vrimmel en uendelig lille flok, men dengang dog stor nok til at hævde byen som den tredie største i Jylland.

Hvordan kan det nu være, at en by i næsten 500 år bogstavelig talt ikke er vokset, kan det være rigtigt, og kan det forklares?

Ja, der er en forklaring, og den er fyldestgørende nok. En næsten ubrudt kæde af epidemier, sygdomme, krige, brande og andre ulykker hærgede Danmark og især Jylland i netop denne tidsperiode.

I 1349 kom middelalderens frygteligste prøvelse, pesten »den sorte død«, li-stende fra Asiens stepper og bredte sig langs de store handelsveje med utrolig

hast, så Europa i de følgende år lignede et slagtehus. I hele Danmark menes fra en trediedel til halvdelen af befolkningen at være blevet udryddet.

Overhovedet kommer man ved studiet af indbyggerantallet i vore købstæder fra denne periode til den slutning, at det har været stationært i over 400 år, hvad der også rimer godt nok med, at befolkningstallet i hele Danmark i midten af det 13. århundrede har haft mindst samme størrelse som midt i det 18. århundrede ¹³⁹).

Grevefejden og 7 års krigen under Frederik II satte også byen tilbage i udvikling. Fra disse år haves et sammenligningsgrundlag mellem de jyske byers størrelse fra en skatteliste ¹³²):

1535 betalte: Ribe 4000 daler sølv, Århus 3000, Randers 2000, Ebeltoft 100.
Tallet for Ålborg er ikke angivet.

1564 betalte: Ribe 8000, Ålborg 8000, Århus 6000, Viborg 4000, Randers 3000, Ebeltoft 300.

1570 betalte: Ribe 2000, Ålborg 3000, Århus 1600, Viborg 600, Randers 1200, Ebeltoft 150.

1627 betalte: Ribe 2080, Ålborg 4160, Århus 1664, Viborg 832, Randers 1456, Ebeltoft 372.

I en anden opgørelse ses, at i årene 1564—75 betalte de 7 største jyske købstæder følgende summer i ekstraskatter ¹³⁶):

Ålborg 27.500 daler, Ribe 23.800, Århus 19.900, Horsens 12.400, Randers 12.200, Kolding 10.400, Viborg 9300.

Også ved optællingen af våbenføre mænd kommer man til samme indbyrdes størrelsesforhold. Ved takseringen i 1600 havde de jyske købstæder af våbenføre mænd følgende:

Ålborg 512, Ribe 343, Århus 315, Kolding 254, Viborg 210, Randers 200, Horsens 185.

Til sammenligning havde København nævnte år 1515 våbenføre mænd af et indbyggerantal på 25.000 ¹³⁷).

Under besættelsen af Wallensteins tropper i årene 1627—29 og svenskernes ophold her i 1644—45 led byen også stor skade og er sikkert gået tilbage i indbyggerantal. Hele Jylland blev jo plyndret som af græshoppesværme, værst af vore brandenburgske forbundsfæller, og en by som Ålborg så sit indbyggerantal svinde ind med en trediedel fra 6000 til 4000 ¹³⁸).

Og så endelig i 1672 får vi et rigtigt tal at gå efter, idet der for dette år eksisterer en opgørelse over indbyggerantallet i de jyske købstæder optalt af hensyn til toldafgifternes beregning. Randers er nu den 4. største by i Jylland, idet den er gået forbi Ribe, medens Viborg stadig er større, selv om det kun varer kort endnu. De gamle stiftsbyer kan ikke være med i kapløbet mere, Ribe med sin strålende fortid fik sit knæk, da de store handelsveje forandredes fra øst—vest til nord—syd, og den ikke mere var stabelplads og gennemgangsled for det internationale handelssamkvem.

Viborg, Jyllands gejstlige centrum, gik efter reformationen tilbage med rivende hast, og initiativ og fremdrift går nu over til de østjyske handelsbyer, der i stadig kraftigere tempo presser sig frem. En førergruppe på fire byer danner sig snart, Ålborg, Århus, Randers og Horsens er de største, og de øger forspringet mere og mere.

I dette tidsrum fra 1672 til 1801 har handelsbyen Randers nogle af sine bedste år. Der er fred i landet, og en række dygtige og fremsynede mænd er medvirkende til at skabe gode kår for byen. I disse år vokser Randers langt stærkere end sine nabobyer og er i hele Jylland den by, der har den procentvis største tilvækst af befolkningen. Nedenstående tabel viser befolkningstilvæksten i en række jyske byer i tidsrummet fra 1672 til 1880 ¹⁸⁰).

	1672	1769	1801	1840	1860	1870	1880
Århus	3474	3597	4102	7087	11009	15025	24831
Ålborg	4181	4160	5579	7192	10069	11721	14152
<i>Randers</i>	2036	2718	4562	6633	9725	11354	13457
Horsens	1516	2584	2396	4933	8980	10501	12654
Viborg	2704	1990	2379	3343	4861	6222	7653
Ribe	1939	1827	1994	2475	3595	3684	3933
Kolding	1094	1396	1672	2611	3978	5400	7141

I tidsrummet 1672—1801 var den procentlige tilvækst i nævnte byer følgende:

Århus	18,0 pct.
Ålborg	33,4 pct.
<i>Randers</i>	124,0 pct.
Horsens	58,0 pct.
Viborg	÷ 12,0 pct.
Ribe	2,83 pct.
Kolding	52,8 pct.

Som det ses af tabellen, er det i dette tidsrum, at Randers for alvor bliver større, den vokser langt kraftigere end både Ålborg og Århus, men efter periodens ophør kommer der en stagnation, og ser vi på den procentlige tilvækst i tiden fra 1801—1880, får vi et helt andet billede.

Den procentlige tilvækst fra 1801—1880 i nævnte byer var følgende:

Århus	503,3 pct.
Ålborg	153,7 pct.
<i>Randers</i>	<i>194,9 pct.</i>
Horsens	428,1 pct.
Viborg	221,7 pct.
Ribe	97,2 pct.
Kolding	327,0 pct.

Nok er Randers vokset i dette tidsrum, men byerne Århus, Horsens, Kolding og Viborg er forholdsmæssigt vokset langt stærkere. Jernbanen begynder at gøre sin indflydelse stærkt gældende, og der skabes nu andre regler for en bys vækst og fremtidsbetingelser.

Det resultat, man kommer til ved at studere indbyggerantallet i Randers gennem tiderne, bliver da dette, at der her i byen har været tale om en sund og rolig vækst uden store udsving, katastrofal tilbagegang som hos andre jyske byer har der ikke været tale om, det har været den støtte, rolige fremgang.

Siden 1302 har Randers stedse været at finde mellem Jyllands fem største byer, og i de sidste 200 år endda mellem de tre største.

Knud Kjellerup Hansen.

Gadekilden.

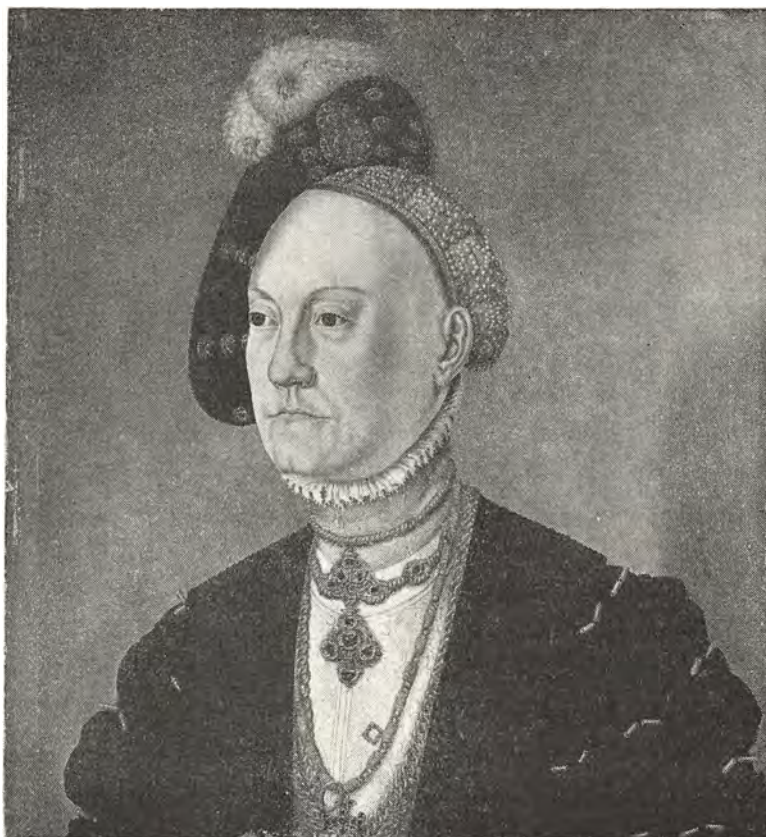
Dronningborg slot

AF KONTORCHEF POVL v. SPRECKELSEN

Det er, som om lyset til forskellige tider i byens historie falder stærkere saa over én bydel, saa over en anden. I ældre tid spiller kvarteret omkring Frue kloster med dets kirkegaard, tingstedet her og senere raadhuset en afgørende rolle. En vrimmel af dokumenter fra det 15. aarhundredes begyndelse kaster (efter Frue klostres tilbagegang) lyset over Helligaandsklostret og Sct. Mortens kirke. Men efter reformationen og Dronningborg slots opbygning af Graabrødreklostres rester falder lyset unægtelig over byens østlige del; kongeslottet, som majestæten af og til gæstede, og hvor hans lensmænd residerede, maatte blive det dominerende i bylivet.

Den 17. februar 1530 fik rigshofmester Mogens Gøye kgl. skødebrev paa Graabrødrekloster i Randers »med al sin Tilbehøring som er Kirke, Kirkegaard, Hus, Jord, Bygning, Gaardsrum og Haverum« ¹⁾. Og den 31. maj s. a. gør Matthis Langh, præst i Randers, vitterligt, at han af Mogens Gøye har faaet »en Kirke norden til dennes Gaard inden Østre Port, sønden til Gaden, at nyde og beholde sin Livstid« ²⁾. Vi er altsaa i den nordre del af karreen Brødregade (navn efter Graabrødrekloster), Slotsgade, Frederiksplads og Burschegade; den ret anelige kirke, der synes at være ombygget i 1467, laa mod Slotsgade, og mod øst (hvor Frederiksplads nu er) grænsede klostrets bygninger lige op til byens ældste vold og fæstningsmur.

Efter Mogens Gøyes død overtog kronen klostret, og nu begynder kongens byggeplaner med hensyn til denne ejendom, der i et brev fra 1547 benævnes »kgl. Majestæts Gaard udi Randers«, at kunne øjnes i de opbevarede dokumenter, der bærer vidnesbyrd om kongens store personlige interesse i byggeplanerne. Det indskræpes flere gange, at byggearbejdet skal udføres efter kongens bestemmelse, og at »man ikke maa tage nogen anden Undervisning«. 1548 faar Otto Krumpen til Mariager kloster ordre til at skaffe lensmand Frans Bilde »til kongens gaard i Randers« alt det kalk, han kan skaffe. Hans Stygge udnævnes s. a. til lensmand i Randers og faar samtidig brev paa Essenbæk kloster, Østrup gaard og Tordrup,

*Christian III's dronning,
Dorothea (1511-71), efter hvem
Dronningborg slot har navn.
(Gammel kopi
efter Jacob Binck, findes paa
Frederiksborg museum.)*

medens Frans Bilde faar Silkeborg. Og samme aar endelig faar abbeden paa Øm kloster og Jørgen Rud ordre til hver at brænde 10 tusind mursten til Randers, og Frans Bilde beordres til at levere tømmer og at brænde sten og føre dem til Ans, for at de derfra kan føres ad Gudenaå til Randers. Aaret efter bestiller kongen 300 murankre paa Aggershus og skriver til Hans Stygge, at bygningen paa Randershus skal tækkes med tagsten, og at han skal bruge hessisk glas og ikke spansk.

Saadan kan vi af dokumenterne — og andre kunde nævnes — følge byggeriet fra aar til aar. Ogsaa Tordrup gamle slot maa af sine mure levere byggematerialer til kongeslottet. 1550 lover kongen at sende pr. skib de af Hans Stygge ønskede materialer, bl. a. astrag (gulvfliser), og Hans Stygge beordredes til at oprydde aæen mellem Silkeborg og Randers, at indrette en laxegaard ved Randersbro og at bygge en stald til kongens heste. Slottets bygmester har muligvis været den mester Jacob, som nævnes 1548 i forbindelse med byggeriet paa Dronningborg, og som 1555 faar kongens gavebrev paa en gaard i Randers, der har tilhørt Esserbæk kloster³⁾.

Og 1551 — der arbejdes endnu paa det ved sommertid — staar slottet, Dronningborg slot, færdigt som et væsentligt paa de gamle klosterbygninger baseret firefløjet anlæg, hvor klosterkirken nu er slotskirke, idet den dog samtidig bliver ved at være bykirke. Det er i tidligere dansk navngivning sjældent, at gaardes og borges navne minder om kvinder, men her er altsaa en af undtagelserne, idet slottet faar navn efter dronningen, til hvis livgeding det hører i aarene 1559—71 ¹⁾).

22. november 1551 kom kongen og hoffet til Dronningborg og blev her vinteren over til 27. april 1552, og under dette ophold udstedtes »Den dronningborgske Recess«. Forud for besøget gik flere kongelige skrivelser, der beordrer imponerende indkøb af alle slags levnedsmidler til hoffets underhold.

Dronningborg slot blev sæde for lensmanden over Dronningborg len, der kom til at omfatte otte omliggende herreder, og hvortil 1552 lagdes Bjellerup ladegaard nord for byen med meget gods, som havde tilhørt Birgittinerklostret i Mariager.

Efter slotsbyggeriet tog kongen fat paa opførelse af slotsmøllen lige uden for Østerport ved den nordlige ende af den nuværende Frederiksplads. Naar Hans Stygge 18. juli 1552 faar ordre til at nedbryde Vorup kirke for at anvende materialerne, kan det endnu være til byggearbejder paa slottet. Men i breve fra november 1552 til abbeden af Øm kloster, Albret Gøye af Ore kloster og til Frans Bilde siges det udtrykkeligt, at kongen agter til foraaet at bygge en mølle i Randers. Og i brev af 27. maj 1553 faar Hans Stygge lov til at nedbryde Bjergby og Erslev kirker for at faa hugne sten til møllens fundament. Møllen har været færdig 1554—55. Man faar et overbevisende indtryk af, at møllen var kongens primære interesse, og at han egentlig kun var interesseret i udbedringen af byens befæstning for at faa vandkraften fra Nørreaa ledet gennem gravene til møllen. I et brev fra 1553 siges der saaledes om byens nye grav ved Vesterport, at den er »gjort til den nye mølle ved slottet«, og den kaldes flere steder »graven til kongens mølle«.

I 1556 var kongens bygmester, Cornelius von Altenau, i Randers, og i vinteren 1558 var kongen selv igen i Randers.

Det er at haabe, at møllen dog har voldt hs. majestæt nogen kongelig glæde — bryderier blev der nemlig nok af. Dokumenter fra 1557, 1558 og 1559 fortæller om den skade, som vandets opdæmning forvoldte ved oversvømmelse af jorder i Taanum, Stevnstrup og Helstrup, ja helt op til Skjern, skader, som kongen maatte give erstatning for. Ogsaa borgerne i Randers klager over skade paa deres enge. Og borgerne har desuden øjensynlig været saa uvillige til at anvende møllen, at kongen i 1573 skarpt maa befale, at efter »Philippi og Jacobi dag« skal de alene male paa slotsmøllen. Dertil kommer, at reparationer paa møllen og møllegraven maa

*Hans Stygge og bustrus ligsten
i Holbæk kirke, Rougsø herred.*

have kostet mange penge. Saaledes brød vandet ud 1587 ved en vandflod, og de tørløbne grave maatte opmudres. Hvor længe møllen var i drift er usikkert; 1609 siges det, at mølletræet er raaddent, og 1626, at møllen staar aldeles øde. I 1640'erne tales der om nedbrydning af den, 1652 siges det, at møllen er ødelagt, og 1656 faar Mogens Friis skødebrev paa møllehuset til nedbrydning.

1573 holdt Frederik II hus paa Dronningborg, 1581 foretoges der igen byggearbejde paa slottet. Bygmesteren hed Nikkel Caries. Af en retssag fra 1598 ser vi, at der fandtes et fængsel paa slottet, og at dette fangehul øjensynligt var mindre skrap end det i Nørreport, thi medens Peder Køens kone i 1598 sad i »Nørre-

baand«, blev manden formedelst sin svagelighed anbragt i slotsfængslet⁵⁾). Alt for hyggeligt har dette nu nok heller ikke været. I 1650 véd vi, at fangehullet var indrettet i en af bropillerne til vindebroen over bygraven.

Slottet ejede laxegaarde, og der hørte flere haver til det, dets humlehave nævnes et par steder. Udhusene, bl. a. smedien, laa sandsynligvis allerede fra slottets opstaaen dèr, hvor de senere vides at have ligget, nemlig paa arealet øst for Frederiksplads, hvor »Slotsgaarden« nu ligger. Om kirken siges der paa Frederik II's tid, at den var hvælvet og havde kobbærtækket taarn med spir.

1609 var Christian IV paa et kort besøg i Randers. Han boede paa slottet hos lensmanden, den bekendte Eske Brock, men han aflagde ogsaa besøg i byen, bl. a. i borgmester Niels Jacobsens hjem i Torvegade nr. 12⁶⁾). Eske Brock var baade en rig mand, en dygtig mand og en omhyggelig mand. Hans berømte dagbøger fortæller lidt om byen og slottet og mere om tidens sæder og skikke. Han plantede som bekendt et kors i dagbogen ud for de dage, hvor han havde drukket for meget, og dagbogsbladene fra kongebesøget i 1609 taler da for sig selv:

»Den 13. Februar kom kgl. Majestæt hid og var med Hs. Majestæt, Mogens Gjø, Niels Krag, Henrik Volff, Ernst Normandt, Kammerjunker Mogens Gyldenstjerne og Chrestoffer Greffue (kongens jægermester) samme Aften Gæst i min Stue. †

Den 14. var Hs. Majestæt ogsaa min Gæst. †††

Den 15. ogsaa min Gæst. †††

Den 16. drog Hs. Majestæt bort og til Skanderborg, og red jeg ud med Hs. Majestæt 1 Mil fra Byen. Samme Aften med Eske Bilde. †.«

Af lensregnskabet 1633—34 ses, at sagnhelten Svend Feldings klokke efter kongens befaling blev ført fra Skanderborg til Randers, hvor den blev ophængt i et særligt træstillads (som tømmermand Christen Andersen i Randers forarbejdede) paa Dronningborg slots kirkegaard⁷⁾). Taarnet har vel været saa medtaget, at man ikke turde belaste det med klokken.

De tre fjendtlige besættelser i 1628—29, 1643—45 og 1657—58 tærede stærkt paa slottet. Wallensteins lejetropper gjorde forarbejdet, og svenskerne fuldførte det.

*Der Schwed ist kumme,
hat alles mitg numme*

sang man i Tyskland, og det kunde med sandhed synges paa Dronningborg slot ogsaa. En række synsforretninger⁸⁾, ikke mindst en fra 28. november 1645 skildrer ødelæggelserne paa barsk prosa: »Det vestlige Hus er ganske øde og nedfalden« . . . »Kirken er helt brøstfældig og Hvælvingerne nedfalden« . . . »Det østre

*Eske Brock (1560-1625), lensmand paa Dronningborg
(efter maleri paa Frederiksborg museum).*

Hus findes paa de øverste Stuer og Værelser ganske øde og foruden Vinduer« o. s. v. Af inventar findes kun følgende: »Udi Fruerstuen en gammel paneleret Bagstol, en gammel Fyrreskive. Udi Lensmandens Sengekammer en gammel Kistebænk uden Laag, en Skive og en gammel Stol. Paa Dronningens Sal en Fyrreskive, en gammel Tresor (skab til opbevaring af service o. a.), hvorpaa Laasene med 3 Døre og 4 Skuffer er borte. Udi et Kammer ved Siden af Borgestuen en gammel Melbing, en gammel Grynbing«. Det kan man kalde raseret! Vestfløjen maatte da ogsaa nedrives 1647.

Men samtidig giver disse synsforretninger i forbindelse med Resens kort fra 1667 os et ret godt indtryk af slottet og dets indretning. Grundplanen viser stadig det firefløjede klosteranlæg, men af vestfløjen, der synes at have været et ret anseligt 19 fags, grundmuret hus, 4 loft højt, tidligere kaldet kongens cancellie, staar nu kun den inderste mur mod borggaarden (ses paa Resens tegning). Den medtagne slotskirke udgør stadig nordfløjen; paa Resens tegning har den fremstaaende, firkantet taarn, nu uden spir, og 3 stræbepiller; under kirken er der en hvælvet kælder. I østfløjen (ud mod Frederiksplads), »hvor lensmanden plejer at holde hus«, findes i sydenden en over- og neder-fruerstue og derunder to hvælvede kældre og desuden bryggers og køkken og i nordenden en stald; lofterne har i hvert fald en tid været anvendt til kornmagasin. Herfra fører en vindebro over voldgraven. Sydfløjen endelig er hovedfløjen, grundmuret og 3 loft høj; den rummer i vestenden kongens sal, der havde stukloft, og i øvrigt dronningens sal, fruerstuen, to borgstuer, slotsfogedens kammer og forskellige forraadskældre. De kongelige gemakker var 1590 blevet betrukket med rødt klæde ⁹⁾). Sydfløjen har ind mod borggaarden et mindre trappetaarn og paa ydersiden en mindre tilbygning ogsaa i 3 stokværk med skriverstue o. a. Bag denne hovedfløj har der efter Resens tegning været have. Af andre rum paa slottet nævnes i synsforretningerne bl. a. »fruens smykke-kammer«, drengenes, jomfruernes, pigernes, skyttens, portnerens, kokkens, kokkedrengens, badstuen, »laksehuset«, »røgekammeret« og staldkammeret. Paa kirkegaarden var anbragt 3 klokker i et træstativ.

En synsforretning af 10. marts 1662 er rimeligvis foretaget i anledning af slottets salg. 1661 blev nemlig slottet med Bjellerup ladegaard og øvrige gods for 69.237 rdl. udlagt med adelig frihed til Lukas von Spreckelsens enke og arvinger samt oberolder Joachim Beckmand i Hamborg ¹⁰⁾). Dennes part (Dronningborg ladegaard) skødede Benjamin Wiese, Bernh. Clausen og Joachim Wichmand m. fl. 1683 til Peter von Spreckelsen ¹¹⁾), der allerede havde erhvervet sædegaardsfrihed for Dronningborg ladegaard og rimeligvis boede paa Dronningborg siden 1662. Peter v. Spreckelsen, hvis forældre var senator i Hamborg Lucas v. Spreckel-

*Portoverligger fra Dronningborg slot med Peter v. Spreckelsens vaaben, den eneste rest, der er tilbage af slottet.
(Randers museum.)*

sen og Anna Reutzelin, var født 1644. Familien von Spreckelsen havde da allerede levet og virket i Hamborg i over 200 aar og havde tilført byen en række senatorer og borgmestre.

Peter von Spreckelsen, der 1682 blev adlet af Christian V, har — skal man tro de overleverede dokumenter — været en baade vellidt og gavmild mand. Om det første vidner et hyldningsdigt til ham forfattet af C. Bartholin i anledning af hans hjemkomst fra en rejse til Hamborg og hospitalspræst Laurits Nielsen Randrop's indledningsstrofer til ham i den berømte »Randers March« fra 1698. Om hans gavmildhed fortæller en række rige gaver til Sct. Mortens kirke (messinglysekronen nærmest indgangsdøren, messehagel, kalk, disk, oblatæske, 2 tavlepunge samt det smukke pulpitur under orglet), til Hald og Harritslev kirker og til Nørre-Borup kirke, i hvis sidekapel han ligger begravet¹²). Noget tyder dog paa, at han har været ret haardhændet mod sine undergivne.

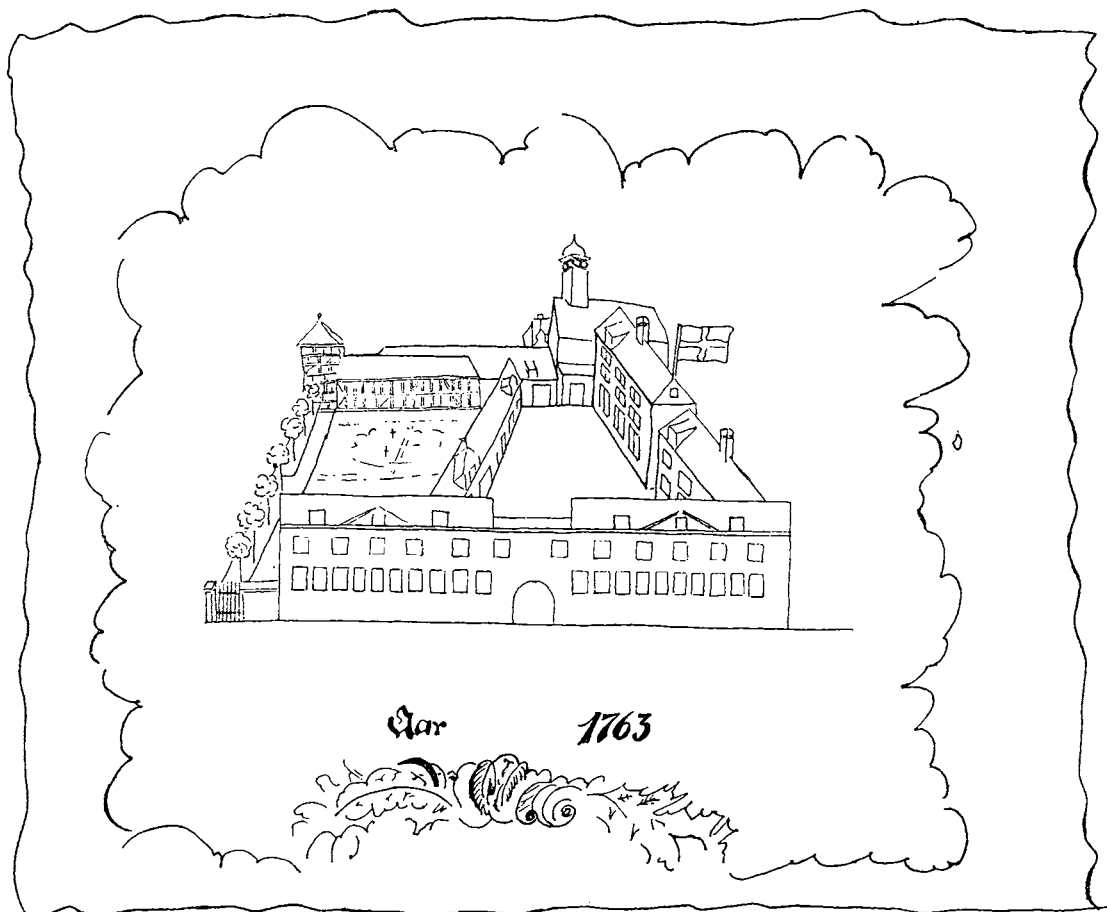
Derimod var hans husholderske paa Dronningborg Bodil Andersdatter Steens saavist ikke vellidt. I Thieles »Danmarks Folkesagn« berettes, hvordan hun kom til slottet som hønsepike, men ved sin skønhed og ærgerrighed blev husholderske dør og efterhaanden blev den bestemmende paa slottet. Da von Spreckelsen engang i slotsgaarden var ved at handle om nogle stude, kom Bodil Steens til og begyndte straks at føre ordet. Studeprangeren blev vred og slog hendes hovedsæt af, men von Spreckelsen sagde da blot til studeprangeren: »Jeg maa fire, og du maa ogsaa fire«.

Bodil Steens var formuende. 1695 købte hun afd. borgmester Michael Thygesens gaard i Torvegade, nuværende nr. 14, matr. nr. 344, hvori var en »meget prægtig og kostbar stue«, som kaldtes stenstuen, der havde 4 karme med 16 vin-

duer, og vinduesposterne var udhugne med billedværk i eg med de tolv apostle. 1700 skænkede hun til Sct. Mortens kirke den i søndre sideskib hængende mes-singlysekroner.

Der er ikke tvivl om, at hun var en rapmundet, herskesyg og hidsig kvinde, muligt ogsaa med hang til stærke drikke, men om hun var *saa* slet, som hendes efter-mæle gør hende til, er ikke nemt at udrede, i hvert fald blev der ikke ført bevis for, at hun var skyldig i en eneste af de forbrydelser, hun var anklaget for — muligt med undtagelse af majestætsfornærmelse ¹³). Det begyndte med, at hun i september 1698 i slotshaugen for en ganske meningsløs lille forseelse bankede inderste Anna Christensdatter af Romalt med en kæp, og da Anna døde i april 1699, blev Bodil Steens sigtet for at have forvoldt hendes død ved det voldelige overfald i haven. Hovedvidnet, Daniel Lauridsen, podemester, skulde være mødt i retten den 4. juli 1699, men fandtes samme dag liggende skudt i slotshaven med en »puffert« ved siden af sig. Ogsaa for dette mistænkelige dødsfald, der dog paa grund af podemesterens sindstilstand kunde være selvmord, blev Bodil Steens nu sigtet, men Viborg landsting frikendte hende for begge sigtelser. 1705 var det galt igen: Bodil Steens havde i hidsighed med et kosteskæft slaaet Kirsten Olufsdatter, der gjorde hoveriarbejde paa slottet, og som en maanedstid efter afgik ved døden. Nu blev de to gamle sager genoptaget, og Bodil fik husarrest i Randers. Men igen blev hun frikendt. Endelig i november 1705 blev hun beskyldt for at have kommet gift i en drik brændevin for at aflive sin uven, skytten Niels Pedersen paa Dronningborg. Skytten døde ikke af drikken, men siges, i de 25 aar, han levede derefter, at have haft mén deraf ¹⁴). Denne sag syntes at være endt uden dom, hvorimod de første sager nu gik til højesteret, og Bodil blev sat i arrest paa raadhuset, bevogtet nat og dag af 4 borgere. 1708 frifandt højesteret hende for sag nr. 2 (podemesteren). Men da hun saa i 1711 i drukkenskab havde begaaet majestætsfornærmelse, fik man endelig ram paa hende. Hun førtes antagelig i 1713 fængslet til Bornholm, hvor hun døde 1716. Det fortæller lidt om tidens syn paa enevældskongen, naar man hører, at majestætsfornærmelsen bestod i følgende to udtalelser: »Hvad vil Kongen føre Krig; gid han havde saa megen Forstand som han dør«, og saa pegede hun paa sin fuldmægtig. Og: »Det skal faa en god Skik med vores Krig; Kongen er nu selv General, og hvor gammel var han Prins; naar de kommer i Krigen, og det gaar an, saa vender de Ryggen til«.

For eftertiden stod Bodil Steens som den onde kvinde, der ikke kunde finde ro i sin grav, men ved nattetid kører gennem Randers gader, og det er ikke godt at møde hende. Fra gaardejer Andreas Bugge i Bjerregrav modtog Randers museum i 1895 et gammelt kistelaag, antagelig fra omkring 1700, hvori er opklæbet et

*Hjørnetegning paa viceborgmester S. Simonsens kort fra 1763, forestiller rimeligvis Dronningborg slot set fra syd.
(Randers museum.)*

træsnit («kistebrev») med skæmtsomme tegninger af von Spreckelsen og Bodil Steens, og saavel tegningerne som den ledsagende tekst harcellerer over den herskesyge og forfængelige husholderske.

1701 var Frederik IV gæst paa Dronningborg slot¹⁵). Da Peter von Spreckelsen døde barnløs i 1706, overgik Dronningborg til hans søstersøn Jobst von Overbeck i Hamborg, der dog allerede døde et par aar efter, efter sigende paa hjemvejen til Hamborg, da han havde været i Randers for at tage godset i besiddelse. Slottet og godset er dog vist blevet i familiens besiddelse til slutningen af 1720. Det tilfaldt derefter kongen, der lagde det til ryttergodset og 1721 anbefalede, at det skulde nedbrydes. Slotskirken var allerede nedlagt 1698 og menigheden henvist til Sct. Mortens kirke.

Rimeligvis har vi paa Randers museum en tegning af slottet fra denne sidste tid. Viceborgmester Søren Simonsen har nemlig i hjørnerne paa sit kort fra ca. 1760 tegnet dels en lille morsom skitse af Randers set fra det nuværende Nørrestræde, dels en tegning af et stort firelænget bygningskompleks. Dette sidste kan faktisk kun være Dronningborg slot, saadan som Søren Simonsen husker det fra sine yngre aar. Det kan ikke være noget andet bygningskompleks i Randers, og det ligner slottet set fra syd, saadan som vi kender det fra Resens tegning med hovedfløjen i forgrunden, kirken i baggrunden og østfløjen mod Frederiksplads med den gamle indkørsel over voldgraven.

Rimeligvis er det ogsaa trukket ud med slottets nedrivning. Stadfeldt skriver, at »tid efter anden« blev de gamle bygninger indrettet til beboelseshuse og andet brug, og paa prospektet over Randers fra 1753 ses endnu ret høje bygninger at rage op paa slottets plads. En del af materialet paa slottet er i øvrigt anvendt til de to nye fløje paa Clausholm.

Kongen havde i 1725 skødet grunden med paastaaende bygninger til købmand i Randers Peder Biering, og ved dennes død 1740 blev hele herligheden ved auktion solgt til justitsraad Folsach. I Hoffmans fundatser fra 1756 siges, at »slottet nu er i grunden nedbrudt«, og at der siden er bygget en del gaarde paa pladsen.

Hermed er slottets saga definitivt endt. Et par smukke døre fra slottet er muligt endt i Jens Wintmøllers pragtbygning, opført ca. 1790 paa Lille torv¹⁶⁾; en ligsten fra slotskirkegaarden med et par udhuggede vaaben og en prælatskikkelse fandtes endnu 1767 paa Laurentii kirkegaard¹⁷⁾; ved ombygning i Brødregade er fundet et par ligsten fra 1633 og 1639, ligesom der gentagne gange er fundet betydelige mængder af skeletter baade i Brødregade og i Slotsgade, i hvilken gade ogsaa rester af kirkegaardsmuren er fundet ud for købmand Zachos ejendom. Endelig er der ved ombygning i den nuværende »Slotsgaard« øst for Frederiksplads fundet en portoverligger med Peter von Spreckelsens vaaben og med aastallet 1690; bjælken er nu i Randers museum. Men dette er ogsaa alt, hvad der er levnet os af det engang saa monumentale slot.

Den nuværende »Slotsgaard« bærer som omtalt sit navn, fordi slottets udbygninger har ligget paa dens plads; over porten til Østergade fandtes endnu 1839 indskriften »Anno (C. 4) 1631«¹⁸⁾. I bindingsværksbygningen mod hjørnet af Frederiksplads og Stemannsgade, der stammer fra Frederik V's tid, har for øvrigt været en ret anselig rokokosal prydet med store malerier af de oldenborgske konger til og med Frederik V. Disse malerier hænger nu i trappeopgangen paa Randers museum. Den store have, der senere blev til Frederiksplads, bar fortsat navnet »Slotshaven«.

Godset, der hørte til Dronningborg slot, var efter slottets nedlæggelse blevet henlagt under rytterdistriktet, og Frederik IV lod ladegaarden (»Bjellerup ladegaard«) indrette til barakker for en del af det Jydske kavalleri. Rytterdistriktet nedlagdes 1765, og godset solgtes ved auktion. Der opstod herved 2 større gaarde, nemlig Bjellerup ladegaard, der købtes af købmand Jens Rudolphsen Bay d. æ., og den nuværende herregaard »Dronningborg«, der af etatsraad Ditlev Kirketerp opførtes paa den del af godset, som han købte. Bortset fra disse to gaarde splittedes godset i stumper og stykker.

Det er egentlig en sær tanke, at byens gamle, ansete Graabrødrekloster, hvis bygninger senere husede konger og dronninger, lensmænd og adelsdamer, saa tolt er udslettet af byens ansigt. Hvor munke syslede i deres stille klosterhave, hvor senere sirlige adelsfrøkener trippede i slotsparken, farer nu travle rutebiler med bud til og fra byen.

Povl v. Spreckelsen.

»Bjellerup ladegaard«.

Randers hospital

AF CAND. PHARM. KNUD KJELLERUP HANSEN

Selv om Randers hospital regner sin grundlæggelse fra året 1558, har det dog dybe rødder langt tilbage i den tidlige middelalder.

Omsorgen for syge og trængende mennesker var et af de mest fremtrædende og smukke træk i den alsidige virksomhed, som den katolske kirke i disse århundreder udøvede. Selv om senere tider ofte kunne se skæmmende pletter på romerkirkens blanke skjold, så vil den barmhjertighedsgerning, som fra klostres og milde stiftelsers side øvedes mod samfundets svage og nødstedte, aldrig blive glemmt. Sct. Jørgensgården i Randers, der nævnes allerede 1263, var jo, som navnet antyder, et hjemsted for de spedalske ¹⁾. Da alle Sct. Jørgensgårde i Danmark i 1542 efter kongelig befaling blev nedlagt, og det i 1485 oprettede Helligåndskloster, der havde taget sig af gamle, affældige og af andre sygdomme lidende mennesker, året i forvejen (1541) også var blevet ophævet, var det nødvendigt at skabe en anden institution til at træde i dettes sted. At der ikke var overflod på den slags stiftelser, kan ses af den kendsgerning, at et så omfattende landområde som Nørrejylland til langt ind i det 15. århundrede kun var forsynet med helligåndshuse i Ribe, Århus, Randers og Horsens ²⁾.

Ved fundats givet på Koldinghus den 10. december 1558 opretter kong Christian III da et almindeligt hospital i Randers. Ved denne fundats fik hospitalet overladt det jordegods, som tidligere havde tilhørt Helligåndsklostret og ved dettes ophævelse i 1541 var skænket til Århus hospital.

I fundatsen nævnes også, at »en vore och Kronnens Gaardt udi foreskreffan Randers liggendis, som kaldes Prouste Gaarden«, er skænket til hospitalet ³⁾.

Den her omtalte provstegård nævnes i talrige af de gamle skattebøger; den synes før reformationen at have tilhørt provsten i Århus domkapitel eller været residens for provsten i Ommersyssel.

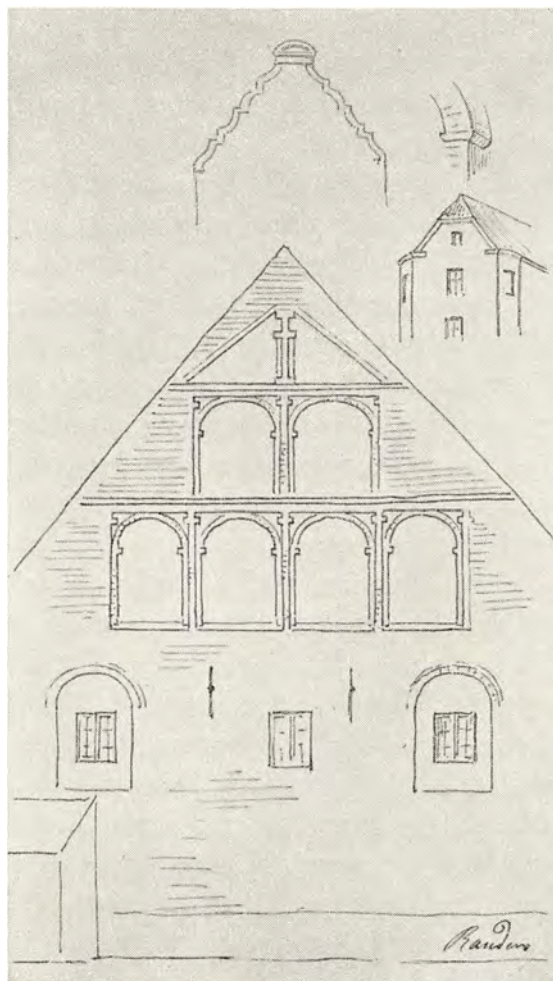
Foruden den i fundatsen omtalte provstegård omtales det flere steder, at hospitalet opførtes på det sted, »hvor Priorens Ladegaard laa«. Man har tidligere ment, at

dette var forskellig sprogbrug for den samme bygning, men det er dog et spørgsmål, om der ikke er tale om to forskellige ejendomme.

Priorens ladegård har ganske rigtigt ligget dør, hvor senere hospitalet opførtes, jævnfør sandemandsbrevet af 1504, medens provstegården efter senere undersøgelser ser ud til at have været beliggende tæt ved Sct. Mortens kirke. Skal man dømme efter de endnu bevarede middelalderlige, hvælvede kældre, stammende fra et stenhus bygget først i 1500 tallet, der befinder sig under ejendommen Kirkegade nr. 13, matr. nr. 394, der også står på gammel hospitalsjord, er der en sandsynlighed for, at man her står over for resterne af den gamle provstegård.

Til støtte for denne antagelse taler også, at der i et tingsvidne fra 1497 omtales to render, af hvilke den ene løber tæt vest for Sct. Mortens kirke og inden for befæstningen; den siges »at løbe fra Peder Skalus Gyde forbi den Gaard, som Prioren ved Helligaands- huset nu i Være haver, og saa ned udi Fjorden«. — Ved to domme af den 8. august 1562 kendes to salg af Helligåndsklostrets jord ugyldige, således at: 1) et stykke jord ved Vesterport vesten for Sct. Mortens kirke, den samme »øde Jord«, som nævnes i årene 1505 og i 1596, 1598 og 1599 ¹⁾, 2) en gård, kaldet Priorgården, liggende nord for Sct. Mortens kirke — begge igen tilhører Helligåndsklostret og dermed senere Randers hospital ²⁾).

Ved to andre samtidige domme tilkendes hospitalet dels nogle abildgårde, haver og jorde plus jordskyld, som Anders Bay skylder af sin fædrene gård, som han iboer, dels en abildhave og to enge, beliggende ved Vesterbro i Sct. Peders sogn

*Skitser
fra det gamle hospital
i arkitekt Dahlerups skitsebog 1863.
(Kunstakademiet.)*

mellem Bertell Smeds gård og Gioniels gård og ejendomme, samt en have beliggende næst vesten op til Reffsdall jord.

Den oven for omtalte Priorgård er formentlig identisk med det nuværende helligåndshus. Muligt har byen trods dommen beholdt huset og har da senere solgt det til adelige. (1616 ejedes det af Gert Bryske til Katholm.)

Der er således på en gang tale om en Provstegård, en Priorgård og en Priorens ladegård, og på det sted, hvor Priorens ladegård lå, byggedes da Randers hospital, på den samme plads, det har den dag i dag.

Ved den store reces af 30. oktober 1536 giver Christian III efter henstilling af de evangeliske præster en række grundlæggende bestemmelser for hospitalernes nyordning⁶⁾. Løftet i recessen om vedligeholdelse og udbedring af hospitalsvæsenet blev taget meget alvorligt af regeringen, og både fra Christian III's og siden fra Frederik II's tid kan der fremlægges et stort antal kongebreve som vidnesbyrd om den omsorg, man viste dette barmhjertighedsarbejde⁷⁾.

Ved sækulariseringen af kirkens og klostrenes besiddelser skabtes det økonomiske grundlag for hospitalets beståen. Foruden dette blev stiftelsens midler forøget ved bortgivelse af jordegods, tiender, fiskegårde og jordskyld. I den efterreformatoriske tid skete der efterhånden en ændring i synet på disse stiftelser, idet de lidt efter lidt gled over fra at være udprægede sygehuse og helbredelsesanstalter til nu mere at få karakteren af alderdomshjem. Foruden de ved stiftelsesbrevet skænkede værdier gav kong Frederik II med fundats givet på Dronningborg slot den 22. april 1573 hospitalet konge korntiende af 48 sogne⁸⁾ med tilsammen matriculeret tiende hartkorn 920 tdr. 4 skp.

At Frederik II har været hospitalet en god mand, ses tydeligt, når det nævnes, at han allerede samme år den 2. juni 1573 tillagde hospitalet fri lyngslet og tørvegravning til fornødenhed på Asferg og Kåtrup landsbyers ejendomme. Denne rettighed varede dog ikke længe, da kongen senere solgte godset uden at båndlægge hospitalets derværende rettigheder⁹⁾.

Ved ny bevilling, dateret Dronningborg den 2. juli 1573, giver Frederik II hospitalet ret til toldfri maling på Dronningborg slotsmølle — og i samme brev fik hospitalet tilbudt fri olden til 100 svin i Silkeborgs skove¹⁰⁾.

Den samme konge har ligeledes i et gavebrev, dateret Hald slot den 3. juli 1573, lagt Bierager sogns kongetiende i Hads herred til hospitalsforstanderens løn. Som det ses af ovenstående, var hospitalet nu ret velstående, men i løbet af 1600 tallet, da Danmark blev hjem søgt af de ødelæggende krige, led hospitalet og dets gods ligesom hele Danmark store tab. Uddrag af de gamle hospitalsregnskaber viser, hvilken dårlig forfatning det hele befandt sig i; der nævnes således følgende:

»Aar 1656 et Antal af 101 Lemmer, hvis Underholdning blev beregnet til 2 Mk. 3 Sk. ugentlig for hver.

Aar 1658 var der 99 Lemmer, og for hver Person af disse blev fra den 27. September 1657 ugentlig beregnet 1 Mk. 12 Sk. og fra den 4. Oktober ikkun 1 Mk. 5 Sk.

Aar 1659 bestod Antallet af 91 Personer, som fra den 5. September 1658 bleve bispisede med Øl og Brød, beregnet til 17½ Sk. for hver om Ugen.

Aar 1660 vare der 83 Personer, som nydede den samme Forplejning.

Aar 1661 var Antallet 76 Personer, der fik samme Kost, dog med den Forandring og Tillæg fra den 11. Februar samme Aar: Hver Søndag Ærter, hver Onsdag Grød og Sild og hver Løverdags Grød, Sild og Koller. Dette Tillæg blev ugentlig beregnet til 6 Sk. for hver Person.

Fra Michaelis 1683 til 1693 var Lemmernes Antal fra 65 til 69 à 2 Mk. ugl.«

»I mange af disse Aar var Hospitalet i stærk Underbalance, saa at Udgiften langt oversteg Indtægten, som ej heller var at undre over, da Bøndergodset, hvoraf Hospitalet skulle hæve Tiender og Landgilde, var saa yderlig forfaldet og deels øde, at Hospitalet ofte ingen Afgift og Landgilde kunde faae, men dets Kasse maatte endog selv udrede de deraf gaaende kongelige Skatter og Paabude. Herover forløbe endeel Aar, i hvilke Lemmernes Antal var langt mindre, end det efter Kong Frederichs II Fundats burde være, indtil henimod Aar 1700, da det igien var voxet til 100 Personer.«¹¹⁾

I 1804, da Stadfeldts Randersbeskrivelse udkommer, er hospitalets indtægter følgende: 1) Kongekorntiender af de 49 sogne, som findes opregnede i kong Frederik II's fundats. 2) Kongens anpart af kvægtiender i 22 sogne samt en trediedel deraf i yderligere 10 sogne. 3) Provstekorn af 60 kirker. 4) Plovhavren af Houlberg herred. 5) Engleje og jordskyldsafgifter såvel i som uden for Randers. 6) En i tidens løb samlet og ved renter forøget kapital, der i året 1802 udgjorde en sum af 53.000 rigsdaler¹²⁾.

Det samlede antal personer både i og uden for hospitalet boende, der i nævnte år modtog understøttelse fra hospitalet, var 347, af hvilke nogle fik hel og andre halv portion¹³⁾.

I 1808 under spaniernes ophold her i Randers var hospitalets bygninger nær blevet beslaglagt af disse for at benyttes som felthospital. Amtmanden over Randers amt, kammerherre Peter Severin Fønss, der selv måtte vige pladsen i sin smukke embedsbolig i ejendommen Middelgade 2 for at give plads for den spanske general i Nørrejylland, generalmajor i rytteriregimentet Algarbe, don Juan Kindelan, tilskrev stiftsøvrigheden i Århus, om det, såfremt omstændighederne

skulle gøre det fornødent, kunne indrømmes, at hospitalets bygninger blev overladt vore allierede hjælpetropper. Anmodningen blev videresendt til hospitalsforstander Willadsen, og videre ses der ikke at være sket i sagen ¹⁴⁾).

Foruden at huse de almindelige lemmer var der også i hospitalet opholdssted for de sindssyge, der var anbragt i den såkaldte dårekiste. Ved en forordning fra 1709 var det blevet pålagt hospitalet at optage de sindssyge i Randers, Århus og Skanderborg amter samt de sindssyge, der fandtes i Århus og Horsens hospitaler. Disses antal vekslede i årenes løb; i 1829 ses det, at der var otte personer i dårekisten, i 1832 var der tolv ¹⁵⁾. I 1866 overførtes alle disse stakkels mennesker til de nye sindssygehospitaler i Århus og Viborg, og denne afdeling af hospitalet forsvandt. Endnu i dag kan der påvises rester af disse celler i hospitalets bygninger ¹⁶⁾).

Den 5. oktober 1868 fik hospitalet en ny fundats, hvori det hedder, at hospitalet er bestemt til: »Understøttelse dels i og udenfor Hospitalet for værdige og Trængende, som efter den bedre Livsstilling, hvori de forhen have levet, vilde blive lidende frem-for andre, hvorimod sadanne Personer, der efter deres Stilling snarere igen søgte et Levested til Forsørgelse af det almindelige Fattigvæsen, ikkun undtagelsesvis bør optages i Stiftelsen; og at der gives Ophold og Underhold i Hospitalet for 100 faste Lemmer, deraf skal en Trediedel være Mænd, to Trediedele Kvinder«.

For at blive optaget på hospitalet fordres der desuden, at de søgende er hjemmehørende i en kommune i Nørrejylland. De får husly, varme, lys og vask, brændsel til madlavning, sygeforplejning, lægehjælp og lægemidler. Der tilstås hver 1 rdl. 64 sk. (nu 3 kr.) om ugen. Hver beboer har sit værelse, ægtepar to; de har adgang til fire køkkener. De, som optages, skal så vidt muligt selv medbringe sengeklæder, klæder og bohave. Alt, hvad en hospitalsbeboer efterlader sig, tilfalder hospitalet, som bekoster begravelsen ¹⁷⁾).

I løbet af 1800 tallet var hospitalet begyndt at sælge ud af sit bøndergods for at få indtægterne flyttet fra kornleverancer til rede penge.

Omkring år 1900 kom tiendeafløsningen, og den blev en katastrofe for hospitalet. Den blev gennemført på den måde, at tiendernes værdi kapitaliseredes efter gennemsnittet af kapitelstaksterne for årene 1891—1900. Afløsningssummen udbetales i 4 pct. tiendebankobligationer til pari kurs. Afløsningen var i virkeligheden en gave til tiendeyderne, idet det tiår, der blev lagt til grund for afløsningen, havde de laveste kapitelstakster, der overhovedet fandtes i noget sammenhængende tiår i de sidste 100 år. Hospitalet led herved et tab på 993.000 kr. Der kom nu nogle vanskelige år, hvor der måtte foretages indskrænkninger, således måtte beboerne nu søge aldersrente ¹⁸⁾. Under krigen 1914—18 måtte der bruges af for-

muen, men fra omkring 1930 gik det atter fremad, indtil den anden verdenskrig 1939—45 og de voldsomme rentetab, der fulgte i forbindelse hermed, tvang ledelsen til besparelser og nedskæringer for at holde legatmidlerne intakte.

Hospitalet regnes for en af de rigeste stiftelser i landet, det styres af en direktion, bestående af amtmanden over Århus stift og biskoppen over Århus stift. Under denne direktion er en inspektion, bestående af politimesteren, sognepræsten for Sct. Mortens sogn og borgmesteren, oprettet 1829. Ved kongelig konfirmation af 15. maj 1949 ændredes efter ansøgning herom navnet fra Randers hospital til Randers kloster.

Bygningernes historie.

Frederik II opførte Randers hospital på det sted, hvor Priorens ladegård før havde ligget.

Ved et sandemandstog af 1504, der gik fra hærstrædet gennem Nørreport i den yderste grøft til den vestre ende og »saa sønder ad øster ud med Priorens Ladegaard«, så langt sønder ad, »som alle Kalgaardene recker indtil Engen«, gøres der rede for ejendoms- og beliggenhedsforholdene på en sådan måde, at der ikke kan herske tvivl om, at hospitalet er opført på nævnte sted ¹⁹).

Nogen beskrivelse af hospitalsbygningerne fra de første ca. 100 år, de har eksisteret, kendes ikke, men i Randers tingbog fra 1673 er der efter begæring af hospitalsforstander Anders Mogensen Grave optaget syn over de daværende bygninger den 5. februar samme år. Det hedder i synet blandt andet ²⁰): »Selve Hospitalet bestaar af to sammenbyggede Fløje, en i Vest—Øst og en i Nord—Syd. Øst for Hospitalet og tæt op til dette laa Forstanderens Bolig, medens Præstens laa vest for og i Flugt med det vestre (Vest—Øst-gaaende) Hus imellem dette og Hvide mølle. Det vestre Hus er til Bolig for Lemmer og det østre ligeledes. Begge Huse er grundmurede. Der er to Kældertrapper«.

Synet giver i det hele et trøstesløst billede af bygningernes dårlige tilstand: Murene hælder, vinduerne trænger til fornyelse, taget og gavlene er meget brøstfældige og mange bjælker, trapper og hvælvinger er forrådnede. Ved at studere Reesens omtrent samtidige korttegnning over Randers kan man gøre sig et lidet begreb om hospitalets udseende. Selv om kortet på mange punkter er unøjagtigt, ser det dog ud, som om der er gjort et virkeligt forsøg på at få de større bygninger i byen til at være virkeligheden så nær som muligt; dette gælder således slottet og Sct. Mortens kirke, og også ved hospitalet passer tegningen nogenlunde med synsforretningen. Det ses endvidere, at hovedbygningen har været forsynet med to tak-

kede gavle, hvoraf den mod øst vendende vel er den, man kender fra senere gengivelser.

Ved en optælling ni år efter nævnes følgende bygninger fra vest mod øst ²¹⁾:

- 1) Hvid Mølle (som tilhører de Roeder).
- 2) En Vaaning næst uden for Hospitalit, ligger paa Hospitalits Grund og Hospitalits Præst nu iboer.
- 3) En Vaaning nu tilhører Hospitalits Forstander iboer med incorporeret Hauge.
- 4) En øde Plads hvorpaa tilforn haver standen tvende Boer og tilhører Hospitalit og er indtegnet til Forstanderens Vaaning.
- 5) En Gaard tilhørende Anders Christensen Raadmand.
- 6) En Gaard paa Hjørnet tilhører Borgmester Niels Mogensens Enke Karen Madsdatter.

Ved takseringen nævnte år (1682) ansattes hospitalet således: »Hospitalit udi sig self med tilliggende Gaardsrom, Ladehuus och incorporerede Hauge, som de fattige bruger til Kaal. Taxten 500, Grunden 62½ «.

1756 hedder det i et værk: »Hospitalet bestaar af 47 Fag Grundmuur, Kirken medregnet, Inscriptioner findes ingen, der foruden har Præsten 20 og Forstanderen 19 Fag Muur og Bindingsverk, som alt er i god Stand« ²²⁾.

Heller ikke i Randersbeskrivelsen, der udkom i 1804, får man meget at vide, her læses følgende: »Hospitalets Hovedbygning bestaaer af tvende grundmurede Fløie. I Vinkelen af Bygningen, som vender mod Nord og Øst, er Indgangen til Kirken, hvilken deels ved indlukkede Stole og deels ved Pilarer og Døre er skildt fra begge Fløiene, hvor Lemmerne opholde sig. Videre haver Hospitalet til den tredie Fløi en Bindingsværks Bygning, som bruges til Vaskerhuus og til at forvare Brændsel udi, med mere. Forstanderen haver frie Beboelse i en Bygning, som ligger østen for Hospitalet« ²³⁾.

En gennemgang af brandtaksationsprotokollerne giver kun en summarisk opremsning af bygninger, men noget kan dog udledes deraf. 1761 skrives der således: »Den nordre Fløj stander i øster og vester, bestaar af Grundmur paa begge Sider 104 Alen lang, 20 Alen vid og 6½ Alen høj, delt i 27 Fag. Den østre Fløj strækker sig i Synder og Nord er 94 Alen lang og paa begge Sider 20 Alen vid og 6½ Alen høj, delt i 20 Fag. Alt i ny og god Stand«. Præstens residens: »16 Fag Bindingsværk 1 Loft højt til Gaden i god Stand«. Forstanderens bolig: »Bygningen langs med Gaden 11 Fag Bindingsværk 2 Loft høj i god Stand«. Hertil kom diverse sidehuse, udhuse og bagbygninger.

1781 består hospitalets bygninger af: 1) Det nordre fløjhus grundmur 27 fag,

*Hospitalet
inden ombygningen 1866.*

et loft høj. 2) Det søndre fløjhus med udbygningen indbefattet 21 fag et loft høj bindingsværk og teglhængt. Præsteboligen, bygningen til gaden 16 fag et loft høj. Forstanderens bolig, en bygning til gaden 11 fag to lofter.

1810 kaldes de hidtidige nordre og søndre fløjhuse vinkelbygningen i nord og syd, men ellers er alt uforandret.

1824 den 9. december bliver der afholdt syn over hospitalet, hvorved en del mangler og nødvendige reparationer bliver opregnet²⁴⁾.

I 1866 skete så den store ombygning af hospitalet, de gamle bygninger blev med undtagelse af forstanderboligen, bindingsværksbygningen, Kirkegade 17, matr. nr. 397, samt et ca. 1835—40 opført to etagers grundmuret hus mod haven alle nedbrudte. Herved forsvandt den smukke, svungne gavl på hovedbygningen, der ses på ældre billeder af hospitalet. 18. maj påbegyndtes arbejdet og som det hedder: »Nedrivningen af Murene omkring de forrige Daaregaarde og i de tidligere Daareceller sker snarest muligt«²⁵⁾.

Den 2. november 1867 holdtes der rejsegilde på den nye hospitalsbygning. Pastor Dines Pontoppidan holdt ved alterpladsen i det til kapel bestemte lokale en tale og nedlagde en kapsel i altermuren, hvilken han derpå tilmurede. På kapse- len stod navnene på justitsministeren, direktionens medlemmer, inspektørerne, hospitalspræst og forstander i årene 1866—67²⁶). Bygningen, der opførtes, var teg- net af professor Walther og bestod af tre fløje i røde mursten væsentlig i en etage. I hovedfløjen fandtes kirken med bjælkeloft og pulpiturer langs sidemurene. Det er disse bygninger, vi kender i dag. Hele ombygningen kostede i alt 74.773 rigs- daler. I årene 1899—1900 udvidedes hospitalet atter. De gamle bygninger hø- rende til Hvide mølle nedreves, og på grunden opførtes en administrationsbyg- ning af røde sten i to etager efter arkitekt H. F. Estrups tegning. Forstanderboli- gen, der som omtalt hidtil havde været i bindingsværksejendommen i Kirkegade, flyttedes nu til den nye fløj, og den gamle ejendom udlejedes til forretningsbrug. Bygningen, der er opført ca. 1620, er fredet i klasse b²⁷).

Over hovedindgangen til de gamle nu nedrevne hospitalsbygninger fandtes det danske våben og Christian III's navne-ciffer.

Hospitalets kirkegård.

Den lille kirkegård hørende til hospitalet, har altid haft sin nuværende belig- genhed; på alle ældre kort over Randers findes den angivet liggende et lille stykke vest for hospitalsbygningerne. Som følge af sin lidenhed og de mange begravelser, der i århundredernes løb har skullet skaffes plads til, findes der nu slet ingen gamle grave mere. De eneste spor af tidligere jordfæstede er tre gamle gravstene. Den ene, en stor smuk sandsten, nedfældet i en græsklædt skråning, fortæller, at her lig- ger regimentskirurg ved Jydske dragonregiment Just Christian Holm (1776— 1838) og hustru begravet. En opretstående høj sten minder om den unge student Peter Høegh-Guldberg. Den sidste er en stor mindesten over den kendte oberst Ludvig v. Brock og hustru.

Der er i tidernes løb gjort forskellige fund af gamle bygningsrester på kirkegår- den. I 1833 fandtes der ved udgravning i en dybde fra 3—6 alen flere lag af svære kampesten, der lå i kvadrat; mellem kampestensindfatningen var indlagt et gulv af sorte fliser. En samtidig lokalhistoriker mente, at disse murrester skulle hid- røre fra den gamle kongsgård i Randers, hvis placering det aldrig er lykkedes at fastslå²⁸).

En anden hypotese går ud på, at det skulle være rester af det forlængst for- svundne Sct. Jørgens kapel, om hvis beliggenhed der jo også altid har hersket usikkerhed. Til støtte for denne teori taler overleveringen om, at kapellet skulle

Fotografi fra Hvidemølle.

Porten fører ud til nuværende Jernbanegade og over porten ses den nuværende politistation i Vestergade.

have ligget vest for hospitalet og Hvide mølle, endvidere at en hospitalet tilhørende grund, der i gamle dokumenter og jordskyldsbreve altid kaldes »Capel Hauge«, var beliggende, hvor nu ejendommene matr. nr. 421 og 422 a i Vestergade befinder sig. Senere undersøgelser sandsynliggør dog, at Sct. Jørgens kapel ikke har ligget her, men i kvarteret ved Søren Møllersgade. Helt op til vor tid har man ved gravkastning fundet, at der har ligget en bygning — ca. 45 meter — på den sydlige del af kirkegården i retning øst—vest. Også lidt længere mod nord fandt man i efteråret 1949 murrester²⁰). Hvad disse fund hidrører fra, bliver formentlig aldrig opklaret.

Hvidemølle.

Efter at slotsmøllen i årene 1632—42 synes at være ødelagt, gives der ved kongeligt brev af 26. juni 1642 bevilling til at opføre en ny vandmølle på en grund tilhørende Randers hospital og beliggende tæt vesten for dette.

På kongens brev til lensmanden på Dronningborg slot angående denne sag svarer lensmanden følgende på et pergamentsbrev af 16. februar 1643, som stadig

befinder sig i hospitalets eje: »Jeg Otte Marsvin til Dybeck Kongelig Majestæts Befalingsmand paa Dronningborg Slot, kendes og hermed vitterliggør: At eftersom Kongelig Majestæts min allernaadigste Herre naadigst har bevilget Mogens Nielsøn, Raadmand her udi Randers, at maa lade opbygge en ny Mølle her ved Randers Hospital, saa har jeg paa højbemeldte Hans Majestæts gode Behag og de Fattige her i Hospitalet deres Vegne forundt og bevilget fornævnte Mogens Nielsøn saa meget af Hospitalets Jord, som samme Mølle kan staa paa, med 3 Alen Jord paa den østre Side af Møllen og 3 Alen paa den søndre Ende«.

Møllebygningerne, der opførtes, kom til at stå i stedet for: »Halvniende Binding af tvende gammel Huse som stander paa Fald«.

Paa Reesens kort ses Hvidemølle aftegnet som en ret anselig bygning med sit store skovlhjul liggende i mølleåen. Den angives 1682 at være ejet af »de Roeder«, 1697 ejes møllen af Peder Møller og efter ham sønnen Rasmus Pedersen Møller. I en Randers beskrivelse fra 1802 omtales Hvidemølle således: »Istedet for nedlagte Slotsmølle er ventelig Hvidemølle oprettet; den drives ved det samme Vand, hvorved hiin tilforn gik, endskjønt dets gang er nu forandret; da istedet for at det tilforn var indledet i Fæstningsgravene omkring Byen, er nu tæt ved Byen, hvor Møllen staaer, afledet ned til Aaen. Paa den udhugne Steen over Mølleløren læses, at Aar 1643 haver Raadmand Mogens Nielsen og Hustru Merregret Povelsdatter med Kongelig Majestæts Tilladelse ladet den paa Eierens Bekostning bygge: Navnet Hvid har den altsaa ikke af ham: som ingensteds læses at have havt eller brugt dette Tilnavn, men ventelig af en senere Eier, saasom Borgmester Michel Thyggesen Hviid« ³⁰).

Møllen var opført af røde mursten, medens selve møllehuset var sort ³¹). Som følge af slotsmøllens forsvinden havde Hvidemølle stadig god søgning og blev også fra tid til anden udbedret og forstærket. 1859 blev Hvidemølle solgt til justitsråd Poulsen. Møllens sidste ejer var møller Andreas Therschildsen, der 1861 udlejede bygninger og grund til det engelske firma Peto, Brassy og Bett, som her indrettede værksteder, hvor materialet til baneanlægget og stationsbygningen forfærdigedes. Det var disse værksteder, der senere blev til fabrikken »Scandia«, som lå her, til den 1896 flyttedes til Udbyhøjvej. Grunden tilfaldt atter hospitalet, og ved udvidelsen i 1898 nedreves de sidste rester af de gamle møllebygninger. Deres tilstand var så miserable, at der i avisen skrives følgende: »Efter Tegningerne at dømme vil der blive opført en rigtig kjøn Bygning i Stedet for den gamle, faldefærdige Rønne« ³²).

Vandet, som drev møllen, var jo som omtalt det samme, som tidligere havde drevet slotsmøllen, og var flydt ind i byens voldgrave. Mølleåen løb, hvor den nu

værende Jernbanegade er anlagt, således at ejendommene på Vestergades sydside havde deres haver gående lige ned til åen. Anlæggelsen af jernbanen nødvendigjorde åens opfyldning (1862—63), og der er nu intet spor tilbage af den gamle Hvidemølle.

Knud Kjellerup Hansen.

Helligåndsklostrets segl.

Træk af bylivet og byens historie fra reformationen til 1864

AF KONTORCHEF POVL v. SPRECKELSEN

For Randers, der blev til som et færdselscentrum ved hærvejenes møde med Gudena, blev hærstræderne ved at være ryggraden i byplanen. I tilknytning til dem opstod efterhaanden gadenettet, der lagde sig lige saa fast som hærstræderne, og som lige til vor tid har holdt sig væsentlig uforandret. Naar vi vil vide noget om byens liv gennem tiderne og de større begivenheder, som har tildraget sig her, er det derfor naturligt at spørge gaderne til raads.

Gaderne fortæller allerførst en smule *gennem selve de ting, fra hedengangne tider, der er fundet i eller ved dem.*

Ved udgravningen til Raadhusteatret er fundet et jernsværd fra 1100—1200, og ved Sønderbro et jernsværd fra ca. 1300. Ved Svaneapoteket er fundet et signet af bly, rimeligvis fra ca. 1370 med et vaabenskjold bærende forkroppen af en galt og med omskriften »S' Knut Jonessviz«. I Schousgade og flere andre steder er fremdraget jernspor, i Torvegade og i Staldgaardsgade jernøkser, i Torvegade en jernklinge til en hirschfänger og i Vestergade ud for administrationsbygningen et stort tveægget slagsværd med korsfæste, alt fra middelalderen. Udgravningerne til »Hotel Randers« og navnlig til »Kinopalæet« i Middelgade gav en ret righoldig samling middelalderlige og senmiddelalderlige redskaber, brugsgenstande og keramik, blandt andet en lille krukke af rhinsk stentøj fra dronning Margrethes tid. Ved helligaandshuset er fundet et morsomt gammelt pilgrimstegn, ved Østergrave en meget smuk gulfingerring med fremstilling af Kristus paa korset mellem Johannes og Maria, og ved Staldgaardsgade en lignende ring med Kristus paa korset. Ved »Blokhaven« paa Mariagervej er fundet en rhinsk gylden fra ca. 1400, i Tøjhuskvarteret en sølv mønt fra Wismar fra 1554 og paa hjørnet af Brødregade og Burschesgade et samlet fund paa 170 mønter fra Christian IV's tid.

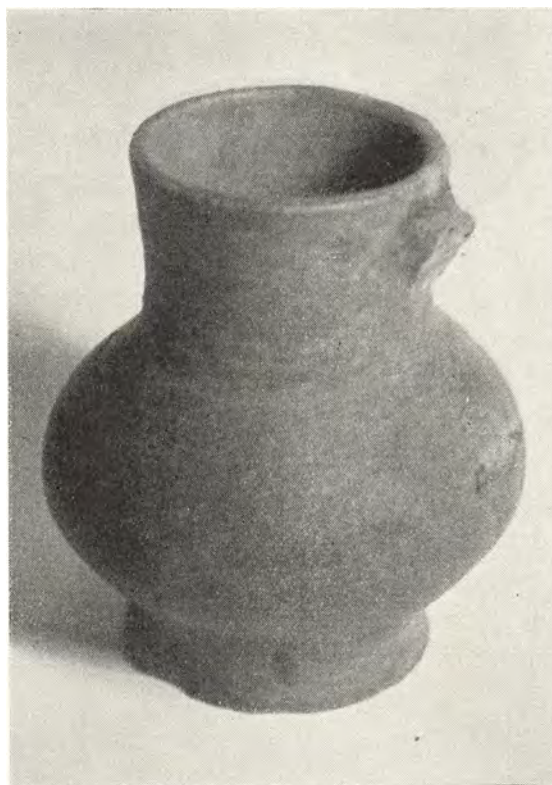
Allerede dette — og flere fund kunde nævnes — giver i et kort, farverigt glimt

et kalejdoskopisk gadebillede: riddere, adelsmænd, pilgrimme, prælater, handelsmænd og haandværkere.

Dernæst fortæller gadenavnene selv slet ikke saa lidt. Jeg fatter mig i korthed, idet andre afsnit gennemgaar gadenavnene udførligt.

Selve navnet »Hærstræde« er jo desværre forsvundet — tænk om vi havde det festlige »Kongens Hærstræde« (1464) i vore gadenavne endnu! Men Adelgade og Middelgade (Mykelgade = Storegade) fortæller stadig om hovedvejene. En række gadenavne minder om byens befæstning, og andre om de gamle kirker og klostre og Slotsgade om Dronningborg slot. Trangstræde (floden trave), Dytmærskén (Ditmarsken) og den forsvundne Peberslippe fortæller om byens gamle handelsforbindelser. Og endelig er de forsvundne gadenavne »Tyvegyde« (nu Vinkelstræde), »Helvedesgyde« (nu Helenestræde) og »Ramsherred« (nu Store kirkestræde), i hvilke gader løse fugle, skøger og skælme holdt til, og Skiddenstræderne (nu Provstegyde og Skinderstræde) med til i store træk at fortælle lidt om det gamle bybillede og byliv.

De gamle gader kunde — om man kunde faa dem til det — fortælle adskilligt mere: Om jævne, daglige borgerfodtrin, om kluntede trav af kreaturer, svin og omstrejfende hunde, om fornøjelig rumlen af fredelige kareter, om festlige masetramp af heste og folk, naar der var kongebesøg i staden, om gadesnavset og de sjældne, heltedige forsøg paa at faa det væk — ja, men ogsaa om haarde, brutale tramp af fjendtlige hærstyrker, om rappe fodtrin af borgere, der rædselsslagne flygter for ildebrande, om langsomme trin af ligtog og ligvognes dumpe raslen under de lammende epidemier, om ilsomme, skræmte fjed under natlige optøjer, overfald og ugerningsfærd — hele byens liv og historie kunde de levende-gøre.

*Krukke af rhinsk stentøj, ca. 1400 (ca. 5,5 cm høj).
Fra Kino-Palæets grund, matr. nr. 264a. (Randers museum.)*

Tiden til ca. 1800

I Christoffer af Bayerns privilegium til byen af 1441 hedder det, at »ingen maa ride eller gaa Nat og Dag i Randers med spændt Armbrøst«. Om byens egne borgere overholdt dette, véd jeg ikke, men fjendtlige tropper gjorde det saa vist ikke — der har været mange spændte armbrøster, ladte geværer og pistoler i Randers.

Altid laa *krigen* og lurede. Erik Pontoppidan fortæller, at i 1510 »udgjorde Randers til Krigen mod Hansestæderne 60 gode, væraftige Karle, regnende en Borgmester og en Raadmand i samme Tal, vel færdige med Harnisk og Værge og de fleste Bøsser, de kunde afsted komme, desligeste Kost og Spisning fra Midfaste til Mikkelsdag«. I en fortegnelse fra Christian II's tid over, hvad købstæderne skulde stille af heste til krigen i Sverige, staar Randers noteret for 24 ¹⁾, og af Frederik II's ca. 20 breve til Randers i aarene 1563—69 paabyder ikke mindre end 6 udskrivning af krigskarle og baadsmænd m. v. til svenskekrigen.

»Randers Restancebog« fra 1615 fortæller, at byen havde følgende arsenal opbevaret paa raadhuset: 7 stk. harnisk, 3 hellebarder, 41 bøshagger i stokke og uden stok samt 80 skaalpund krudt. Og saa havde byen sin bymur og voldene og gravene.

Og det var ikke altid, byens forsvar blev løbet over ende. Som berettet andet steds i dette værk klarede man Skipper Clements truende angreb i 1534 efter adelshærens nederlag ved Svenstrup. Johan Rantzaus berømmelige togt, der i løbet af et par uger knuste oprøret, foretoges over vestligere egne og berørte ikke Randers.

I de følgende ca. 100 aar hører vi ikke trampen af fjendtlige hæere i Randers gader eller vaabengny uden for voldene, det er fredeligere, ofte festlig støj, der naar vore øren. 1537 holdt Christian III herredag i byen, og de følgende aar, mens voldgravene blev uddybet og fyldt med vand fra Nørreaa, var kongen her flere gange, ligesom han efter Dronningborg slots fuldførelse oftere opholdt sig dér. Hellig trefoldigheds søndag 1573 holdt Frederik II en almindelig herredag i Randers, 12. juni 1584 drog samme konge i stort optog fra Randers til Viborg for at lade sin ældste søn hylde dér, og i februar 1609 var Christian IV paa besøg i Randers.

Det var vanskeligt og bekosteligt at holde de dybe voldgrave nord om byen opudrede, og i denne fredelige periode forfaldt da ogsaa befæstningsværkerne lidt efter lidt igen. Og da fjenden i 1627 nærmede sig Randers, er der ikke tale om modstand.

Det var under 30 aars krigen, og det var *Wallensteins tyske lejehær*, der ryk-

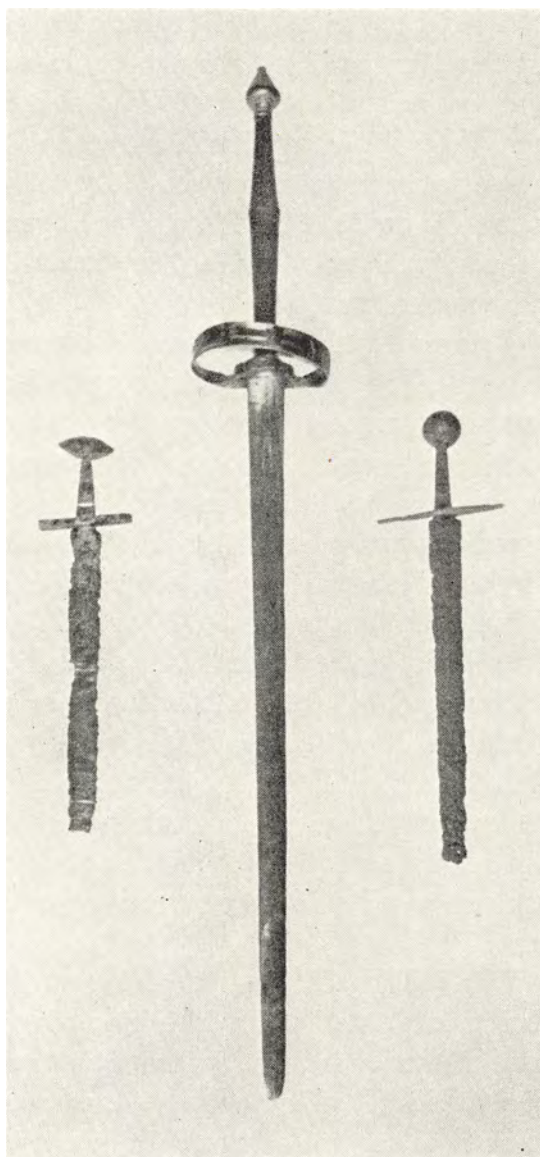

kede frem. Men forud gik formentlig, ligesom i Viborg, Aarhus og andre byer, et kortvarigt, men ubehageligt besøg af Christian IV's egne soldater, der under deres tilbagetog plyndrede skaanselsløst²⁾).

Men de tyske lejesvende var værre. I slutningen af 1628 stod der fra Flensborg til Skagen 20—30.000 af dem, og ifølge en bevaret beretning fordredes der i underhold af ca. 24.000 mand i 5 maaneder ca. 2 mill. rigsdaler. Besættelsen varede til 1629, og ogsaa Randers-borgerne maa have følt trykket saa meget mere som Wallenstein selv skal have boet her en tid. Da fjenden endelig drog væk, var der overalt ødelagte slotte og kirker og hærgede byer.

Dette affødte i første række et stærkt had til tyskerne, men samtidig vendte borgerskabets og almuens harme sig mod adelen, der ikke var optraadt særlig heroisk og havde sørget for at salvere sig selv ved flugt. Dette gav sig bl. a. udslag i, at jydsk købstadrepræsentanter i oktober 1629 samledes i Ry og her i en resolution krævede nogle aars skattefrihed og oprettelse af en folkevæbning samt rettede en stærk kritik mod den privilegerede adelsstand³⁾).

Saa fulgte 1643—45 den ulykkelige krig med Sverige. 12. december 1643 rykkede den svenske general Torstensson over Holstens grænse. Rædslerne fra Wallensteins besættelse var i frisk minde og Jyllands befolkning derfor slaet med panik. Og paa ny hører vi fjendtlig trampen paa Randers gamle gader. Byen

Fra venstre:
jernsværd fra 11-1200 fra Raadhus-Teatrets grund,
det saakaldte »Skipper Clements sværd«, fra ca. 1530,
jernsværd fra ca. 1300, fundet ved Sønderbro.
(Randers museum.)

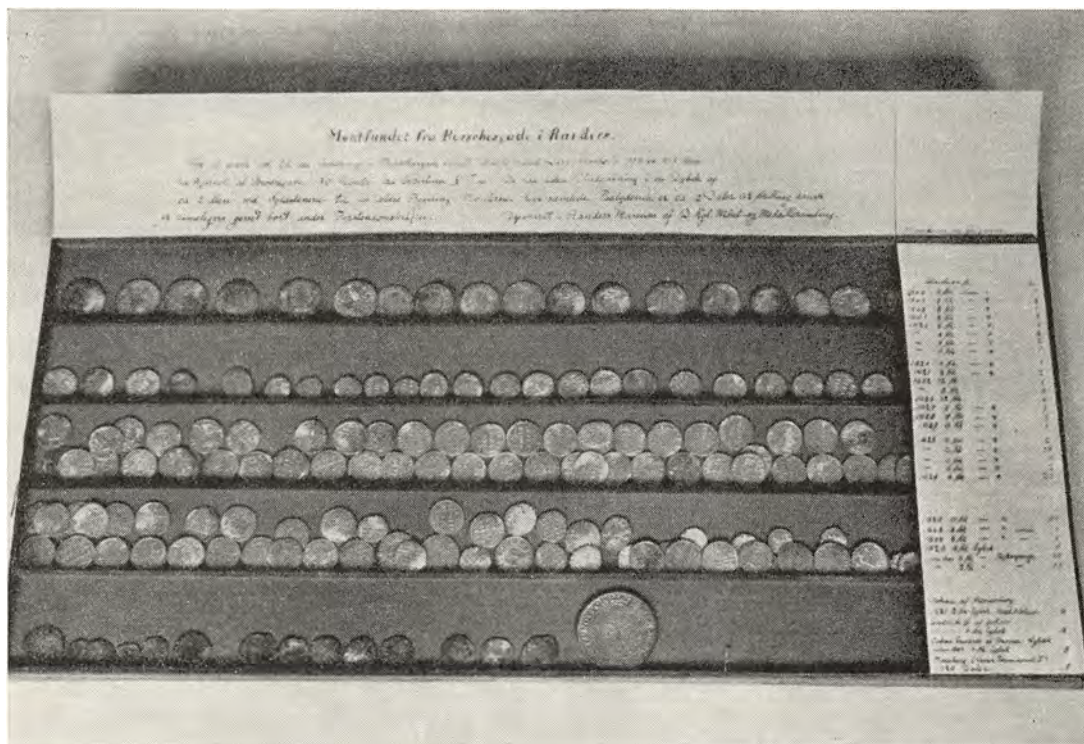
blev besat i april 1644, 2 regimenter laa her i 3 maaneder, og svenskerne udskrev en brandskat paa 24.000 rigsdaler, der ved de af officererne forlangte »ducører« og andet voksede til over 26.000 rigsdaler. Saa mange penge kunde de forarmede borgere ikke skaffe, og Randers-borgeren Thomas Povlsen (der senere blev borgmester) maatte da ved en veksel fra Hamborg tilvejebringe et laan paa 4.000 rigsdaler. Da nogle af borgerne efter krigen prøvede paa at snyde sig fra deres andel i denne forpligtelse, fik Povlsen dem ved en kommissionsdom af 6. oktober 1647 tilpligtet at betale.

I november besatte den svenske general Helmuth Wrangel Flintebjerg, hvor han anlagde et batteri; han opslog sit hovedkvarter i byen, udbedrede de forfaldne fæstningsværker ved at opmudre voldgravene og nedrive de fleste huse og stalde ved Vester- og Nørreport og ved anlæg af en skanse syd for byen, rimeligvis den skanse, som paa Resens kort findes dér, hvor nu Skansemøllen ligger. Byen og borgerne led meget under besættelsen. Skaden opgøres senere til over 30.000 rdl., som »til Fjenderne paa adskillige Tider i rede Penge er blevet contribueret« — foruden de førnævnte 24.000 rdl. Og hertil kommer den alvorlige skade paa bygninger, besætninger, haver og skove ¹⁾. Den sørgelige fred i Brömsebro den 13. august 1645 maa trods alt have været følt som en lindrende befrielse i Randers.

1657—58 *ny krig med Sverige*, — ny uhygge, nye hærtramp paa vej mod Randers. Den 22 juli 1657 overskred Karl Gustav Holstens grænse og den 30. september udfærdigedes der instruks for den svenske generalmajor Hans Bötticher om at okkupere Jylland, nedslaa alle bevæbnede bønderskarer og snaphaner og assistere overkommandoen ved store udskrivninger af penge og naturalieydelser ²⁾.

Chr. Villads Christensen har i en artikel i Historisk Tidsskrift paavist ³⁾, hvordan man gennem de jyske kirkebøger kan spore svenskernes fremrykning i Jylland. I Aarslev syd for Randers begravedes saaledes den 2. oktober en mand, »som blev ihjelskudt af Rytterne« — dog er han nok først død efter nogle dages forløb af sit skudskaar, for rytternes tog gennem Randers-egnen har antagelig fundet sted omkring midten af september. I kirkebogen for Blendstrup nord for Hobro findes vidnesbyrd om rytternes tilstedeværelse dér i september maaned.

Randers blev i begyndelsen besat af svenske strejfkorps, der som sædvanlig udskrev brandskat og rekvirerede naturalier. I sommeren og efteraaret 1658 (efter Roskilde-freden) har der formentlig igen været kortvarige svenske besættelser af byen. Efter oplysninger fra rigsarkivet i Stockholm synes der i alt at være betalt mindst 8.400 rdl. i rede penge til fjenden. Flere ansete borgere førtes som gidsler til Aarhus, indtil alt var skaffet til veje ⁴⁾.

170 mønter fra Christian IV's tid, fundet paa hjørnet af Brødregade og Børschesgade. (Randers museum.)

Svenskerne forsvandt, da vi fik »hjælp« af vore allierede, brandenburgerne, øst-rigerne og polakkerne, der den 22. september rykkede over Holstens grænse — og kirkebøgerne for 1659 bekræfter, at vore »venner«s huseren i Jylland var endnu værre end svenskernes. I Aarslev meldes, at en mand fra byen, som døde i 1659, maatte føres helt til Hornslet for at blive begravet »formedelst polakker-nes haardhed«. Rimeligvis slap Randers dog for polakkerne, men brandenbur-gerne var her, lige til de allierede hære i november 1659 gik over til Fyn.

Der er i hele landet gjort godt og vel 60 fund af sølvsager og -mønter, der af befolkningen i disse krigsaar er gemt bort for fjenden, deraf er en halv snes opgra-vede i bøndergaarde eller købstadshuse⁶⁾. Ogsaa i Randers er et saadant fund gjort, nemlig de tidligere nævnte 170 mønter fra Christian IV's tid, der laa sammen ind til husvæggen paa hjørnet af Brødregade og Børschesgade.

At landet var dybt forarmet efter de 3 forfærdelige krigshjemsøgelse, siger sig selv. Og til hærgende fjender og plyndrende venner kom yderligere i 1659 pesten — for at fuldstændiggøre billedet af armod og ulykke.

Allerede 1629 efter Wallenstein-besættelsen hedder det i en supplication for-

fattet i Viborg, at »Jylland er ganske blottet og udskattet«, og i en anden supplication siges det, at de kejserlige tropper »haver paa alting gjort Landet bart« ⁹⁾). Hvordan stod det saa ikke til i Randers og andre steder efter alle 3 krigshjemsøgelser? I et tingsvidne fra 1683 fra Randers raadstuearkiv ¹⁰⁾ bliver kirker, skoler og øvrige offentlige bygninger gennemgaaet, og det er i sandhed et ynkværdigt skue, en kæde af brøstfældighed fra ende til anden. Der mangler overalt mængder af tagsten og ruder, kalk og bjælker, mange steder ogsaa vægge og delvis gavle. Skorstenene er væk eller staar for fald, trapper er sønderslaaet, en enkelt bygning er saa ødelagt, at den ikke findes værd at registrere. Byens porte er ved at falde sammen, brønde og pumper er ødelagt, ja om det saa er byens kag, saa er den »øde uden noget lidet deraf, som staar paa Raf«. I stort som i smaat griner armod og ødelæggelse ud af dette gamle dokument.

1691 indgiver magistrat og borgerskab en udførlig supplication om hjælp i anledning af byens slette tilstand. Det synes ikke uden grund, naar Lauritz Randrop i »Randers March« fra 1698 skriver, at »Byen har snart tilbage kun et Sceleton, en Been-Rad udaf sig self«.

Saadan var billedet over hele landet, hvor ofte en trediedel af bygningerne i købstæderne var afbrændt eller nedbrudt.

Pesten var her i 1659 — ja, og den havde været her flere gange før. Saaledes graserede den 1602 i Randers og tog mange menneskeliv. I en fundation fra 1610 skænker sognepræst til Graabrødre kirke mag. Jacob Jensen 100 rigsdaler til en søndags-tolv-prædiken, for at »Børnelærdommen for Ungdommen kan ordentlig og enfoldig tracteres«, idet han nemlig under pesten i 1602 havde erfaret, hvor mange »Brøst og Feil«, der var i børnelærdommen ¹¹⁾).

Epidemier var jo i det hele taget i de tider hyppige og frygtede gæster. I aarene 1550—1599 hjemsøgte nordens 13 betydelige epidemier, af hvilke flere graserede et par aar. 1709, 1723, 1731 og 1748 var der smaa kopper i Randers, der tog henholdsvis 52, 67, 90 og 91 børn. I 1779 døde 130 børn i Randers, og i tyveaaret fra 1781 til 1800 døde i byen i alt 1.200 børn under 12 aar — et uhyggeligt tal, naar man betænker, at byen kun havde 2300 indbyggere ¹²⁾).

Aarsagerne til alt dette er ligetil: manglende sans for — eller om man vil, en væsentlig anden opfattelse af — personlig og offentlig hygiejne. Man vaskede vel klæderne, men ikke kroppen. Endnu 1782 kan det siges, at »det er renligt hver Morgen med hvidt Linned at tørre Smudset af Ansigtet, men det kan ikke anbefales at vaske sit Ansigt med Vand, thi det gør Ansigtet modtageligt for Kulden

om Vinteren«¹³). Da dronning Christina af Sverige besøgte Frankrig, beskrev man dér hendes hænder som »ukendelige af snavs«. Og der er intet, der tyder paa, at de smaa borgerdøtre i Randers har været renere.

Randers havde vel tidligere — som andre byer — haft en badstue; i et gavebrev fra 1484 nævnes saaledes »Badstue-engen« beliggende østen op til byens grave. Men de offentlige badstuer var alle steder nedlagt omkring 1520 af frygt for udbredelse af »den franske syge«.

Nej, der var snavset i datidens Randers-hjem, og der lugtede alt andet end godt. Daarlige ovne og utætte skorstene grisede til, lysene osede — ingen ansaa smuds for usundt. For at bevare hyggen inden døre gjaldt det om at undgaa vand og træk. Utøjet levede højt, nødtørftshusene var i sandhed højst nødtørftige, gaderne flød med skidt, brøndene var utætte, og drikkevandet fik ofte tilsætning fra uheldige steder. — Det maatte blive et eldorado for alskens epidemiske sygdomme.

Der er noget rørende ved, at man betegnede nødtørftshuset i gaarden som »hemmeligheden«, for gennem sin duft paakaldte det ellers opmærksomhed nok. Da grunden til Rosengade 3 i sommeren 1947 blev udgravet, fandt museums-konsulent Bæksted fra nationalmuseet og denne artikels forfatter under den lige nedrevne bygnings grund en underlig grubeformet fordybning fyldt med jord og affald, bl. a. fiskeben, potteskaar og rudeglas omgivet af vaadt, plastisk ler, og det hele foroven dækket med et lag læsket kalk paa ca. 4 centimeter. Mens vi sad dernede i udgravningen og funderede paa, hvad dette kunde være, lød det pludselig ned til os fra en yngre interesseret »publikum«: »Det er vel et lokum«. Den lille irttesættelse, der svævede os paa læben, udeblev, for det slog os: jamen, han har jo ret! Før det hus, som nu var blevet nedrevet, i sin tid blev bygget, havde det været aldeles nødvendigt at lukke den gamle »hemmelighed« med en forsvarlig klat kalk.

I Randers skattebøger fra 1586 finder vi, at kæmneren havde betalt for udkørsel af 26 — seks og tyve — læs møg fra gadekilden — og det var endda byens fineste brønd, hvis udmærkede vand Randers burøl skyldte sit renommé. Og 1598 kørttes der 13 læs møg fra torvet.

I en forpligtelse af 1522 for helligaandsklostret til at udlægge en ny gade, forpligtede klostret sig tillige til ikke at bygge priveter i samme gade eller nogen anden vederstyggelig »Goodher«, ligesom heller ikke borgere, hvis gaarde støder op til gaden, maa bygge priveter dér. Det synes altsaa ellers at være almindeligt at have priveterne ud til gaden. Ligeledes var det almindeligt at vælte alt snavs og affald af uden for Nørreport, i regnskyl kunde man saa hilse paa det hele igen nede i gaderne. Svin, der gik løse i gaderne, og de mange omstrejfende hunde har

ikke gjort sagen bedre. Man prøve paa at tænke sig, hvordan de gader, der fik det særlige navn »Skiddenstræde« hæftet paa sig, maa have set ud!

Øvrigheden prøvede — forgæves — paa at gribe ind. I Randers videbrev fra 1609 bestemmes saaledes, at fejeskarn, aadsler og affald ikke maa henlægges paa gaden »at gøre Mødding med«. Og hvis nogen benytter sig af regnskyl til at feje eller skovle flydende uhumskheder fra sin egen over paa naboens gade eller i hans rendesten, skal han pantes og sættes i taarnet. Det samme overgaar den, der lader skarnet blive liggende i bunke paa gaden »at rode i for Børn og Hunde og udbrudte Svin«. Og den, af hvis hysken (»hemmelighed«) der kommer urenlighed og stank og ikke vil raade bod derpaa, faar »hemmeligheden« afbrudt og straffes med lovens forfølgning.

Til hele dette tragiske billede af tidernes manglende sans for hygiejne og de deraf følgende epidemier kan føjes endnu en lille dosis: »Lægevidenskaben« havde ingen hjælp at bringe, den havde gode raad nok, men — ja, lad os tage blot et eksempel blandt mange. Christen Thorkildsen Morsing, medicinsk professor ved Københavns universitet, giver i sin bog om pesten 1546 følgende raad:

»Man tager en Hane eller Høne, helst en sort, plukker alle fjerene bort ved Halsen, anbringer den nøgne Gumpe paa Saaret (Pestbylden) og klemmer af og til Næbbet sammen med Haanden, saa den ikke kan aande ad den Vej, men bagfra. Naar Hanen bliver holdt saaledes i en halv eller hel Time, trækker den Giften til sig og dør. Derefter skal man anbringe en anden Hane paa samme Maade og blive ved dermed til man har brugt 24, hvis der behøves saa mange, og alle de første dør. Og hvis nogle af dem dør, er det et godt Tegn, men hvis de ikke dør, er der Fare paa Færde.«

Dette var den højeste medicinske universitetslærdom!

Livet var usikkert — i Randers som i andre byer. Havde man lykkeligt overlevet fjendtlige hæres skaanselsløse brutalitet og epidemiers ubarmhjertige hærgen, laa endnu en tredie fare stadig paa lur efter liv og gods: de store *ildebrande*, der ofte fik et katastrofalt omfang.

Flere gange i Randers bys tidligste historie hører vi om, at hele byen er brændt. Og der er ingen nævneværdig bedring at spore i det tidsrum, vi her beskæftiger os med. I aarene 1540—1600 gik 36 nordiske købstæder helt eller delvis op i luer og nogle af dem endda flere gange ¹⁾. 1526 eller 1527 brændte en del af Randers. 1530 lagdes byen i aske med undtagelse af kirker, klostre og en enkelt grundmuret bygning (branden blev af munkene tilskrevet det begyndende frafald i Randers

fra katolicismen). Skaden var saa omfattende, at lensmand Erik Banner af Frederik I fik udvirket et seksaarigt afslag i byskatten ¹⁵).

I de følgende 150 aar maatte der ofte kongelig skattefritagelse til for at hjælpe borgere i Randers, hvis ejendomme var brændt. Der var ingen brandforsikring at falde tilbage paa, og brand betød derfor praktisk talt økonomisk ruin. 3. december 1639 brændte 12 ejendomme paa Storegade, og ejerne fik skattefritagelse i 3—4 aar ¹⁶), og i 1658, 1662 og 1664 kan vi se, at der paa ny har været større brande, uden at de dog kan lokaliseres bestemt. 1671 brændte mange huse og gaarde, og spiret paa Sct. Clemens kirke gik med i løbet ¹⁷).

Der skulde saa lidt til, før katastrofen var der — en lille utæthed ved arnen, en lille uforsigtighed med lys og gløder, lidt uforstand, naar man »laante ild« hos naboen. I den af straatækte træ- og bindingsværkshuse tæt sammenbyggede by med de smalle gader og gyder var ilden næsten ikke til at standse, til og med da ogsaa brolægningen var af træ; og noget effektivt brandslukningsmateriel savnedes ganske.

Intet under, at raabet »ildebrand« og stormklokkens klemten — ikke mindst ved nattetid — har lagt uhyggestemning over byen. Alle kom paa benene for at være parat og ogsaa for at hjælpe. I Randers kæmnerregnskaber støder vi flere gange paa belønninger (i øl eller penge), som er udbetalt til folk, der ydede bistand under ildebrand, saaledes i 1593, da 90 personer, hvoriblandt enkelte kvinder, for »Bistand udi Ildebranden« har faaet udbetalt i alt over 44 mark. Og det er ganske naturligt, at mordbrand var en af de forbrydelser, der straffedes haardst. Vi har fra Randers en interessant retssag fra 1557, der tilfulde bekræfter dette:

Det var en blæsende vinterdag ved fastelavnstid, at Jørgen Baadsmands pige paa sin husbonds høløft fandt 3 hyldepiber indstukket i høet. I hver af piberne sad en lunte, som havde været antændt, men som var gaaet ud, før ilden havde naaet at antænde straaet. Det var oplagt, at her forelaa et overlagt forsøg paa mordbrand, der kunde have truet hele byen, idet vinden fra Jørgen Baadsmands hus bar ind over byen. Gerningsmanden *maatte* findes, og øvrigheden greb øjeblikkelig ind, og den viste sig at have en en god portion detektivisk sans. Det lykkedes nemlig samme dag uden for Anders Franches hus i Dytmærskens at finde den hyldemarv, som var trykket ud af de hyldepiber, der havde været anvendt som lunter, og barken, som var snittet af piberne, og desuden passede Anders Franches sko nøje til de fodspor i sneen, der førte til gerningsstedet. Anders blev sat fast og gik til bekendelse: Han og hans kone havde virkelig haft til hensigt at brænde hele byen af, og vindens retning var taget nøje i betragtning. Og han tilføjede, at da han om natten efter sin udaad kom hjem til konen, og hun ikke kunde

se hverken ild eller røg, skældte hun ham ud for hans uduelighed. Forbrydelsen var uhyggelig, men straffen saa sandt ikke mindre: De skulde først slæbes om i byen og i hver gade nappes med gloende tænger, og derefter skulde de føres uden for byen, og her skulde han lænkes med jernlænker til en stolpe og »med Røg og Ild smøges ihjel«, og hun skulde derefter brændes paa det samme baal.

Ja, de straatage! Det var vel deri hovedfaren laa, og her satte øvrigheden da ogsaa ind. Men at den greb ind ogsaa paa andre omraader, fortæller bl. a. bestemmelsen i Randers videbrev fra 1609, der vil blive udførligt omtalt under et andet afsnit.

Skønt Randers vistnok er den første danske by, i hvilken en sprøjte forekommer — i kæmnerregnskabet for 1571 findes en udgift paa 4 skilling »for en Wandspude at ferde« og i regnskabet for 1586 en udgift for »en Wandspude at lodde«¹⁸⁾ — har byens brandmateriel næppe været straalende (og det skal en sprøjte jo ellers helst være i mere end een forstand!). I en inventarliste fra 1615 er man oppe paa to sprøjter og 14 læderspande.

Men man faar ligesom ikke rigtig tiltro til det altsammen, naar man i tingsvidnet fra 1683 faar besked om den tilstand, hvori synsmændene fandt brandmateriellet: I raadhuset var der 56 gamle læderspande, de fleste ødelagte og ubrugelige, og paa den søndre ende af raadhuset hang to gamle brandstiger og to gamle hager, hvis træværk var raaddent.

Alligevel fik man i løbet af det 17. aarhundrede has paa storbrandene og dermed paa en af middelalderens uhyggeligste fjender.

Men selv i de aar i Randers bys liv, der var »normale«, uden krigsbesøg, epidemier og brandkatastrofer, *kunde tilværelsen være usikker nok endda*. 1587—88 forefaldt i Randers 7 drab, 32 saarmaalssager og 7 henrettelser¹⁹⁾. I 6 af drabssagerne og en del af voldssagerne spillede det meget stærke (og vel derfor meget berømte) Randers-øl en væsentlig rolle.

Det var ikke blot slagsmaal mellem fylderister eller bysvendenes natlige kampe med gadebasser — gaderne kunde fortælle om mangan en saadan natlig batalje. Nej, det var ofte meningsløse overfald paa skikkelige folk, som f. eks. den mand, der den 12. november 1599 kørte fra Randers efter mørkets frembrud, og som blev stukket med et spyd af en ukendt person²⁰⁾.

Og at det var farligt for kvinder at gaa ud i byen ved nattetid, fortæller en retssag fra 1587. Det var Gregers Skippers kone, der var blevet slaaget i stenbroen natten mellem den 10. og 11. december. Hun mødte i Randers byting og lod 4

danemænd syne sig. De fandt ud af følgende: hendes højre laar over det tykke var blaaslagen, skindkjortelen udrevet fra foden og opad, halskluden skiden som sølet af gaden, og hendes hoved beklagede hun sig hart udi, da hun var slagen og traadt under fødder. Og nu kommer det artigste ved historien: det var selveste Peder Skolemester, eller den han var i følge med, der havde behandlet hende saa uhøvisk ²¹⁾).

Natten var mørk og knugende i den gamle by, og vi ser da ogsaa, at det i praksis synes at være anset for en skærpene omstændighed, at en forbrydelse var begaaet ved nattetid. Hele den offentlige belysning indskrænkede sig til en lygte udenfor raadhus, og 1570 finder vi, at der tillige var en lygte uden for døren i Guds Legems Lav i Randers. Men de ensomme lygter gjorde vel blot mørket end mere knugende. Vi forstaar paa hele denne baggrund lidt af den befrielse, hvormed de gamle vægtervers hilste morgens komme:

*Det ringer nu af Vagt,
for Natten god
fald Gud til Fod,
tag Tiden vel iagt.*

Og vi forstaar betydningen af den forsigtighedsforanstaltning, som Randers videbrev af 1609 indskærper, at borgere, der gaar til raadhuset til forsamling eller til drik, ikke maa bære vaaben.

At Randers havde baade en tyvegyde og en tyvholm, antyder, at det ikke blot var voldsmænd, der færdedes ulovligt. I Randers gamle tingbøger vrimler det med sager mod tyveknægte, og fra 1598 har vi bl. a. en retssag mod en hel tyvebande ²²⁾, hvoriblandt den berygtede Jens Langkniv; Jeppe Aakjær, der som bekendt har ofret denne sagnomspundne person megen opmærksomhed, har oplyst, at dette sted i Randers tingbog er den eneste autentiske oplysning, han har kunnet finde om Jens — og den er saa vist ikke smigrende! Blandt bandens øvrige medlemmer findes saa fine navne som »Lars rent Haar« og »Christen Snurom«.

Som nævnt havde Randers mellem sine gamle gadenavne ogsaa et »Ramsherred«, kvarteret for de løsagtige kvinder, og et navn (øgenavn) paa en enkelt af disse, »Stakket Maren«, er opbevaret til vor tid ²³⁾.

Ogsaa navnet paa en »klog kone« har retsprotokollerne (Randers tingbog 1685—86) bevaret, Kirsten Morsing, der ganske vist var fra Lime, men som ogsaa »virkede« i Randers (og vitterlig hjalp mange syge), og som blev anklaget for drabsforsøg af velfornemme matrone Lene Jensdatter, gift med haandværker i Randers Anders Carlsen. Lene, der under hele sagen udviser en usvækket angrebsaand, blev oldemor til legatstifteren Lene Bredal, Niels Brochs kone. Stiftamt-

mand Stemann har i »Samlinger til jydsk Hist. og Top.« udførligt refereret sagen ²⁴). Sympatien falder saa afgjort paa den »kloge kone«, hun, der for en i nutidsøjne helt meningsløs anklage underkastes heksenes »svømmeprøve«, slæbes fra forhør til forhør belagt med jern, fra fængsel til fængsel for til sidst at dø i Randers nørretaarn i december 1686 — et oplagt justitsmord, avlet af tidens overtro.

Lene Jensdatter er ikke ene om at repræsentere det stridbare kvindekøn. Vi har en tragikomisk sag fra midten af det 18. aarhundrede mellem en bagerkone og en købmandskone om retten til det yderste (og fornemste) sæde i den kirkestol i Sct. Mortens kirke, som bagerfamilien og købmandsfamilien hver havde »købt« halvdelen af. Den ældst gifte af madammerne fik tilkendt førstepladsen ²⁵).

I øvrigt gik *livet i laksestaden* sin gang som i andre gamle købstæder: der var smaastridigheder og andre hverdagsfornøjelser, der var torvedage og markedsdage, der var bryllupper og begravelser.

Det middelalderlige Randers havde intet torv, men maatte tage til takke med hærstrædet langs med Frue kirkegaard, ja, ofte fandt torvehandel og marked plads paa selve kirkegaarden. Byens ældste hovedmarked holdtes Sct. Ludvigs søndag, vistnok den 25. august. Først 1462 fik borgerne en del af kirkegaarden til torv, begyndelsen til det senere raadhusorv.

Urokelig midt i markeds- og torvemylderet laa mod nord Frue kirkes klokke-taarn og mod øst raadhuset. Dette sidste fandt foruden til sin administrative funktion ogsaa anvendelse f. eks. til bryllupsfester. Saaledes fejredes mandag den 17. juni 1651 raadmand Niels Andersen Winthers bryllup med Bendt Hansens enke Karen Axeldatter. Bruden hørte til borgmester Niels Jacobsens ansete slægt, og brylluppet var stateligt og lystigt — saa lystigt, at magister Niels Jørgensen ifølge et tingsvidne tog sin underforede kjole af, dansede en kort tid uden denne, faldt beskænket i gulvet under dansen og slog øl af et glas i sin hue ²⁶). Man forstaaer, at det var hensigtsmæssigt i Randers videbrev fra 1609 at have en bestemmelse om, at enhver bryllupsfest paa raadhuset skulde begynde med, at skafferne besaa ruderne, saa at der ikke bagefter kunde blive uenighed om den eventuelle skadeserstatning.

Randers havde i tidligere tid af og til haft indkvartering af kongens lejesvende. Fra 1719 samledes rytterne, der havde været indkvarterede hos rytterdistriktets bønder, i Randers, der for øvrigt snart efter klager over indkvarteringsens byrder. Vigtigere er, at »Jydske Regiment Rytteri« 1772 blev forlagt fra Fredericia, Kol-

Bruuns plan af Randers 1753 (Frederik V's atlas, Kgl. bibliotek).

ding og Haderslev til Aalborg, hvorfra i oktober 1774 to eskadroner afgik til Randers, og at i april 1779 yderligere to eskadroner og regimentets stab forlagdes her til²⁷⁾. Fra da af kan de Randers gader indregistrere travet af byens egne dragoner mellem de absolut fornøjelige lyde i gadernes historie. I aarene efter 1775 holdtes større lejrøvelser ved Randers med de samlede styrker af hvervede og udskrevne i Nørrejylland²⁸⁾.

Erik Pontoppidan meddeler, at omkring 1767 bestaar indbyggerne i byen af 522 familier paa omtrent 1800 over 12 aar, eller i alt ca. 2250 sjæle, og at byen foruden kirken og raadhuset har 515 huse og gaarde, og af disse er kun seks grundmurede, resten bindingsværk. Ved brandtaksationens hjælp kan vi se, at de seks grundmurede huse var: helligaandshuset, Paaskesønnernes gaard paa torvet, »Kalentegaarden« paa det østre hjørne af Raadhusstræde og Torvegade, den gamle middelaldergaard paa Torvegade, huset paa nordsiden af Raadhustorvet med de indbyggede rester af den gamle kirke og gaarden paa hjørnet af Nørregade og

Provstegade, formentlig ogsaa en kloster- eller kirkerest. Og hertil kommer saa yderligere hospitalet, som Pontoppidan har glemt.

Professor Laurits Engelstoft, der i april 1805 gæster Randers, opgør sine indtryk saaledes: »Randers tiltager aarlig i Velstand og Folkemængde. Den har nu en 5000 Indbyggere. Østen for Byen har Nørre Jylland ved Subscription opført et prægtigt Tøihuus, som bevogtes af et lille Corps Artillerister. Man fylder det lidt efter lidt med Geværer, Kanoner, Lavætter etc. Tæt derved skal anlægges en Kirkegaard for Byen. Adskillige skønne Anlæg ere giorte paa og under Bakkerne mellem Byen og Tøihuuset, tildels ved Tolder Holberg, der ellers er en Vindbeutel. Byen har skudt 4000 Rigsdaler sammen til i Sommer at bygge et Theater, der tillige skal være Assemblee-Sal. Byens Tone er købmandsk og kleinstädtisk; en Købmand, som er bleven Agent, roser sig af, at han har kun 4 for sig i Rangen. Præsterne længes meget efter at komme i Rangforordningen. Laksefiskeriet har sidste Aar været saa got, at een Laksegaard har indbragt 4000 Rigsdaler« ²⁹).

Tiden efter ca. 1800

Under Napoleons-krigene fik Randers paa ny besøg af fremmede tropper, et besøg, der dog hverken var nær saa uhyggeligt eller nær saa langvarigt som under svenske-krigene. I marts 1808 rykkede den franske marchal Bernadotte ind paa den jydsk halvø med ca. 23.000 spanske og franske tropper.

Den øverstbefalende spanske officer i Nørrejylland, generalmajor don Juan Kindelan, opslog sit hovedkvarter i Randers, og i omegnen indkvarteredes et par rytteriregimenter samt en afdeling spansk artilleri. *Spaniernes* ankomst var ganske naturligt imødeset med ængstelse af byens borgere, men deres indtog foregik i ro og orden, deres paukeslagere med deres metalinstrumenter vakte stor opmærksomhed, og samme aften holdt de offentlig bøn, hvor alle soldaterne knælede ned, og de viste i det hele — her som andetsteds i landet — god mandstugt og almindeligvis et godmodigt væsen. Edsaflæggelsen til den spanske konge, Napoleons broder Joseph, fandt i Randers sted med stor højtidelighed i overværelse af de danske officerer i byen. Men da det rygtedes til Danmark, at spanierne i hjemlandet havde rejst sig mod Napoleon, blev de spanske tropper i Danmark interesserede i hurtigt at komme hjem for at deltage i befrielseskampen. Deres ophold blev derfor kun af kort varighed; i juli forlagde Kindelan sit hovedkvarter til Fredericia, og artilleriet var allerede forinden sendt til Fyn. Som en lille detalje kan berettes, at spaniolerne fik tilladelse til at benytte mursten fra Sct. Mortens kirkegaardsmur til opførelse af bageovne. Nogle uger laa der derefter franske tropper i Randers.

Minder om besøget har vi formentlig i Støvring sønderskov, hvor et sted endnu kaldes »Spaniolernes ridebane«, i den lokalitet i Fussing sø, som kaldes »Spaniolerhullet«, efter sigende druknede her to spaniere ³⁰⁾, og i »Gamle have« ved Fussingø, hvor en spanier i et af allétræerne har skaaret: »Pena, Anno 1808«.

I 1811 havde Randers en kortvarig indkvartering af norske matros-transporter, og da Randers ogsaa var blevet depot for engelske fanger, der interneredes i kommunens ejendom i Nørrestræde, hvor nu drengeskolen er, maa der unægtelig have været et vist »internationalt« præg over byen paa den tid.

Under den fortsatte fejde med England i disse aar blev der dannet kaperredier i Randers, og Randers amtsavis véd ofte at fortælle om krigsfanger, der fra erobrede engelske skibe er ført til Randers. I marts 1813 berettes, at et skib, som afgik fra Randers fjord, blev taget af englænderne, men erobret tilbage af den danske besætning, efter at de engelske sømænd var blevet udmattede i en storm.

I februar 1814 — efter »Kieler-freden« — gav Randers sit dragonregiment, der bl. a. havde udmærket sig i træfningen ved Rahlstedt, en hjertelig velkomst. »Udenfor Byen blev Regimentet modtaget af Stedets Over-Øvrighed, Hr. Kammerherre Ridder v. Fönss, Stadshauptmanden og et Antal Borgere til Hest og saluteret med 27 Skud fra Briggen »Attake« ved Sønderbro«, og den 12. februar var der stor festbanket i klubben »Harmonien«.

I aarene 1823—30 var dødeligheden i byen gennemsnitlig 1 af 46 aarlig, medens den i andre byer af lignende størrelse var 1 af 33. Denne forholdsvis lave dødelighedsprocent tilskriver borgmester Neckelmann bl. a. »Indvaanernes ordentlige levemaade og nærende Kost samt det frie Luftstrøg fra Vest til Øst, da ingen Bakker eller Skove derimod er til Hinder« ³¹⁾. Alligevel fandt koleraen vej hertil i 1853.

Den 3. oktober 1810 afholdtes det første *dyrskue*, eller rettere tyreskue paa Randers raadhusstrøg, og i september 1845 holdtes den første danske landmandsforsamling i Randers — ved siden af vore egne dragons trav blev trampet af kvæg og heste snart den mest velkendte og hjemlige lyd for de gamle Randersgader ³²⁾).

Men de dumpe, fjendtlige tramp kom igen, og som altid før fra syd: i 1848—50 kun som svagere ekko, men i 1864 tunge og truende og i 1940—45 brutale og uhyggelige.

I »Fra Randers Amt« 1907 har murermester P. Fischer-Nielsen fortalt, hvordan der i *marts* 1848 (datoen er desværre ikke opgivet) kom to postkarle i røde trøjer og med posthorn ved siden sprængende som stafetter til Kristrup. Bytrommen gik, og sognefogeden meddelte paa bypladsen, at krigen var udbrudt. Der

blev naturligvis stort røre, og drenge og unge mennesker satte hjemmelavede rød-hvide kokarder i hatten.

28. marts afholdtes paa baggrund af begivenhederne i København og i hertugdømmerne stort folkemøde i Randers, og samme dag indløb til Randers ekstrastafet med ordre til dragonregimentet om hurtigst at afgaa til Vejle-egnen, og et par dage senere passerede Aalborg-garnisonen gennem Randers. Der blev udskrevet heste til armeen, og skibene i havnen blev beslaglagt. Der dannedes som i andre byer en væbningskomité for at indsamle bidrag til de frivilliges udstyr med klæder, vaaben og andet fornødent, og det var ikke smaabeløb, der indsamledes. I Randers amtsavis kan begivenhederne følges næsten fra dag til dag.

Som en hvirvelvind før stormen virkede den mærkelige »slavekrig«, som paa samme tid rasede over størstedelen af Jylland, den panik som et uforklarligt rygte om de udbrudte Rendsborg-slaver skabte. Uroen mærkedes ogsaa paa Randers-egnen, men dæmpedes her hurtigt — og der blev ogsaa andet at tænke paa.

15. april ankom til Randers en snes af de 40 soldater fra 1. dragonregiment, som, da oprøret brød ud i Slesvig, forblev tro mod kongen og fulgte oberst Holstein mod nord. I maj, da fjendtlige strejfkorps, der skulde inddrive kontributioner, havde nærmet sig Aarhus-egnen, ventede man fjendtligt besøg i Randers, og en person, som mentes at have tjent fjenden som vejviser, blev i Randers taget ved vingeбенet og ekspederet nordpaa.

Alt, hvad der kom til Randers af fjender, var imidlertid en korporal og nogle dragoner, der skulde melde, at deres oberstløjtnant, v. Zastrow, snart vilde ankomme til byen. Forholdene gjorde imidlertid, at v. Zastrow fik travlt med at trække sig tilbage mod syd.

I november vendte de danske soldater tilbage. Batteriet Fuhrmann afleverede sit materiel paa tøjhuset i Randers, og 11. infanteribataillon blev paa sin gennemrejse nordpaa beværtet paa det hjerteligste af borgerne.

Ogsaa de to næste krigsaar forløb uden større sindsoprivning i Randers. I juni 1849 indbragtes 55 fjendtlige husarer, der var taget ved Nørre snede, til Randers for at føres videre søværts til København. I september var selveste general Bülow paa besøg i byen, og de hjemvendte soldater blev ogsaa dette aar modtaget hjerteligt.

Festligst og hjerteligst var dog dragonregimentets hjemkomst i april 1852 efter næsten to aars fravær. Under indtoget, der fandt sted med det ridende flagkorps, kommunalbestyrelsen og laugene, hver med sit musikkorps i spidsen, blev der fra vinduerne nedkastet blomster og smaa flag, paraden paa Rugtorvet (Frederiks-

Hans Smidths billede »Fra Slavekrigen«, 1848. (Randers museum.)

plads) overværedes af hele den glade bybefolkning, og om aftenen festedes der i »Harmonien« og »Concordia«.

Helt anderledes formede 1864 sig i Randers, lige fra den prøjsiske Elisabethgardes prangende indmarch den 29. april til vore egne soldaters stiltfærdige hjemkomst i november.

Allerede 30. november 1863 modtog 5. dragonregiment ordre til at afmarchere. Ved afmarchen, der fandt sted den 3. december kl. 9 fra Frederiksplads, udtalte borgmester Fischer ønsket om, at held og hæder maatte følge regimentet. 8. december afgik med ekstratog de indkaldte til 11. bataillon, der var blevet iklædt paa tøjhuset. Den 11. januar 1864 kom indkaldelsesordre for Randers købstad. Der blev dannet en damekomité, som skulde indsamle uldtøj, fødevarer o. a. til soldaterne, og der blev rundt om i hjemmene pillet charpi til lazaretterne.

Efter slaget ved Vejle den 8. marts kom der flokke af flygtende danske soldater til Randers, alle trætte og sultne. Derefter kom afdelinger af »det flyvende Korps« under ritmester Castenskjold, der navnlig opererede paa Aarhus-Skanderborg-egnen, men i nogle dage havde kvarter i Randers³⁹⁾. Selve den danske hovedstyrke trak sig som bekendt tilbage til Mors over Viborg og Skive.

Og saa — den 29. april — kom fjenden. Han kom ad Aarhus-vejen, hen paa eftermiddagen. Stormklokken lød, gaderne var tomme, skibene var sendt bort fra havnen, og mange steder var gardinerne nedrullede — men man tittede naturligvis ud gennem sprækkerne. Frk. Christiane Bay fortæller i sine erindringer ³⁴), hvordan hun fra vinduet i sit barndomshjem i Middelgade saa den første tysker, en blaa husar, komme i skarpt trav. Da han midt paa gaden saa et postbud i sin fine røde uniform, vendte han og fo'r ud af byen igen. Derefter kom smaa afdelinger infanteri parate til at skyde. Den første deling medførte en dansk arbejdsmand, som tyskerne havde tvunget til at være vejviser. Skønt hans tøj var flænget, saa den ene skulder og arm var blottet, gik han dog med frejdigt løftet hoved. Lige over for Bays gaard stod en mand, som, da tyskerne kom, svingede med huen og raabte hurra. Da en større afdeling var kommet forbi, saa frk. Bay sin fader løbe over gaden, gribe kalorius i skægget og ruske ham dygtigt, for saa at ile tilbage, før en ny afdeling kom.

Og saa kom Elisabeth-garden i stram march. Konsul M. Michaelsen fortæller i sine erindringer, hvordan han fra sine vinduer paa hjørnet af Adelgade og Taarngade (nu Borgergade) saa garden marchere op paa torvet, mens hans familie sad bag de nedrullede persiener og ventede paa den indkvartering, de vidste vilde komme ³⁵).

Der var inden fjendens ankomst dannet saavel en indkvarteringskommission som en forplejningskommission, begge med sæde paa raadhuset (den sidste flyttede, efter at tyskerne havde sprængt Langaa-broen, ned i den ubenyttede bane-gaardsbygning). De følgende dage blev travle for begge kommissioner, og det var langt fra alle de tyske befalingsmænd, der var behagelige at forhandle med ³⁶).

Randers amtsavis blev af den øverstkommanderende oberst Winterfeld forbudt i 14 dage. Der blev krævet et større beløb i krigskontribution, og da borgmester Fischer energisk protesterede herimod, foretog tyskerne en systematisk plyndring af butikkerne, særlig manufakturbutikkerne, ligesom korn paa lofterne konfiskeredes. Der blev røvet heste og vogne (mange borgere havde dog i tide faaet deres heste skjult paa landet). Fjenden tog gidsler til sikkerhed for byens gode opførsel og de tyske fordringers opfyldelse, en række kendte mænd med politimesteren i spidsen blev internerede i latinskolen for derefter at sendes sydpaa med bøndervogne til Rendsborg. Gidsler fra Hobro og Mariager passerede Randers, og flere herredsfogeder fra nabobyerne blev ført hertil. Af frygt for landgang ved Udbyhøj blev der en overgang erklæret belejringstilstand, saaledes at uden passerseddel maatte ingen vise sig paa gaden efter kl. 9 aften. Flagning med dannebrog blev forbudt o. s. v. o. s. v. Hvor vi synes, vi kender det alt sammen igen!

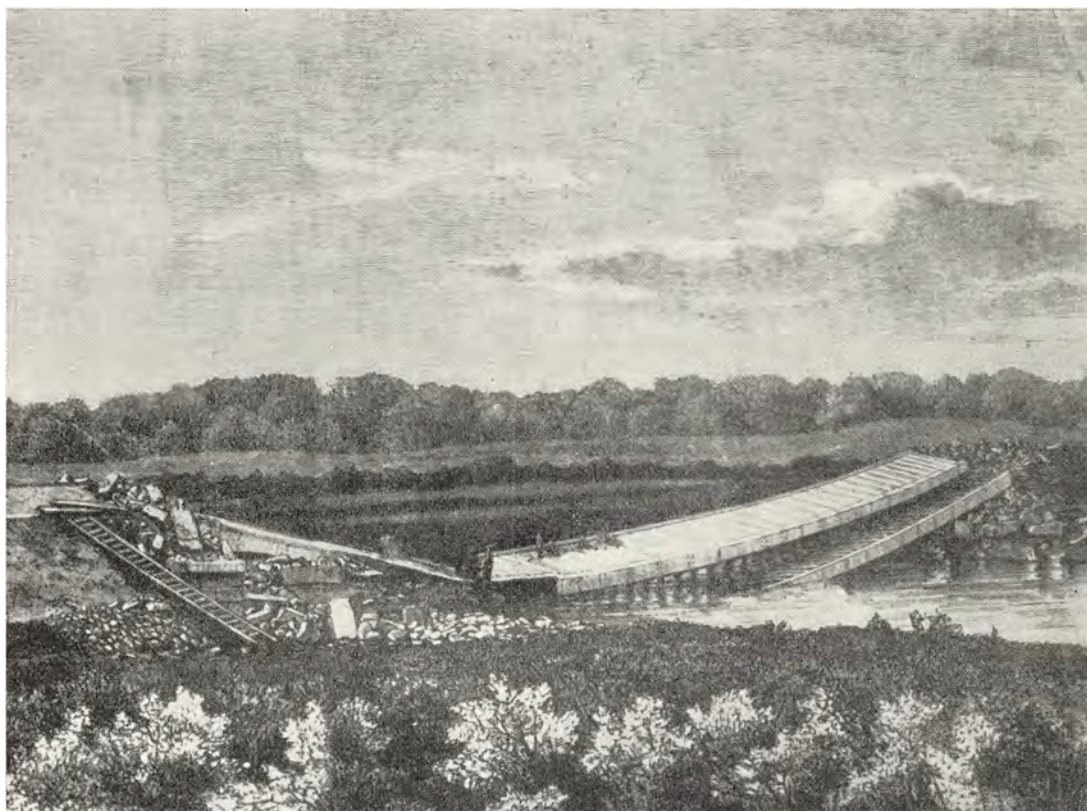

Saarede danske soldater paa det præjisiske lazaret i klubben »Harmonien« 1864.

Og i byens befolkning var der rankryggede personer, frygtsomme individer og glatte opportuniste, ja »tyskerpiger« og spioner manglede heller ikke — altsammen nu gammelkendte ting.

Der var mange, der nægtede at tale tysk, og de tyske officerer blev oftest ikke modtaget i hjemmene. Der kom politiplakat med advarsel mod demonstrationer. Mange damer gik sortklædt paa gaden med en lille dannebrogssløjfe oppe ved halsen; de passerede tyskerne uden et smil, uden en bevægelse i ansigtet. Og man kendte ikke blot »den kolde skulder«, ogsaa den illegale bladvirksomhed dukkede op, idet nogle købmænd hemmeligt fik etableret en rute til øerne med baad fra Treaa mølle ved Grenaa. Her blev København-aviser og post til Randers hentet og indpakket i uld eller mellem skind ført til Randers for at gemmes i et hemmeligt hul i gulvet i Bays hus, indtil de kunde uddeles. Tyskerne opdagede, at der kom aviser og post til byen, men de fandt ikke ud af, hvordan det gik til. Vi nikker genkendende til alt dette!

Og alligevel! De menige tyskere opførte sig som regel godt. Da ejeren af Bjelstrup ladegaard en dag saa en tysk soldat traske gennem sit korn, smækkede han

Jernbanebroen ved Langaa, sprængt af tyskerne 1864. (Tegning i „Illustreret Tidende“.)

ham en voksen lussing — og soldaten tog imod den uden vrøvl. Michaelsen fortæller, hvordan man kunde tale sig til rette med den officer, hvis oppasser havde kæresteri med pigerne. Og det gik endogsaa godt, da nogle borgere, der kom kørende hjem fra den vellykkede grundlovsfest i Støvringgaard skov, svingede et dansk flag lige for næsen af den tyske vagt — men borgerne maatte unægtelig redde sig ved at piske paa hestene.

Lad saa være, at der berettes om hærværk i byens anlæg og om tyverier og ødelæggelser hos kvarterværterne, saa er billedet dog noget lysere end i 1940—45.

Pudsigheder er der ogsaa at more sig over som f. eks. fortællingen fra en gaard nord for Randers, hvor en prøjsisk officer en dag sad og læste avis i haven, og da han fandt stolen for haard, raabte han paa »ein kissen« (en pude). Bondekonen, der misforstod ham og troede, at det drejede sig om et kys, løb forfærdet ind til manden, og de blev enige om, at det forlangende maatte Maren ude i køkkenet klare. Maren smøgede ærmerne op og gjorde sig »knøv« og gik saa ud til prøjse-

ren. Da pigen standsede afventende, pegede officeren paa sin bagdel for at betyde, at det var den, der trængte til puden — med det resultat, at pigen, der stadig troede, at det drejede sig om et kys, flygtede forarget.

Efter den prøjsiske general Falkensteins ordre blev Randers amtsavis den 8. juli »ophøjet« til at være tyskernes officielle organ. Først i juli efter træfningen ved Lundby ankom nogle og tyve fangne, saarede danske soldater til Randers og blev indlagt i »Harmonien«s sal, der var omdannet til lazaret. Blandt de haardtsaarede var den senere landstingsmand, grosserer Holger Petersen.

Vaabenhvilen 20.—31. juli udløb, uden at freden var i sigte, og i den følgende tid forøgedes fjendens tryk i Jylland for at faa regeringen til at give efter. 24. september meddeler »Amtsavisen«, at der i Randers skal indkvarteres 3 batailloner, 5 eskadroner og 2 batterier, og Michaelsen fortæller, hvordan tyskerne hen paa efteraaret beslaglagde kullagrene i byen.

Først den 18. november forlod fjenden Randers, og »Amtsavisen« skrev i denne anledning: »Endelig efter omtrent 7 lange Maaneder kan vi igen aande frit. — Det er os, som om vi var vaagnede af en hæslig Drøm. Ingen som ikke har prøvet det, kan tilfulde gøre sig et Begreb om, hvad det vil sige i en længere Tid stadig at være belagt med en forholdsvis stor Styrke fjendtligt Militær.« — I dag forstaar vi det! Saa kom kongen paa besøg, og 6. december vendte regimentet hjem.

Vi har lyttet til de gamle Randers-gaders beretninger gennem gode og onde tider, i de godt 300 aar fra reformationen til 1864. For tiden, der fulgte, vil gaderne kunne fortælle om fredelige opbygningsaar med den lystige rumlen af hundreder af agende bøndervogne og med larmen fra de store hestemarkeder — og friskest om det jernbeslaaede tramp i 1940—45. Men op over det alt stiger de jublende fodtrin af gamle og unge og bittesmaa fødder fra hin uforglemmelige 5. maj — befrielsesdagen.

Poul v. Spreckelsen.

Næringslivet i Randers i den nyere tid

Handel . Håndværk . Havn

AF OVERBIBLIOTEKAR CHR. BERTHELSEN

Handelen

Jens Lauritson Wolf siger i sin Danmarksbeskrivelse ¹⁾: Randers er en hærlig Søestæd udj Nørre-Jylland under Aarhus Biscop-dømme vel bygget oc paa en beleylig Plasz funderit oc med it herligt Borgerskab besæt, detz Indbyggere haffuer en god Næring oc Kiøbmandskab baade til Land oc Vand med adskillige Landsens gode Vahre som der udskibis til andre Riger oc Lande.«

Dette er skrevet på et tidspunkt, da næringslivet i Randers havde passeret et højdepunkt, og nedgangen var begyndt; og når *Lauritz Nielsøn Randrop* 1698 i sin »Randers March« ²⁾ vers X klager over tilbagegangen, mindes han i noterne den tid, da Randers kaldtes »den liden Kiil for de Rentenere her boede, og Mængde af rede Penge, som her fandtis« og anfører et klagevers af *dr. Christian Skjønning* ³⁾ fra 1669, hvori denne også mindes de dage, da Randers var den »feede Laxe-Sted, berømte Riigdoms Kiiste.«

Gennem sin beliggenhed ved sejløbet, der dannede forbindelsesvej såvel ud til åbent vand som langt ind i landet og derved gav byen et stort opland, ydede Randers næringslivet gode betingelser, og da den tillige lå på det sted, hvor den bedste forbindelse var mellem Nordjylland og den øvrige del, førte vejene fra alle sider såvel folk som varer til stedet. Derfor blev også handelen den vigtigste gren af byens næringsliv, og købmændene gjorde sig her som i andre byer til det førende lag i bysamfundet. De var selvskrevne til som borgmestre og rådmænd at forestå købstadstyrelsen og fik derved lejlighed til at erhverve og fæstne rettigheder og privilegier inden for bysamfundet. Dette kommer også klart frem i »Randers Byes fornødne och friwillige wedtagne Wilckor og Artickler, som dend gansche meenige Borgerschab aff guod betenct paa nogen Almindelige Borgersteffne haffuer widtagen« i året 1609. I Randers fandtes da en række dygtige

*Købmand Niels Jacobsen
(borgmester 1619) og hustru.
(Efter stik på Randers museum.)*

købmænd med borgmestrene Peder Lassen og Jens Andersen Kaare og rådmændene Poul Nielsen, Niels Jacobsen og Ancker Poulsen i spidsen. Af disse var Niels Jacobsen den mest fremtrædende, og det skyldes antagelig ham, at man efter pesten, som rasede her 1602, ønskede at få orden i samfundet og derfor bl. a. anlagde »Randers Byes Bog« 1605. Den var bestemt til at registrere byens offentlige liv og fortsattes op gennem tiderne til omkring 1800 med lister over borgmestre, rådmænd og det øvrige bystyre, borgere, som aflagde borgered, m. v. De i 1609 vedtagne »Vilkaar« viser tydeligt, at det er købmændenes tarv, der skal fremmes, idet der i de første 7 punkter gives udførlige regler for handelslivet i byen, hvorved al handel så vidt muligt sikres byens egne købmænd; navnlig bekæmpes al forprang, som »er den menige Kiøbmand her udi Byen til stor schade«. Derfor skal al handel ske inden for bygrænsen, og ingen må overbyde andre. Navnlig var bestemmelserne rettet mod den skade, som fremmede købmænd kunne gøre byens egne. På den anden side var man interesseret i, at fremmede kom hertil med deres varer; men for at de ikke skulle foretage detailsalg, måtte de kun købe og sælge i store partier, hvorved de kun kunne handle med købmændene, dog skulle det ikke være nogen forbudt at købe og sælge på det fri årsmarked, som holdtes på St. Ludvigs dag.

Det var købmændene, der prægede bybilledet, idet deres gårde lå langs alle hovedgaderne, hvor stuehuset med de udskårne bjælkehoveder og de prangende

porttræer vidnede om driftighed og soliditet, og de bagved liggende stalde og magasiner med kornlofter strakte sig helt ud til baggaden. Her ophobedes de varer, der betingede den magt, som disse mænd havde; for det var forbindelsen med oplandet, hvis produkter af korn og kvæg samledes og videresolgtes, tillige med samhandelen med udlandet, der havde værdi. De fleste af storkøbmændene havde også tilvirkning af malt og det dermed samhørende ølbryggeri, og en del var mellem de »Rentenerer«, som udlånte penge og derved havde store renteindtægter. Således var Niels Jacobsen (død 1624) en meget kendt mand på Viborg snapsting. Randers købmænd havde også en del forbindelse med Dronningborg, som da Søren Hofmand og Niels Skriver den 7. november 1573 fik ret til i de næste 4 år at oppebære alt korn, smør og andre varer, som tilfalder kongen, af Dronningborg len, og som kan undværes på slottet ¹⁾); og det drejede sig om store penge, så de kom til at skylde kongen 8.229 daler, der ganske vist trods gentagne anmodninger ikke var betalt 1578, og som endnu i 1583 ikke var ordnet, hvorfor Niels Skriver måtte afstå sin gård i Randers til kongen. Ligeledes må der have været en del studeudførsel fra byen, om end det ikke spores ret hyppigt, men da det i skrivelse af 6. marts 1592 ²⁾) fremgår, at Mads Villomsen skylder tolderen i Kolding 264 daler, må det antages, at det var told ved øksnedrift over Kolding toldsted. Da besejlingsforholdene endnu omkring år 1600 var tilfredsstillende, var der ret tidligt forbindelse til udlandet over fjorden, navnlig med malt og korn; således får den 10. juli 1624 tre udenlandske købmænd tilladelse til at føre 30 læster malt til Holland og 45 og 33 læster til »Embden« ³⁾), og Rasmus Pedersen af Randers får 24. januar 1628 søpas til »nu eller til Foraaret« at sejle en kornlast til Norge. Selv til Spanien udrustedes skib fra Randers, som det fremgår af et missive af 25. oktober 1634 til rentemestrene ⁴⁾), da Hans Sørensen, borger i Randers, vil udruste et skib dertil og andrager om at måtte låne 10 eller 12 gøtlinger (en slags skibskanoner), antagelig fordi farten ikke var uden risiko.

Kongen, Christian IV, var ofte i Randers, og det er muligvis i forbindelse hermed, at borgmester Peder Ankersen den 10. juli 1633 får bevilling til indtil videre at holde vinkælder med fransk og spansk vin ⁵⁾). Der angives ikke, om han får lov til udskænkning, som det i 1573 tillades forstander for hospitalet Peder Pedersen at holde vinkælder, »da fremmede Folk hidtil ikke har kunnet faa Vin i Byen for deres Penge«. Han skulle holde kælderen forsynet med god vin og sælge den for rimelig pris, og ingen anden i Randers måtte »udtappe Vin i Kander, Stobe eller Potter uden for Huset« ⁶⁾). På den tid kendte man ikke til pengesedler, og al betaling skete derfor i mønt (in specie), ofte store summer i markstykker og 4-skillings-stykker, og det kunne derfor ske, at en mand som lensmanden

på Dronningborg, Eske Brock, trods det, at han var Danmarks rigeste mand, kunne mangle rede penge og måtte låne hos købmændene i byen, som da han den 17. november 1604 lånte 700 daler af Peder Lassen og lovede at tilbagebetale dem til fastelavn og 2. pinsedag 1609 lånte 1000 daler af Bendt Hansen mod tilbagebetaling med renter årsdagen derpå ¹⁰).

Den sidste del af Christian IV's tid var for Randers som for hele landet en nedgangsperiode, navnlig på grund af den brandskatning, som de fjendtlige troppers ophold var for byerne som for landet; og da kongen i oktober 1645 udsendte en kommission, der skulle besigtige kronens len og undersøge byernes forhold, meddelte Randers borgmester og råd, at byen havde måttet betale over 30.000 daler i rede penge, og at største delen af husene ved Nørre- og Vesterport var ødelagte, og største delen af byens borgerskab var forarmet og næppe kunne rette sig uden kongens hjælp. Rimeligvis har de gode borgere tegnet stillingen mørkest muligt for at undgå skat; thi kommissionen slutter sin indberetning om byen med at sige: »Dog har Borgmester og Raad mundtlig vedgaaet, at der findes de iblandt Borgerskabet, som er nogenlunde ved Magt« ¹¹).

Men nedgangen fortsattes, som det også fremgår af udtalelserne i »Randers March« og den anførte klagesang fra 1698, og den bekræftes i en relation, som Randers magistrat sender regeringen i 1735 ¹²). I meget ædruelige udtryk indberetter den, at den vigtigste artikel i byens handel og næring er maltgøreri og kornhandel, men den »er nu af utroelig ringe Importance« og bringer ofte tab, fordi kornpriserne er små i Norge, som aftager det meste af denne vare. Ølbrygning og brændevinsbrænding er aftaget i endnu højere grad, ligesom handelen med tømmer, jern og andre grove varer ofte kun bringer tab. Som årsag til denne tilbagegang angiver magistraten fjordens opfyldning, så den kun kan befares helt op til byen af skibe, der har 4 fods dybtgående, hvorfor varerne kun med stor bekostning kan føres på pramme til og fra byen. Af samme grund var der kun 15 fartøjer hjemmehørende i byen, og de var småskibe på fra 2 til 17 læster. Der var i byen i alt 50 købmænd, hvoraf kun 14 havde nogen handel af betydning, medens de 36, og af dem var 10 enker, ernærede sig med småt købmandsskab samt ølbryggeri og udskænkning. Af toldregnskaberne fremgår det dog, at der i 1730'erne gennemsnitlig årlig udskibedes fra Randers 6000 tdr. rug, 1600 tdr. byg, 10—11.000 tdr. malt, 2500 tdr. havre, 15 tdr. hvede, 28 tdr. ærter, 50 tdr. mel og 100 tdr. gryn ¹³).

Endnu så sent som i 1761 tegnes der i en indberetning til stiftamtmanden et mistrøstigt billede af handelsforholdene i Randers. Der føres til Norge en del malt og røget flæsk og hjemføres derfra tømmer, tjære, stål, jernkakkellovne og fisk,

som igen sælges til landmanden og bonden. Til København føres en del korn og fedeverer som flæsk, smør, ost og æg, og som returfragt hamp, hør, salt, isenkram, alenvarer, vin, te og porcelæn, der sælges med ringe fortjeneste, fordi varerne ikke kan fås fra første hånd. Der spores dog trods alt nogen optimisme, idet der nævnes, at nogle handlende for få år siden havde sluttet sig sammen og gennem 3 år havde fået vin og andre varer fra første hånd og derved haft god fortjeneste, indtil de måtte ophæve sammenslutningen, fordi der var sket en toldforhøjelse.

Dette første spor af samarbejde inden for handelsstanden, som træder frem på samme tid som arbejdet for fjordens og havnens forbedring støttes af hele handelsstanden, viser, at nu var bunden nået, og vejen opad lå foran. Den håbløshed, som gennem lang tid havde præget hele bysamfundet på grund af fjordens fortsatte opfyldning, og forestillingen om den uafvendelige fare for fuldstændig tillukning, var nu afløst af mod og foretagsomhed, der hurtigt satte sig spor i byens næringsliv og først og fremmest inden for købmændenes kreds. Af de 50 købmænd, som fandtes her i 1768, var der ikke mindre end 38 — deraf 9 af slægten Bay —, som foruden almindelig bondehandel havde en meget sammensat forretning med korn, malt, grove varer og alen-tøj og foruden ølbryggeri og maltgørreri også havde det dertil knyttede kreaturhold og handel med fedeverer og smør, og 4—5 af dem udrustede skibe til Norge. Blandt købmændene var navnlig *Ditlev Kirketerp* en fremragende kraft, der på egne skibe stod i handelsforbindelse med Amsterdam, Bordeaux, Middelhavslandene og Vestindien, og gennem sit eksempel sporede til kappestrid, så der kom nyt liv i byens handel, skibsfart og hele erhvervsliv. Også byfoged, senere borgmester *J. Fr. Carøe* var gennem sit arbejde for forbedring af sejlløbet og havnen medvirkende til fremgangen, der fortsattes her som andetsteds i Danmark, indtil forholdene ved pengekrisen 1813 for en tid hemmedes udviklingen.

I de følgende år forbedredes besejlingsforholdene i fjorden, og en tilsvarende forbedring af sejldybet i Gudenå og Nørreå udvidede Randers bys opland langs de to vandløb, så Randers blev udførselshavn for oplandets produkter, først og fremmest korn, men også uld, huder og skind.

Markeder.

Så længe forbindelsen mellem by og opland skete med hestetrukne køretøjer, foregik den hovedsagelig kun een dag om ugen, torvedagen, og tilstrømningen kunne da være meget stor, så der endog skal være talt over 1500 vogne over Sønderbro. Da var det ikke alene købmændene, der havde travlt, men også håndvær-

kerne, som udstillede deres varer på torvet eller foran deres boliger, som det siges i vedtagelsen 1609: »Skall Alle Embidsmend (d. e. håndværkere), Baade scho-magere, Rimsnidere og Borgere werre Inden ved Rendstienen at Selge dieres Wahre om Fredagen.«

En særlig stilling indtog det årlige marked, hvor ikke blot omegnens folk, men også handlende fra andre byer, ja fra udlandet, havde ret til at komme og falbyde deres varer. Endnu i det 16. århundrede havde Randers kun eet marked om året, det frie års-marked, »som holdis ad Scti. Loduigs Daug« (19. august). Ganske vist udgik der 28. maj 1586 et åbent brev, hvori kongen (Frederik II) bestemte, at det marked, som hidtil havde været holdt i Randers på en ubelejlig tid, når kornet stod i sin bedste vækst, skal holdes St. Galli dag (16. oktober)¹⁴). Men allerede 22. februar 1593 bemærker lensmanden på Dronningborg, Niels Skram, at det var til skade for indbyggerne i staden og omkringboende undersåtter af adelen, hvorefter Christian IV den 6. april s. å. bestemmer, at markedet skal holdes søndagen efter Bartholomæi dag (24. august) »som fra Arilds Tid af«. Tilstrømningen til dette marked må have været ret betydelig, siden det var nødvendigt at give vægterne en forstærkning på 4 mand i 3 nætter og dage, således som det fremgår af byens skattebog for 1586¹⁵): »giffuet Anders Biergraff, Knud Bysvend, Peder Griis oc Søren Jensen Helsted for de gik med Vægterne i Gallii Markit III Nætter og Dage hver XII Skilling«. På samme marked betaltes 5 1/2 mark i stadepenge af 24 fremmede personer; blandt disse var en »klud-kræmer«, en kandegyder og 5 rimsnidere. De fremmede markedsgæster kom langvejs fra, således var i 1598, da Ludvigsmarkedet var genopstået, 2 fra Ålborg, 3 fra Kolding, 1 fra Ribe, 1 fra Ebeltoft, 1 fra Holstebro, 2 fra Flensborg, 1 fra Lybæk og 1 fra Amdisborg (?).

Senere må byen have fået endnu et marked, idet et missive af 18. februar 1634 til Otto Marsin og borgmester og råd i Randers meddeler, at håndværkerne har andraget om at få afskaffet det marked, som holdes fastelavns fredag, da det skader dem meget, fordi den dag er deres torvedag¹⁶). Og endelig anordnede Christian IV i 1635, at der måtte holdes to markeder i Randers: fastelavns søndag og Didnysii dag (9. oktober). Disse markeder holdtes gennem mange år, og tallet udvidedes med andre, så der i 1768 var 4 markeder¹⁷) og i 1801 var 5¹⁸).

Medens de oprindelige to markeder omfattede såvel kvæg og heste som kramvarer, var de senere tilkomne forbeholdt heste og kvæg, og da hestemarkedet holdtes i byens gader, blev det efterhånden så særpræget, at det sammen med laks, handsker og øl også knyttede heste til Randers' navn. Flere dage forud handlede der i staldene rundt om i byen, men på selve markedsdagene stod hestene side

Hestemarked i Torvegade.

om side i gaderne, så de dannede en ubrudt række gennem Nørregade, Rådhus-torvet, Torvegade og Middelgade, undertiden endog et stykke af Kirkegade.

De heste, som tilførtes markedet, kom fortrinsvis fra byens opland og desuden fra Vest- og Nordjylland, kun sjældnere syd fra, så da der ved januar markedet 1811 indkom 13 kobbøl heste over Sønderbro, noteredes det som en sjældenhed¹⁰⁾. Derimod var Sønderbro det sted, ad hvilket de fleste solgte heste førtes fra byen, og dér holdt man tal på dem, fordi der indtil 1855 betaltes en afgift for hver hest, som førtes over broen. Priserne, som jo må ses under hensyn til pengenes værdi på de forskellige tidspunkter, svingede gennem årene; således var de for gode heste i 1817 — antagelig på grund af krisen — 3—400 rd. for i 1820 at være nede på 100 rd. og i 1824 endog 40—60 rd., medens de derefter gennem en år-række holdt sig omkring 250—300 rd. og omkring 1870—80 nåede op på 1000 kr. og derover. Tilførslen var oftest over 1000 stk., og i 1836 anså man markedet for »sløjt«, når der udførtes 400 heste over Sønderbro. I årene 1861—68 udførtes gennemsnitlig ved hvert marked ca. 1200 heste, ja, i januar 1866 endog 1500 stk. over Sønderbro, og i årene 1869 og 1870 — antagelig på grund af den fransk-tyske krig — udførtes der ad landevejen fra Randers i alt 7230 stk.

Dette træk i byens liv er nu forsvundet, og hestemarkederne er henlagt til særlige markedspladser, men endnu hævder Randers by og opland sin stilling som et midtpunkt for hestehandel og hesteavl.

Randers ældre købmands-liglaug.

Købmændene i Randers var i middelalderen samlede i »Guds Legems Laug« eller, som det også benævnedes, »Køpsuenæ Lavet«. Det var som alle gilder den-

gang et kirkeligt broderskab, der også havde fagmæssige og selskabelige formål. Efter reformationen kaldes det kun »Købsuænne Lag« og fortsatte sine selskabelige og merkantile traditioner, medens forbindelsen med kirken kun angik forpligtelserne ved dødsfald. I laugsartiklerne af 1570 ²⁰⁾ udformes reglerne for sammenkomsterne, og de kan lyde uforståelige for vor tid, når man betænker, at lauget omfattede de fornemste og rigeste mænd i byen, højt hævet over de samtidige håndværkerlaug. Således virker det overraskende, at det kunne være påkrævet at vedtage følgende anvisning på god opførsel: »Hvem som eftuer Borde kaster eller slenger thill nogenn met Bienn, smuller eller anden, eller kalder huer andre agenaufne, haffue Forbrot ½ Tønne Øll uden all naade.« Som regel var borgmester og råd med til gildet, der skulle slutte klokken 10, og »tha skal Tappen slas i Tynnen, oc huer hiem til syt egeth«.

Gennem sin nære forbindelse med byens øvrighed havde lauget stor indflydelse på borgersamfundets forhold, og det vil i første grad sige, at det hævdede købmændenes rettigheder, at ingen krænkede dem, og at sammenholdet mellem dem bevarede, samt at de støttede hinanden i nød og trang. Således virkede lauget gennem det 16. og begyndelsen af det 17. århundrede; men under nedgangsperioden, som fulgte, tabte lauget her som andet steds sin betydning og havde, som Randrop i 1698 siger, »gennem mange Aar været forfaldent, indtil det blev nyoprettet Aar 1693, og samtidig hermed ogsaa Lig-Lauget« ²¹⁾. Hvorledes forbindelsen mellem købmandslauget og liglauget var, kendes ikke, da laugets papirer er gået tabt ved en brand, men købmandslauget tog sig nu åbent af standens interesser og har ikke i særlig grad været et begravelseslaug.

I året 1758 indtrådte der en splittelse mellem de ældre i lauget og de yngre, muligvis som følge af den forskel i livssyn, der kan findes mellem generationerne. En del af de yngre købmænd trådte ud af lauget og stiftede den 3. januar 1758 »Det yngre Købmands Liglaug« eller Societetet, hvorefter det oprindelige laug antog navnet »Randers ældre Kjøbmands-Liglaug«. Uenigheden viste sig i den havneinspektion, som udnævntes 1760, og hvor begge laug var repræsenteret. Det yngre laug foreslog magistraten at udskyde repræsentanterne for det ældre laug, og da stiftsbefalingsmanden afgjorde sagen således, modtog han fra oldermanden for det ældre laug en skrivelse, hvor denne »underdanigst vil have udbedet, at denne Fattige Bye iche aleene af Sex Nærbeslegtede, besvogrede og indbundene Venner maae vorde Dirigeret«. Allerede 1763 holdt de to laug fællesmøder om at udvælge »Taxere-Borgere« (ligningskommission), og samarbejdet fortsattes, indtil det yngre laug omkring 1815 ophævedes.

Det ældre laug var det førende og søgte at samle de borgere, der regnedes for

at tilhøre »de honnette«, idet der i vedtægten 1776 udtales ²²), at når »Een af Vores Liige« har nedsat sig og vundet borgerskab »enten som Købmand, Kunstnere eller Anden honnet og Ære-Kjær-Borgere«, indbydes han til den årlige laugsamling, hvorefter han senere kan optages i lauet. Det var eksklusivt og omfattede »ej fleere Persohner end Höifornödiges til et Liigs henbærelse« ²³).

Lauget ejede 2 ligklæder, hvoraf det med »Sølv-Galuner« og »den liden Kjøbmands-Liigbaare«, der havde »Ryslæder« på armene, kun måtte bruges af lauet. Det andet ligklæde med »Sølv-Fryndser« måtte udlejes for 1 rd. 2 mark og den store »Baarde« ligeledes for 1 rd. 2 mark for hver gang, den bruges. Da det blev anset for fint at blive betjent af købmandslauget, havde det en væsentlig indtægt ved at bære andre til graven, så der efterhånden samledes en beholdning, og i 1861 udvidedes lauet til også at understøtte trængende medlemmer.

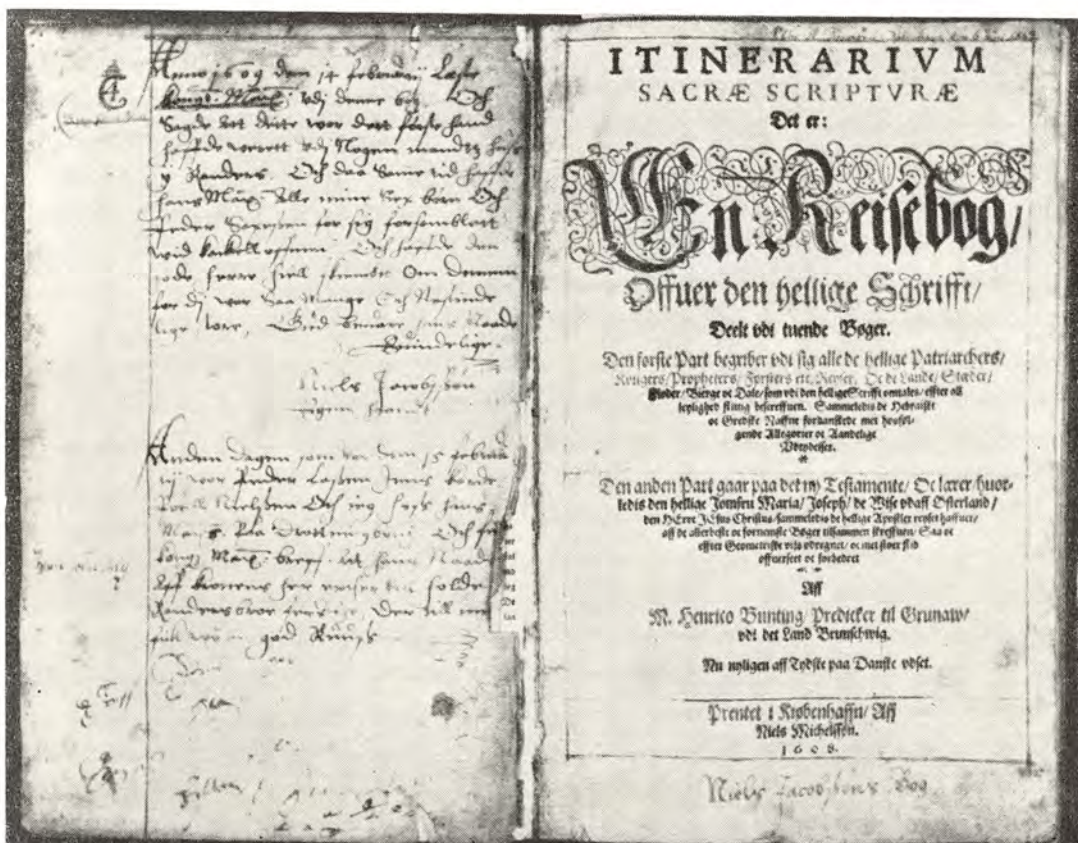
Denne side af laugets virksomhed er fortsat i stigende grad, og gennem sine traditioner samler det vedblivende Randers købmænd, der ved den årlige sammenkomst mødes med byens embedsmænd og med førende mænd inden for byens næringsliv.

Storkøbmænd i Randers.

Niels Jacobsen (1556—1624).

Blandt de mænd, som på overgangen mellem det 16. og 17. århundrede var årsag til, at Randers blev kaldt »den liden Kiil«, var Niels Jacobsen den mest kendte. Han drev dog ikke varehandel i særlig grad ved siden af sin vekselforretning, men gennem sin uddannelse og tidligere løbebane havde han betingelser for at udøve stor indflydelse på byens liv. Han var født St. Olufs dag (29. juli) 1556 i Simested, hvor faderen, Jep Mogensen, var selvejerbonde, og han hed derfor Niels Jepsen, men lod sig senere kalde Niels Jacobsen. En adelig velynderinde skaffede den begavede dreng en flerårig skoleuddannelse, så han senere fik ansættelse hos forskellige slotsskrivere, således blev han 1581 foged hos Mandrup Parsberg på Hagsholm, 1585 skriver over Århusgård len og 1589 slotsskriver over Skanderborg len og Bygholm len. Allerede på dette tidspunkt nød han stor anseelse, og mange adelsmænd spurgte ham til råds, og antagelig var det her, han traf lensmanden Laurids Ebbesen Utzon's sønndatter Margrethe Utzon Westeni. De blev gift i året 1592; men hustruen døde allerede 3 år efter, og Niels Jacobsen tog derefter ophold i Randers, hvor han boede i sin gård (matr. nr. 321) på hjørnet af Rådhusstræde og Torvegade.

Den 28. oktober 1596 ægtede han Maren Pedersdatter, enke efter borgmester Søren Hofmann, som havde testamenteret hende alle sine midler, og da hun se-

Forsiden i Niels Jacobsens opbyggelsesbog med beretning om kongebesøget i hans hjem 1609. (Randers museum.)

mere ville få den arv, der tilkom hende som eneste barn efter sin fader, borgmester Peder Lassen, er det forståeligt, at hun var en »forstandig, ung, munter og riig Enke«. Hun ejede gården nr. 12 (matr. nr. 345) på Torvegade, som var påbegyndt opført af Søren Hofmann; Niels Jacobsen fuldførte bygningen og anbragte sit bomærke, et enkelt og et dobbelt v slynget i hinanden, på den prægtige porthammer, som nu er anbragt under en karnap i gården. Her boede Niels Jacobsen til sin død. Han blev gennem sine 9 børn stamfader til de kendte slægter Hofmann, Bentzon, Lasson, Rosenørn, Poulson og Ægidius, som nævnes i dr. Skjønningss klagesang. 1604 blev han rådmand og 1619 borgmester, indsat af Eske Brock, et embede, »som han forrettede med megen Berømmelse til Byens Opkomst«.

Allerede 1598 anføres han i Randers skattebog med en skat på 180 mark som byens højeste skatteyder, og mens han var rådmand, har han utvivlsomt været den, der gav udkast til byens vider og vedtægter af 1609 og til udformningen af »Byens Bog« 1605.

Hans pengehandler gjorde ham til en kendt mand på »Viborg Snapsting«, og han har ved lån til adelsmænd ofte haft jordegods eller som i 1615—16 haft helligåndshuset i pant. Han stod i nært venskabsforhold til lensmanden på Dronningborg, Eske Brock, og han anføres flere gange i Eske Brock's dagbøger som gæst på Dronningborg og oftest med et x som angivelse af drikkelagets grad, og dette har Niels Jacobsen selv bekræftet. Der findes på Randers museum en opbyggelsesbog »Interarium sacræ scripturæ«, »prentet i Kiøbenhaffn af Niels Michelssøn 1608«; her har Niels Jacobsen på forsatsbladet skrevet med tydelig og fast hånd:

»Anno 1609 den 14. februarij Læste Kongl. May. udj denne bog. Och sagde att dett første hand haffde wærett udj Nogen mandts huss ij Randers. Och den same tid haffde Hans May. alle mine Sex børn Och Peder Saxessøn for sig forsamblett vid kackelloffnen, Och haffde den gode herre hiell skiembtt om dennem for dj war saa mange Och Nestinde lige store.

Gud bevare hans Naade Evendelige.

Niels Jacobssøn. Egen handt.

Anden dagen som var den 15. februarij var Peder Lassen, Jens Korde, Poul Nielssøn Och ieg hoss hans Mays. Paa Drottningborig. Och fick Kong. May. breff, att hans Naade aff Kronens herefter vill holde Randers broe ferdige. Der till medfick wij en god Ruuss.«

Dette, at man fik sig en god rus, forringede ikke dengang sin mand, og Niels Jacobsen var en søn af sin tid. Han døde den 10. juni 1624 og blev begravet i Sct. Mortens kirke, hvor et smukt epitafium med maleri af ham og hans hustru er anbragt på den nordre kormur.

Ditlev Kirketerp (1734—1792).

Ditlev Kirketerp drev købmandshandel her i Randers i største delen af 1700'ernes sidste halvdel og fik gennem sit arbejde stor indflydelse på hele næringslivet i byen. Han var født i Hobro den 8. september 1734 og søn af en formuende købmand, og han nedsatte sig tidligt som købmand i Randers. Ved sit giftermål den 1. februar 1758 med Niels Brock's halvsøster Anna kom han ind i de største og mest ansete købmandsslægter, blandt dem Welling og Bay og de to driftige købmænd Hans Chr. Hansen og Rasmus Hansen, som senere var foregangsmænd i arbejdet for forbedring af sejladsen på fjorden.

Han var en driftig og indsigtfuld mand, som med stor styrke gik ind for skibsfartens fornyelse og fjordens uddybning. Han var den første her, som etablerede udenrigs handel, og under den nordamerikanske frihedskrig byggede han større skibe, der sejlede på Frankrig, Spanien og Vestindien, og ved sin energi og sit handelstalent bragte han hele byen i opkomst. Han erhvervede sig betydelige jordejendomme; således købte han ved kronens salg af ryttergodserne hovedgården Dronningborg med tilliggende. Da Niels Brock i 1765 skænkede Sct. Mortens

kirke en ny altertavle, købte han kirkens gamle gotiske altertavle og lod den opstille i kirken i Hald, hvor han ejede flere gårde. Af interesse for undervisningen oprettede han en dansk-tysk skole, der fik kgl. konfirmation den 20. maj 1778, og indrettede den i en bygning, som han lod opføre på Brødregade.

I året 1774 udnævntes han til hofagent og i 1776 til etatsråd; men i sine sidste år led han så store tab, at han måtte opgive sin forretning i 1785, da han overtog en stilling ved toldvæsnet. Han døde den 12. juni 1792 på sin gård »Kærgård« i Hunderup sogn ved Ribe og ligger begravet i Randers.

Niels Brock (1731—1802).

Niels Brock virkede ikke ret længe som købmand i Randers; men under større forhold, end hans fødeby kunne byde, arbejdede han i den købmandsånd, som fandtes der, hvor han havde rod gennem sin slægt, og hvor hans navn er bevaret gennem de legater, han stiftede.

Hans fader, Rasmus Brock (1695—1752) var købmandssøn og boede Brødregade 24—26 (Withs ejendom), hvor han drev en betydelig handel, og hvor Niels Brock fødtes 19. marts 1731.

Efter et toårigt kursus i Lübeck kom Niels Brock på sin farbroder Søren Brocks kontor i København, men tog kort efter hjem til faderen, i 1748. Da faderen døde 1752, afviklede Niels Brock den store forretning og tog med sin arvepart, ca. 18.000 rd., til København, hvor han en tid samarbejdede med sin svoger Ole Bech for den 10. januar 1763 at etablere sig som selvstændig købmand. Han oplevede »den gyldne handelsperiode« under tre krige, hvor København var den favoriserede og monopoliserede handelsby. Ved klog benyttelse af konjunkturerne og uden at indlade sig på nogen hasard, skabte han sig en stor forretning og erhvervede sig en betydelig formue. Han ejede hverken plantager eller handelsflåde af betydning, og da han var meget forsigtig med kreditgivning, berørtes han ikke af kriserne i 1783 og 1799. Hans forretning var hørkram, idet han importerede fra Rusland hør, hamp, tovværk, tjære og sejldug og eksporterede kolonialvarer, salt, fisk og kød; desuden drev han veksel-, assurance- og bodmeriforretning. Han forstod ikke blot at tjene penge, men også at bevare dem, så han ved sin død den 4. oktober 1802 efterlod en formue på ca. 900.000 rd.

Han var gift med Lene, f. Bredahl, datter af borgmester Nic. Bredahl i Randers, og de dannede i deres ejendom på Christianshavn et smukt hjem, hvor der herskede en solid borgerlig smag uden fremtrædende luksus. Deres ægteskab var barnløst, men harmonisk, idet de havde fælles interesser. De elskede deres fødeby med barndomsminderne og havde begge en udpræget slægts- og familiefølelse

og var meget religiøse. I deres interesse for Randers skænkede de den nye altertavle til Sct. Mortens kirke og skænkede byen legater på i alt 170.000 rd.

Niels Brock var medstifter af Grosserer-Societetet 1790 og skænkede store summer til unge handelsmænds uddannelse, men han aspirerede ikke til titler, end ikke det almindelige »Agent«, og i sit testamente kalder han sig »Borger og Købmand«.

Johan Ankerstjerne (1835—1913).

Johan Ankerstjerne var født den 13. April 1835 i Randers, hvor hans fader var hospitals-økonom. Han kom efter sin skolegang i lære hos købmand E. Ove, og i 1858 etablerede den ubemidlede, men fremadstræbende og kundskabssøgende unge mand sin egen købmandsforretning i den kendte westermanske gård ved Sønderbro. Ankerstjerne var med sine 24 år en støt og ansvarsbevidst købmand, som ragede betydeligt op over gennemsnittet af datidens unge købmænd, og hans særlige handelsegenskaber i forbindelse med et ihærdigt, plansikkert arbejde gjorde ham til en førende skikkelse gennem en årrække.

Han fik hurtigt en stor bondehandel, og især søgte herregårdene som kunder til ham. Da eksportforretningen med halvfjerdsernes begyndelse tog fart over alt i landet, blev Ankerstjerne en af Jyllands største eksportører af korn og smør og importør af foderstoffer og vandt sig navn som en af de fineste og mest foretagssomme storkøbmænd i den danske handelsverden. Han knyttedes i tidens løb til en række betydelige foretagender, og byen nød godt af hans store arbejdskraft. Gennem en årrække var han medlem af byrådet og havneudvalget; han var medstifter af »Randers Dampskibsselskab af 1866« og i 38 år formand for »Randers Discontobank«.

Han blev en rig mand, og da han ved sin død i 1913 ikke efterlod sig livsarvinger, testamenterede han største parten af sin formue til legater, der først og fremmest kom Randers by til gode.

Glimt af livet i købmændsgårde i Randers.

Sygehusinspektør i Hobro, Hans Bay's erindringer.

Jeg er født i Randers den 27. April 1852 og Søn af daværende Købmand Niels Bay jun. — senere Consul Niels N. Bay — og Hustru Ane Hedevig f. Møller. Fader boede paa Middelgade Nr. 15 — senere Nr. 3 — paa Hjørnet af Taarngyden, og Eiendommen strakte sig langs denne med en Bagport ud til Brødregade. Han handlede med Kolonialvarer, Salt, Jern, Tjære, Slibestene, Spader, Skovle, Grebe, Høleer m. m., drev tillige stor Korn- og Frøhandel og købte Smør af Bønderne,

hvilket han slog ned i Fustager. Han havde stor Søgning af Bønder, som kom med deres Korn og Smør og som i Reglen fik Varer derfor med hjem. Disse Bønder var fra Over-Hornbæk, Taanum, Tindbæk, Vester Velling og enkelte fra Vester Alling og Øster Tørslev. Naar Bønderne kom kørende i Gaarden, tog Gaardskarlen Køretøiet og spændte fra, medens Bønderne kom ind i »Bønderstuen«, hvor de afleverede Reisetøiet til en Kone, som derefter traktede dem med Kaffe, Brændevin og Tobak. Naar dette var overstaaet, gik de paa Kornloftet med Fader og saa paa deres Korn blev maalt, veiet paa hollandsk Kornvægt og handlede de saa om det. Ligesaa gik det med muligt medbragt Smør, der blev bedømt med en »Smørsøger« og derefter styrtet af Bøtterne i et stort Kar, der stod i »Yderstuen«, en stor Stue ved Siden af Butikken. Havde Bønderne Uld eller Skind med, købte Fader ogsaa disse Ting. Naar alt dette var overstaaet, gik de ind i Butikken, hvor Moder stod bag Disken og noterede op, hvad de skulde have med hjem. Naar de hen paa Eftermiddagen blev hjemfærdige, gik de ind paa Kontoret til Fader og fik »gjort op«, og denne Opgørelse var altid pr. Contant. — Ved de store Hestemarkeder blev de Bønder, der havde langt hjem, tidt i Byen om Natten og boede da paa vore »Bønderkamre«, hvor Moder kunde rede op i gode varme Tomands-Senge til 14—16 Mand. For dette Nattelogi toges aldrig Betaling, men der kunde undertiden falde en Ost af til Moder eller et Par Duer til os Drengene derfor.

Fader handlede ogsaa med »Kromænd« og Købmænd i Ørsted, Anbæk, Søbyvad, Øster-Tørslev, Rødkjærsbro og Bjerringbro, og paa alle disse Steder leverede han Varerne med sin egen Befordring og fik saa de af vedkommende indkøbte Landmandsprodukter med hjem. Efterhaanden som Banerne kom, hørte denne »Krokørsel« op, men endnu saa sent som i 1870 véd jeg, han kørte med Varer til Anbæk og Søbyvad Kroer.

Ved Siden af Købmandshandelen havde Fader et Dampbrænderi og en Tid ogsaa et mindre Ølbryggeri. Hertil hørte et temmelig stort Maltgøreri. Brænderiet og Maltgøreriet hørte først op ved Gaardens Brand d. 22. April 1872. — Til at fortræde Bærmen fra Brænderiet havde Fader 2 Kreaturstalde, en mindre til 6 à 8 Malkekøer og en større til 20—24 Fedekreaturer. Fader eiede ogsaa baade Mark og Engjord og avlede selv den nødvendige Furage til sine 5 Heste og Kreaturerne. Indtægten af Malkekøerne var Moders; hendes Piger malkede Køerne, og Moder stod selv for Salget af Mælk og Fløde, som var stærkt efterspurgt, da det var gode Varer.

Tømmerhandler H. Hjersing's erindringer.

Nedenstaaende Erindringer er fra min Barndomstid omved 1874—80 i den

gamle Købmandsgaard i Vestergade, Matr. Nr. 418, som min Fader A. S. Hjersing den Gang var Ejer af.

Hele den ret store Ejendom var saa at sige taget i Brug til Landforretningen. Til Gaden i Stuen, Butikken, der om Aftenen blev lukket til med Skodder, Dagligstuen og Salen, som den kaldtes, alle med ens smaa Vinduer. De to sidstnævnte Stuer blev ofte til Hestemarkederne taget i Brug til Soveværelser til Landboerne, der ofte kom kørende Dagen før Markedet, og saa boede de hos os 1, 2 à 3 Dage, og i den Tid blev opvartet med Kaffe, Snaps, Øl og Tobak gratis; en Kurvekone, der hjalp til med Opvartningen, solgte Blødbrod fra Bager Wimmelman, store 5 Øres Kager, hvori der var et lille Maaltid.

Brugsforeninger kendtes dengang ikke og Høkere paa Landet næsten heller ikke, saa Kundekredsen strakte sig ca. 3 Mil fra Randers, særlig Vest paa til Hammershøj, Kvorning, Vorning og Hvidding; Gaardspladsen var ikke altid stor nok til at rumme Køretøjerne paa Markedsdagene, saa blev Pladsen foran Haandværkerforeningen over til Staldgaardsgade taget i Brug dertil. I Stuen til Gaarden var Kontoret, Bondestuen, Spisestuen og Køkkenet. 1. Sal og Loftet derover var Pakhus til Korn, Uld etc. samt til Soveværelser, og i Kælderen var Smørpakhus. Smørret fremkom mest i Bøtter, noget i rødt- eller blaameleret Tørklæder. Kvaliteten var langt fra lige god, saa Fader døjede med at faa det solgt; Bagerne brugte vel en Del, men det meste blev omæltet og kom i Dritler til Videreforsendelse. Sidebygningerne i Gaarden var tildels indrettet til Hestestalde, og paa 1. Sal i den ene Sidebygning var et ret stort Værelse med 8 dobbelte Gæstesenge; men ofte var dette Værelse ikke tilstrækkeligt Markedsdagene, hvorfor Dagligstuen og Salen som ovennævnt blev taget i Brug.

Der var gennemgaaende Velstand blandt Landboerne. Laan i Gaarden selv 1. Prioritet blev ikke godt anset. — En Dag kom en ældre Mand fra Kvorning kørende ind i Gaarden i sin stive Kassevogn; da han havde faaet Hestene i Stald, laante han Trækvognen og læssede en Sæk Sølvspecier paa den, som han kørte op i Banken med og fik vexlede i Sølvkroner, som han saa kørte hjem med.

Til Bryllupper og Begravelser i Kundekredsen var Fader som Regel altid med, og mange Gange tog han mig med, og jeg maa tilstaa, at jeg morede mig omtrent lige godt ved begge Lejligheder. Traktementet var ogsaa ens. Til Frokost koldt Bord, et stort Sulefad med hjemmesaltede Kødsorter, Pølser etc. og Kaffe. Til Middag Suppe, Steg og Kransekage, til sidst blev gerne ombudt Vin.

Til Julen fik Landboerne hver en Pot St. Croix Rom og et Spil Holmblads-Kort, og der blev ført nøje Bog derover for ikke at glemme nogen; til samme Tid strømmede det ind med store Finbrød, Fløde etc. til Moder fra Kunderne.

*Købmandsgård, hjørnet af Torvegade
og Middelgade
(hvor nu Sparekassens bygning ligger).
I gennem denne gård gik den gamle
»Peberslip«.*

Jøderne i Randers.

Jøderne, som gennem middelalderen havde deres vigtigste hjemsted i Spanien, blev i året 1492 fordrevet fra landet, og over Portugal søgte de da at skabe sig nye hjem andet steds i Europa. Omkring 1600 nåede disse »portugisiske jøder« til Amsterdam, hvor de blev godt modtaget, og de rige jøder fandt her betingelser for deres virke og bosatte sig her. Fra Danmark sendte Christian IV den 25. november 1622 en indbydelse til repræsentanter for »den portugisiske nation« i Amsterdam og Hamborg om at bosætte sig i den nyanlagte by Glückstadt ved Elben, og i 1628 gav han dem visse privilegier, bl. a. fri religionsøvelse og ret til »efter Købmands Skik og Brug« at udlåne penge mod pant, dog ikke højere end 10 pCt. og ikke i mindre summer end 200 rd. Da håndværkerlaugene alle steder bekæmpede jødernes adgang til håndværket, var de dermed udelukket fra næsten alle erhverv undtagen handelen og enkelte fabrikvirksomheder, navnlig tobaksspinderier. Jøderne indtog på forskellig vis en særstilling i det danske samfund, men opnåede dog gennem tiden store lettelser. Frederik VI var meget interesseret i jødernes stilling, og i reskripter af 1788 og 1793 åbnedes dem adgang til håndværkerlaugene. Som slutsten på dette reformarbejde kom så anordningen af 29. marts 1814, der gav jøderne den ønskede ligestilling i det danske samfund, idet de fik »lige Adgang med vore øvrige Undersaatter til at ernære sig paa enhver lovlig Maade«.

Allerede ret tidligt fik enkelte jøder lov til at bosætte sig i København og noget senere i enkelte provinsbyer, særlig i Odense og Fredericia. Først henimod

år 1800 findes jøder nævnt som borgere i byen, men antagelig har de kun i kortere tid været bosat her, da Stadfeldt 1804 ikke nævner noget derom. Randers borgerskabsbog angiver, at *Jacob Wulff* og *Nathan Hartvig* den 10. juli 1758 begærede at vinde borgerskab for at anlægge en »Potaske-Fabrique« i byen, den 18. juni 1788 vandt *Joseph Hartvig* borgerskab »paa at ernære sig af Lærredshandel, Specerier, Nürnberg Vahrer og Huus Handel«, og den 22. august 1792 fik *Emanuel Bohn* borgerskab »for at handle med indenlandsk Alen Kram og ostindiske og Chinesiske Vahre efter Kongelig Bevilling af 1. Juny 1792«.

I tiden fra 1792 til 1803 bosatte flere familier sig i byen, hvor mange kan ikke opgives; men da der i 1803 benytttes udtrykket »menighed«, og der til en jødisk menighed udfordres mindst 10 mandlige medlemmer, giver dette nogen besked om antallet af jøder i Randers på dette tidspunkt. På en ansøgning om tilladelse til at holde synagoge fik under 11. november 1803 *Gerson Heinemann* og *Nathan Levin* af den jødiske menighed i Randers meddelt bevilling, hvorefter samtlige derboende jøder må holde synagoge i de af dem lejede værelser. Det var altså en fåtallig og på flere måder ringeagtet del af befolkningen, som her for første gang viser sit ansigt i byens borgerskab. Men der var driftige folk imellem dem, og snart kom flere af dem frem i første plan. Det var således tilfældet med den nævnte *Gerson Heinemann*, der var født 1774 i Bückenberg i Tyskland; han købte 1804 sammen med sin svoger, *Salomon Oppenheim*, ejendommen nr. 617 på hjørnet af Kirkegade og Torvegade, hvor de i fællesskab åbnede en manufakturforretning. Heinemann var gennem mange år en førende skikkelse inden for det jødiske samfund og sine trosfællers talsmand over for myndighederne. Hans personlige liv var smukt, idet han som ortodoks jøde overholdt loven strengt, således uddelte han hver sabbat en tiendedel af sin indtægt til de fattige. Han udvirkede, at jøderne i Randers 1807 fik egen begravelsesplads, og han gjorde et stort personligt arbejde for at forskønne den ellers ret øde plads og sørgede for beplantning og indhegning af denne kirkegård. I året 1808 købte han ejendommen nr. 448 (nu matr. nr. 550) i Snaregade og indrettede den til synagoge. Heinemann døde den 10. april 1841.

En anden meget betydelig mand var *Israel Carl Wulff*, der i 1806 flyttede hertil fra Fredericia, hvor han havde haft et garveri og som forstander for menigheden udøvede stor godgørelse. Han købte samme år den store 3-etagers ejendom nr. 31 på Rådhusortvet (nu nr. 6, matr. nr. 729), hvor han drev en omfattende handel med manufakturvarer og urtekram, og efterhånden erhvervede han en del ejendomme i kvarteret derom, således nr. 106 og 107 i Rosengade. Da krigen med England forhindrede indførsel af klædevarer, anlagde han i ejendommen nr.

188 (nu matr. nr. 121) på Brødregade »Randers yngre Klædefabrik«. Han var nu en af byens førende handelsmænd og havde part i mange af de betydelige foretagender, som kammerherre, amtmand *Føns* og omegnens godsejere forestod. Denne forbindelse med amtmanden var antagelig medvirkende til, at jøderne her i byen opnåede mange lempelser; men da *Føns* i 1820 ikke kunne klare sine forpligtelser og derfor mistede sin stilling, trak han også *Wulff* med sig. *Wulff* beholdt dog ved venners hjælp klædefabrikken, der nu blev drevet i mindre målestok. Han døde den 5. november 1826.

Hans broder, *Joseph Carl Wulff*, flyttede fra Horsens til Randers omkring 1811 og boede i sin ejendom på hjørnet af Rosengade og Nygade, hvor han i 1813 anlagde et garveri med en hestemølle til maling af bark; senere udvidedes møllen til også at behandle malt og korn. Han var en driftig handelsmand og havde bl. a. part i forskellige skovdistrikter, hvorfra han i egne kåge førte brænde til byen.

Medens de tidligere her nævnte på forskellig måde havde taget borgerskabet ved deres tilflytning til Randers, fandtes der også blandt byens jødiske købmænd adskillige, der fra ringe kår arbejdede sig op til en anset og betydelig plads i borgersamfundet. Det var således tilfældet med to fattige unge slagtersvende *Heinrich Meyer* og *Abraham Simon*, som først i århundredet kom vandrede fra Tyskland. De var venner og begyndte som omvandrede handelsmænd, men allerede i 1814 havde *Simon* taget fast bopæl i Hovmeden, hvor han opkøbte alle sorter skind og i 1817 gik i kompagni med *Meyer*, idet de drev handel med urtekram og manufakturvarer. Deres forretning udvidedes senere til også at omfatte skibsrederi, så de på egne skibe kunne befordre egne varer; navnlig havde de forbindelse med Altona og Amsterdam.

Omkring 1830 ophævede de samarbejdet og flyttede deres forretninger til store ejendomme på Rådhusørvet. *Simon* ejede nr. 29 (nu matr. nr. 732) på Rådhusørvet, og *Meyer* købte ejendommen nr. 630 (nu matr. nr. 351a) på hjørnet af Torvegade og Hovmeden. *Simon* havde mest bondehandel, medens *Meyer* handlede på udlandet og havde egne forretninger i Hamborg og New York. Ved deres død i 1847 efterlod de begge en betydelig formue, og deres forretninger fortsattes op gennem årene af slægtninge.

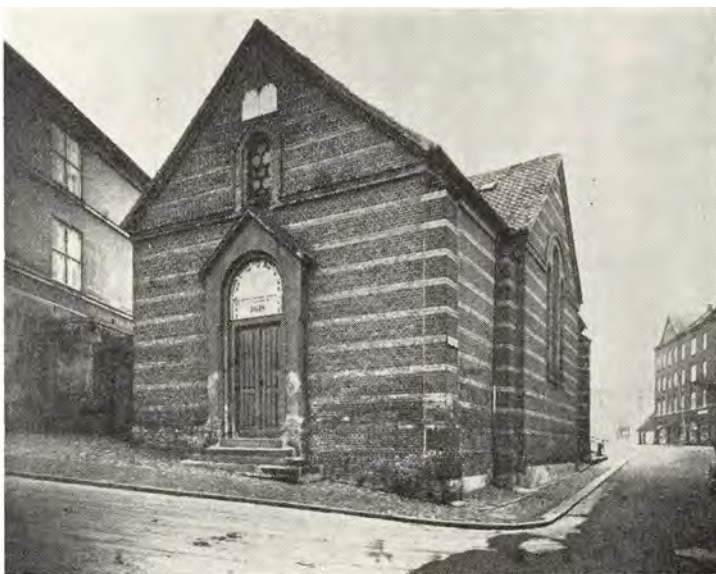
Jøderne dannede trods al velvilje et eget samfund, som i forhold til hele bysamfundet var lidet talstærkt. Ved tilflytning udefra og gennem den opvoksende slægt steg antallet jævnt fra året 1814, da der var 105 personer²⁴⁾, til der i 1860 var 200 personer. Af familieforsørgerne i 1814 var 14 handelsmænd og købmænd, og handelen vedblev gennem årene at være hovednæringsvejen, men med tiden

viste også andre fag sig, idet håndværket efterhånden beskæftigede en del såvel selvstændige mestre som svende og lærlinge. I 1838 var der således 13 købmænd, 5 handelsmænd, 2 småhandlende, 1 tøjfabrikuør, 1 møller, 1 cigarfabrikant, 1 schächter, 2 slagtere, 1 garver, 1 sadelmager, 1 optiker, 1 hattemager, 1 snedker og 1 kirkebetjent, desuden var der 1 garver- og 1 tobaksspindersvend samt 2 bager-, 1 slagter- og 1 guldsmedesvend, 2 skrædderlærlinge og endelig 6 handelsmedhjælpere. Antallet af jøder holdt sig gennem årene fra 1838 til 1860 på samme højde, hvorefter der kan konstateres en fortsat nedgang, først rolig som i 1880 til 172 personer og i 1890 til 146, men derefter i store spring, så der i 1918 kun var 7 familier og altså knap nok tilstrækkeligt til at danne en menighed.

Tidsrummet fra 1828 til 1860 er den periode, hvor jøderne talmæssigt kommer højest her i byen; det er også den tid, hvor de på fremragende måde virker banebrydende inden for byens handelsliv. Dette sidste kan særlig henføres til handelshuset *Philip Hartvig Rée & Co.* ²⁵⁾, som i første halvdel af det 19. århundrede havde en afdeling i Randers og her var repræsenteret af driftige mænd, der nød den største agtelse blandt deres standsfæller. Firmaet var grundlagt i Fredericia, men flyttedes i 1810 til Århus, og samtidig oprettedes en afdeling i Randers, der lededes af *Isac Philip Rée* og havde til huse på Torvegade nr. 614 (nu matr. nr. 344). Forretningen i Århus blev drevet i stor stil, og afdelingen i Randers fulgte godt med, så den med egne skibe importerede stenkul, jern, salt, Brunswiger »Stadt-Humle« og tobak og udførte korn, uld, skind og huder. I 1817 oprettedes et sukkerraffinaderi, der yderligere udvidedes i 1821.

I året 1820 købte Rée »Den ældre Klædefabrik«, som oprindeligt i slutningen af det 18. århundrede var oprettet af byens fattigvæsen efter tilskyndelse af borgmester *Carøe* og i nogle år dreves for offentlig regning, men senere overdroges til privat drift. I 1815—16 blev den flyttet fra »Hjørnet af Jordsmaalet og Skidengade« (nu Apotekerstræde) og til hjørnet af Nørregade og Fabrikstræde (nu matr. nr. 710a). Bag fabrikken lå »Laurentii Bakke«, som tidligere havde været kirkegård. I 1826 købte Rée denne bakke af byen mod en årlig afgift på 10 rd.; men allerede 1827 solgte han hjørneejendommen og bakken, og fabrikken nedlagdes. På den tilbageblevne del af grunden anlagde Rée i 1833 en cikoriefabrik, der var af betydelig størrelse.

Isac Rée forlod Randers 1835 for at overtage husets Hamborg-afdeling, hvorefter hans brodersøn *Philip Rée* overtog forretningen her. Philip døde 1841, og hans broder *Julius Rée* trådte til. Han blev en meget anset mand i byen og kom efterhånden til at beklæde en mængde tillidsposter. Således var han medlem af

Synagogen i Nordregrave,
nedrevet 1936.

borgerrepræsentationen og havnekommissionen. Inden for denne gjorde han et stort arbejde for sejladsen på Gudenå og skrev bl. a. en pjece »Silkeborg og Gudenå, en historisk-topografisk Skizze«²⁶⁾ om pramfartens betydning for det tilstødende opland. Desuden var han repræsentant for den jødiske menighed og formand for handelsforeningen samt medlem af direktionen for Sparekassen for Randers og omegn og af Discontobankens repræsentantskab. Da han i 1857 forlod Randers for at bosætte sig som grosserer i København, hædrede byen ham med et fakkeltog. Han fik opfordring til at repræsentere Randers i folketinget og var fra 1864 til sin død i 1874 medlem af rigsdagen.

Blandt de slægter, hvis navne gennem en årrække har været knyttet til Randers, bør nævnes slægten *Nathansen*, der fostrede mange særprægede mænd. Den mest kendte også uden for Randers var *Isac Nathansen*, der var uddannet ved handelen, men interesserede sig mest for heste og fik navnet »Fuldblods-Nathansen«, fordi han havde opdræt af væddeløbsheste og selv var ivrig rytter. Det kostbare hestehold bragte ham i pekuniære vanskeligheder, hvorfor han rejste fra byen og i 1847 til Brasilien. Han kom året efter tilbage til Danmark, boede en tid i Viborg²⁷⁾ og døde i Randers 1862. Han havde 3 brødre, bosatte i Randers som slagtere; blandt dem var *Nathan Nathansen*, der i sit ægteskab var fader til 21 børn. Der var blandt disse flere kendte og agtede borgere, således hestehandler *Wulff Nathansen*, kreaturkommissionær *Moses Nathansen*, *Michael Nathansen*, der deltog som frivillig i krigen 1848 og blev dødeligt såret i slaget ved Isted, murermester

Hirsch Nathansen deltog ligeledes i krigen som frivillig, og guldsmed *Julius Nathansen*, der grundlagde »Randers Dagblad«.

En anden kendt slægt er den, hvis første mand her i byen var *Moses Abraham Metz*, som i 1813 boede »paa Volden (nuværende Jernbanegade) ved Siden af Oberst Bønnichsens Gaard«. Hans søn *Abraham Moses Metz* tog borgerskab 15. august 1817 og handlede med manufaktur en gros; i 1840'erne var han cigarfabrikant og begyndte i 1857 den chokolade- og sukkervarefabrik, som fortsattes og udvidedes til en landskendt forretning af hans søn *Carl Abraham Metz*, der i 1892 stiftede et legat for enker og døtre af købmænd i Randers.

Blandt den jødiske menigheds tjenestemænd nævnes i året 1814 som menighedens forsanger og schæchter den 64-årige *Salomon Levin Baith*, der boede i Snaregade i »Menighedens Hus«, og den 34-årige *Sinai Berg*, født i Polen og boende i v. Hattenstræde. Han var den første religionslærer i Randers og underviste børnene på tysk i sit hjem. Da hans søn *Moritz Berg* i 1824 tog borgerskab og købte gården matr. nr. 103 (nu matr. nr. 775) på hjørnet af Helenestræde og Nygade, flyttede han i 1826 dertil og holdt skole der indtil 1833. Han afløstes som religionslærer af cand. phil. *A. Syskind* i 1836.

Den store menighed som omkring århundredets midte talte om ved 200 medlemmer, hvoraf flere var betydelige og velstående borgere, kunne ikke vedblivende nøjes med den gamle synagoge i Snaregade, og der opførtes da på Nordregrave en ny synagoge, som indviedes den 25. juni 1858. Samtidig blev dr. phil. *Meyer Abraham Wreschner* ansat som religionslærer og prædikant og i året 1866 udnævnt til præst. Han var meget anset i byen og virkede her til sin død i 1903.

Da nedgangen i antallet af jøder i Randers, der begyndte omkring 1860—70, efterhånden var nået til et punkt, hvor der ikke var mulighed for at afholde regelmæssige gudstjenester, besluttede man i 1936 at nedrive synagogen og sende menighedens midler og papirer til menigheden i København.

Dermed var en periode afsluttet, som har haft betydning for byen og det næringsliv, som har udfoldet sig her gennem halvandet hundrede år. Jøderne har været gode borgere i byen og været ivrigt interesseret i samfundslivet, så de har vundet venner og kolleger også udenfor deres races kreds.

Håndværk

Den anden store gruppe inden for bysamfundet var håndværkerne, der vel i antal kunne måle sig med købmændene, men som ikke havde den indflydelse i byens styrelse som disse, ja endog gennem lange tider nærmest blev betragtet som kun ydende borgere uden at besidde egentlige rettigheder. De var således de svage i samfundet og søgte derfor tidligt at styrke deres stilling gennem sammenhold og streng tugt og ved at påse, at arbejdet blev forsvarligt udført og derved hævde standens anseelse.

For at der kunne dannes et laug, måtte dette i arbejds måde, teknik og i den færdige produktion være nøje afgrænset fra andre håndværk. Derfor var i ældre tid nærbeslægtede håndværk samlet i et fælles laug, som først udskiltes, da man nåede en mere fremskreden arbejdsdeling. Laugenes love, skræer, var udformet gennem tiderne af laugene selv, og da det ene laug ikke ville stå tilbage for det andet, var de i store træk ens. Og laugene fik, trods det at de omfattede småkårsborgere, efterhånden betydelig indflydelse, men stod alligevel i et afhængighedsforhold til den stedlige magistrat, som skulle godkende eller stadfæste dem, således som det udtrykkes i recessen af 1643: »Alle Mestere i huert Handverck skulle forfatte nogle visze Vilcore med Borgemesternis oc Raads Betenckende, huilke endeligen skulle holdis oc efterkommis aff alle Mestere og Suenne« ²⁹).

Ved enevoldsregeringens indførelse fik regeringen gennemført ensartede laugsartikler for Københavns laug gennem forordningerne af 23. december 1681 og 6. maj 1682, og efterhånden udstræktes de til alle købstæder med de nødvendige afvigelser for de enkelte laug og de forskellige steder.

Som udviklingen inden for håndværket har været for hele landet, har den også i store træk formet sig i Randers, hvor man allerede sporer spændingen mellem regeringen og håndværkerne i Christopher af Bayerns stadfæstelsesbrev af Randers privilegier år 1441, hvor der tilføjes nogle artikler, bl. a. »Ingen Gilde eller Companie maa begyndes uden Borgemester og Raads Samtykke« og »Borgemester og Raadmænd skal have Fuldmagt at sette og regiere alle Embeder (d. e. håndværk) efter Skiellighed« ³⁰). Af laugene i Randers i den ældste tid får man kun glimtvis spor, idet meget få dokumenter er overleveret os. Randers købsvendes

laugsskrå fra 1417 er det ældst kendte laugsdokument, vi har, og når i et brev af 29. marts 1468 prior Anders i helligåndshuset i Aalborg hilser oldermænd m. v. i St. Lauris gilde, det gamle smedelaug i Vor frue gilde den navnkundige »Smed-Seberie-Laug« i Randers ³⁰⁾, viser det, at håndværkerlaugene her også har rødder langt tilbage. Op gennem det 16. århundrede findes laugene nævnt i Randers skattebøger ³¹⁾, idet der for 1567 nævnes, at »Suderhuset« (d. v. s. skomagernes laugshus) giver i jordskyld 10 sk., og ligeledes forekommer dette skatteobjekt i byens regnskaber for 1584, 1586 og 1592, dog under benævnelsen »Skomagernes Laugshus«, og desuden nævnes samme år »Smedenes Laugshus« og »Smedenes forrige Laugshus«. Det er svendenes laug, der har den faste bopæl, laugets kro, hvor svendene både de stedlige og de tilrejsende havde deres tilhold, idet mestrenes laugshus var hos den mester, som efter tur var oldermann.

Selv om håndværkerne ikke kunne blive medlem af magistraten, kunne de dog komme mellem »De 24 Mænd, som kaldes Oldinge«, d. v. s. byrådet. I »Randers Byes Bog«, der påbegyndes 1605, findes en liste over medlemmer af denne forsamling, og den omfatter årene 1544—1620. De fleste af de anførte »Oldinge« er ganske vist købmænd, men der findes også en del håndværkere; således inden for dette tidsrum 14 skræddere, 14 skomagere, 14 smede, 5 bagere, 5 guldsmede, 6 remsnidere, 2 blymestre, 2 hattemagere o. s. v., idet i alt 16 fag er repræsenteret. Det var selvfølgelig kun mestrene, der kunne regnes for borgere; for at der var forskel på mestre og svende, kan ses af skattebogen for 1567, hvor der blandt byens indtægter også var en mulkt på »15 Mark af Niels Bagersvend for han slog Jens Bager«, medens Søren Smed efter regnskabet for 1571 kunne nøjes med at betale til byen 3 mark »for hans Broder slog Esben Smeds Svend«. Tydeligst kommer forskellen mellem de to store grupper af borgerskabet, købmændene og håndværkerne, frem i »Viderne« fra 1609, hvor købmændenes rettigheder udformes meget udførligt, medens der for håndværkerne kun anføres pligter. Flere af håndværkerfagene får særlige bestemmelser om arbejdsforhold og pligter, navnlig er bagerne under opsigt, så endog priserne på det grove rugbrød angives meget detailleret, og det sluttelig siges til dem »Och schall der Ingenn bage Brød at selge Uden di der sattes till af Borgemester og Raad; huemb derimod gjør bøde III Mark och miste sit Brød. Och schall di haffue dieres Laug og Oldermann, Paa det, det kunde gaae ordentlig thill«.

Håndværkerne havde trange kår, og mange af dem levede i stor armod, som det fremgår af magistratens besvarelse på et reskript fra regeringen i året 1735 ³²⁾. Der var da i Randers 9 håndværkerlaug, hvoraf bagerlauget omfattede 7 mestre og 3 grovbrødsbagere, af hvilke 10 kun de 2 klarede sig, medens de øvrige

8 »alle ere fattige og forarmede Folk«. Skrædderlauget bestod af 10 mestre, hvoraf de 7 var »fattige og forarmede«. Handskemagernes laug talte 17 mestre; af dem var 1 ret velhavende, 5 klarede sig, og de 11 var fattige. Skomagernes laug var det største med 23 mestre, der dog alle var fattige og forarmede. I hattemagernes laug var der 8 mestre, og deraf var de 7 fattige, og smedelaugene bestod af 4 kleinsmede og 2 grovsmede, som blandt sine 6 mestre havde 5 »alle næsten fattige«. Af de 7 mestre i felberedernes laug var kun 2 tåleligt stillet, medens de 5 var fattige. Alle snedkernes 7 laugsmestre var fattige, og vognmændenes laug, som ligestilledes med håndværkerne, bestod af 30 »fattige og forarmede Folk, der intet ejede«.

Uden for laugene fandtes der i 1735 yderligere 2 farvere, 1 bogbinder, 1 rebslager, 2 kobbersmede og 2 glarmestre, der alle klarede sig så nogenlunde, medens de 2 murermestre, 3 tømmermænd, 2 sadelmagere, 2 »Stoelmagere og Pottemagere«, 2 peruquemagere, 2 hjulmagere og 1 urmager er enten »gandske fattige« eller de »ejer os vidende ikke noget«. Ganske vist var garver-enken og de 2 guldsmede så nogenlunde i stand, og de 2 malere og 5 drejere ejede ikke noget, men de 35 brændevinsbrændere, som næsten alle boede uden for byen, betegnes at være i middelmådig stand.

Magistraten sluttede sin skrivelse med følgende: »I øvrigt efter Rescriptets 7. Postes Slutning finder vi ikke, at Byen haver flere Handverksfolk af nogen Slags nødig, men snarere haver for mange«.

Dette noget trøstesløse billede af håndværkerkåren i Randers forandres ikke meget gennem de følgende hundrede år, for i januar måned 1836 fremgår det af »Randers Amtsavis«, at 8 laugsoldermænd i samtlige Randers håndværkerlaugs navn har indsendt til optagelse i »Kjøbenhavnsposten« en lang besværing over den skade, som landsbyhåndværkerne gør byens laug, og i meget ærbødige vendinger anmoder den kære landsfader Frederik VI om at komme dem til hjælp. Det opgives deri, at skrædderlauget tæller 32 laugsmestre og 5 frimestre, og at en trediedel af dem intet har at bestille. Skomagerlauget har 80 laugsmestre og 8 à 10 frimestre, hvortil kommer de militære skomagere og en del »Skoflikkere«. Lignende forhold fremføres for de øvrige laug, og skrivelserne slutter med at angive, at der i Randers findes 27 mestre i snedkerlauget, »hvilket er alt for mange til saa liden en By«.

Randers bagerlaugs privilegier er udstedt den 25. januar 1726, og den ældst kendte laugsprotokol er onsdag den 9. oktober 1726 »indrettet« af magistraten og medunderskrevet af laugets 6 mestre, hvortil kom »actbare« Morten Marcussen, forhen borger og bager i Wiborg, som optoges i laugene den 12. december 1727.

Skønt der således kun var 7 mestre i byen, kom det hurtigt til uvenskab mellem dem, idet to af dem, da laugets d. 14. martii 1728 var forsamlet i laugshuset, optrådte med usømmelige ord og sagde, at det var et »Hundswoteste« laug, og at de »Estimerede Laugsladen ikke mere end Skit« og havde »udbød det dem til Slagsmaal paa Gaden«. Ligeledes havde Morten bager, da han den 30. april var i det værtshus, hvor han drak sit øl, brugt »adskillige ubekvemme Ord« mod de andre bagere. Også på selve fagets område havde Morten Marcussen overtrådt laugsartiklerne ved den 31. marts at have ladet to piger falbyde brød på gaden. Mestrene må have haft vanskeligt ved at indordne sig under de nye laugsvedtægter, for den 15. september 1729 måtte borgmesteren påminde bagerne om, at de herefter skulle bage forsvarligt godt brød, såfremt de ikke ville straffes efter forordningen.

Det har sikkert kun været begyndervanskelighed, for siden viser der sig et så godt sammenhold som i få andre laug. Men tilgangen var kun ringe, idet der i tiden mellem 1729 og 1741 ikke blev optaget nogen mester i laugets; og det er meget forståeligt, eftersom det i indberetningen 1735 anføres, at af bagerlaugets 10 mestre var kun to nogenlunde stillet, medens de øvrige 8 var fattige og forarmede. I de første 44 år til 1772 optoges kun 15 mestre, og tilgangen senere stiger kun langsomt; fra 1777 til 1833 optoges 30 mestre og fra 1834 til 1860 i alt 41 mestre. Laugets var stadig kun fåtalligt; således blev protokollen kun underskrevet af 8 mestre i 1810, da bageprisen blev forhøjet.

Bagerens produkter skulle gerne afsættes inden for en rimelig tid, og det var derfor tilladt at have 1 person gående rundt og falbyde brødet og på markedsdagene 2; men flere havde til daglig 5—6 bude, og man blev derfor 1826 enige om at forbyde dette. Allerede 1832 var det almindeligt, at bagerne på torve- og markedsdagene havde flere brødkoner til at falbyde brødet på gaderne, og man endes derfor om at tildele hver bager to aftryk af laugets segl, et rødt og et sort, som fæstedes på brødkurvenerne, det røde til hverdag og det sorte til markedsdagene. Denne kontrolbestemmelse underskrevs af 17 mestre.

Sammenholdet inden for bagerens kreds viste sig ved, at man allerede i 1875 drøftede et forslag om at oprette et fællesbageri, som førte til, at der i 1897 oprettedes en rugbrødsfabrik; et alderdomshjem stiftedes i 1911, og i 1896 vedtoges at udbetale ved hver bagermesters død 500 kr., og senere, i 1918, indførtes en pensionsordning.

Bagersvendene oprettede den 14. martii 1777 deres eget svendelaug, som gennem tidepengene samlede midler til understøttelse og pleje af syge og fattige svende. Laugets bestod indtil 1875 og omfattede gennemsnitlig 4 til 11 svende. Ret tidligt anskaffedes en sølv-velkomst, som nu findes på Randers museum.

*Randers 1767 (Pontoppidans „Danske Atlas“).
Den dominerende bygning i midten er Sct. Peders tårn på torvet.*

Da bagerlauget ved dets stiftelse og de første år kun omfattede få mestre, androg man i 1735 magistraten om tilladelse til at oprette et særligt *lig-laug* for bagere og om at måtte optage, »hvem vi finder for got«, da der ikke var så mange bagere, at de kunne borbære et stort lig. Magistraten godkendte dette den 6. juli 1735, idet antallet af laugsbrødre sattes til 18, der mødte ved begravelse, og ved lig-følge skulle bære »sømmelig sorte Klæder og Kappe, itæm Slør om Hatterne«, og på laugshuset og ved ligfærd »alle og enhver af Lauget maatte være stille og taus uden nogen Bulder, Banden, Sværmen, Tomlen og Snak«. Senere er tallet af laugsbrødre forhøjet til 51 indenbys mandlige medlemmer, som er inddelt i 4 roder, der efter tilsigelse har mødepligt ved begravelser. Som en fortsættelse af de gamle laugsflytninger afholder liglauget hvert andet år en laugsspisning, hvor de gode traditioner af sammenhold og fest vedligeholdes.

Felberederne, som oprindeligt havde været i laug sammen med garverne og andre læderarbejdere, fik deres egne laugsartikler i 1686. Der var da kun 5 mestre i byen, og lauget kom op gennem tiden heller ikke til at omfatte mange me-

stre, ja, i 1779 var det endog nede på 2 mestre og blev kun reddet ved indgriben fra magistratens side.

Mester *Johan Hansen* havde haft en uoverensstemmelse med de andre mestre; byfoged *Carøe* fik dog i møde den 19. oktober 1770 striden »bragt i Rigtighed«, men Johan Hansen, som netop i samme møde skulle være oldermann, begærede at blive fri og ganske udtræde af laugget, hvortil de øvrige mestre svarede, at det »dependerede« af ham selv; og han var derefter frimester til 1779, da oldermannen rejste til Århus og en mester døde, så laugget kun bestod af to mestre. Disse to og *Carøe* henvendte sig til Johan Hansen, som på visse betingelser genindtrådte i laugget, hvorefter de tre mestre prøvede at bygge laugget op. Men tilgangen var kun ringe, idet der i de følgende 20 år kun blev løst borgerskab af 5 mestre, så Stadfeldt angiver, at der i 1801 var 3 felberedere i byen, og Neckelmann at der 1830 var 5.

I dette lille laug, hvor der kun var få svende, fandtes intet særligt svendelaug, og svendene deltog derfor i alle laugsmøder og underskrev protokollen sammen med mestrene. Gennem den tvungne 3 års rejsetid fik svendene stærk tilknytning til Tyskland; det viser sig ved deres underskrifter som Jørgen von Randers, Jens von Aalborg, Jørgen Hinrichsen von Kiehl, Petter von Hålsingborg; kun en enkelt bruger sit eget danske sprog og skriver Peter fra Kiöge. På den anden side havde de ligesom skomagervendene ret til at tage fri-mandag. På vandreaarenes rejserute fulgte felberedersvendene fra de danske laug to ganske bestemte områder, og dette førte til under zünften, at de forskellige byer ofte stod skarpt over for hinanden i to grupper eller »Vandringsskaber«: beutlerne og de reiniske. Således var Århus, Odense og Mariager *beutelske*, medens København og Randers var *reiniske*, og da hvert vandringsskab kun ville antage sine egne svende, er det forståeligt, at Mariager klager over, at deres svende blev »afstraffet for Lادن« i Randers³³).

Efter artiklerne fra 1686 skulle felberederne som mesterstykke »semmisk be-rede to Hjorteskind«, og derfor findes i de fleste af deres segl to hjorte, mellem hvilke der oftest ses to skavejern overkors på et stolleapparat. Randers felberederes laugssegel er det eneste kendte danske segl med ordet »Felbereder«, idet der i omskriften står »Randers Felbereder Lav Seyel«, og over byvåbnets tre tårne er to skavejern og på det midterste tårn en hjort.

Retten til fremstilling af *handsker* var tidlig genstand for stridigheder mellem de forskellige grupper af læderarbejdere. Buntmagerne og skinderne (de senere garvere og felberedere) stod som oftest skarpt i deres fordring på eneretten over for remsniderne og pung- og taskemagerne, medens et selvstændigt handskema-

gerfag først spores henimod midten af det 17. århundrede. I »Randers Byes Bog« er 16 fag repræsenteret i listen over »De 24 Mænd, som kaldes Oldinge« for tiden 1544—1620, men ikke nogen handskemager, og først 1661 træffer man i Randers skattebog anført een handskemager. Der har sikkert i Randers som i andre danske byer været fremstillet handsker, og det er tænkeligt, at flere mestre udelukkende har fremstillet handsker, men, da de stod i laug med andre fag, ikke betegnedes som en særskilt gruppe. Det bestyrkes af, at da Randers-laugget i 1684 oprettedes, omfattede det straks 16 mestre og et ikke ringe antal svende og drenge, og tilgangen såvel af mestre som af svende var gennem de første 50 år betydelig ³¹⁾).

1686—1695 nedsatte sig 7 mestre og udlærtes 28 svende, 1696—1705 14 mestre og 20 svende, 1706—1715 9 mestre og 26 svende, 1716—1725 11 mestre og 27 svende, 1726—1735 10 mestre og 33 svende; men så begyndte nedgangen, idet der 1736—1745 nedsatte sig 7 mestre og udlærtes 24 svende, 1746—1755 3 mestre og 24 svende, og i de næste 20 år tog kun 7 mestre borgerskab, og der udlærtes 14 svende, hvorefter al tilgang af nye mestre ophørte, og lærlingeuddannelsen stagnerede. Som et minde fra den første glørværdige tid findes på Randers museum handskemagernes velkomst fra 1696. Pokalen bærer indskriften: »Denne - er - samtlig - Hansk - Magers - Svenes - Lavs - Velkom - i Randers«, og at den var bestemt for et talstærkt laug fremgår af, at der på fremspringende kranse er 55 huller til anbringelse af de sølvskilte, som de nyoptagne svende skulle forære laugget, men tilbage er kun 5 skilte fra årene 1821—29.

Denne udvikling inden for handskemagernes laug træffes også i Odense, hvor antallet af mestre svinger fra 11 i 1683, over 46 mestre i 1765 og 13 mestre i 1820 til 9 mestre i 1862. Viborg, der efter Randers og Odense havde den største fabrikation, talte i 1728 i alt 23 mestre, og i 1798 var der 8 mestre.

De handsker, som tilvirkedes i Randers, og som bragte Randers navn langt ud over landet, var fremstillet af lammeskind og garvet med pilebark; de var brunlige og beholdt farven; men mest berømmedes de for det fortrinlige arbejde og den behagelige lugt, som ikke fandtes ved andre handsker. De var umådelig efterspurgt, så talemåden »Det er så bekendt som Randers handsker« virkelig havde en baggrund. Der har været fremsat forskellige meninger om grunden til denne særegne lugt, og både kalmusplanten i Gudenå og »Gadekilden«s vand har været anført; antagelig skyldes den en gennemført renlighed ved tilberedningen, så vidjebarkens lugt blev tilbage.

Det er forståeligt, at et så efterspurgt produkt forsøgt fremstillet også andre steder, og ret tidligt lavede man »Randers Handsker« både i Odense, Horsens

og Viborg, men efter sigende uden at kunne give handskerne den særegne duft. Således fik i 1741 tolv hosekræmmere ret til at sælge »Randers Handsker«, der var tilvirket i Århus, Randers og Viborg ³⁵⁾). Store mængder af handsker produceredes landet over, og det er derfor underligt, at nedgangen kom så hurtig over hele landet, skønt efterspørgselen var så stor, at Pontoppidan siger om forholdene i Randers 1768, at man sjældent eller aldrig kunne få et par handsker, medmindre de var bestilt nogle dage forud, fordi de købtes i hele partier og udførtes ³⁶⁾). Der var flere sammenstødende grunde til fagets katastrofale tilbagegang, men den mest virkningsfulde var mangel på skind. I henhold til de almindelige laugsartikler af 1684 måtte handskemagerne selv berede de skind, de behøvede, og landet skulle selv frembringe skindene, hvorfor det også var forbudt at indføre dem fra fremmede lande. Det blev derfor en forretning at opkøbe lammeskindene hos bønderne, så handskemagerne blev tvunget til at købe deres råvarer meget dyrt. Handskemagerne i Randers klagede derfor i 1756 til magistraten over, at købmændene ved forprang og i selve byen køber lammeskindene, og rådet giver købmændene en alvorlig påmindelse om at overholde forordningen.

Da regeringen omkring 1770 blev opmærksom på nedgangen og anmodede magistraten i provinsbyerne om en indberetning, gav Randers magistrat den 16. juli 1772 i sit svar »over Handskemagernes Aftagelse i Randers« bl. a. den oplysning, at i 1730 bestod laugene af 28 mestre, og at der ernæredes over 400 mennesker ved fabrikationen, medens der i 1772 var 10 mestre og kun 40 mennesker ernæredes derved. Før sad handskemagerne i velstand, nu i yderste nød, fordi de manglede skind og på grund af landprang, hvorved priserne forhøjedes fra 1730 til 1770 som 1 mod 3 ³⁷⁾).

For at afhjælpe produktionen fremkom både regeringen og landhusholdningsselskabet med støtteforetagender og præmier, men nedgangen kunde ikke standses, og trods alle hjælpeforanstaltninger var faget i begyndelsen af 1800'erne nede i en bølgedal, så der i Randers kun var 3 mestre.

Men hvad understøttelse ikke nåede, det tilvejebragtes ved en enkelt mands personlige dygtighed og initiativ. Randers-købmanden O. C. Kellermann havde anlagt et garveri og en handskefabrik i sin ejendom »Garvergaarden« på hjørnet af Søndergade og havnen. Han indkaldte i året 1810 den unge franske handskemager *Charles Franciscus Mattat* til Randers, og da Kellermann i 1819 forlod landet, overtog Mattat både garveriet og handskefabrikken. Han oprettede et betydeligt hvidgarveri efter fransk mønster, der fik så stort omfang, at han leverede skind til sine kolleger og eksporterede til udlandet. I handskefabrikken fremstillede han de »Randers-Handsker«, som igen bragte Randers bys navn til ind- og

udland. Randers blev igen handskebyen, der rummede en af de betydeligste eksportvirksomheder i landet. Fabrikken har i vore dage igen betydning i byens næringsliv; men da den får sit meste skindmateriale fra udlandet, er den gamle »Randers Handske« gået samme vej som burøl og laks.

Ligesom handskemagerne selv garvede skindene til deres arbejdsmateriale, gjorde *hattemagerne* selv filten til deres hatte, hvorfor der i alle deres segl — undtagen er dog Randers-mestrenes — bruges ordet *filtmager* som laugsbetegnelse. Tillige var faget meget tysk præget, og omskriften på seglene var overalt tysk — igen danner dog Randers en undtagelse. Derimod var Randers-svendene stærkt præget af det tyske svendebroderskab; for deres segl har som alle andre af fagets svendelaug omskrift på tysk, idet den lyder: »Samtlig di Filtmager Gesellen in Randers ir Pidskæ« (pidskæ eller pidskat = segl).

Hattemagere nævnes tidligt i byens regnskaber; således blev der i 1586 lavet en hat til hver af byens to bysvende, og de kostede 2 mark stykket. Muligvis er prisen steget, for da Eske Brock i 1609 hos Jens Hattemager anskaffede 4 hatte til sine stalddrenge, kostede de 21 mark tilsammen, og 1622 nævner han Peder Hatstaferer, som får 3 mark sølv for hver hat. Der har været et hattemagerlaug i byen før 1688, eller mestrene her har været tilknyttet et laug i en anden by, for da laugsbogen af 1688 meddeler, at 4 dannemænd den 1. oktober 1688 meddelte magistraten, at de ønskede at danne et hattemagerlaug her i byen, tilbød de at optage frimester Niels Gramb i laug, når han havde vundet borgerskab. Senere viser det sig flere gange, at selv inden for et så lille laug kunne det skorte på sammenhold, idet den enkelte prøvede på at tilsnige sig en fordel på sine laugsbrødres bekostning. Således blev der den 1. december 1725 rejst klage mod »Welfornemme Melchior Rasmussen« for at skade sine laugsbrødre ved landprang med sine varer, idet han drager fra den ene landsby til den anden, så de andre, når de på lovlig måde søger kunder, finder det forud forhindret.

Hattemagerlauget blev aldrig noget stort laug trods det, at der gennem årene var en jævn om end begrænset tilgang af nye mestre; således omfattede det i 1768 kun 3 mestre, i 1804 angav Stadfeldt 4 mestre, 1845 var der 7 og i 1850 i alt 8 mestre. Lauget bestod endnu nogle år efter næringslovens ikrafttræden 1862, og det sidste laugsmøde holdtes den 2. februar 1868 på rådhuset, hvor lauget ophævedes.

Murerne og tømrerne i Randers har ikke haft noget anerkendt laug før ret sent. I indberetningen 1735 havde de intet laug, og de 2 murermestre og 3 tømrerestre var alle fattige. Svendene i disse fag stod mere selvstændige over for mestrene og var dem mere jævnbyrdige end i andre fag, fordi de ikke boede hos mesteren

og derfor fik dagløn. De holdt stærkt på »haandværksmaner«, og deres laug var stærkt tysk præget, så den zünftige tiltale og det zünftige svar var en del af traditionen. Også hos mestrene viser den stærke zünftighed sig i seglene, som gerne viser værktøj og en omskrift på tysk.

Der var gået en del forhandlinger forud, inden magistraten og de 6 murermestre i Randers kunne mødes den 28. september 1739 for at stifte og indrette et laug. Den første bestemmelse, det nye laug vedtog den 9. maj 1740 var, at »da alle er fattige, og der ingen penge er i laden«, skal hver mester ved indtrædende dødsfald betale 2 rd. i rede penge. Det vedtoges samtidig, at hvis en mester intet arbejde havde, skulle den, der havde arbejde, antage ham i stedet for nogen svend. Det var et laug uden større udsving; mestrenes antal var gennem årene op til 1801 som regel 6 eller 7, og de havde højst 1 svend hver. Da Randers i tiden omkring 1760 kom ind i en opgangsperiode, steg byggeriet og dermed også bygningsarbejdernes tal, så der i 1761 var 13 svende og i 1762 i alt 15 svende i arbejde; deraf havde en enkelt mester alene 7 svende. Mestrenes antal forøgedes ikke væsentligt, og Pontoppidan nævner i 1768 slet ikke murere, men nok 4 tømmermænd. Svendenes broderskab har været meget kraftigt i disse år, hvorfor de har haft råd til at anskaffe den smukke sølv-velkomst, der nu findes på Randers museum; den bærer årstallet 1760 og er smykket med 26 skilte, alle af samme form og størrelse og med samme tegning, og de er anskaffet i tiden mellem 1760 og 1775.

Endnu 1801 var der kun 7 murermestre og 5 tømremestre i Randers; tallene stiger, så der 1850 var 13 murermestre og 5 tømremestre, i 1855 var der 14 murermestre med 76 medhjælpere og 8 tømremestre med 65 medhjælpere, men i 1870 var der en nedgang i beskæftigelsen, idet 32 murermestre havde 40 folk i arbejde og 8 tømremestre 39 folk.

De to laug var ophørt at fungere før 1862, og først i 1885 oprettedes en sammenslutning af mestrene i de to fag, som bestod til 1896.

Skomagerne var vort lands talrigeste håndværkergruppe og har i alle købstæder haft så mange mestre, at man kan undre sig over, at de har kunnet få føden. De har tidligt været samlet i gilder og haft St. Jacob (Ib) som helgen, hvorfor hans symbol »Ibsskallen«, pilgrimmenes tegn, endnu findes i signetet, således i Odense og Svendborg. De fleste skomagerlaug har i deres laugssegl billedet af en dobbeltørn, medens andre, således Randers skomagerlaug, har i seglet en støvle og arbejdsredskaber.

Randersseglet fører en meget smuk kravestøvle og en massiv halvcirkelformet kniv og som omskrift: »Dette er Skomager Laugs Segenet i Randers 1653«.

Hesttrukken mudderpram. Detail af maleriet fra 1797 af borgmester Carøe. (Randers rådhus.)

Som andre steder i riget var også Randers mestrenes antal betydeligt, og som det fremgår af laugsseglet fra 1653, har de haft laug før forordningen af 1681. De har været en så betydende del af borgerskabet, at der i tiden 1544—1620 har været 14 skomagere blandt borgerrepræsentanterne »De 24 Mænd«. De tilberedte selv læderet til skoene, bl. a. ved at fjerne hår og horn fra huderne; dette arbejde foregik ved »Suderstrømmen«, den smalle strøm nærmest byen. Det kaldtes »at skaue« og kunne give anledning til forurening af vandløbet, hvorfor det i viderne fra 1609 hedder: »Dend Wedtegt, som Skomageren haffuer Wedtagen med Huderne at schauffue wed Broen, Skall holdis wed Magt, att di Indtet scarn schall lade der bliffue ligendes, och Intet at Kaste Udi Fiordenn, Endten Horn eller Andet . . .«.

Antallet af mestre steg stærkt fra 1735, da der var 23 »alle fattige og forarmede«, 1801 var der 38, 1830 endog 71 og 4 frimestre; 1850 angives 87 mestre med 95 medhjælpere og 1855 ikke mindre end 101 mestre med 125 medhjælpere, antagelig mest lærlinge, og selv om tallet i 1870 var gået ned til 97 mestre

med 131 medhjælpere, var det dog et så anseligt laug, at kun købmændenes antal var større. Da laugstvungen ophørte 1862, vedblev lauget at bestå og beholdt retten til at falbyde dets varer på torvet. Skomagerne havde stade på Rådhusstorvet, hvor stadepladserne fordeltes efter anciennitet i lauget.

Det store antal mestre uddannede en betydelig mængde svende, som i virkeligheden kun havde ringe chance for at få arbejde, og derfor var antallet af rejssende svende stort. De var næsten altid henvist til deres »kro« — i Randers skattebøger for 1567, 1592 og 1661 nævnt som »Suderhuset« eller »Skomagernes Laugshus« — hvor tilværelsen var præget af drikkeri med påfølgende spektakel og slagsmål. Randers svendene har haft to indskrivningsbøger fra 1667 til 1769 og fra 1769 til 1866, som i raske træk giver et indtryk af livet i deres kreds. Karakteristisk er det store antal af indskrevne svende, såvel udlærlinge som tilrejsende. Desuden anføres i tiden 1670—90 mange »slagsmaalsbøder« på 8 skilling. Men så vedtog svendene den 17. april 1735, »at om nogen af os Svenne, som nu er eller her efter kommer, paa vores Laugshus, skulle enten klamres eller slaas og skamfere hverandre i Ord eller Gierning enten i Vertshus eller andre Steder, da Sagvolderen at bøde tre Mark«. Også blidere følelser kommer til orde, når der på første side af indskrivningsbogen fra 1769 står: »I dette Aar begynder vi denne Bog endrægtelig. Jeg ynsker, at vi alle maa tilsammen leve i fred og raa. Amen«.

Svendene havde dog trods de uheldige arbejdsforhold så stor magt, at de kunne med held bekæmpe, at mestrene beskæftigede gifte svende, og de håndhævede retten til begrebet »blaa-mandag«, og deres smukke sølvvelkomst fra 1780 med vedhængende 25 sølvskilte vidner om sammenhold og hævvelse af fagets ære.

Skrædderne dannede den næststørste håndværkergruppe og har ligesom skomagerne været medlem af borgerrepræsentanterne i 1544—1620 i et antal af 14. Selv om folkevittigheden har beskæftiget sig en del med skrædderen, såvel hans ydre som indre person: »Det ene som det andet, sagde skrædderen, hans ben var begge skæve«, og »Det er vanen, der gør det, sagde skrædderen, han stjal en lap af sine egne bukser«, så blev dog faget betragtet som noget finere end andre håndværk. Der blev ofte betalt »lærepenge«, 10—20 rd. til læremesteren, og ved indskrivningen var altid en eller to kendte mænd kautionsister for, at drengen var kommet af godtfolk, var ægte født, og at han ville overholde at være såvel mester som mesterinde hørig og lydig, medens mesteren på sin side lovede »at forskaffe hannem sin tilbørlige øll og mad som forsvarligt kand verre«. I årene omkring 1700 er de fleste læredrenge fra landsbyerne i omegnen og forloverne ofte håndværksmestre eller købmænd her i Randers. Undertiden var præster fra om-

egnen forlovere, som da en dreng fra Kristrup den 19. maj 1739 blev indskrevet med Hans Henrik Faber, sognepræst til Christrup og Hornbech, og Jacob Andersen, kgl. skoleholder udi Christrup, som forlovere; ja, den 9. juni 1722 var kautionisten »den ærværdige synderlig og meget vellærde Mand Hr. Niels Erickius, værdig Sognepræst til Gimming og Lem Menigheder«.

Hvornår der dannedes et skrædderlaug her i byen kan ikke oplyses, men da den opbevarede laugsbog, som toges i brug den 10. august 1691, nævner, at den gamle skrædder-laugs-bog var udskrevet, må det antages, at skrædderlauget er meget gammelt. Lauget bestod i 1691 af 10 mestre, og af disse stammede efter deres underskrift i laugsbogen de 7 fra landsbyerne Gassum, Floesz, Christrup, Lemb, Slyngborrig, Borup og Ørrild. Ved samme lejlighed foretoges en opgørelse af laugets ejendele, hvoraf det fremgår, at der også fandtes et skræddernes liglaug.

Skrædderne var flittige og fredelige borgere, som hverken indbyrdes eller udtil førte nogen strid, men når det som i 1735 anføres, at af de 10 mestre i laugget de 7 var fattige, er det forståeligt, at de bekæmpede dem, der ville tage næringen fra dem. Derfor samledes mestrene den 20. august 1736, og med byfogedens tilladelse gik de ud for at jage og eftersøge de bønhaser, som befandt sig her i Randers. De traf Christen Rasmussen, som logerede hos Jens Rasmussen i Hofmeden, på et kammer i fuldt arbejde og førte ham til laugshuset. Da han ikke kunne betale mulkten, blev han sat i byens arrest. Dø sad han i 5 dage, blev så på »de gode Mestres Forbøn« fri, endog for mulkten mod »paa ærlig tro og love ikke at arbejde mere i Randers«.

Til trods for, at skrædderlauget var ret talrigt, var forholdne for svendene dog jævnt tålelige. Der var som regel 10—12 svende i arbejde ad gangen, selv om enkelte mestre beskæftigede mange lærlinge. Således havde *Ole Guldbrandsen*, født i Norge, og som blev mester her den 18. august 1732, i tiden fra 1. oktober 1732 til 3. januar 1753 antaget 18 lærlinge og haft 3 svende på mesterår; og da læretiden strakte sig fra 2 til 5 år, havde han flere gange 5 til 6 lærlinge samtidig. Om han har kunnet oplære så mange, at de, som laugsartiklerne bestemte, har kunnet gøre svendeprøve, vides ikke, men mestrene har efterhånden undladt at overholde denne bestemmelse, for da Neckelmann den 30. november 1819 overværede en laugssamling, sagde han, at han havde bragt i erfaring, at det var gået aldeles af brug i laugget, og han pålagde derfor laugget at følge laugsartiklerne i denne henseende.

Ligesom alle læderarbejdere oprindelig har været samlet i et enkelt laug, har også samtlige metalarbejdere dannet et laug, *det store smedelaug*, som var stærkt

opdelt i en omfattende række afgrænsede grupper som grovsmede, kleinsmede, kedelsmede, knivsmede, nagelsmede, kobbersmede, gørtlere, grydestøbere, kandestøbere, sejrsmagere (urmagere), guldsmede o. a. Da de forskellige grupper inden for laugene kun omfattede få mestre, var det ofte tilfældet, at søn fulgte fader som mester inden for samme gruppe, så man kan følge hele dynastier, der holdt alle andre ude.

Randers har sikkert langt tilbage haft et smedelaug, hvis mestre har været regnet for »fornødne Embidsmænd«, der ikke kunne undværes i byens liv, men som i 1609 fik tilladelse til at bo uden for byen af hensyn til ildens farlighed. Byens regnskabsbog nævner 1646 blandt »Skötterne« 4 smede, 1 kleinsmed, 1 knivsmed, 2 bøssemagere, 1 tinstøber og 1 kobberslår. Smedelaugets bog, der begynder 1685, og som ikke nævner noget om oprettelse af laugene i henhold til forordningerne af 1681—82, viser også forskellige faggrupper inden for smedelaugene. Den 16. marts 1698 blev Jørgen Lauritzen, tinstøber, der lover at ville holde sig efter smedelaugets artikler og desuden efter kandestøbernes privilegier, optaget, og samme dag begærede bøssemager Peder Albertsen optagelse. Den 25. juli 1702 optoges kleinsmed Peder Jensen, og 17. november 1751 bliver Daniel Anhut, »som vil ernære sig af det lovlige Nafle-Smeds (nagle-smed) Handverk«, laugsbroder.

Bestemmelsen, at grovsmedene skulle bo uden for byen, overholdtes længe. Således boede i 1729 oldemand Ole Jørgensen »uden Nørreport«, og hans efterfølger, der også var grovsmed, »uden Østerport«, hvorimod dennes eftermand, der var kleinsmed, boede »Bröregade«, hvor også nagelsmed Daniel Anhut boede. Forholdet mellem laugsbrødrene var uden mislyd, men undertiden kunne det være ønskeligt at blive befriet for en laugsbroder, der kom i et skævt forhold til selve laugene, som da man i 1703 ved stiftsbefalingsmand C. L. v. Plessen, Fussingø, blev fri for mester Laurits Mathisen, der efterhånden var kommet til at skyldte laugene 5 rd. 5 mark og 8 skl. i forskellige mulkter.

I et laug med så skarpt afgrænsede grupper som tilfældet var hos smedene, kunne der let komme uoverensstemmelser, når den ene gruppe følte sine rettigheder truet af den anden. Det var tilfældet mellem grovsmedene og kleinsmedene, så der i 1729 oprettedes et reglement, hvorefter grovsmedenes arbejde fortrinsvis bestod i vogn- og beslagarbejde og grove arbejdsredskaber, medens kleinsmedene overtog husbygningsarbejde, køkkentøj og arbejdsredskaber i huset. Da der desuagtet vedblev at være uro i laugene, indkaldte magistraten i 1748 udtalelse fra hver gruppe med angivelse af deres arbejdsområde. Kleinsmedene afgav en meget detaljeret fortegnelse og sluttede med en beklagelse over, at der for tiden ikke var arbejde for kleinsmede, så den ene efter den anden måtte »gaa ud med

Armod«. Grovsmedene kom med en tilsvarende liste, som dog blev underkendt af magistraten. Denne indbyrdes strid førte året efter til et opgør med borgerskabet, som klagede over, at smedene forhøjede priserne. Grovsmedene fremsendte en prisliste, men 2 dage efter modtog magistraten en af 25 borgere underskrevet besværing med en prisliste, der lå betydeligt under smedenes, og den sluttede med at meddele, at man ville sende smedearbejdet til andre byer, indtil byen kunne blive forsynet med en eller flere smede, som ikke så egennyttigt og ubilligt vil fornærme nogen. Muligvis er det under pres af denne trusel, at smedene finder hinanden og i 1750 indgår en overenskomst om arbejdsområdet.

I den første del af laugets historie har mestrenes antal ikke været særlig stort; således var der i 1735 i alt 2 grovsmede og 4 kleinsmede, endnu i 1750 var tallene 2 grovsmede og 5 kleinsmede, og i 1801 opgives 4 grovsmede og 4 kleinsmede. Først omkring 1850 var tallet af mestre 17 med 49 medhjælpere, og 1855 var der 19 mestre, og medhjælpernes tal var steget til 73, men det kan ikke opgives, om alle mestrene var i lauget, der ophørte 1857 for i 1882 at fortsætte i smedemesterforeningen med 22 medlemmer, alle grovsmede.

Kun få fag har været så dårligt stillet som *snedkerne*, og det måtte være et fatigt fag i en tid, hvor møbelarbejde kun kunne beskæftige få personer, og hvor bygningsarbejde for det meste var forbeholdt tømmerne, så kun reparationsarbejde var tilbage. Det kan derfor også synes uforståeligt, at indtrædelsen i snedkernes svendelaug kunne friste til »efter handtværkets gewohnheit . . . at lade sig behøfle« og gennemgå den meget robuste ceremoni, der var knyttet til behøvlingen. Ganske vist var den forbudt i artiklerne af 4. november 1682, men allerede 1699 blev den tilladt, da man ellers ikke kunne få nye svende, og de danske svende foragtedes overalt.

Randers snedkerlaug stiftedes 12. februar 1683, og det omfattede da 6 mestre. Allerede inden årets udgang optoges yderligere 4 mestre; men derefter var tilgangen af nye mestre kun sparsom og med store mellemrum. Således blev der i de 12 år fra 1685 til 1697 ikke indskrevet nogen mester, og der var senere mellemrum på 9, 7 og 6 år; ja, endog 2 gange gik der 5 år og 5 gange 4 år mellem indskrivningerne, så der i tiden mellem 1683 og 1800 i alt blev nyindskrevet 50 mestre, og med den naturlige afgang holdt lauget sig på få mestre, således i 1735 kun 7 og i 1768 endnu kun 8, og først i 1801 nåede man til 14 mestre.

Det var ikke store problemer, der optog lauget, og mestrene kom som regel godt ud af det med hinanden, selv om det ikke kunne undgås, at der kunne falde kraftige ordvekslinger, som da borgmesteren den 6. marts 1727 var i laugshuset, og der da opstod skænderi mellem Søren Madsen og Just Snedker, »hvorudi den

sidste var den værste baade med Ukvemsord og deslige«, så han måtte betale 4 mark »udi Straf til Laugets cassa«.

I årene fra 1800 til 1850 stiger mestrenes antal jævnt, efterhånden som byen vokser, og større dele af oplandet knyttet nærmere til byen, så der i 1850 findes 32 mestre med 70 medhjælpere. Og nu begyndte udviklingen inden for dette fag at tage fart, idet spørgsmålene om frimestre, om oprettelse af møbeludsalg og om forholdet til det beslægtede stolemagerfag trængte sig på og gennem snedkerlaugets stilling til dem viste, hvorledes tiden var løbet fra laugsordningen, så der måtte komme en afløsning fra de uholdbare tilstande.

I 1851 ansøgte tre snedkermestre kongen om i Randers at måtte anlægge et møbelmagasin for snedker- og stolemagerarbejde med udsalg af egne produkter og fra byens snedkere og stolemagere, samt indforskrevne varer. Lauget gik imod dette; men de fik tilladelsen, dog uden ret til indførelse af møbler fra andre byer. Samtidig fik en mester tilladelse til i 2 år at have marskandiserhandel sammen med snedkeri. Da han ansøgte om at måtte fortsætte, gik lauet imod, idet der anførtes, at al bestilling på møbelarbejde var ophørt, siden han havde åbnet sin forretning. Derimod kunne lauet som sådant ønske tilladelse til at oprette et udsalg for hele lauet, så man kunne beskæftige svendene om vinteren med møbelarbejde, når der intet bygningsarbejde er; thi der bygges meget, så at 33 laugsmestre, 3 frimestre, 57 svende og ca. 50 lærlinge har fuldt arbejde i sommermånederne.

Da snedkerne i 1852 fik tilladelse til at oprette møbeludsalg af byens produktion, fik en stolemager samme tilladelse; men medens snedkerne selv foretog stolemagerarbejde, ville de ikke levere snedkerarbejde til stolemageren, hvorfor han søgte tilladelse til at udføre snedkerarbejde. I en retssag, som førtes til højesteret, fik snedkerne medhold, men ministeriet anbefalede de to fag at forenes. Medens stolemagerne var villige til en sammenslutning, gik lauet stærkt imod, og der kom ingen løsning på spørgsmålet, før næringsloven trådte i kraft.

Skønt svendelaugene normalt udvikledes af mesterlaugene, ser man dog flere steder, at der oprettes svendelaug, hvor der ikke i forvejen findes noget mesterlaug, der er bekræftet af magistraten. Dette var tilfældet med *rebslagersvendenes laug* i Randers. Protokollens første 6 sider indeholder »Laugsartikler for samtlige Rebslagersvende i Randers«, som er dateret 2. januar 1849 og underskrevet af oldgesell, compan og 12 andre svende, ligesom oldemand, bisidder, lademester og 7 andre medlemmer af det *private mesterlaug* underskriver at ville opfylde de bestemmelser, der vedrører dem, og borgmesteren approberede.

Svendelaug havde en tilvelkomst, som nu findes på Randers museum, og som

bærer 18 ovale skilte, der alle har tegningen af et kronet skjold med to skjolddragere og 3 spindekroge, som også findes i Københavns rebslagerlaugs segl.

Når der ikke fandtes noget rebslagerlaug i Randers, skyldtes det, at der tidligere var for få mestre; således var der i 1735 kun een mester, og trods det, at Randers med søfart og det store opland kunne have brug for reb, nåede antallet først i 1801 til 7 mestre; men derefter steg tallet hurtigt, så der i 1830 var 14 mestre, og i 1855 nåede det til 15 mestre med 34 medhjælpere. Det var alle småmestre med få uddannede svende, og det var karakteristisk, at mestrene på markedsdage og torvedage havde deres udsalg i porte på Storegade, Middelgade og i Løveapotekets port.

En enkelt mester arbejdede dog med længere udsyn. 8. september 1840 etablerede *Peter Winther Winge* sig som mester, og nogle år senere byggede han en overdækket reberbane på 150 favne i »Dronningens Enge«. Den var indrettet til fremstilling af tovværk, og Winge foretog rejser til Fanø, Ærø og København for at afsætte sine varer. Hans søn *M. P. Winge* foretog overgangen fra håndværk til industri ved sammenslutning med H. Soelbergs rebslåeri og stiftede i 1898 Randers rebslåeri, som nu er blandt de førende i landet.

Et særligt laug uden dog at høre til håndværkerne, men regnet som deres jævnyrdige, dannedes af *vognmændene*. Vognbefordringen var i hine tider en vigtig ting, og hvor der ikke var laug, måtte øvrigheden træffe bestemmelse om befordringer. Det var i Randers »Vider« 1609 fastsat, at alle, der havde ejendomme med tilhørende ager være sig adel, præster eller borger, var pligtig efter tur at forrette kørsel; undtagne var dog sognepræsten og de gårde, som beboedes af borgmester, råd og byfoged, dette sidste med undskyldningen »szom af gammel thid zedvanlicht Werrit Haffuer«. Det bestemtes i vidernes § 14, at vognmænd af hensyn til faren for ildebrand ikke måtte have heste og foder i bygninger i byen, hvor der var ildsted. Derfor måtte vognmændene bo uden for byen, og de skulle være parat dag og nat til at age og rejse for fuld betaling.

Af »Randers Byes Bog« fremgår det, at der 1661 var 28 vognmænd trods det, at borgerskabet i 1609 bestemte »Och wi will Slet Ingen Flere Wogenmend Hafue Udi Randers end XVI (16) idet Allerfleste«, og i 1667 var der 35, hvoraf de 23 boede uden for Vesterport.

Betalingen for kørsel var ikke særlig stor; byens regnskab for 1586 viser således, at der er »Givet Thomis Balle for 6 Læs Møg at føre fra Gadekielden (antagelig fra pladsen derved) 6 Skl.«, og for 1598 anføres: »Giffuet Peder Laurithsen, wogenmand, for en Krybbil (krøbling) han førde thill Hornbeck tredie Juledag 4 Skilling« — det var jo den letteste måde at befri bysamfundet for uønskede

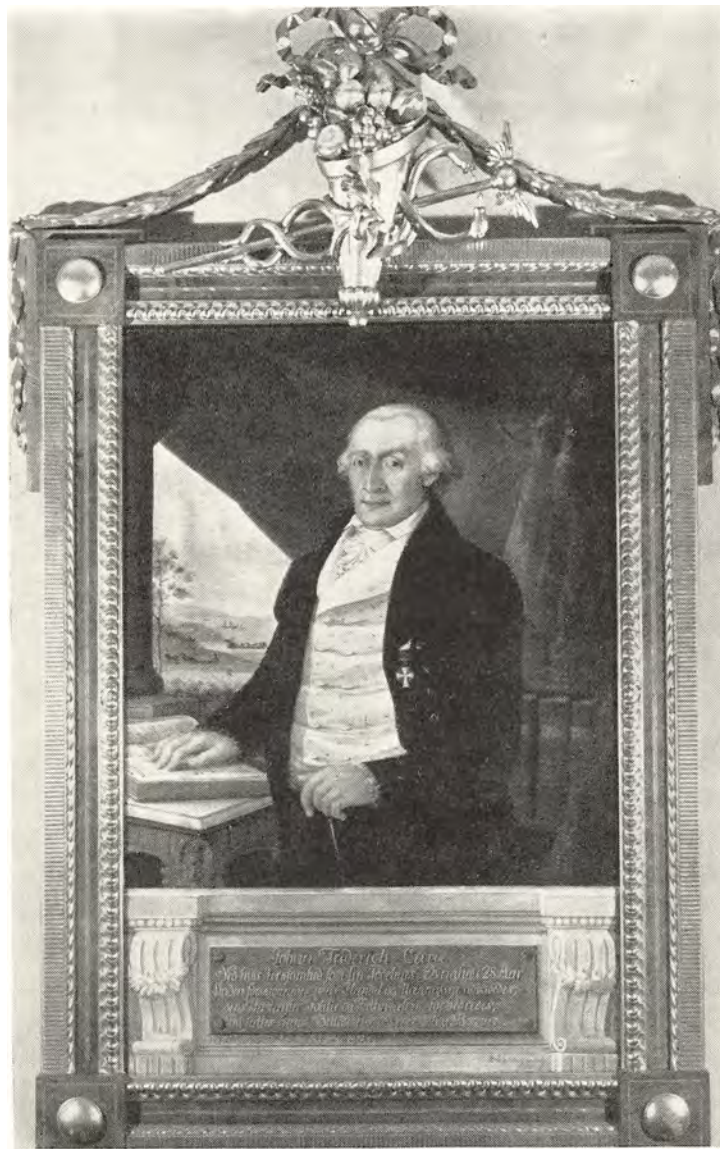
personer, som, hvis de ikke hurtigst muligt kom til næste by, kunne blive en byrde. Når indberetningen af 1735 opgiver, at byens 30 vognmænd alle var forarmede, kan det efter dette ikke undre.

En mand, der stod på grænsen til håndværkerne, var *bartskæren*, forgængeren for barberen; han havde bevilling til at kopsætte og foretage mindre operationer og stod på en måde mellem de to andre bestillingsmænd, som gav sig af med at kurere på folk: Lægen og bøddelen. I Randers var der omkring år 1600 hverken læge eller bartskær, men i 1662 fik Randers en bartskær, idet Christian Piper under 22. september 1662 fik bevilling på at være »Badskjær i Randers og omliggende Amt, patienter curere og udi andet Badskjær Handtværk vedkommende sig lade bruge, saa og holde Logement for alle og enhver som der til Byen kommer, saa og adskillige Slags Øl skal holde«.

En håndværker, som gennem sit arbejde gjorde Randers ære og bragte byens navn ud over landet, var klokkestøber *Daniel Henrich Reimer* (1749–1818). Han var født i København og lærte sit fag der; han løste borgerskab i Randers 9. januar 1782, hvor han 1792 købte ejendommen Nygade 6 (matr. nr. 775), som han tildels ombyggede. En stenplade over døren med billedet af en klokke over hans navn minder endnu om ham. Han var en yderst punktlig og alvorlig mand, hvis religiøse sindelag gav sig udtryk i, at han sammen med sine medhjælpere og familie holdt bøn, før en klokke støbtes, og da han udførte sit arbejde smukt og fejlfrit, var han meget anset og havde mange opgaver. I løbet af 36 år støbte han i alt 222 klokker, de fleste af dem til kirker og navnlig til omegnen. Til Randers by leverede han 1795 den største klokke i rådhusårnet og i 1798 »kvarterklokken« til slagværket i det nyopførte tårn til Sct. Mortens kirke; endvidere støbte han i 1817 den store klokke til Århus domkirke. Som gørtler påtog han sig også andet arbejde, således har han støbt den store smukke morter, som endnu findes på Randers Løveapotek.

Johan Frederik Carøe (1742–1819).

I opgangsårene efter 1760 var J. Fr. Carøe en central skikkelse i byens liv og den, som ivrigst arbejdede for at skabe orden i byens indre forhold og for at fremme næringslivet og samhørigheden mellem byens borgere. Han var født i Randers den 7. november 1742 og kom som ganske ung til Norge, hvor han 1758 var ansat på sorenskriverkontoret i Frederiksstad. Kort efter faderens død i 1763 kom han tilbage til sin fødeby og tog tjeneste på byskriverkontoret. 1767 tog han dansk-juridisk eksamen og drev juridisk virksomhed som prokurator. Året efter blev han beskikket til at bestyre byfoged Søren Hansens embede. Han

*Johan Friderich Carøe (borgmester 1773-1804).
Jes Jessens maleri på rådhuset.*

var nu så fast knyttet til byen, at han som andre gode borgere mente, at han burde have »stol« i kirken. Det fik han 1771, samme år som han giftede sig med Anna Margrethe Hansen og derved blev svoger til købmændene Hans Chr. Hansen og Rasmus Hansen. Da borgmester Nicolaus Bredahl i 1773 fratrådte sit embede, blev Carøe den 7. april s. å. beskikket til borgmester. Embedets indtægter var kun ringe, hvorfor han søgte stillingen som birkedommer i Dronningborg birk og blev beskikket dertil i 1775.

Det var en lille stagnerende by, han i 1763 kom tilbage til, og magistraten og de ledende mænd var »gamle, svage og sat ud af Virksomhed«, som det senere anførtes i en hyldestskrivelse til ham; men den var ved at vågne op, og Carøe var en ung, rask og arbejdsom mand, der gerne ville tage fat, og der var opgaver nok. Han begyndte straks på at bringe orden i byens regnskaber, der fra 1732 var i den største uorden, og som byfoged sørgede han for oprettelse af politi og ordnede byens brandvæsen. Byens gader var i meget dårlig tilstand, fordi brolægningen skete efter hver grundejers mere eller mindre gode vilje, og der fandtes trods adskillige forbud ofte møddinger på gaderne, da renholdelse af gaderne før hans tid var en ukendt ting. Dette ændredes, og skure og bislag mod gaden fjernedes. Det var også efter hans opfordring, at vejen syd fra, der under højvande ofte stod under vand, højnedes og beplantedes som en allé. Efter hans forslag og tidligere udarbejdede plan blev rådhuset bygget i 1778 og i året 1795 forsynet med et tårn, ligesom han var virksom for, at Sct. Mortens kirke i 1796 fik sit tårn med ur og klokker. Da der i 1780 var fare for, at byens latinske skole skulle nedlægges, gik han personlig fra hus til hus for at samle penge til indkøb af en passende bygning, og gennem henvendelse til udenbys boende fremskaffede han så store summer, at skolens fremtid sikredes ved kgl. reskript af 27. juni 1781. Men også byens næringsliv lå ham på sinde, så han støttede de håndværkere, der begyndte hidtil ukendte fag; og for handelen betød det utrættelige arbejde for fjordens og åens uddybning og regulering en ny og varig opblomstring.

Carøe var en myndig mand og kom som medlem af magistraten i forbindelse med laugene, hvor han gennemførte ro og orden og forstod at stifte fred, ligesom han hjalp laugene i deres forhold over for autoriteterne. Han havde derfor både håndværkernes og købmændenes hengivenhed og agtelse og kunne derfor også med held gøre et arbejde for at slette det skarpe skel, der fra gammel tid havde hersket mellem de to klasser af byens indbyggere. Taknemmelige borgere satte ham et minde i et maleri af ham, som i året 1797 anbragtes i byrådsalen.

Han tog sin afsked som borgmester i året 1804, men fortsatte som birkedommer til 1814, og han døde den 18. oktober 1819 i sin bolig i Rådhusstræde 120.

Havnen og fjorden

Ret tidligt var den brede vandflade, som oprindeligt strakte sig fra bakkedrag til bakkedrag på begge sider af fjorddalen, trukket tilbage og afløst af store engstrækninger, så selve strømmen kun optog en mindre del af fladen. Og denne udvikling fortsattes ved, at der aflejrede sig dynd i fjordbunden; men det berørte ikke sejladsen, så længe man benyttede små skibe med ringe dybtgående, hvorfor dette forhold heller ikke før omkring 1650 nævnes i de efterretninger, der kendes om fjorden.

Da Randers borgere i 1441 klagede til Christofet af Bayern, og han lod fjorden »ransage og afpæle«, skyldtes det, at fiskegårdene oprettedes i sejldyb, som derved blev »forbygget«, hvorefter kongen forbød at sætte nogen bygning længere ud i dybet, end pælene viser, så borgerne kunne have fri pramgang op og ned i dybet. Og når Christian I 12. juli 1457 forbyder at købe og sælge og gøre ulovlige havne i Randers fjord og giver befaling til, at alle, der søger denne fjord for købmandsskabs skyld, skal drive dette ved Randers bro efter gammel sædvane³⁸⁾, så vedrører dette handelen. Men det er ikke udelukket, at dette spørgsmål har forbindelse med fjordens formindskede vanddybde, der kunne hindre skibene i at nå frem med fuld last, så man nødtes til at måtte lette fartøjet ved at sælge noget af ladningen ved forskellige landingssteder i fjorden og derved unddrage Randers noget af dens næring.

Man har således været klar over den værdi, fjorden var for byens liv, og antagelig også med nogen ængstelse set på de forandringer, den efterhånden gennemgik, og som ikke alle var ønskelige. Men forholdene har sikkert forekommet den tids mennesker at være naturbestemte og uafvendelige, så der ikke har været nogen tanke fremme om at gøre noget for at ændre udviklingen. Man konstaterede, at besejlingsforholdene blev ringere, og dette fandt udtryk i en regeringsskrivelse i 1664, da en kommission skulle undersøge bl. a. hvilke laksegårde, der var opsat siden Eske Brocks tid, »da samme Fjord var Navigable for temmelig store Skibe«. Dette har antagelig rørt ved noget, som man mand og mand imellem havde drøftet, men som nu fik officielt udtryk og derfor bevirkede, at man dog overvejede nærmere, om der kunne gøres noget for at bringe bedre forhold for

sejladsen ved opmudring; thi da der omkring 1696 igen blev røre om fiskeriet i fjorden, indgav nogle borgere ansøgning til regeringen om lån af en mudderpram og en hjælp på 600 rd. til fjordens opmudring. Ansøgningen blev afslået, og alt fortsatte som hidtil.

Omkring 1730 blev regeringen selv interesseret i besejlingsforholdene i åen og fjorden, da man påtænkte at udnytte kronens store skove ved Silkeborg gennem hugst af tømmer, som derefter skulle flådes ad åen og fjorden til brugelig ladeplads. Der blev optaget kort over åen og fjorden, men planen om udnyttelse af skoven kom ikke til udførelse, fordi der fandtes så mange grunde i åen og fjorden, at der fordredes så store beløb til opmudringen, at man fra regeringens side ikke ville ofre de store summer, og byen havde ikke råd dertil. Men tanken var ikke skrinlagt af borgerne i Randers, og da der i 1739 var udgået et kgl. rescript af 9. september om havnenes vedbørlige istandsættelse, kunne der være mulighed for hjælp. Men der skete intet for Randers havns og fjords vedkommende, antagelig af samme grund som for planen af 1736, og der gik igen 20 år, uden at forholdene undergik nogen forbedring, skønt man inden for handelsstanden var klar over, at tilstanden fordrede handling.

I 1759 viste handelsstanden i Randers, at den havde forstået alvoren i spørgsmålet om oprensningen af fjorden og nødvendigheden af, at man selv måtte gøre en indsats derfor. Kgl. agent, borgmester *Simonsen* tilbød for egen regning at lade grunden »De 7 Vedere« opmudre; men dette smukke tilbud blev ikke antaget, sikkert fordi man forstod, at opgaven var så stor, at alle måtte være med. Det blev dog det lille skred, som løsnede for en udvikling, der nu begyndte og med større og større kraft fortsattes op gennem årene med betydelige resultater, og som fortsattes endnu og må fortsættes fremover, så vist som havnen og fjorden er af vital betydning for Randers som midtpunkt for det store opland.

Og for en gangs skyld tøvede man ikke, idet borgerskabet allerede samme år udarbejdede et havnereglement, der blev underskrevet 18. oktober 1759 og fik kgl. konfirmation 12. maj 1760. Denne blev læst på Randers byting 16. juni 1760 og publiceret på Randers rådstue 18. juni 1760. Samtidig fik byen bevilling på til havnens vedligeholdelse og fjordens regulering at hæve afgifter af ind- og udgående varer og visse afgifter af hjemmehørende og fremmede skibe, bropenge, accise m. v. Selve havnereglementet var meget omfattende og giver i sine 26 punkter et ikke uinteressant billede af tiden. Efter at det først er fastslået, at havnevæsnet skal være »separeret« fra byens regnskab, og der er angivet linier for havneinspektionens arbejde, gives der en del regler, som skulle afværge sejldybets forurening: Ingen skipper, kåg- eller prammand må i havnen eller sejldybet ud-

kaste »synkendes ting«; ligeledes må der fra gårde, gader og huse ikke udkastes nogen urenlighed i havnen. De offentlige rendestene skal forsynes med kloakker, og gadefejelse må ikke ligge længere end 8 dage på gaden, da det ellers ved hastig regn kan føres i havnen. Byens felberedere, handskemagere og skomagere må ingenlunde *som tilforn* ved bryggen udkaste eller vaske deres huder, skind og uld, hvor de vil. Dernæst anføres de arbejder, som først burde udføres, således at bolværkerne forhøjes, fortøjningspæle anbringes, og bryggen brolægges. Særlig vigtigt var det også, at bolværket øst for broen føres så langt ud i fjorden som muligt, og at suderstrømmen på bryggens nordside bliver »renoveret«, for at kågene her kan have losseplads. Endelig pålægges det inspektionen, at der snarest muligt indrettes en rummelig vinterhavn.

Man var således nået til, at der var dannet et organ, som havde fået ganske bestemte opgaver, hvortil der var udfærdiget et reglement, samt at der var anvist nogle indtægter, der ganske givet ikke var særlig store til det krævende arbejde, men dog alt i alt gav et grundlag for at tage fat på en opgave, der længe havde været påkrævet, og man begyndte sikkert med godt mod.

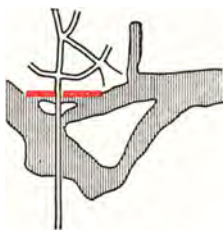
Det første, man foretog, var at forbedre og udvide skibsbryggen. Denne var en holm, som lå ud for Søndergade, adskilt fra byen ved en ganske smal strøm, som kaldtes Suderstrømmen. På kortet fra 1736 er bryggen 90 m lang og 40 m bred og på borgmester Søren Simonsens kort i »Danske Atlas« 1767 er den tydeligt om end mindre nøjagtigt angivet, men det fremgår af begge, at det var det eneste sted, hvor skibene kunne finde bolværk, og det er forståeligt, at inspektionen var enig om at begynde med dette arbejde, som lå nærmest for. Meningerne blev noget mere afvigende, da man drøftede spørgsmålet om fjordens uddybning, og det varede flere år, inden man enedes om muligheden i det hele taget, idet bl. a. den stenede grund ved fjordens indløb, Kirkegrunden, blev anset for at være så stor en hindring, at uddybning her ikke kunne gennemføres. Efter lang strid besluttede man i 1765 »med stemmernes flerhed« at bygge en muddermaskine. Bygningen af den begyndte 1766, og den var færdig til brug 1770. Den skulle opmudre grundene mellem Randers og Mellerup og fortrinsvis »De 7 Vedere«, en betydelig grund ved Uggelhuse. Det viste sig hurtigt, at den ikke var velegnet til brugen, da den ikke kunne arbejde i hård grund, og dens mekaniske indretning ofte skulle repareres. Det gik derfor mådeligt med arbejdet, og både tid og penge smuldrede bort, så man i januar 1773 besluttede at lade arbejdet hvile dette år, da der ikke var penge til arbejdets fortsættelse. Udgifterne havde hidtil været omtrent 7000 rd., og da hele udgiften blev beregnet til 20.000 rd., og man ikke kunne få noget fra den kongelige kasse, måtte man opgive tan-

ken om fortsat opmudring. En tredje opgave var anlæggelse af en vinterhavn ved Udbyhøj. For at prøve isens kraft, rammede man i 1776 to fortøjningspæle på stedet for vinterhavnen; de kunne ikke modstå trykket og blev optaget 1778, hvorefter tanken om vinterhavnen også blev opgivet.

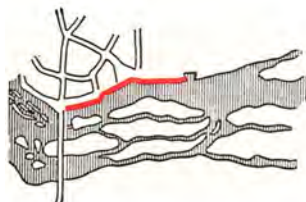
Handelsstanden i byen, som i 1760 frivilligt havde pålagt sig bropenge, så nu, at den intet udbytte fik af sine afgifter, og den ansøgte derfor kongen om ophævelse af bevillingen af 12. maj 1760. Da dette blev tilstået, havde havnen nu ikke andre indtægter end havnepengene for skibe og pramme, og de udgjorde ikke mere end 2—300 rd. årlig og benyttedes til nødtørftig vedligeholdelse af bryggen og bolværkerne, og derpå blev fjorden påny overladt til sin egen skæbne.

Der gik nu nogle år, hvor ingen øjnede mulighed for genoptagelse af arbejdet; men en ganske dagligdags begivenhed kom til at bevirke, at der igen blev gjort forsøg på opgavens løsning, og at det denne gang førte til mål. En skipper fra Hornbæk i Nordsjælland kastede i 1786 ballast i fjorden ved Mellerup, og borgmester Carøe, der var formand for havneinspektionen, idømte ham en mulkt på 10 rd. Under en påfølgende samtale nævnedes skipperen, at Hornbækfiskere var øvede i at optage sten i Øresund, og efter Carøes opfordring skaffede skipperen skibe og folk til arbejdet. I årene 1786 og 1787 arbejdede de paa Kirkegrunden, som blev delvis oprenset for sten. Samme år var kronprinsen (Frederik VI) på rejse i landet og aflagde besøg i Randers, hvor han blev underrettet om havnens og fjordens forhold. Han befalede stiftamtmand *Ove Høegh-Guldberg* at drage omsorg for fjordens oprensning og indretning af vinterhavn ved Udbyhøj, og det blev pålagt Carøe at få arbejdet i gang. I løbet af sommeren 1788 fuldførtes arbejdet med optagelse af sten på Kirkegrunden, som derefter havde 7 fod vand, men havnekassen var i gæld, og man turde ikke fortsætte. Carøe opfordrede da sin svoger, købmand *Rasmus Hansen*, til for egen regning at anlægge en vinterhavn. Han slog til og byggede den allerede samme år. Da det var nødvendigt at grave en rende ind til vinterhavnen, lod Rasmus Hansen bygge en mindre muddermaskine, som oprensede indløbet til vinterhavnen i året 1790 og prøvede at gennemgrave både Kirkegrunden og Møllegrunden i de to følgende år. Da det således viste sig, at fjorden kunne oprenses selv med en mindre maskine, fik Carøe sine to svogre, brødrene *Rasmus* og *Hans Christian Hansen*, til at bygge en ny og større muddermaskine i året 1792. Magistraten gik i en skrivelse af 23. april 1793 til de handlende i Randers ind for, at arbejdet med uddybning af fjorden burde fortsættes, og Carøe udarbejdede havnens historie, som han sluttede med en højtidelig opfordring til medborgerne om at stå sammen og med enighed og velvillighed antage sig dette vigtige værk. Allerede den 2. maj svarer handelsstanden på

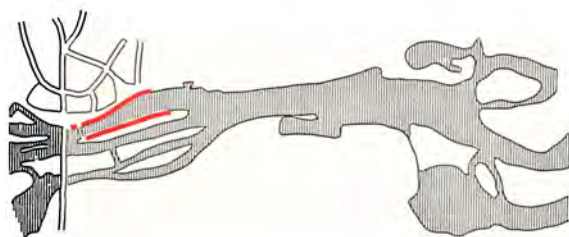

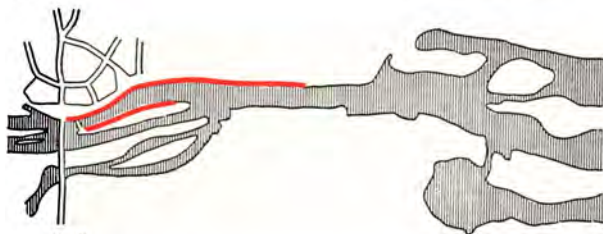
1755 Skibsbryggen er beliggende på begge sider af Sønderbro, ganske tæt ind under husrækken. Kajens længde har været ca. 150 m. Hvor Carolinegade nu ligger, gik en bred grøft ind i landet, den sidste rest af Christian III's voldgrav.

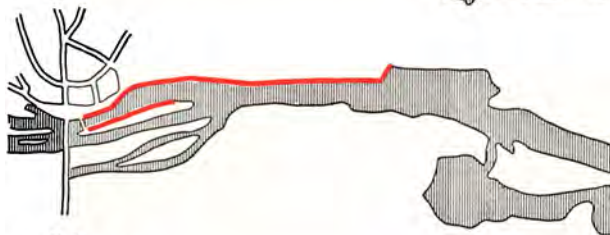
1840 „Strømmen“ foran skibsbryggen er nu opfyldt og sammen med den lille holm inddraget under havnepladsen. Kajen er anlagt på holmens sydside og er ført videre mod øst forbi den nu opfyldte voldgrav ud til „Skibsværftet“, som lå ved den nuværende kloakpumpestation.

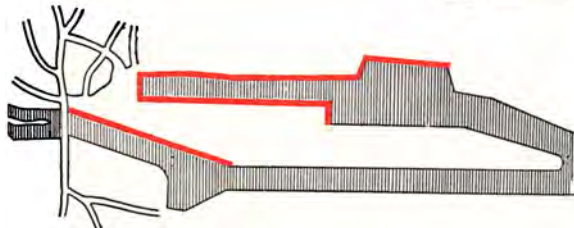
1880 „Tyvholmen“ er forbundet med havnepladsen ved en bro, og der er anlagt kaj langs „Sejlløbet“. – Tørvebryggen er anlagt og har sin glansperiode som endestation for kågfarten indtil jernbanernes anlæg. De mange strømme mellem øerne var på nær sejlløbet spærrede af laksegårde.

1900 Udviklingen er gået i stå. Havnekajen er udvidet mod øst til et sted ud for Lene Bredahlsgade. „Tyvholmen“ er fuldt udnyttet; – men tørvebryggen er ved at forfalde og bliver opfyldt.

1920 Bortset fra en udvidelse af kajen mod øst til svajebassinet ved lystbådehavnen er der ikke sket noget. Kræfterne samles til den store ombygning i 1930-35.

1940 Den store ombygning er tilendebragt. – Selve løbet for Gudenåen blev forlagt mod syd ind i Kristrup enge. Pieren opstod, og det gamle åløb blev lukket. Alle øerne øst for Sønderbro er nu forsvundet.

magistratens skrivelse, at den går ind på forslaget og ansætter de foreslåede takster på gods til at give i alt 1150 rd. årlig. Under 31. maj 1793 foreligger den kongelige bevilling, og den 17. juni 1793 stadfæster Ove Høegh-Guldberg oprettelsen af en havnekommission, medens kongen allerede den 4. juni havde tilkendegivet sit velbehag med de gjorte forarbejder og den iver, der var vist af Høegh-Guldberg, borgmester Carøe og især de to købmænd Hansen. Der var nu skabt gode betingelser for opmudringsarbejdet, og man tog kraftigt fat på opgaven. Foruden de to muddermaskiner, som var bygget af brødrene Hansen, fik havnen ved lån en kraftig maskine fra København. Den arbejdede i somrene 1795 og 1796 på den yderste grund »Ballen« og på »De 7 Vedere«, men på grund af dårligt vejr opnåede den ikke store resultater, og da den tillige var dyr i drift, afleverede man den igen i 1797. De andre maskiner fortsatte og nåede i slutningen af året 1800 det mål, man havde sat sig, at sejldybets fra red til havn var 7 fod dybt. Hele anlægget havde kostet omtrent 31.000 rd., og havnekassen havde ved året 1800 en gæld på 17.576 rd. 4 mark 8 sk.

Som afslutning på denne første periode i havnens historie blev omkring året 1800 skibsbryggen landfast med byen, idet det smalle løb på holmens nordre side, Suderstrømmen, blev opfyldt og selve bryggen forlænget på begge sider af broen.

Man forstod, at arbejdet ikke måtte standse, og havnekommissionen vedblev gennem de kommende år sindigt og roligt at løse de opgaver, der dels skaber en bedre benyttelse af fjord og havn, dels skabes af den større frekvens: havnens udvidelse og sejlløbets uddybning og regulering. Ofte nødvendiggjorde anskaffelser eller køb af grunde, at der måtte gøres gæld, men hvert skridt overvejedes nøje, og man var efter gammel købmandsskik ivrig efter at slippe af med gælden.

Under pengekrisen måtte opmudringsarbejdet ligge stille i 1814 og 1815, og først i 1821 fortsattes arbejdet, idet man udbedrede skibsbryggen med brolægning, og da grundene i fjorden: Provstetørven, Vangeledet, Brændingen, Overløbet, Kielderhaken, Trangkule, Skanhagen, De 7 Vedere, Møllegunden, Kirkegrunden og Ballen var blevet fyldt, blev de nu opmålt, og man anbragte varpepæle gennem hele løbet til byen. I året 1829, da slotsjorden solgtes, købte havnen »Alleen«, den nuværende Carolinegade, og året efter en parcel af Slotsengen på 30.840 □ al. 1. juni 1831 begyndte arbejdet med at forlænge bryggen 120 alen, og man påtænkte at uddybe sejlløbet til 9 fod, hvorfor der i 1834 anskaffedes en ny muddermaskine. Da havnen i forvejen ejede 2 mindre maskiner, kunne der tages kraftigt fat, og i årene 1834, 35 og 36 arbejdede de alle tre. Men kommissionen tabte ikke sit andet gøremål af syne, at sikre sig grundene langs fjor-

den, og købte således i 1839 købmand Niels Nielsen Bay's laksegård »Bjerregaarden« med tilhørende holme og enge.

Havnens indtægter, der hovedsagelig bestod af havnepengene, var gennem årene stadig stigende; fra 1823, da de udgjorde ca. 3000 rd., nåede havnepengene i 1840 i alt 6102 rd. og i 1850 trods en streng vinter 11.806 rd. for i 1856 at nå et foreløbigt højdepunkt med 20.956 rd. 87 sk. Dette gav den siddende havnekommission, der blandt andre havde den ivrige og meget interesserede *Julius Rée* mellem sine medlemmer, mod til at give sig i kast med stadig større opgaver. Disse omfattede først og fremmest erhvervelse af arealer til havnens udvidelse. Således overtog havnen 1850 den store holm, *Tyveholmen*, som lå umiddelbart over for bryggen; den tilhørte borgmester- og byfogedembedet og blev erhvervet mod en årlig afgift på 50 rd. Samme år købtes det store engareal vest for Tørvebryggen, som kaldtes *Grønborgengen*, og som var tillagt det kgl. rådmandsembede, da »den vilde være særdeles nyttig til udvidelse af havnen«. I forbindelse med dette køb og den opfyldning, som var nødvendig for at gøre stykket brugeligt som brygge, opfyldtes den rest af Suderstrømmen, som strakte sig op mod Rosengården, og da havnekommissionen anså det for ønskeligt, at Randers havnevæsen kom i besiddelse af den laksegård, som tilhørte grevskabet Friisenborg, for at opnå ubetinget rettighed over Konggårdstrømmen, indledte man 1854 forhandlinger med greven derom.

Den vigtigste erhvervelse var Tyveholmen, der lå centralt i havneområdet, og som frembød en udmærket oplagsplads, men som også nødvendiggjorde store udgifter gennem årene til bolværksarbejder.

Da man efter mange forhandlinger besluttede i 1856 at lægge en bro fra bryggen dertil, flyttedes kuloplagene over på holmen, hvorved der skaffedes plads ved bryggen for dampskibet »Cimbria«, der allerede fra 1. juni 1852 havde optaget rutefart mellem København og Randers.

For at skaffe plads til det opgravede mudder måtte der i tide købes de nødvendige arealer; således købtes i 1853 laksegården »Svalegården« for at kunne henlægge mudder i løbet, og i 1857 overtoges i arvefæste for en årlig afgift på 100 rd. »Bedeengen«, der var tillagt borgmesterembedet. Arbejdet gik imidlertid ikke alene ud på at opmudre det bestående løb, men også på at fjerne holme og fremspringende pynter samt at grave nye løb, så navigeringen lettedes. Havnen havde derfor efterhånden erhvervet ikke få holme langs fjorden. I 1859 blev havnen tilbudt en lille holm midt i farvandet for 50 rd., men det viste sig, at den ikke var matrikuleret. Havnen ville gerne købe den for at kunne fjerne den til forbedring af farvandet, men indenrigsministeriet meddelte, at staten formentlig havde

ejendomsretten til sådanne holme i fjorden. I sin svarskrivelse af 19. august 1859 siger havnekommissionen, at revieret til Uggelhuse er en flod, og først herfra kan resten betragtes som fjord. Den private ret på floddybet har første ret, og det må den også have på fjorden, når den kan begrundes, og derfor må havnen have ret til den landvinding, der opnås ved henlæggelse af mudder ved Vangeledet, Svale-tørven, Piggen m. v., og hvad der under lige omstændigheder dannes ved yderligere opmudring. Dette spørgsmål førte til, at havnen i 1861 forespurgte ministeriet om betingelserne for, at havnen kunne overtage statens ret til fjorddybet; under 7. oktober 1863 udstedtes kgl. deklARATION, hvorved staten afhændede til Randers havnevæsen »saavel de Øer i Randers Fjord, hvortil ingen anden kan godtgøre at have lovlige Adkomst, som ogsaa den naturlige Tilvækst, der maatte opstaa sammesteds uden at være landfast med andre tilgrænsende Ejendomme«. Der betaltes ingen købesum for denne afhændelse, men derimod en årlig afgift på 50 rd.

For at undgaa fremtidige stridigheder med lodsejerne afsluttedes derefter i årene 1868—69 overenskomster med næsten alle lodsejerne langs fjorden om den fremtidige grænse mellem deres og havnens ejendomme, og disse overenskomster tinglæstes således, at al tilvækst, der fremkommer inden for den ved overenskomsten fastsatte grænse, bliver lodsejernes, selv om den skyldes havnevæsnets foranstaltninger, medens al tilvækst uden for linien bliver havnevæsnets.

Imidlertid var et andet problem dukket op. Efter 1840 viste de første dampskibe sig i fjorden, og da de i 1822 anbragte varpepæle nu var en hindring for dampskibene, blev de fjernet, og havnen købte derfor i 1849 hjuldampere »Martello« til bugskibe til hjælp for sejlskibene. Det viste sig hurtigt, at »Martello« ikke var kraftig nok og trængte til en gennemgribende reparation, hvorfor man allerede 1851 lod bygge et nyt, der ligesom »Martello« var af træ. Det fik navnet »Fulton«, men var allerede ved overtagelsen utilfredsstillende, så man efter fire års forløb besluttede at bygge et nyt bugskib, denne gang af jern og fremstillet i Newcastle. Det kom til at hedde »Marskall« og ankom til Randers havn 6. november 1856. Trods de store udgifter til disse anskaffelser fortsattes uddybningsarbejdet, og sejldybets var i 1860 nået til de 10 fod samtidig med, at et nyt løb over »De 7 Vedere«, der dog kun var 8 fod, indviedes. I året 1868 nåede man til en dybde overalt på 10 fod og begyndte straks på uddybning til 12 fod.

Randers havnevæsen, som først bestyredes af en havneinspektion og derefter af en havnekommission, havde hidtil været en selvejende institution, men ifølge lov af 26. maj 1868 blev det bestemt, at bestyrelsen af havnen fra 1. januar 1869 skulle overgå til byen og varetages af havneudvalget, og der blev under 9.

oktober 1869 approberet et reglement for forvaltningen af Randers havn med tilhørende fjordgebet.

For at forhindre, at muddermassen under det fortsatte uddybningsarbejde skulle flyde ud i sejldybet, anbragtes lette bolværker med faskiner, bag hvilke det opmudrede materiale kunne anbringes. Derved indvandedes store landstrækninger langs fjordens bredder, men samtidig blev lodsejernes engstrækninger afskåret fra vandet, hvad der kunne volde vanskeligheder og føre til retssag. Havnevæsnet søgte derfor og fik under 7. december 1870 bevilling til i 30 år at indvinde land i Randers fjord ved kunstige midler. Arbejdet med uddybning til 12 fod fortsattes; men da der nu måtte gennemgraves længere strækninger, tog det også længere tid, så at denne uddybning først var gennemført 1882.

Havneudvalget arbejdede gennem årene støt på gennem lejlighedsvis køb eller ved forhandling om arvefæste at få ejendomsret over holmene og de tilgrænsende enge i fjordgebetet, en klog politik, der siden kunne give havnen frie hænder for sejløbets ændring og udvidelse. Således købtes i 1884 store arealer af Slotsengen og i fortsættelse heraf i 1894 »Provsteholmen«, samtidig med, at man overtog engstrækninger på havnens sydside. Det foreløbig afsluttende køb af grunde ved havnen skete i 1904 med erhvervelse af »De Ovesenske Ejendomme«, et udstrakt areal af holme og vandløb med laksegård, og som var egnet til at optage store mængder materiale.

Der var nu mulighed for yderligere uddybning; efter at der var anskaffet endnu to muddermaskiner og en gravemaskine, begyndte man i 1893 uddybning til 15 fod, og trods den lange strækning var arbejdet færdigt i efteråret 1898. Selve havnebilledet forandredes også; således forlængedes bolværket i 1889 med 160 alen, Tyveholmens østende afgravedes i 1894, og der dannedes derved en svajepåds for skibe til 260 fods længde. På det udstrakte havneterræn byggedes adskillige varehuse og i 1900 efter ønske af handelsforeningen et havnepakhus, desuden kreaturstalde og enkelte fabrikker. Endelig blev der i 1906 udskrevet licitation over uddybning til 18 fod (5,7 m), og arbejdet overdroges til fa. Gunnersen & Elzlinger, der fuldførte det i efteråret 1908 samtidig med, at fa. Christiani & Nielsen afleverede et jernbetonbolværk på 800 fod, så havnen nu igen stod ved et mål.

Men som andre gange før gik man straks i gang med forberedelserne til næste fremstød, idet man opkøbte engstrækninger på sydsiden af havnen, foreløbig i 1913 den såkaldte »Husmandsengen«, og man planlagde uddybning til 7 m.

Efter uddybningen til 5,7 m i 1908 steg trafikken på havnen meget stærkt, så der var følelig mangel såvel på kajplads som oplagsplads. Drøftelserne om hav-

neudvidelse og yderligere uddybning begyndte i 1916—18, og for at der ikke fra anden side skulle blive hindringer for projektets gennemførelse, erhvervede havnen i årene 1918—19 store arealer af Krstrup enge, som man ønskede at få ind under Randers købstad tillige med de tidligere købte enge og holme. På grund af de meget vanskelige pengeforhold og arbejdets kostbarhed vakte planen stor betænkelighed, og den lå derfor stille fra 1921 til 1927, da der indtrådte forholdsvis stabile forhold. Den endelige plan vedtoges enstemmigt af byrådet den 24. oktober 1927, idet overslaget androg 5,3 mill. kr. Ministeriet for offentlige arbejder approberede planen den 17. april 1929, og arbejdet påbegyndtes i maj 1930.

Det første afsnit bestod i en uddybning af barren, sejløbet og havnen til en dybde af 23 fod (7 m) i forbindelse med en udvidelse af sejløbet i bredden, så der overalt var en bundbredde af mindst 22 m. Endvidere foretoges omfattende reguleringer for at rette løbet og give krumningerne større radius. Det andet afsnit var selve havneudvidelsen, som havde til hensigt at skaffe mere kajplads og større arealer til oplagspladser, pakhuse og industrielle anlæg. Dette opnåedes ved en forlægning af selve strømmen, der før gik gennem den gamle havn, men nu førtes gennem et sydligt, nyt havneløb. Der blev derved dannet en pier midt i havnen på ca. 18 ha, som ved opfyldning af den vestlige del af den gamle havn blev gjort landfast med havnens nordside. De indkøbte arealer syd for havnen blev gennem opfyldning højnet og udgør et disponibelt areal på ca. 31 ha. Denne udvidelse af havnen syd for den gamle havn betyder, at havnearealerne i en lang fremtid kan holdes inden for 1000 m afstand fra byens centrum. Der fremkom 4 kajstrækninger og skabtes mulighed for at udvide kajlængden til 5700 m.

Efterhånden som havnen gennem årene er blevet udvidet og besejlingsforholdene forbedret, er benyttelsen og dermed havneindtægterne steget, ligesom pladslejen efter havneudvidelsen i 1930—32 udgør en betydelig del af havnens indtægter. Men de to krige, 1914—18 og 1940—45, har virket meget hemmende på udviklingen. Således er netto registertonnage²⁰⁾ endnu i 1948 ikke nået op på samme størrelse som i 1930, og det samme er tilfældet med vareafgiften for korn og foderstoffer.

Randers var tidligere en betydelig udførselshavn som følge af sin beliggenhed midt i et opland med stor landbrugsproduktion, og når vareafgiften for smør, æg, kød, flæsk og dyr i de senere år er meget ubetydelig, skyldes det, at disse varer for tiden eksporteres over anden havn. Nu ved århundredets midte har Randers sin væsentligste betydning som indførselshavn og fordelingscentrum for sit opland, men det er et mål for byens handelsstand at generhverve havnen dens gamle stilling som afskibningssted for byens og oplandets frembringelser.

Havnens udvikling gennem en årrække fremgår af nedenstående skemaer, der er udarbejdede af afdelingsingeniør H. Haugaard Larsen:

År	Skibs- og vareafgifter	Pladsleje	Antal skibe	Netto registertonnage
1850	11.800 rd.		490	19.180
1880	41.000 kr.		507	37.900
1890	52.700 -	3.300 kr.	435	54.800
1900	68.900 -	7.300 -	582	69.900
1910	118.900 -	28.700 -	834	138.400
1920	222.900 -	83.100 -	677	103.200
1930	471.200 -	75.800 -	1.280	303.800
1940	218.600 -	140.900 -	563	120.300
1948	455.100 -	152.500 -	882	201.900

De varer, der har haft mest betydning for havnen, har i vægttons og vareafgift i kr. andraget:

Vareomsætning i tons	1890	1900	1910	1920	1930	1940	1948
Benzin, petroleum m. v.			6.550	3.660	9.420	7.980	25.510
Gødningsstoffer			1.570	20.440	24.950	12.720	15.190
Korn- og foderstoffer			62.600	38.990	123.130	16.250	31.450
Kul og koks.....			55.700	39.420	97.680	39.690	121.970
Metaller			4.200	4.750	20.770	9.520	22.660
Smør, æg, dyr, kød og flæsk ..			2.990	2.090	3.690	11.703	1.710
Sukker			5.850	4.340	7.170	11.080	11.400
Træ			16.120	13.180	19.050	7.410	8.020

Vareafgift i kr. af	1890	1900	1910	1920	1930	1940	1948
Benzin, petroleum m. v.			8.530	6.400	15.310	19.610	75.430
Gødningsstoffer			630	20.430	23.580	11.450	18.220
Korn- og foderstoffer	3.730	5.520	22.110	24.410	86.120	13.070	31.230
Kul og koks.....	2.240	6.630	10.210	20.350	50.210	19.170	78.730
Metaller			7.880	4.570	26.000	14.750	43.700
Smør, æg, dyr, kød og flæsk ..	8.400	7.900	2.960	3.740	7.040	14.070	2.240
Sukker	2.360	7.780	7.600	12.880	20.170	25.660	33.840
Træ	2.190	4.150	3.820	6.110	11.770	4.960	6.620

Sønderbro.

Man kender ingen angivelse af, hvornår den første bro over Gudenå er bygget ved Randers, men da det drejer sig om en betydelig strækning, må det antages at være sket ret sent og først, da man havde en ret udviklet brobygningsteknik, og der fandtes et organ, som kunne påbyde bygningen af en bro og stille midlerne til arbejdets udførelse og broens vedligeholdelse. Ganske vist nævnes Randers bro i Knytlingesaga, og hos Sakso findes udtrykket Randers bro benyttet ved begivenhederne i 1157; men muligvis er det betegnelsen for *stedet*, hvor handlingerne foregik. Og når der i visen om Niels Ebbesen i 1340 fortælles, at broen blev afbrudt, er det ikke sikkert, at det er Sønderbro, sagen vedrører, idet der med sandsynlighed er hævdet, at udtalelsen omhandler en bro over afløbet vest for Randers fra Oust mølle til Gudenå ⁴⁰). Dette bestyrkes af den kendsgerning, at Randers så sent som 1598 havde pligt til at vedligeholde broen over dette vand.

Der er den mulighed, at Sønderbro er bygget engang i tidsrummet 1240—1351, idet »Jydske Lov«, der er givet i året 1240, nævner, at der skal bygges broer, som kan forbinde de forskellige herreder, og anfører parternes midtstrøms ret og pligt. Om broen fandtes i 1340, vides ikke, men den lå der i 1351, da et låsebrev nævner en ålegård tilhørende Bernard Foss »villam in Randrus (bona quæ dicuntur Alegarth) juxta pontem Randers Bro« ⁴¹). Denne første bro var antagelig ikke brugbar for vogne; muligvis kunne den passeres af heste, og den lå noget mere mod vest end nu.

Randers by havde pligt til at holde broen til midtstrøms, medens den anden halvpart holdtes af det tilstødende landdistrikt. Kongen har rimeligvis overtaget den forpligtelse til at holde broen, som påhvilede nogle sogne i Galten herred, mod en årlig afgift, da der i Valdemars jordebog under Galten herred anføres en afgift svaret »af Brofjerdingen« med 8 mark ⁴²).

Randers by havde således efter »Jydske Lov« pligt til at afholde i alt fald en del af udgifterne ved broens vedligeholdelse, og det har tyngt ret stærkt på byens budget, hvor disse udgifter andrager en væsentlig del af den samlede sum. Randers skattebog 1571 anfører store beløb til reparationer på Sønderbro, muligvis i anledning af kongens, Frederik II's, besøg i Randers, og da det kneb for byen i 1584, fik lensmanden på Dronningborg, Jørgen Skram, den 30. maj bud om, at hvis broen ikke var fuldstændig i stand og stærk og fast nok, måtte han »ufortøvet lade den istandsætte med stærke Rækker paa Siderne, og særlig sørge for, at Vindebroen er i Orden og forsynet med Rækker paa begge Sider, saa man uden Fare kan komme derover« ⁴³). Særlig store forberedelser blev gjort i 1586, da man ventede Frederik II's besøg, idet samtlige byens porte og broer blev repa-

Tegning af Sønderbro 1821 (fra Rawerts „maleriske rejse“, Kgl. bibliotek).

rerede, og navnlig Sønderbro som den vigtigste af dem alle fik en betydelig istandsættelse, som også strakte sig til skibsbryggen derved. Til dette arbejde blev efter skattebogen for 1586 benyttet af materialer 400 læs brosten (50 mark 4 sk.), bjælker og planker (50 mk.), stål til kroge og ringe at binde skibene ved (6 mk. 14 sk.), 4 læs lyng og 15 læs sand (15 sk.), redskaber (10 sk.) og søm (11 sk.), og i arbejdsløsn var udgiften for stenpikning 29 mk. 13 sk., for at sætte bolværk uden for broen 10 mk., for at slå pæle 6 mk., for at ordne lyngen 10 sk. og for at udjævne sandet 5 mk. Hele udgiften til Sønderbro androg 163 mk. 4 sk., hvilket omtrent var en fjerdepart af »adskillige udgifter«.

Det var for byen, som på den tid havde ca. 380 bosiddende familier, der kan beregnes til ca. 1900 personer, svært at udrede de store summer til broernes vedligeholdelse, og der udgik under 19. juni 1588 missive til *Niels Skram*, befalingsmand på Dronningborg, at lade borgmester og råd i Randers få 2 læster korn til deres broers bygning ⁴⁾). Den 22. februar 1589 fik byen yderligere tilladelse til i to år at måtte oppebære den årlige byskat til istandsættelse af de broer og bol-

værker ved Randers, som det påhviler indbyggerne i byen at holde ved magt. Udgifterne til dette var i alt 120 mk. 12 sk., deraf alene til Sønderbro 58 mk. 9 sk.

Som andre byer i landet havde Randers i Frederik II's tid måttet låne kongen store summer, og Randers fik den ros, at disse penge altid var indgået til kongens kasse i rette tid; men der har antagelig været lange udsigter for tilbagebetalingen af disse lån, og magistraten har så for at få en ordening på spørgsmålet henvendt sig til kongen (Christian IV) med et forslag. Et missive af 15. februar 1609 til lensmanden på Dronningborg ⁴⁵), udstedt på Dronningborg, meddeler, at borgmester og råd beretter, at de i den sidste svenske krig har forstrakt kongens fader med en anselig sum penge og nu tilbyder at ville levere forskrivningerne fra sig, såfremt det bevilges, at Eske Brock på kronens bekostning må holde Sønderbro ved magt, hvilken ordening kongen tiltrådte. Da skrivelsen er udstedt på Dronningborg, har kongen altså været på besøg i byen og dér forhandlet med magistraten. Det er på en morsom måde bekræftet såvel af Niels Jacobsen som af Eske Brock, der begge har efterladt egenhændige beretninger derom, som glimtvis giver et kulturbillede af tiden. Niels Jacobsens beretning, som er anført i hans biografi foran, meddeler, at magistraten den 15. februar 1609 var på Dronningborg hos kgl. may. og fik brev på overenskomsten, og »der till medfick wij en god Ruuss«. Man bemærke den sidste strofe, som kan sammenholdes med, at der i Eske Brocks dagbog for 1609 berettes om kongens ophold her i dagene 13.—16. februar, og med den for Eske Brocks oprigtighed bekendte form for styrken af den obligate rus, betegnes den 13. februar med x, den 14. februar xxx, den 15. februar xxx og den 16. februar x.

Kronen overtog således Randers bro i 1609, og i det tidsrum, da broerne bestyredes af kronen, er de blevet nyopført og flyttet til det sted, hvor de nu findes, og antagelig holdt i god stand; men da lensstyrelsen i 1660 afløstes af amtsstyrelse, og Dronningborg gods solgtes, mistede regeringen interessen for broen, og den forfaldt. Da magistraten derfor i 1667 klagede over broens tilstand, og at det til vedligeholdelsen lagte korn fra Galten og Sønderhald herreder, selv om det kom rigtigt ind, ikke var tilstrækkeligt dertil, resolverede kancelliet i skrivelse af 3. juni 1667, at der fremtidig skulle betales bropenge 1 sk. af en ubeslået vogn og 2 sk. af en beslået vogn og 4 sk. af en karosse med 4 eller 6 heste — dog skal tjenere (fæstebønder) til Dronningborg i ægtrejse være frie, og bønderne, der fører deres varer til byen, kun betale 1 sk. frem og tilbage ⁴⁶).

Det vil altså sige, at byen igen måtte overtage broerne, men at der nu skaffedes nogen indtægt dertil, og kgl. anordning af 5. maj 1688 bestemte, at borgmester og råd i Randers måtte oppebære bropengene af de to Sønderbroer mod at holde dem

vedlige. Dette ordnedes således, at indtil 1760 forpagtedes broerne ud, og broforpagteren fik indtægterne i korn og penge mod at holde broerne vedlige. Fra 1760, da havne-inspektionen oprettedes, overtog havnen vedligeholdelsen og indkasserede selv bropengene indtil 1773, og derefter bortforpagtedes den til den højstbydende indtil 1855.

Det stod ikke straks klart for bystyret, at broen som den vigtigste indfærdselsvej til byen var af vital interesse for næringslivet; man betragtede den længe som et nødvendigt onde, der ikke måtte berede byen væsentlige udgifter, og var derfor tilbageholdende med reparationer. Hvor meget bropengene indbragte forpagterne, kan ikke opgives, men forpagterens afgifter til byen fastsattes ved auktion, og beløbene steg ret betydeligt gennem årene fra 512 rd. i 1792 gennem 1125 rd. i året 1823, til afgiften i 1848 nåede 2200 rd.

Broindtægterne blev brugt til andre opgaver, og først i 1817 blev der truffet bestemmelse om en reparation af broerne, som det erkendtes i mange år havde trængt dertil. Den udsattes endnu nogen tid, og manglerne må have været store, da overslaget over udgifterne til reparation af den indre bro i februar 1824 var på 1498 rd. 1 mk. 8 sk. Den yderste bro har muligvis fået en nødtørftig reparation, da den i 1823 erkendtes at være meget brøstfældig, for 1830 vedtog havneinspektionen, at der skulle opføres en ny ydre bro. Imidlertid begyndte nye tanker og nye tider at vinde frem i vort land, og man forstod, at færdselsvejene ikke var noget lokalt spørgsmål, men havde betydning for hele samfundet. Der var i 1840 forelagt stænderne i Viborg et udkast til en vejanordning, og der kom forespørgsel til havnekommissionen om dens stilling for broens vedkommende. Man svarede herfra, at man ville beholde broerne for at få bropengene, da man havde haft store udgifter, og det pålagdes den stænderdeputerede, oberst v. Broch, at fremføre sagen i stænderforsamlingen.

Da havneinspektionen i 1846 måtte erkende, at den indre bro var forfalden og måtte nedtages i løbet af 1—2 år, fremskaffedes tegning og overslag til bygning af en ny. Udgifterne blev anslået til 23.000 rd., og regeringen foreslog derfor, at broen skulle overdrages til kommunen, fordi havnen ikke kunne udrede denne sum. Havnevæsnet var ikke tilbøjelig til at give afkald på bropengene; men befolkningens stilling til dette spørgsmål kom tydeligt frem i et andragende fra broforpagteren den 15. januar 1852, da han anmodede om, at der måtte anbringes en bom ved broen, fordi flere havde nægtet at betale bropenge. Derefter fik vejevæsnet i 1853 indenrigsministeriets bevilling til at bygge en ny bro, og havnevæsnet modtog en erstatning på 2800 rd. for den ydre bro og 550 rd. for materialerne i den indre bro. Da den nye bro var færdig den 23. november 1853, ville

folk ikke betale bropenge, men ministeriet kom havnevæsnet til hjælp ved at erklære, at den ydre bro ikke var overtaget af vejvæsnet og derfor tilhørte havnen, som oppebærer bropenge til forpagtningens ophør den 1. januar 1855.

Vejvæsnet overtog den ydre bro den 12. december 1854, og bropengene ophørte 1. januar 1855, og et kapitel i byens historie var sluttet.

Medens den ydre bro i 1865 erstattedes af en jernbro, som fik navnet Christian IX's bro, vedblev den gamle træbro at tjene, til den i årene 1906—08 blev afløst af en jernbetonbro, bygget af firmaet Christiani & Nielsen.

Pramfarten.

Randers bys beliggenhed ved den vandrige Gudenå har gennem tiderne givet den — frem for andre danske byer — en særpræget samfærdselsform med et stort opland. Det var ganske naturligt at benytte åen på en tid, hvor landevejene var få og dårlige, og hvor det var vanskeligt at føre omfangsrige og tunge varer større strækninger over land. Der er derfor en nøje sammenhæng mellem åens tilstand og muligheden for dens benyttelse som færdsels- og transportvej, og fra Arilds tid har der været fri sejlads på åen uden nærmere regler for benyttelsen eller angivelse af rettigheder; men ret tidligt har Randers by forstået betydningen af åen som færdselsvej, idet byen har deltaget i vedligeholdelse af broer over åen, som det fremgår af et tingsvidne fra Middelsom herredsting af 1443 og senere den 22. august 1699 ved Frisenborg birketing og den 9. oktober 1699 ved Randers byting, hvor byen erkender at levere 4 bjælker af 18 alens længde til at lægge i broen over pramdybet ved Åbro, men ellers ikke har nogen forpligtelse, da »Randers Mænd har Ret til at sejle med Skibe, Pramme eller Baade baade op og ned gennem Broen saa langt som dem lyster«⁴⁷).

En væsentlig hindring for sejladsen var sejlløbets ringe dybde og den stærke strøm på strækningen mellem Silkeborg og Bjerring mølle. Alene mellem Randers og Bjerring var der 12 grunde, som »med lavest Vand ej holdt uden 1½ til 2 Fod«, og desuden fandtes der en mængde større og mindre sten, som dannede en alvorlig hindring. Den første gennemførte undersøgelse af transportmulighederne på Gudenåen foranstaltedes i 1736 af regeringen, idet man påtænkte en udnyttelse af de store skove, der hørte til Silkeborg hovedgård, og som kunne udnyttes med fordel, hvis der kunne oprettes en forbindelse ad Gudenåen til Randers. Der blev foretaget opmåling og kortlægning af strækningen fra Mos sø til Uggelhuse, men sagen henlagdes, fordi omkostningerne forekom regeringen for store.

Silkeborg hovedgård, der fra reformationen havde været krongods og i tiden

Kåge i kågavnen. Tegning af J. Rohde.

fra 1719 til 1767 udlagt som ryttergodt, solgtes i 1767 til ritmester *H. N. Hoff*. Da hans arbejde på at skaffe forbindelse gennem vandløbet ikke førte til noget resultat, overdrog han 1790 godset til sin søn, *dommer H. M. Hoff*, som med stor iver kastede sig over driften af det store område og søgte samarbejde med borgmester *Carøe* i Randers. Kronprins Frederik havde i årene 1787 og 1788 foretaget rejser i landet og begge gange besøgt Randers, hvor han informeredes om be-sejlingsforholdene. Som borgmester kom *Carøe* derved gentagne gange til at tale med kronprinsen og har sikkert under disse samtaler også berørt forholdene på Gudenå, da Randers havnereglement af 1760 fastsatte, at havnekommissionens virksomhedsområde gik 2 mil mod vest. I 1799 beordrede kronprinsen løjtnant, senere oberst, *L. F. v. Brock* at opmåle Gudenå og fremkomme med forslag til dens sejlbargørelse for pramme. Det betydningsfuldeste i Brocks plan af 1802 var forslag om anlæggelse af en trækbane på hele strækningen fra Silkeborg til Bjerring samt anlæggelse af en handelsplads ved Ans. Planen mødte modstand hos ejerne af engene langs åen, og da regeringen ikke foretog sig noget, gav Hoff op og solgte 1804 godset til *H. P. Ingerslev* til Rugård. Imidlertid havde *Carøe* allerede i efteråret 1800 fra Randers by oprenset den første grund, og i 1802 var alle 12 grunde mellem Randers og Bjerring gennemgravede, så der var 4 fod vand

overalt, og man var begyndt at oprense grundene mellem Bjerring mølle og Ans.

Godsejer Ingerslev modtog i 1806 af regeringen et lån på 100.000 rd. mod pant i ejendommen og mod forpligtelse til i løbet af 3 år at uddybe åen til Bjerring til 3 fod i en bredde af 15—20 alen og at anlægge en træksti langs åen, og den 12. juni 1807 udgik kgl. reskript om ekspropriation af grund til træksti og forbud mod broer og ålegårde.

Arbejdet blev udført på 3 år. Ganske vist var trækstien kun en strimmel jord på en meters bredde og ganske uden jordarbejde eller overgange, oprensningen af bunden bl. a. for sten var meget mangelfuld, og ålegårdene var stadig en stor hindring; men man kunne om end med besvær føre pramme igennem fra Silkeborg til Randers.

Skønt sejlforholdene således var ret utilfredsstillende, anskaffede lodsejerne langs åen pramme, der besørgede landbrugsvarer til Randers. Teglværker og tørvefabrikker oprettedes, og flere små handelspladser opstod nu langs åen, hvad Randers-købmændene ikke syntes om. Da der ikke var afsat penge til vedligeholdelse af sejlløbet, forfaldt det efterhånden ved, at grundene opfyldtes, og anlæg af mange ålegårde dannede en ikke uvæsentlig hindring for sejladsen og var ophav til stridigheder mellem pramfolkene indbyrdes eller mellem dem og fiskerne. Alligevel fik pramfarten større og større betydning, og det var Randers, som høstede fordelene deraf.

I 1835 nedsatte regeringen en kommission, som skulle fremsætte forslag til forbedring, og 11. april 1843 udstedtes reglement for pramfarten mellem Randers og Silkeborg, der sattes under tilsyn af en åbestyrelse på 3 mand, og da den afgift på 40 sk., som hidtil var betalt til Randers havn i bolværkspenge af hver lastet pram, nu overgik til åbestyrelsen, fik man midler til en nødtørfdig forbedring af forholdene. Besejlingsforholdene blev ved disse foranstaltninger så gode, at store arealer fik værdi gennem den lette adgang til markeder for stedlige produkter, og pramfarten tog et mægtigt opsving. Nye perspektiver åbnede sig, da brødrene *Christian* og *Michael Drewsen* i 1844 bemyndigedes til benyttelse af vandkraft og anlagde papirfabrikken, og kongen samtidig bifaldt, at der oprettedes en handelsplads ved Silkeborg. Dette i forbindelse med den fremdrift i næringsliv og folkeliv, som fulgte med den nye grundlov, ansporede også åbestyrelsen til yderligere anstrengelser, og den indgik derfor i 1851 med andragende til rigsdagen om bevilling til videre uddybning m. v. af åen. Rigsdagen godkendte den udarbejdede plan og bevilgede gennem flere år de nødvendige penge til dens fuldførelse trods den skarpe kritik, som Drewsen sammen med 8 forretningsmænd i Silkeborg og 42 købmænd i Randers den 7. november 1852 i en skrivelse

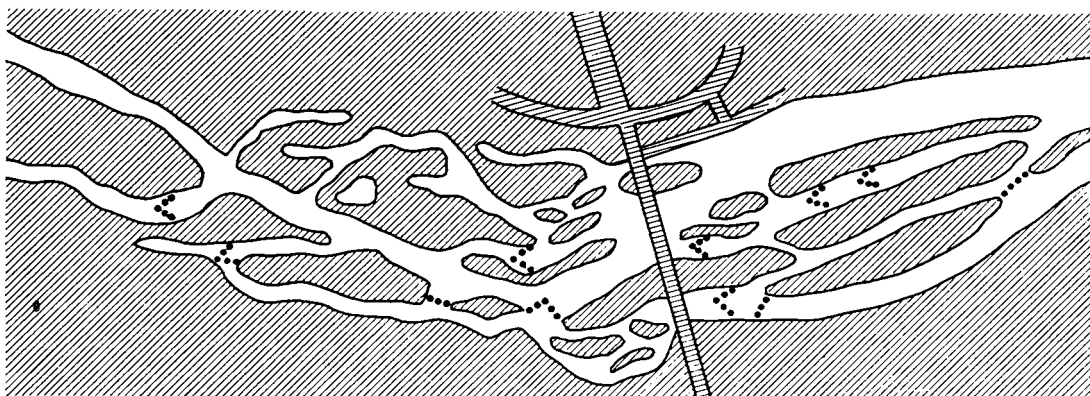
fremsendte til finansudvalget. Åløbet oprensedes og reguleredes på hele strækningen fra Randers til Silkeborg, og en træksti på 3 m bredde med broer og overgange over alle tilløb til åen anlagdes. Arbejdet var færdigt i 1858 og havde kostet ca. 120.000 rd., og den 30. januar 1861 udstedtes »Lov angaaende Farten paa Gudenaa mellem Silkeborg og Randers«. Bestyrelsen af åen lægges under indenrigsministeriet, der udnævner en bestyrer, medens de interesserede by- og amtsråd i Randers, Viborg og Silkeborg hvert 3. år vælger et forstanderskab på 7 mand. Prammene bliver fri for afgifter, og staten påtager sig den største del af omkostningerne ved åens vedligeholdelse.

Besejlingen skete med de brede fladbundede »Kaage«, som mod strømmen blev staget eller trukket. De kunne være 20—25 m lange og 6—7 m brede og med en lasteevne på 20—25 tons. Der findes ingen officiel fortegnelse over antallet af kåge i fart; medens der i 1840 angives at være 67 pramme, siger Réé i 1863, at der var »rigelig 80 Kaage« i stadig fart mellem Randers og Silkeborg og at hver indtager fra 200 til 300 tdr. korn. Da store dele af transporten var ordnet privat, og der ikke førtes statistik over varemængderne, kan størrelsen af disse ikke angives eksakt. Fra Randers førtes fortrinsvis jern, kul, tømmer og købmandsvarer, og til Randers kom kågene med brænde, tørv, mursten, korn og andre landbrugsprodukter, og da papirfabrikken i Silkeborg kom i drift, førte kågene kul og råvarer dertil og næsten hele produktionen af papir derfra.

Hver kåg havde en fører og en medhjælper; dertil kom på strækningen fra Bjerringbro til Silkeborg 4—5 »Lejemænd«, som skulle trække kågen mod den stærke strøm. Prammændene var brave, godmodige folk, fuldt pålidelige og samvittighedsfulde. De kunne tage et hårdt tag ved selve sejladsen og ved lading og losning, og de kunne nøjsomt bruge tørkost under farten, der gerne varede en uge for turen fra Randers til Silkeborg og tilbage. Langs åen var efterhånden opstået en række kroer, og her benyttede kågfolkene opholdet til at hvile ud, og da tiden skulle gå med noget, var kortspil, drik, fortælling og af og til et rask slagsmål med fiskerne en afveksling.

Det er tragisk, at netop som hele arbejdet med at gøre besejlingsforholdene så gode som muligt, og pramfarten havde nået sit højeste, truede andre fremskridt dens fortsættelse. Det var jernbanerne, der nu overtog transporten og i få år helt standsede kågfarten.

1864 åbnedes Langå—Struer banen og 1871 banen mellem Skanderborg og Silkeborg. Ganske vist nævnes endnu i 1880 Gudenå som en yderst vigtig færdselsvej, men det gik hurtigt tilbage, og i 1890 var kågene på åen næsten en sjældenhed, og selv om enkelte opretholdt farten efter århundredskiftet, så bevirkede

Laksegårdene i Gudenaen efter to kort fra 1738 og 1828.

De røde prikker markerer laksegårdene. De mange smalle strømme mellem de talrige øer lige syd for Randers var glimrende egnede til anbringelse af laksegårde. Ejendomsretten til disse rettigheder omtales langt tilbage i tiden.

Laurbjerg—Silkeborg banen i 1908, at den sidste kåg i fart på Gudenå måtte lægge op.

Laksefangsten.

Fiskeriet i Randers fjord har gennem tiderne haft stor betydning for beboerne langs dens bredder, navnlig gælder det de tre vandrefisk laks, ørred og ål, selv om mindre værdifulde ferskvandsfisk har spillet en rolle, siden et gammelt ord siger: »Var ej Skalleføde, laa Randers snart øde«. Da fjorden tillige var færdselsvej til Randers, er det forståeligt, at der kunne opstå uoverensstemmelser mellem de to interesser, hvad der også har været tilfældet og kan spores langt tilbage gennem retssager og kongebreve.

Da kronen ved reformationen overtog kirkegodset, blev den interesseret i de indtægtskilder, som hørte til de overtagne ejendomme, og dermed også de fiskerettigheder, der lå til det nyoprettede Dronningborg gods gennem laksegårdene i Randers fjord. Muligvis har tingsvidnet i 1537 været et led i dette, for 1552 lod Christian III udgå forbud mod utilbørligt fiskeri, idet »mange fordrister sig til at bruge utilbørligt Fiskeri med Pölmere at sætte udi Randers Fjord og dermed fordrive Laksen . . . os og andre som lader bruge Fiskeri her nedenfor Randers til stor Skade og Fortræd«⁴⁵).

De kommende to hundrede år har sikkert været den tid, da Randers fortjente og fik sit navn knyttet til laksen, en tid, hvor det var af værdi at besidde en laksegård. Sådan fik Randers hospital den 10. december 1558 overdraget en fiskegård, der tidligere lå til helligåndskloster i Randers og hidtil havde været tillagt Århus hospital. Den lå umiddelbart oven for broen og kaldtes senere »Syge-

stuegaarden«. En nærliggende fiskegård »Buskegaard« blev 1566 efter en strid med hospitalsforstanderne *Niels Christensen* og *Per Persen* tildømt byen, som skulle levere hospitalet derfor 1 td. saltede helt og 3 ferske laks årlig ⁴⁰). Men mange drev laksefiskeri uden lovlig ret, hvorfor Frederik II den 27. april 1570 nedsatte en kommission til at undersøge dette forhold.

At kong Frederik II selv satte pris på laksen fra Randers fremgår af, at lensmanden på Dronningborg 14. juni 1585 fik ordre til at sende 80 spegelaks til kongen; og Christian IV sendte den 20. maj 1592 bud efter 40 spegelaks til kongens eget bord ⁴¹).

I 1661 blev laksegårdene i Randers fjord skyldsatte, så der måtte udredes en årlig afgift til staten for dem, og derved blev kongen interesseret i at forøge antallet. Ved skøde af 25. september 1661 fik rentemester, senere greve *Mogens Friis* (død 1675), ret til at anlægge så mange laksegårde i Gudenå ud for sin ejendom, som han lystede; han anlagde da en laksegård ved Østergård i Houbjerg herred tværs over åen. Det forøgede antal laksegårde, der ofte strakte sig langt ud i sejldybet, hindrede skibsfarten, og øvrigheden i Randers klagede derfor over disse uregelmæssigheder, som skadede såvel sejladsen som fiskeriet. Der nedsattes nu under 2. april 1663 en kommission, som skulle undersøge beskaffenheden af alle fiskegårde og deres berettigelse og optage de ulovlige laksegårde. Men der var langt til København og kongen, så påbudet blev ikke overholdt, og øvrigheden i Randers indgav ny besværing over det ulovlige fiskeri, der udøvedes af bønderne langs bredderne. En kgl. resolution af 8. marts 1664 fordrede de ulovlige laksegårde optaget og forbød blussen på fjorden om natten, pulsen, drivvod, bøjlegarn og lyster, og forbudet gentoges i en forordning af 18. juli 1668. I et åbent brev af samme dato modtager magistraten i Randers denne meddelelse, samt at det er pålagt amtmanden i Ålborg at overvåge sagen, »men efterdi I ere nærmere ved Haanden end bemeldte Vores Amtmand, saa er Vores naadigste Villie og Befaling, at I og Eders Efterkommende altid med Flid tilse og paaagte, at dersom nogen imod samme Vores Forordning at handle, da dennem strax at lade pågribe . . .«. Denne forordning virkede lige så lidt som den forrige af 1664, og greve *Conrad Reventlow* til Clausholm og Frisenvold og greve *Nicolai Friis* til Friisenborg indgav derfor på egne og øvrige laksegårdsejeres vegne en forestilling om disse misbrug, hvorefter Christian V under 18. februar 1696 udnævnte en kommission, som skulle undersøge sagen. Den afgav beretning den 20. januar 1698, men i stedet for, som det var pålagt den, at afsige dom, indskrænkede den sig til at dadle borgmester og råd, »og hvis de gode Mænd ikke herefter bedre vilde antage sig det end hidtil sket er, saa vides ikke hvorledes sligt kunde forhin-

dres . . . dog at det forrettes paa Interessenternes Bekostning, saasom Intet uden Bekostning derudi kan forrettes eller foregaa«.

Kommissionen indstillede derefter, at det var ulovligt at drage vod i sejldybet, men tog ikke stilling til det centrale i spørgsmålet om fiskeri i hele fjordens bredde, hvorefter alle kunne mene sig berettiget til at fiske med alle slags redskaber indtil sejldybet. Da der således ikke var opstillet almene regler for laksefiskeriet i Randers fjord, var der grundlag for gnidninger mellem ejerne af laksegårdene og fiskerne, og disse stridigheder fortsattes op gennem årene uden en gang for alle at få en retsgyldig afslutning. Da således Frisenvold stamhus i 1797 søgte beboerne i Uggelhuse for ulovligt fiskeri, blev det ved dommen fastslået, at fiskegården havde forret til at fiske midtstrøms eller i sejldybet, men på grundene måtte det stå Uggelhuses beboere frit for at drive al slags lovligt fiskeri.

Laksegårdene lå både oven for og neden for Randers bro, idet de nåede fra Østergård i Houlbjerg herred til Ladegården ved Uggelhuse, medens der ikke fandtes nogen i den brede del af fjorden. Det benyttede stykke af fjorden var meget snævert og havde derfor den stærkeste strøm, og da der tillige her fandtes en del holme, dannedes der foruden hovedløbet flere mindre løb, der muliggjorde oprettelsen af laksegårde. Navnlig i nærheden af byen var dette tilfældet, og her lå laksegårdene meget tæt, således at der i 1663 på en strækning af mindre end en kilometer til hver side af broen lå i alt 16 laksegårde. Da det gjaldt om at spærre så meget som muligt, kunne det meget vel ske, at den yderste arm imod sejldybet kom for langt ud og hindrede den frie fart for skibe og pramme til byen. Initiativet til at oprette de mange laksegårde kan ganske sikkert henføres til Dronningborg; hvor mange der oprindeligt lå til Dronningborg, kan ikke afgøres, men kommissionen af 1663 meddeler ⁵¹⁾, at i det mindste 5 laksegårde tidligere har hørt under Dronningborg, og at godset endnu ejede 3. Af disse 3 lå de to, som kaldtes »Kongegaarden« og »Ørnegaarden«, umiddelbart neden for Sønderbro; de solgtes vel snart derefter til greve *Niels Friis* og ejedes gennem årene af grevskabet Friisenborg, indtil de købtes af Randers havn i året 1854. Handelshuset *Rohde* i København ejede 5 laksegårde, to oven for og tre neden for Sønderbro; det er troligt, at alle fem havde tilhørt Dronningborg og var overladt Rohderne som afdrag på lån til kronen. Oberst *Hans Friis* (død 1697) til Clausholm ejede ikke mindre end 10 laksegårde, deraf 5 oven for broen. Han havde været for ivrig; for to gårde neden for broen dømtes til at rykke nærmere land, og en, der var nyopført, blev opdømt. Mariager kloster havde 6 gårde, hvoraf to blev opdømt og en skulle rykkes ind. Gl. Estrup, der på den tid ejedes af *Christen Skeel* (død 1688), havde fire gårde, og af dem undgik kun en at dømmes til indrykning, og endelig

Fiskegård i fjorden 1865. (Tegning på Randers museum.)

havde Støvringgård og fru *Elisabeth Juul* til Brusgård hver en gård, som begge opdømtes.

Foruden de nævnte fandtes ganske nær oven for broen to gårde, der direkte var knyttet til Randers by, nemlig en, som var henlagt til borgmesterembedet, og en tilhørende hospitalet. Der var således i 1663 i alt 32 laksegårde i drift, og de ejedes fortrinsvis af godsejere og stiftelser, medens ingen borger i Randers var ejer; men da mange af dem var lejet ud, må man antage, at Randers-købmændene var interesseret i deres drift.

Der var dog i 1663 endnu tre laksegårde i drift ved Ulstrup, Østergård og Frisenvold.

Omkring 1570 ejede kronen Ulstrup, som i 1579 af Frederik II mageskiftedes til rigsråd *Christen Skeel* (død 1595), og antagelig er laksegården anlagt, mens kronen besad Ulstrup; den nedlagdes 1688 og har altså været i drift 1663. Østergård tilhørte en tid kronen, som ved skøde 25. september 1661 solgte den tillige med Tordrup (det senere Frisenvold) til greve *Mogens Friis*, der antagelig kort efter anlagde laksegården ved Frisenvold. 1683 overtog kronen Frisenvold og

overdrog ved skøde af 11. november 1684 gården til storkansler *Conrad Reventlow* (død 1708), der fik tilladelse til at lægge laksegården tværs over åen og fik midstrøms-fiskeret til Udbyhøj. Når kommissionen fra 1698 nævner, at der var 13 laksegårde oven for broen og 23 neden for, er der formelt en stigning på 4; men da der kun var 8 oven for og 16 neden for broen i drift, var det i virkeligheden en ret betydelig nedgang i antal.

I 1698 var fordelingen af laksegårdene følgende: Af Dronningborgs 3 laksegårde var »*Kongegaarden* og »*Ørnegaarden*« under Friisenborg, den 3., »*Bierriinggaarden*«, var af Fr. III skødet til borgmester Niels Mogensen og ejedes da af hans enke. Clausholm var i 1683 gået over til storkansler Conrad Reventlow og samtlige laksegårdsrettigheder også. Af hans 6 laksegårde oven for broen var 3 øde og kun »*Frisenvold*«, »*Overgaarden*« og »*Rystedgaarden*« i drift; neden for broen havde han nedlagt 2 gårde og havde kun »*Møllegaarden*«, »*Dybgaarden*« og en navnløs tredie i drift. Gl. Estrup havde 4 gårde i drift. Mariager kloster havde »*Vangeledgaarden*«, »*Breininggaarden*«, »*Skidengaarden*« og »*Loegaarden*« i drift, medens familien Rohde oven for broen drev »*Apotekergaarden*« og »*Møllegaarden*« og neden for broen »*Provstegaarden*« og »*Dybgaarden*«⁵²).

Stadfeldt meddeler, at der i 1800 fandtes 8 laksegårde oven for broen og 8 neden for, hvilket betegner en ny nedgang i antal. Tilbagegangen var udelukkende sket i løbet neden for broen og skyldtes for en del, at havnen efterhånden havde opkøbt laksegårdene for at kunne bruge ejendommene til havneudvidelsen. De to gårde, »*Kongegaarden*« og »*Ørnegaarden*«, der begge tilhørte Friisenborg, lå i de søndre løb, som foreløbig ikke havde interesse for havneudvidelsen, og da der var kraftig strøm, var de gode fangstpladser. De øvrige tilbageværende var efterhånden gået over i privateje, så »*Brenninggaarden*«, »*Møllegaarden*« (de senere ovesenske ejendomme) og »*Bjellerupgaarden*« tilhørte Peter Fabich Fischer i Randers, medens de andre tre, »*Skidengaarden*«, »*Bierringsgaarden*« og »*Loegaarden*« ejedes af fiskere i Romalt. Af gårdene oven for broen var »*Frisenvold Laksegaard*« gået over i privateje og ligeledes Rohdernes gamle gårde, »*Møllegaarden*« og »*Apotekergaarden*«, der ejedes af købmand *Lars Mammen* i Randers.

Da arbejdet med Gudenåens sejlbargørelse tog fart, forsvandt efterhånden alle laksegårdene oven for broen med undtagelse af »*Frisenvold Laksegaard*«, og selv om der i 1830 som af Neckelmann berettet endnu var 12 laksegårde, forsvandt de hurtigt ved havnens køb af laksegårdsrettighederne. De sidste neden for broen var »*Kongegaarden*« og »*Ørnegaarden*«, som købtes i 1854, og laksegårdene i

»De Ovesenske Ejendomme«, som havnen fik i 1904. Tilbage var der af alle de stolte laksegårde kun »*Frisenvold Laksegaard*«, og dens sidste år er et kapitel for sig selv.

I året 1819 havde apoteker *Chr. Faith* (død 1853) købt den for 20.000 rd. Han og hans søn, apoteker *G. C. Faith* overvågede nøje, at deres fiskerettigheder ikke krænkedes, og udbyggede Frisenvold-anlægget, så kun få fisk kunne slippe forbi. I årene 1840 til 1843 var der mellem apoteker Faith og Randers havnevæsen en strid om gennemsejlingsforholdene ved laksegården, der til tider var ret skarp og i 1842 endog blev ført for forligskommissionen, men som dog endte med et kompromis. I 1879 købte *G. C. Faiths* svigersøn, exam. jur. *S. Ostensfeld*, Frisenvold, og han fulgte deres eksempel, hvilket gav sig udslag i langvarig strid og mange forhandlinger, som da havnevæsnet ville opfylde Ørnegårdsstrømmen, og Ostensfeld nedlagde protest. Der kom nu en årrække, hvor fiskerne i Randers langs fjorden drev fangst, som på mange punkter angreb hans rettigheder, og da han ikke godvilligt ville finde sig deri, kom han med modforholdsregler. Således påtænkte han i 1882 at slå »blinde pæle« i fjorden uden for sejldybte ved Uggeluse; men byen svarede ham dog, at han var uberettiget dertil. Selv var han ikke bange for at optræde aggressivt. Da havnevæsnet i 1883 havde planer om en regulering af bolværket nærmest byen, så det flyttedes noget ud i løbet, forespurgte han havneudvalget, om det var betænkt på ved en indsnævring af hovedløbet af hensyn til hans fiskeret at foretage en udvidelse på den modsatte side af havnen. Striden mellem fiskerne og laksegården blev nu stærkere, og det udviklede sig til formelige kampe mellem fiskerne og betjentene, så det kom som en befrielse for alle parter, da staten i 1898 afkøbte Ostensfeld hans fiskerettigheder og overtog laksegården for en sum af 155.000 kr. I året 1906 købte Randers havn den sidste fiskegård i fjorden og overdrog sine laksegårdsrettigheder til landbrugsministeriet, der indrettede Frisenvold til en forsøgsstation. Denne nedlagdes 1915, og da kraftstationen ved Tange gør det umuligt for laksen at nå op til de gamle ynglepladser, er laksefangsten ved Randers kun et minde.

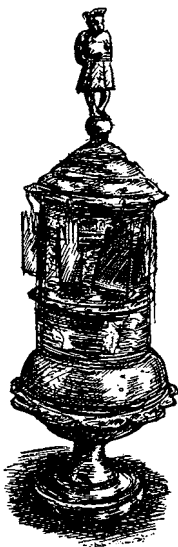
Man har ikke nogen optegnelse om fangstens størrelse op gennem tiden, og når såvel Randrop i sin »Randers March« af 1698 som Pontoppidan i »Danske Atlas« af 1768 og Stadfeldt i sin »Randers Beskrivelse af 1804« siger, at laksefangsten tidligere var meget stor, men nu er gået meget tilbage, så er det muligvis rigtigt nok, men noget bevis i tal foreligger ikke.

Der kan derfor være nogen grund til at give Neckelmann ret, når han i sin »Randers Beskrivelse 1830« siger, at udbyttet svinger fra år til år. Fangsten foregik om vinteren, men kan ikke finde sted, når fjorden er islagt, og dette kan

være grunden til de store udsving. Medens således årene omkring 1820 har været kendetegnet af store laksefangster i alle laksegårdene, var der en almindelig og betydelig nedgang omkring 1830. Han anfører nogle tal, som viser disse udsving; således fangedes i Frisenvold laksegård: 1820 i alt 1104 stk. laks, 1821: 892 stk., 1825: 597 stk., 1828: 22 stk. og 1830: 11 stk. For Bierringgaarden var tallene: 1820: 181 stk., 1821: 145 stk., 1825: 120 stk., 1828: 10 stk. og 1830: 6 stk. De ovesenske laksegårde havde i 1794: 25 laks, 1796: 150 stk., 1799: 149 stk., 1801: 18 stk., 1820: 130 stk., 1826: 139 stk. og 1830: 11 stk.

Det kunne således undertiden give underskud at eje eller forpagte en laksegård, hvis der ikke fangedes andet end laks; men de beslægtede ørreder og helt udgjorde et væsentligt tillæg i fangsttallet og dermed indtægten. Neckelmann opgiver nogle middeltal, som for Frisenvold i et tidsrum af 13 år var 324 laks, 333 ørreder og 1572 helt; for »Møllegaarden« og »Apotekergaarden« var tallene for en periode af 21 år: 68 laks, 201 ørreder og 557 helt, medens det årlige gennemsnitstal for Ovesens laksegårde ligeledes i 21 år var 72 laks, 587 ørreder og 573 helt. — Endnu i vore dage berømmes Randers resede laks; Pontoppidan siger i »Danske Atlas«, 4. del, s. 388, hvorledes man fremstillede den.

Chr. Berthelsen.

Den borgerlige bebyggelse i tiden ca. 1550-1800

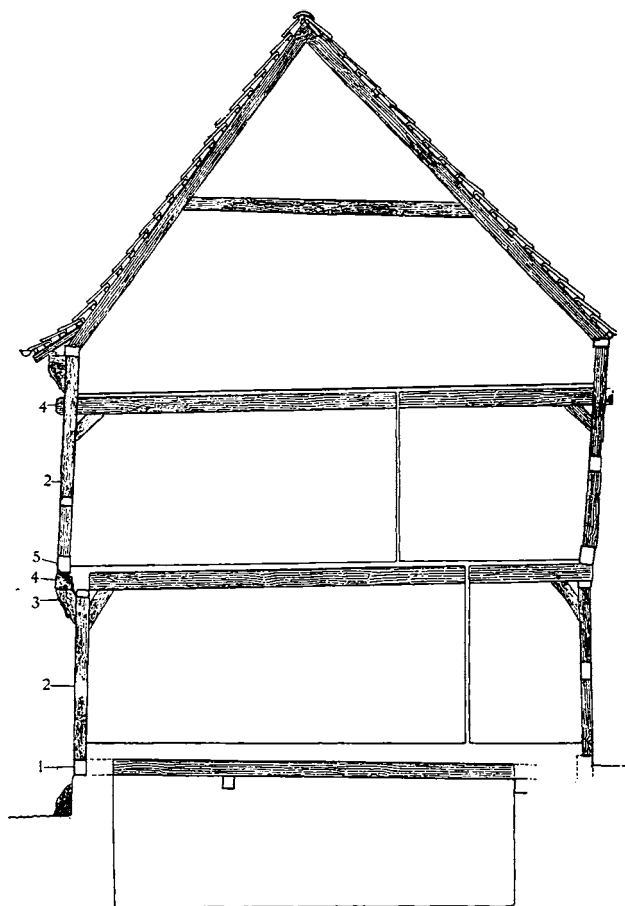
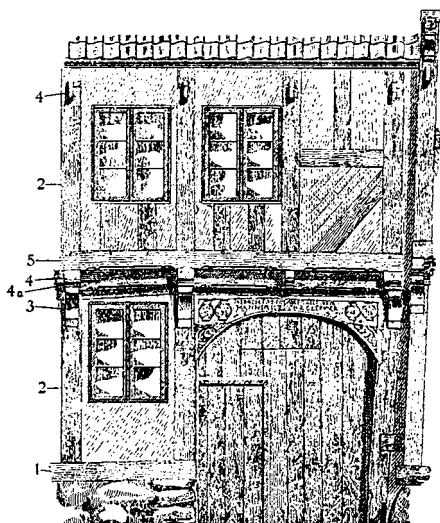
AF OTTO NORN

Det er betegnende ikke blot for Randers', men for de allerfleste af vore købstæders stilling efter reformationen, at antallet af grundmurede borgerhuse øgedes ved omdannelse af beslaglagte kirker og klostre, ikke ved nybygning. I Randers skulde forløbe mere end 200 aar, før der atter rejstes et grundmuret privathus i byen. I dette tidsrum blomstrede til gengæld *bindingsværksarkitekturen* ¹⁾.

Man har fra Randers kun kendskab til ét middelalderligt bindingsværkshus, eller — udtrykt mere forsigtigt — et hus, hvis tømmerkonstruktioner viser tydelige gotiske træk. Da huset Nygade nr. 4 blev opført engang i første halvdel af 1500'rne, eksisterede gaden ikke, den anlagdes saa sent som 1779, og først ved den nedrivning, som forestaar, vil en nøjere undersøgelse af selve huset og grunden derunder kunne afsløre, hvorledes dets indretning og forhold til de nærmeste omgivelser oprindelig har været. Det to stokværk høje hus er nu seks fag langt, men den søndre ende er blevet afkortet med tre fag. Bagsiden har højstolper, hvilket betyder, at de lodrette, bærende tømmerstykker omfatter hele husets højde fra syld og til tagrem. Det øverste stokværks bjælker er stukne igennem stolperne og fornaglet med træagler; saaledes har ogsaa stueetagens bjælker været anbragt. Huset har til denne side haft indtappet svale. Den nuværende gadefacade har haft et stokværksfremspring, men stueetagens ydermur er senere rykket ud i plan med førstesalens. Tapindsnit til knægtene, som har været anbragt under bjælkeenderne, ses dog endnu tydeligt i nedre stolperække. Tavlene mellem tømmeret har oprindelig været udfyldt med lerklining. Husets gamle nordgavl har i øvre stokværk bevaret en meget lang knægt af gotisk form og rester af den gamle fjællegavl, ogsaa tagværket er delvis det oprindelige. Dette forholdsvis beskedne hus, som blev bygget i en udkant af byen tæt ved dens volde og grave, har ikke kunnet maale sig med de mange store bindingsværksgaarde paa de centralt beliggende og kostbare grunde, men den logiske tømmerværkskonstruktion og slanke rejsning har det utvivlsomt haft fælles med mange større og mindre gaarde fra første halvdel af 1500'rne.

*Bindingsværkshus 1649, Vestergrave nr. 48,
façade og tværsnit, ca. 1:100.*

1. Fodrem.
2. Stolpe.
3. Knægt.
4. Bjælke.
- 4a. Fyldholt.
5. Overgangsfod.

Desværre kan man paa grund af ufuldkomment kendskab til grunde og huse kun i de groveste træk følge den udvikling, bebyggelsesplaner og boligindretninger har fulgt i perioden ved overgangen til nyere tid. Langs hovedfærdselsaaren gennem byen fra nord til syd, ligesom paa andre vigtige strøg, maa der allerede i slutningen af middelalderen være paabegyndt en sammenlægning af mindre grunde til større; her og langs Storegade, som lidt efter lidt forlængedes mod syd paa de opfyldte enge, brede bygninger af langhustypen sig i renaissancebindingsværkets rige klædebon, og middelalderens gavlhuse blev sjældnere og sjældnere. Dygtige tømrere, der fra aar »paa valsen« havde lært faget udenbys og udenlands, rejste den ene gaard stateligere end den anden for de velhavende købmænd, og til en gaard hørte foruden forhuset langs gaden og sidehuset vinkelret herpaa som oftest én eller flere bagbygninger. Haandværkerne og byens andre smaafolk derimod nøjedes med »en bod«, et faa fag langt eenfamiliehus i eet stokværk, ofte

en lejebod paa Storgaards grund ud til et bagstræde. Samlede bebyggelser af lejeboder, en form for de riges kapitalanbringelse, kendes i Randers først fra midten af 1600'rne.

I den følgende korte oversigt vil blive søgt fremdraget de træk af konstruktion og form, som særlig karakteriserer de gamle borgerhuse i Randers.

Paa hjørnet af Raadhustorvet og Houmeden ligger en stor, nu stærkt ombygget bindingsværksgaard ²⁾, hvis 19 fag lange, to stokværks længe langs Houmeden har haft gavl mod torvet. Øvre stokværk har sprunget frem foran nedre, af hvilket ikke meget gammelt nu er tilbage, bl. a. er alle knægte fjernet. I øvre stokværk, som ikke er saa stærkt ændret, har den oprindelige afbinding i fagene hist og her bevaret de krydsende skraastivere, »Andreaskors«, under løsholterne. Denne konstruktionsmaade er ret sjældent forekommende i Danmark, men almindelig i Tyskland og et gammeldags træk i denne bygning, der maa datere sig fra sidste halvdel af 1500'rne.

Det gamle Loveapothek paa Torvegade (matr. nr. 345), opført 1577, nedrevet 1893.

Bindingsværkets blomstringsperiode falder i Randers ligesom i det øvrige land stort set sammen med Christian IV's regeringstid, og trods den sidste menneskealderes mange nedrivninger rummer byen endnu en del eksempler paa den flid og omhu, tidens haandværkere ofrede paa købstadgaardene. Efter nogen tids forsøg med forskellige afbindings- og udsmykningsmaader fik Randers-bindingsværket sin egen form og dekoration, solid og rig; og man holdt sig konservativt til det saaledes én gang fastslaaede langt frem i tiden, ogsaa efter at man i nabobyerne forlængst havde strøget knægte og stokværksfremspring til fordel for glatte, prunkløse façader.

Brødregade 26—24 er to smukke søsterhuse, vistnok fra 1592 ^{*)}. Gadefaçaderne udmærker sig ved meget rigt snitværk, volutsvungne konsoller støtter bjælkeenderne, hvorimellem er anbragt fyldholter med reliefskaarne kerubhoveder. Overgangsfoden smykkes af rankeslyng, og store palmetter er udskaaret i tømmeret, som støtter stolperne i øverste stokværk, et uden for det sydlige Jylland meget sjældent forekommende træk. Paa gaardfaçaden af nr. 24 ses enkelte af de oprindelige højstolper, medens nr. 26 er gjort bredere ved inddragning og ombygning af den paahængte svalegang. Visse træk i bindingsværket viser, at det sydligste af husene (nr. 26) oprindeligt kun omfattede fem fag ^{*)}.

Den stateligste og kunstnerisk mest værdifulde af byens ældre renaissancegaarde var Løveapotekets paa Torvegade (matr. nr. 345), som blev nedrevet i 1893 ^{*)}. Den 13 fag lange, to stokværk høje længe til gaden opførtes 1577 af borgmester Søren Hofmann ved sammenlægning af to ejendomme, som efter middelalderlig skik havde bestaaet af gavlhuse. Borgmestergaardens gadefaçade smykkedes med volutknægte, profilerede fyldholter og fladskaaret rankeværk paa overgangsfoden, iøvrigt var tømmerkonstruktionen enkel og solid. Husets største prydding var bjælken over porten, porthammeren, der nu sammen med en del af det øvrige snitværk er opsat paa det nye hus' sidefløj. Et par modvendte meget dekorativt opfattede løver støtter ejerparrets bomærkeskjolde, som holdes af en engel midt over buen. Gaarden havde svale baade langs hoved- og sidehus.

Fra første halvdel af 1600'erne kendes et større antal bindingsværksgaarde, hvis tømmer overalt har de for denne by særegne træk: enkle konstruktioner (ingen eller kun faa skraastivere), overkraget øvre stokværk baaret af volutsvungne knægte, profilerede bjælkeender og overgangsfod og i nogle tilfælde rige udskaeringer, særlig paa porthammeren. Provstegade nr. 6, et seks fag langt to stokværk højt hus, som i stærkt ændret skikkelse er flyttet til købstadmuseet i Aarhus, udmærkede sig ved det gammeldags træk, højstolper til gaden. Fyldholterne viser, at gaarden ikke kan være bygget før ca. 1620. Paa hjørnet af Kirkegade og

Store kirkestræde (matr. nr. 394) laa indtil 1854 et meget fornemt hus ⁶⁾, ifølge Galthen ⁷⁾ opført 1626 af den stenrige raadmand og tolder Mogens Nielsen, som byggede Hvide mølle 1643. Fra denne bygning hidrører et vindue med udskaaen post og karm og en dørfylding med billedskæren Mikkel van Groningens prægtige relief af Judith og Holofernes (nu i Randers museum). Den 15 fag lange, efter porthammerens stilformer at dømme, en halv snes aar yngre sidefløj langs Store kirkestræde er endnu bevarret. Den rigt udskaarne porthammer med bygherrens og hans hustrus Mer-grethe Povelsdatters navne, efterligner Løveapotekets, men præges iøvrigt af bruskarokkens formsprog.

Endnu rigere udsmykket med snitværk blev den i 1903 totalt ombyggede gaard, som raadmand Peter Schov og hans anden hustru Karen Rasmusdatter i 1642 opførte paa en stor grund mellem Storegade og Vestergrave (nuværende Storegade nr. 10, matr. nr. 294). Det oprindelige 15 fag lange og to stokværk høje hus til Storegaden havde en port, hvis udskaarne hammertræ ⁸⁾ bar et latinsk bibelsprog og aarstal flankeret af engle med ejerparrets bomærkeskjolde (nu opsat i den nye ejendoms port); men den selvfløende raadmand lod sig ikke nøje hermed; hvad hidtil kun nogle østjydske adelsfolk havde vovet, tillod nu og

saa den dristige borgermand sig: Porten lod han bevogte af to vældige figurer, sikkert forestillende et par af det gamle testaments tapre hærførere David og

*Portstolper fra den 1642 opførte gaard mellem Storegade (nuværende matr. nr. 294) og Vestergrave. (Randers museum.)
Gaarden er forlængst nedrevet.*

Josva. Disse enestaaende billedstøtter (nu i Randers museum) er skaaret i egetræ, og deres nærmeste paralleller er de lidt ældre sandstenskæmper, som flankerer portene paa den rige Jørgen Skeels gaarde Sostrup og Ulstrup.

Det er undtagelsen, at en dansk købstadgaard omfatter mere end to stokværk, eksempler kendes kun fra Aalborg og Randers, og den saakaldte »Niels Ebbesens gaard«, storegade nr. 13 (matr. nr. 8) ⁹⁾ fra 1643 er utvivlsomt landets stateligste købmandsgaard fra renaissancetiden. Oprindeligt var gadelængen kun paa ti fag, senere tilføjedes tre fag i nord. Til gaden omfatter huset tre knægtbyggede stokværk, til gaarden, hvor svalen senere er indbygget i huset, nu kun to. Sidebygningen, hvis ældste del (ni fag) sikkert er samtidig med hovedhuset i dettes oprindelige skikkelse, er endnu mere nøgternt konstrueret, uden stokværksfremspring og knægte. Beboelsesrummene fandtes i stueetagen og paa første sal, hvorfra stammer en del udskaarne paneler af samme alder som huset; de opbevares nu i Randers museum ¹⁰⁾. Øverste stokværk var købmandens lagerrum, herom minder endnu trælugerne, af hvilke efter folkeoverleveringen én altid skal staa aaben for at grev Gerts onde aand kan passere ud.

Det er ikke blot paa hovedgaden, at en rig byggevirksomhed udfoldede sig i første halvdel af 1600'rne, mere beskedne huse troppede op side om side paa de i slutningen af denne periode opfyldte grunde i gravene og paa andre mindre befærdede strøg. Navnlig den sydligste del af Vestergrave dannede indtil for faa aar siden et gadebillede af uforlignelig skønhed. Gadens stærke krumning lukkede rummet, hvis vægge paa begge sider bestod af ensartede, to stokværk høje bindingsværksfaçader fra midten af 1600'rne, alle præget af de førnævnte karakteristiske detaljer: stokværksfremspring, profilerede bjælkeender og affaset overgangstømmer. Endnu ligger her og andre steder i byen enkelte huse tilbage fra denne bindingsværkets sidste blomstringsperiode, for hvilken branden 1671 satte et eftertrykkeligt punktum. Brødregade nr. 25, opført af købmand Christen Nielsen 1663, er trods den i grundmur ombyggede gaardfaçade et udmærket eksempel.

Hvor sejgt man i Randers hang ved de gamle dekorationsformer viste »Apostelgaarden« ¹¹⁾, som borgmester Mads Hansen Bendsen opførte i aaret 1667 paa hjørnet af Kirkegade og Lille kirkestræde. Gaarden brændte i 1860, men dele af dens rige snitværk blev reddet og findes nu i Randers museum. Tømmerværket bestod udelukkende af vandrette og lodrette dele. De kraftige knægte, der bar øvre stokværks stolper, var udskaarne i skikkelser af Moses, Kristus, apostlene og evangelisterne, og porthammeren udgjorde et lige saa rigt billedskærerarbejde, i hjørnefligene kæmpede Samson med løven og Hercules med slangen; midt over

»Apostelgaarden«, hjørnet af Kirkegade og Lille kirkestræde, opført 1667, brændt 1860. Skitsebogsblad tegnet af J. Kernerup 1838. (I Nationalmuseet.)

buen sad byherrens og hans hustrus vaabenskjolde flankeret af engle. Jammer skade at det ikke lykkedes at redde dette billedskærerarbejde, som tilligemed de nys nævnte portstolper fra 1642 vidnede om Randers-mestrenes usædvanlig djærve fantasi.

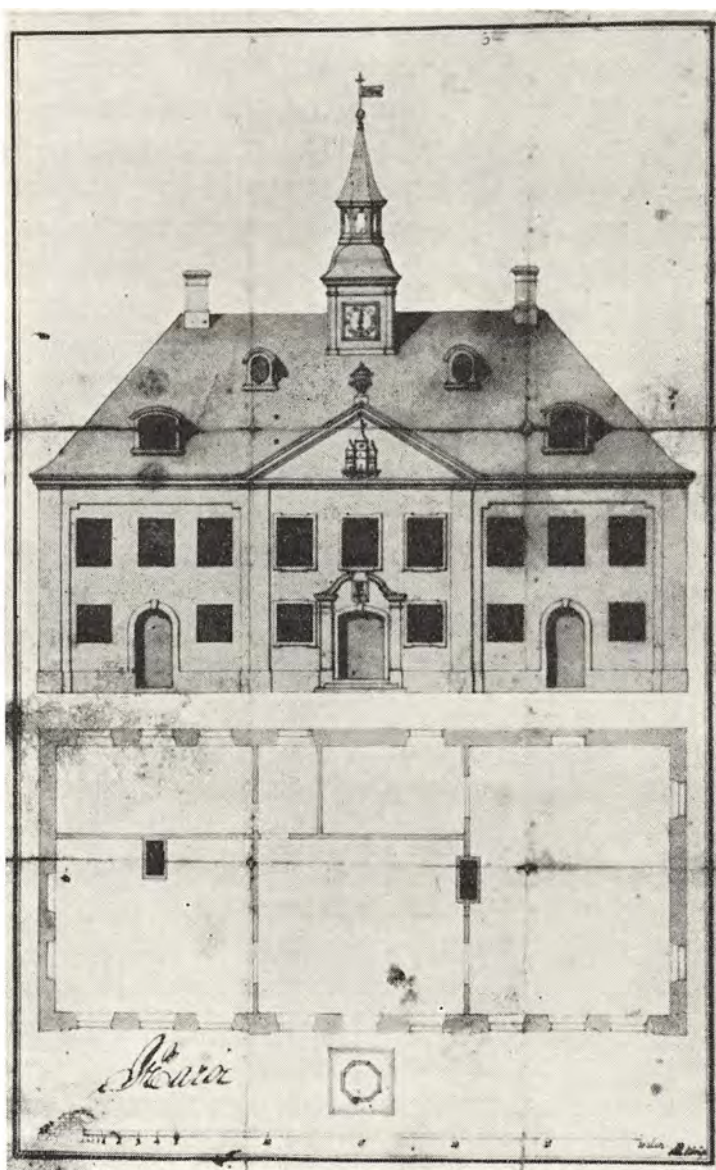
»Apostelgaarden« betegner paa een gang højdepunktet og afslutningen for bindingsværkets kunstneriske udvikling i Randers. 1671 ødelagdes store dele af byen ved brand, og da syns- og skønsmændene ti aar senere vandrede rundt i gaderne for at taksere huse og gaarde, talte de mange fæle huller i rækkerne. Krigene omkring aarhundredets midte og derefter branden maatte nødvendigvis give byen et forarmet præg, som først udviskedes i slutningen af 1700'rne, da en økonomisk opgangsperiode atter begunstigede byggeriet. Men paa dette tidspunkt havde de nøgterne, glatte tømmerkonstruktioner forlængst sejret, og her som næsten overalt i landet var billedskærerkunsten, der tidligere havde sat saa rige blomster i forbindelse med bindingsværksarkitekturen, nu død. Den gamle Farvergaard i Kirkegade (matr. nr. 243) fra 1726 opviste det sidste eksempel i Randers paa

den gamle skik at lade billedskæreren udfolde sin kunst omkring porten, i dette tilfælde ved hjælp af Akantusværkets bladranker (porthammeren opbevares nu i Randers museum).

De velhavende købmænds gaarde, som har været omtalt her, er dog ikke bygningskunstens eneste afspejling af samfundsforholdene i den omhandlede periode. Byen bestod ikke af lutter større og mindre gaarde med herskabelige beboelsesrum og udstrakte magasiner, stalde, gaarde og haver. Smaahuse, »boder«, har ogsaa deres krav paa plads i billedet af det gamle Randers. Paa snævre grunde bredte boderne sig i samlede rækker navnlig langs randen af Sct. Mortens kirkegaard og i smaagyderne. »Rosengaarden« paa Vestergrave var to sammenhængende rækker af 4—5 fags legeboder ¹³⁾, en form for spekulationsbyggeri, som ogsaa fandtes andetsteds, for eksempel »Kejsergaarden« og »Kerrivedder«. Førstnævnte var maaske oprindelig soldaterboder i lighed med de senere rytterboder uden for byens gamle porte. I haandværkernes beskedne boder var paa ældgammel vis bolig og værksted snævert knyttet til hinanden.

Det — ganske vist summariske — billede, man paa grundlag af brandtaksationernes beskrivelser fra 1761 kan danne sig af byens udseende paa denne tid, svarer godt til karakteristikken i Danske atlas: Bygningerne ere stærke og høje, men af gammeldags Art, Bindingsværk, 1. eller 2., nogle 3. Etager... Hertil kunde dog føjes, at myndighedernes aarhundreder gamle kamp mod straatagene nu var ført sejrrigt til ende inde i selve byen, i forstadsbebyggelsen bredte den brandfarlige tagbeklædning sig derimod uantastet.

Den økonomiske opgangsperiode i sidste halvdel af 1700'rne medførte i Randers saavel som i mange andre af vore købstæder et stort byggeri, der varede ved indtil pengekrisen i 1813. Handelsfyrsten Ditlev Kirketerp gik i spidsen blandt de mest byggelystne ¹⁴⁾. Nu begyndte byen ogsaa at brede sig, nye gader blev anlagt. Allerede en halv snes aar efter, at Niels Rudolphsen Bay havde fattet planen til anlæggelsen af Nygade, var den bebygget, hovedsagelig af smaafolk. Adskillige af gadens nuværende huse stammer fra denne tid. Bedst kendt er nr. 6, klokkestøber Reimers gaard, oprindelig en beskeden bygning i eet stokværk, senere ombygget og forbedret af klokkestøbereren i flere omgange. Langs byens udfaldsveje, Søndergade, Østergade og Vestergade rejstes i sidste halvdel af 1700'rne og begyndelsen af 1800'rne udenfor de gamle porte flere rummelige købmandsgaarde med svaler langs gaardfaçaderne. Paa Søndergade (matr. nr. 1) byggede farver Christian Hugo Lund i 1763 en saadan stor svalegaard, som er forsvundet, og paa Vestergade rejstes andre lignende, endnu er nr. 35 ret velbevaret. Inden for byens gamle grænser toges alle ledige grunde i besiddelse, og ældre, gammeldags huse

*Chr. Morups tegning til raadhuset med
borgmester Caroes
approberende paaskrift.
(Findes paa raadhuset.)*

erstattedes af nye, tidssvarende. O. 1790 dukker de grundmurede, pudsede façadeer op som mærkelige fremmedartede væsener blandt bindingsværkets hjemmefødninge. Den første budbringer om de mere enkle smagsidealer, som nu atter var ved at komme til ære, blev imidlertid en offentlig bygning, raadhuset fra 1778. Byens opblomstring gjorde det naturligt at erstatte den middelalderlige bygning med et større, mere moderne hus. Det rene — men langtfra klassiske — hus' byg-

mester var Christian Mørup, og hans af borgmester Carøe approberede tegning eksisterer endnu. Christian Mørup tilhørte en virksom jydsk murermesterfamilie, faderen havde arbejdet i Sydjylland, broderen slog sig ned i Viborg, han selv i Ødum, der laa bekvemt, naar omegnens mange herregaards- og kirkeejere havde brug for en bygmester. I Randers opførte Mørup foruden raadhuset Sct. Mortens kirkes taarn, rimeligvis har ogsaa en og anden privat bygherre haft bud efter bygmesteren fra Ødum. Men byen selv manglede nu ikke murermestre, og det er betegnende, at medens der i 1765 ikke fandtes én eneste murermester i staden, men fire tømmere, var tallene i 1801 henholdsvis syv og fem. I 1790 opførtes det forlængst nedrevne hus Storegade nr. 2 ¹⁵⁾. 1793 kom »Randers Dagblad«s bygning i Slotsgade til. Den strengt symmetriske façade har refendsfugede endepartier, de kraftige portaler krones af overflødhedshorn. I 1798 byggede sognepræsten til Sct. Mortens kirke Christian Møller Holst paa et sløjfet stykke af volden en fornem gaard (matr. nr. 537 a) i Store voldgade, og kort efter 1800 ligefrem vrimler de klassicistiske façader frem ¹⁷⁾. Næsten uden undtagelse bærer de et tydeligt fællespræg, de er tredelte af enkle triglyphpilastre, endepartierne er som oftest fuget à refends, mellem stueetagen og førstesalen er baand, glatte eller prydet med klassiske ornamentter. Et par huse (Vester grave 12, Storegade 15 og gavlen af den ombyggede bindingsværksgaard paa hjørnet af Houmeden og Store voldgade) har runde hjørner. Bortset fra det sidstnævnte træk, som er ejendommeligt for Randers, har de klassicistiske Randers-huse nære frænder i andre østjydske byer, Horsens, Aarhus og Grenaa; men det maa være murermestrene de sidstnævnte to steder, som har lært hos fagfællerne i Randers. Hvorledes derimod forholdet har været mellem Randers- og Horsens-klassicismen lader sig endnu ikke helt udrede. Til det største og fornemste hus i Randers af den nys skildrede pilastertype, gaarden Middelgade nr. 2 (matr. nr. 258 a), »Svaneapoteket«, opført 1802 af amtmand, kammerjunker v. Benzon, eksisterer et detaillert overslag over byggeomkostningerne undertegnet af en vis Mathias Poulsen, Horsens, den 15. januar 1802 ¹⁸⁾.

At der paa denne tid har været en nøje sammenhæng mellem byggeriet i Randers og Horsens viser tøjhuskompleksets bygningshistorie ¹⁹⁾. General A. L. Moltke, som energisk ledede »Anstalterne langs de jyske Kyster« under krigen 1801—1807, fattede planen til oprettelse af et tøjhus i Nørrejylland og gav selv det første udkast til bygningerne ²⁰⁾, men militæret overlod det til en civil bygmester, Anders Kruuse fra Horsens, at give projektet den endelige form, og under hans ledelse førtes det ud i livet i løbet af de følgende fire aar. 1805 opsattes N. Abildgaards fine relief med portrættet af kronprinsen over hovedportalen. Kruuse kom ogsaa til at forestaa opførelsen af det lille kaserneanlæg, som rejstes vest for

»Lille Rosengaard« ved Vestergrave, lejevoder opført af købmand Søren Andersen Mammen 1741, flyttet til Købstadmuseet i Aarhus 1931. Fotograf fra ca. 1890.

tøjhuset i det følgende par aar. De fine graa bygninger i klassisk, streng »militær« stil var det største offentlige byggeføretagende i Jylland, og da det stod færdigt, dominerede det ganske sine omgivelser. Det ligger endnu velbevaret som et stor-slaaet monument over tidens patriotiske sindelag og hører saa absolut til byens værdifuldeste arkitektoniske mindesmærker.

Otto Norn.

Sct. Mortens kirke i tiden ca. 1550-1800

AF OTTO NORN

Af de mange middelalderlige kirker i Randers skulde det blot times een eneste, Sct. Mortens, at overleve reformationens storme og de strenge krigstider i det 17. aarhundrede. Indtil 1699 eksisterede ganske vist den gamle Graabrødrekirke som sognekirke for slotssogn, men den stod i skyggen for Sct. Mortens og forsvandt sluttelig uden at efterlade sig nævneværdigt spor i byens annaler. To smaa kirker maa dog tælles med, selvom deres roller i stadens aandelige liv har været ret beskeden. Kapellet paa Tinghusbakken, Sankt Laurentii kirkes efterfølger, opførtes af borgmester Jesper Lauritzen omkring 1650, men efter en lidet glørværdig eksistens forsvandt det i 1771 ¹⁾. Det 1558 oprettede hospital har stadig et kirkerum; men det nuværende fra 1870, der ogsaa fungerer som et anneks til Sct. Mortens, rummer kun faa minder fra det tidligere. Et nadverbillede signeret 1748 af den i Jylland vidt berømte skildrer Mogens Thrane, der fem aar forinden havde nedsat sig i Randers som ejer af Slyngborg, hidrører sandsynligvis fra den gamle altertavle.

Endnu staar en god del ogsaa af Randers' nyere historie at læse paa Sct. Mortens kirkes mure, slægt efter slægt har sat sit præg paa bygning og inventar, og en kort oversigt herover kan paa flere punkter supplere, hvad der gennem de skriftlige kilder er overleveret nutiden ²⁾).

Som en slags erstatning for, hvad Randers ved reformationen havde mistet af værdifuld kirkelig arkitektur, fik Sct. Mortens kirke i begyndelsen af 1600'erne en tilbygning, et adeligt gravkapel ³⁾), paa hvis udseende renaissanceofrede hele sin pragt; men hvis skæbne ikke blev mindre blid end de mange kirkers.

I 1615 gav magistraten ejeren af Gammel Estrup, den stenrige Eske Brok, skøde paa en byggegrund, en del af kirkegaarden syd for koret. Eske Brok residerede som lensmand paa Dronningborg, naar han ikke var paa rejse rundt til sine mange besiddelser, der fortrinsvis samlede sig om Gammel Estrup; han var som en fyrste i denne del af landet, og som en fyrste vilde han begraves. Det blev dog overladt ar-

vingerne at opfylde hans ønsker i saa henseende. Svigersønnen, Jørgen Skeel til Sostrup, betalte i 1627 300 slettedaler for byggegrunden (7,5×7,5 meter) til kapellet, og aaret i forvejen havde Henrich Henrichsen, billedhugger i Randers, sluttet kontrakt om opførelsen af bygningen, hvortil arvingerne skulde levere alle materialer. Utvivlsomt har billedhuggeren ogsaa skullet fremstille gravmælet; thi med saadant arbejde var han fortrolig. 1624 havde han hugget Knud Brahes epitafium i Nørup kirke ved Vejle. Eske Broks kapel fik imidlertid ikke lov til at staa ret længe; da Jørgen Skeel var død i 1631, fandt enken sin faders bygning for lille — maaske ogsaa for tarvelig — til at rumme gemalens jordiske rester, og 1639 sluttede hun og hendes to svogre, Thyge Brahe til Hastrup og Frans Lykke til Overgaard, kontrakt med den kongelige bygmester Jørgen Schøffel i København om nedbrydningen af det gamle og opførelsen af et nyt, større og mere kostbart kapel, til hvilket billedhugger Gert Barchmand og Henning Salling skulde levere den skulpturelle udsmykning. At valget netop faldt paa Jørgen Schøffel, kan forklares derved, at denne bygmester faa aar forinden som leder af den store reparation af kirkens østparti var blevet fortrolig med forholdene paa stedet. Det nye kapel var større end det gamle, grundfladen 7,8 meter i nord—syd, 8,4 meter i øst—vest. Det laa i hjørnet mellem koret og kong Hans' kapel. Det indre omfattede to overhævede rum, hvoraf det nederste udgjorde gravkælderens med Eske Broks, hans døtres og svigersønners kister ¹⁾). I det øverste blev Eske Broks epitafium genopstillet. Fantasi og rigdom prægede kapellets ydre. Murene var smykket med skulptur, blandt andet omfattende statuer af de tolv apostle og indskrifttavler af sort poleret marmor med forgyldte bogstaver. Med sit blytækte kuppel-spir kunde kapellet næsten gøre det ud for kirkens manglende taarn. En saadan bygning er imidlertid en kostbar ting at vedligeholde, og den kapital, som var hensat i dette øjemed, slog ikke til. Allerede 1685 maatte kapellet gennemgaa en hovedreparation, der ikke forhindrede kun forhalede forfaldet. Bygherrens efterkommere lod sig ikke formaa til at bringe yderligere ofre, og 1801 blev Jørgen Skeels kapel ved offentlig auktion bortsolgt til nedbrydning, de adelige kister blev begravet i bygningens grund og hensmuldrer nu under torvets brolægning. De eneste synlige minder om kapellet og de mennesker, hvis støv det rummede, er den tilmurede døraabning i korets søndre mur og en indskrifttavle tæt herved opsat 1807.

Bortset fra opførelsen af det Skeel'ske gravkapel undergik Sct. Mortens kirke ikke nævneværdige forandringer de første par hundrede aar efter reformationen. Efter at kirken var blevet ribbet for sin kapital, kunde der naturligvis ikke være tale om forbedringer af bygningen, ja end ikke til den almindelige vedligeholdelse var længere raad. Den store bygning forfaldt mere og mere, og den 14. november

1632 indtraf katastrofen sandsynligvis som en direkte følge af tagenes elendige tilstand: korets vestligste hvælving faldt ned og knuste herved blandt andet en lysekrone. Udstrækningen af den paafølgende reparation kunde tyde paa, at brøstfældigheden har været stor, korhvælvet drog triumfmuren med i sit fald, og ved genopførelsen, som forestodes af bygmester Jørgen Schøffel, blev buen gjort lavere end forhen. Det er sandsynligt, at skibets hvælv er blevet fornyet ved samme lejlighed ⁵⁾). I dette som i andre lignende tilfælde skaffede man midlerne til en saa kostbar kirkestandsættelse efter devisen: de rige maa hjælpe de fattige. Kirkerne i de fire jyske stifter fik ordre til at yde i alt 1000 rdlr., og opmuntret ved budskabet herom gik man i gang med reparationen, som maa have været afsluttet i 1634 ⁶⁾). Det viste sig dog at være saa som saa med offerviljen hos de jyske medkristne, og til svar paa sine klager herover fik borgerne i Randers i første omgang at vide, at de var formuende og kunde hjælpe deres egen kirke. Dette lod de sig dog ikke affærdige med; 1639 bad borgmestre og raad igen kongen om at rykke for de en gang lovede penge ⁷⁾), »paa det vi kunde Kirken af hendes store Besværing befri og den siden des bedre kunde ved Magt holdes«. Otte Marsvin bevidnede i en paa-skrift, at de ikke havde begyndt reparationen, hvis de ikke havde forladt dem paa stifternes hjælp, og at kirken ingen indkomst havde uden de blotte tavlepenge, som næsten gik til vin og brød. Kongen lod sig herefter bevæge til endnu en gang at paalægge stiftslensmændene i Jylland at indsende de af kirkerne opkrævede bidrag til Randers kirkes reparation ⁸⁾). Ved seig ihærdighed skaanede de Randersborgere alligevel til syvende og sidst deres egne punge.

Alle til raadighed staaende kræfter i byen synes trods hjælpen udefra at have været udtømt med reparationen efter nedstyrtningskatastrofen, borgerne var blevet yderligere forarmede under svenskekrigene, faa havde raad og ingen lyst til at betænke kirken med større gaver, borgmester Jesper Laveritzen og hans hustru Karen Nielsdatter lod dog i Lybæk støbe en stor og smuk lysekrone, der til julehøjtiden 1641 ophængtes som en erstatning for den, giverens fader, raadmand Laveritz Jacobsen, 1605 havde skænket kirken, og som sønderknustes ved ulykken i 1632. »Ærlig og velagte Mand« Rasmus Bentsen og hustru Marie Hendrichs Daatter gav 1634 en anden lysekrone og 200 slette daler til »Sct. Mortens Kirkes Bygning, Hvelvinger og Kirken at renovere« ⁹⁾). Jesper Lauritzen havde allerede i 1632 — velsagtens ogsaa i forbindelse med de nye hvælvs opbygning — skænket Sct. Mortens kirke en smuk skibsmodel, orlogsskibet »Randers«, der synes at hævde positionen som Danmarks ældst bevarede kirkeskib ¹⁰⁾).

Det kan med al rimelighed antages, at Sct. Mortens kirke efter ulykken 1632 højligt har trængt til ogsaa at faa vigtigere dele af sit gamle inventar fornyet, men

først i aarhundredets allersidste aar, da byen begyndte at rejse sig efter plyndring og brand, kom borgernes gavmildhed deres sognekirke til gode, og i en saadan grad, at det har vakt en mere velhavende eftertids forundring ¹¹⁾).

Det begyndte med, at høyagtbare borgmester Niels Jacobsens og Maren Peders Daatters daatter Maren Niels Daatter 1685 bekostede og opsatte over sine forældres gravsted en »Chors Lukelse« med messing piller. Dette korgitter og gravminde, lectoriets efterfølger, var oprindeligt fire alen højt, men blev 1826—27 brutalt omdannet ved bortfjernelse af hele den nedre

del. 1748 blev det bekostet stafferet af Rasmus Brok ¹²⁾). Det er, hvad de udskaarne evangelistfigurer angaar, et meget maadeligt arbejde og kan næppe skyldes den billedskærer, hvis mange figurer befolkede kirkens prædikestol, pulpitur, daabslukke og dørrfløje i de følgende aar.

Prædikestolen bærer over døren følgende indskrift: »Anno 1686 hafver høy achtbar Simon Søfrensen, forðum Raadmand i Randers, og Anne Bertels Daatters, deris ællste Søn, velfornemme Søfren Simonsøn, Borger oc Handelsmand paa Friderichshald i Norge, med sin kiere Hustru, Siri Hennings Daatter Lemmiche, ladet bekoste oc forære denne Prædichestol til St. Maartens Kierch, Gud til Ære, Kirken til Ziir, oc andre til et got Exempel«. Det er sikkert indskriftens oplysninger, som har forledt Galthen til at tro, at stolen er blevet skaaret i Norge. Den nyere tids sammenlignende kunsthistorik ¹³⁾ har dog kunnet dementere denne paastand og vise, at mesteren har været »Lauridtz Jensen i Essenbeck kloster ved Randers, bilthugger«, saaledes som han betegner sig selv paa prædikestolen i Aalborg Budolfi kirke. Lauritz Jensen har modtaget paavirkning fra den navnkundige Horsens-billedskærer Peder Jensens kunst, men naar langt fra sit store forbillede hverken i teknisk duellighed eller kunstnerisk opfindsomhed. Prædikestolen er saare simpelt opbygget; trappens og selve stolens brystningspanel bestaar af en serie fyldinger med relieffer af Christi lidelseshistorie flankeret af apostelfigurer. Døren til opgangen sidder i en barok portal med snoede søjler, og et himmelfarts-

Skibsmodel i Sct. Mortens kirke fra 1632, Danmarks ældst bevarede kirkeskib.

relief — ligeledes flankeret af snoede søjler — danner splitgavlens topstykke. Lydhimmelen bærer en lille centralbygning med snoede søjler paa hjørnerne og kronet af den opstandne frelser med sejrspanen ¹⁴). Der er i alt dette næsten intet tilbage af forrige generations frodige bruskarokke ornamentik, løvemaskerne paa postamentene under apostlene er stivnede i en tom og kedelig grimasse. Figurstilen er grov, hvilket navnlig præger reliefferne, medens de store apostelskikkelser trods grovheden dog har bevaret en vis plastisk djærvhed.

Det synes virkelig, som om prædikestolen har tjent andre til et godt eksempel, for i 1693 opbyggede herren til Dronningborg, Peter von Spreckelsen, et pulpitur i midterskibets vestende ¹⁵). At han ikke hertil valgte kirken i sit eget sogn, slotskirken paa Dronningborg, skyldes ganske sikkert, at denne allerede stod for fald; fem aar efter blev sognet nedlagt og menigheden henvist til Sct. Mortens. Man genkender paa panelets udskæringer let haanden fra prædikestolen, og kan i det hele taget daarligt paastaa, at Lauritz Jensen varierede sig stærkt hverken i det store eller det smaa. Baade arkadefyldningernes passionsrelieffer og de flankerende apostelfigurer gaar her igen næsten uforandret fra prædikestolen, ja, om det saa er indskriftens fromme slutningsord, blev de gentaget i samme form, og de gode eksempler lokkede efterhaanden til sand kappestrid blandt byens velhavende borgere.

Købmand Christen Nielsen og hustru Maren Mortensdatter Brøkner indrettede i 1695 Kong Hans' kapel til daabskapel og skænkede samtidig kirken en ny døbefont. For at samtid og eftertid ret skulde vide at skatte ægteparrets gavmildhed, anførte det udgiften: 900 slettedaler, i indskriften paa gitteret, som adskilte daabskapellet fra den øvrige kirke. Dette er i ombygget og reduceret skikkelse endnu bevaret paa stedet, og tydeligvis ogsaa et værk af Lauritz Jensen, hvis kunst paa dette tidspunkt var i heldig vækst. I opbygning er tralværkets panel ganske vist ligesom prædikestolens og pulpiturets, men apostelfigurerne er friere, og arkadefyldningernes relieffer flottere skaaret. De forestiller, som Galthen ¹⁶) siger: »ti bibelske stykker . . . alle passende til daaben«, og man fæstner sig navnlig ved modstykket til de bibelske scener, en daabshandling fra samtiden. Medens billedskæreren i de øvrige tilfælde har været bundet af sine forlæg, kobberstukne blade, har han utvivlsomt komponeret sidstnævnte scene paa egen haand og dermed skabt et billede af ikke ringe kulturhistorisk interesse. Man ser to kvinder i stiveste puds med højt hovedtøj, frembære de stramt svøbte børn for præst og degn, der har taget plads ved døbefonten. Denne er iøvrigt ikke nogen gengivelse af fonten i daabskapellet, hvis kumme, der endnu er bevaret, bares af fire putti. Den flade, sekskantede kumme fik i 1826 en ny tarvelig fod, og sølv-daabsfadet fra 1695 blev omgjort i 1771.

Et halvt aarhundrede efter den store istandsættelse 1632—34 var det atter galt

*Daabsscene fra fontelukkelsen
(1695)
i Kong Hans' kapel.*

fat med kirkebygningens tilstand, og kirkeværgen Jost Simonsen fandt det i 1699 fornødent at lade afholde et syn, der navnlig fæstnede sig ved tegltagenes, vinduernes og dørenes mistrøstige forfatning. De nødvendige reparationer gav endnu en gang Lauritz Jensen lejlighed til at udfolde sit billedskærertalent, i dette tilfælde paa en sjælden opgave. Sct. Mortens kirke havde i gammel tid to udskaarne dørfløje, en dobbeltdør i vestportalen, endnu bevaret paa plads, og en enkelt dør i sydportalen, som kasseredes 1827 og derefter en tid fristede en kummerlig tilvæ-

relse som væg i et sandhus, men nu i ret miserabel tilstand opbevares i Randers museums righoldige samling af snitværker. Denne dør har i midten en stor Kristus-figur flankeret af to mindre figurer forestillende Moses og Aron, under buen foroven er et relief af Jakobs drøm, de ledsagende skriftsteder (Johs. 10,9 og 1. Mose-bog 28,17) viser, at skulpturen skal hentyde til indgangen til himlen og Guds hus' port. Under Jakobs-relieffet i buen fortæller en udskaaret indskrift, at kirkedøren er en gave fra købmand Hendrich Johansen Coep og hustru Lisbeth Johansdotter Cuur 1688.

Døren i vestportalen, »ligporten«, som den tidligere kaldtes, fordi den kun aabnedes, naar et lig blev ført ind i kirken for at begraves dér¹⁷⁾, er Lauritz Jensens mest vellykkede arbejde. Kraftigt profilerede rammelister inddeler fløjene i felter af varierende størrelser og indhold. Mest fremtrædende er reliefferne i de fire øverste fyldinger, som illustrerer bibelord om døden og opstandelsen, dommen og saligheden. Selvom billedskæreren ogsaa til løsningen af denne opgave har laant hos fremmede kunstnere, har han dog forstaaet at gengive motiverne i en forenklet form, som passede til stedet og materialet. Giveren var i dette tilfælde, som indskriften klart og tydeligt meddeler, købmand Jens Anckersøn og hustru Inger Jensdaatter.

Ogsaa til andre formaal og paa andre maader bredte skulpturen sig over kirkens gulv og vægge. De rige købmænd, som havde skænket det udskaarne inventar og herved ikke glemt at nævne sig selv, kappedes i levende live om de fornemste pladser i gulvets stolestader, i loger og paa pulpiturer, og efter døden om de bedste gravsteder, hvor de alt efter rang og stand trygt kunde afvente opstandelsen. Sct. Mortens kirke var lige indtil omkring 1803, da det sidste lig begravedes inden for dens mure¹⁸⁾, et samlingssted for byens fremtrædende slægter, saavel deres levende som deres døde medlemmer, og enhvers plads var nøje bestemt af den sociale orden. Gravminderne i Sct. Mortens kirke giver ikke længere nogen tydelig forestilling om dette; allerede i det attende aarhundrede begyndte man ved moderniseringer og restaureringer at rydde ud blandt og flytte om paa kirkens tidligere saa talrige gravmæler¹⁹⁾, og de tiloversblevne knytter sig ikke længere til det døde støv, hvorom de skulde minde og værne. Epitafier og gravsten er nu nærmest at betragte som museumsgenstande af kulturhistorisk og kunsthistorisk værdi, og som saadanne vil de finde en kort omtale her.

Meget faa gravsten af kunstnerisk betydning har undgaaet delvis eller total udslættelse. Man har dog kendskab til flere, da det var en ikke ringe indtægtskilde for kirken at bortleje pladser til begravelser, og kirkens gulvarealer derfor blev nøje kortlagte. I 1906 opstilledes langs væggene forskellige steder i kirken ni tilbage-

*Sct. Mortens gamle kirkedør
fra sydportalen 1688
(nu i Randers museum).*

blevne tildels meget slidte gravsten ²⁰⁾, der i sin tid var lagt over raadmand Peder Mogensøn Skov (død 1647), magister Niels Adamsen, kirkeværge Niels Mortensen (død 1746) og en foged paa Stenalt (alle rejst i Kong Hans' kapel). I midterskibet ved indgangsdøren fik gravstenene over borgmester Peder Anckersøn og borgmester Jesper Lauritzsøn plads, i søndre sideskib magister Hans Dinnessøn Mossins (død 1711) og i nordre borgmester Peder Pedersøns (død 15 . .). Det var dog kun godtfolk, hvilke timedes at komme til at hvile under kirkens gulv, paa kirkegaardens snævre areal hvælvede græstuerne sig over det talløse fattigfolks grave, her har kun undtagelsesvis været raad til mere end et umalet trækors, og helt gribende virker den gravskrift, som simpelthen er ridset ind i kirkefaçadens

røde munkesten paa søndre sideskibs mur tæt ved vestgavlen. Man læser paa dette sted: »Her leger Hans Groffve, som døde den 19. Febr. Anno 1576«.

Paa de forholdsvis faa epitafier, som er bevaret i Sct. Mortens kirke, iagttager man flere stadier af to hundrede aars udvikling ikke blot indenfor kunstens, men indenfor hele smagens omraade, navnlig saaledes som den ytrer sig ved klædedragt og sprog. Kirkens eneste kunstværk fra højrenaissancens periode er det store epitafium paa væggen for østenden af søndre sideskib. Oprindeligt hang det i midterskibet over den begravelse, hvortil det hørte. Af indskriften fremgaar, at det er et minde om Bendth Hanssen (død 1622) og hans to hustruer Anna Rasmusdatter (død 1602) og Karen Pouelsdatter (død 1617). Epitafiet, der maa være ophængt kort efter mandens død, har form som samtidens altertavler, rammens snitværk er et stykke renaissancearkitektur, hvis fire korinthiske søjler bærer en kraftig gesims med et topstykke. Alle stilens ornamentter har fundet anvendelse, løvemasker, diademhoveder, hermer, o. s. v. Mellem søjlerne staar yderst de to dyder: kærligheden med børn og klogskaben med slange, i midten er et udmærket maleri, hvorpaa Bendth Hanssen ses knælende i bøn i forgrunden under krucifixet sammen med sin familie, alle iført sorte dragter med store pibekraver, i baggrunden er fremstillinger af Christus paa Oliebjerget og gravlæggelsen. Desværre har man for at faa epitafiet til at fylde mindre brutalt fjernet dets vinger.

Der er et langt spring fra dette arbejde i højrenaissancens velafbalancerede stil til barokepitafierne, og kun eet arbejde, Niels Jacobsens mindetavle fra 1653, formidler overgangen. Det er dygtigt udført i farvede stenarter rimeligvis af en københavnsk stenhugger. Det falder alene af den grund lidt uden for udviklingsrækken, hvis forskellige stadier iøvrigt er markeret af de jyske billedskæreres værker. Navnlig studerer man ogsaa paa dette omraade godt barokkens seneste faser i Sct. Mortens kirke, hvor der mærkeligt nok ikke findes eet eneste rent eksempel paa det ellers saa udbredte bruskværks ornament, der beherskede billedskærerkunsten i tidsrummet ca. 1630—1660. Der er svage mindelser herom i rammen omkring indskriftspladen paa borgmester Michel Tyggessøn Hvids epitafium, som er opsat 1668 og nu findes paa korets nordvæg. Her er snitværket indskrænket til et par figurer paa den brede profilerede ramme, der indfatter Hans Schüttes maleri ²¹⁾, med de livfulde portrætter af borgmesteren (død 1672) og hans hustru Anna Hansdatter Bentzon (død 1680). Man staar her overfor helt andre mennesketyper end dem, vi mødte paa Bendth Hanssens epitafium, og en helt anden mode, men bevaret er den knælende og bedende stilling og baggrundens religiøse motiv, i dette tilfælde en fremstilling af nedtagelsen fra korset efter Rubens' berømte maleri i catedralen i Antwerpen. Snitværket har stor lighed med et par arbejder i klosterkir-

*Epitafium i Sct. Mortens kirke
over Bendth Hanssen, død 1622, og hans to hustruer, kirkens eneste kunstværk fra højrenaissancen.*

ken i Horsens og maa tilskrives Peder Jensen Koldings mest talentfulde elev Arent Slache.

Paa omtrent samme stilhistoriske udviklingstrin er epitafiet over dr. jur. Christian Schiønning (død 1673), Nicolai Ægidiesøn (død 1696) og deres hustru Cathrina Thomasdatter (død 1694), her ses paa den ret uheldigt komponerede, men iøvrigt ganske dygtigt skaarne ramme bruskværkets sære former under forvandling til senbarokkens blad- og blomsterornamenter, og selvom kvinden paa det haardt restaurerede portrætmaleri folder hænderne, er det næppe i bøn, hun er helt nærværende i sin elegante dragt. Trods den alvorfulde holdning hos alle tre figurer, er de verdsligt opfattede; de fylder hele billedfladen og har fortrængt den bibelske baggrundsstaffage.

Da Sct. Mortens kirke havde gennemgaaet den istandsættelse, som fandt sted ved udgangen af 1600'erne, var den takket være det blomstrende købmandsaristokratis gavmildhed meget veludstyret baade med inventar og gravminder. Intet heraf repræsenterer ganske vist nogen fremragende kunstværk, men det er dog som helhed betragtet vidnesbyrd om en lokal kunstnerisk aktivitet, hvis lige næppe har eksisteret før og afgang ikke siden.

I det attende aarhundredes sidste gyldne halvdel skete der paa ny afgørende forandring med Sct. Mortens kirke baade ude og inde; mindre vigtigt var, hvad der fandt sted i første halvdel, det indskrænkede sig til ophængningen af et par stenepitafier, Jens Poulsons og Niels Mogensens for vestenden af søndre sideskib fra 1715 og Thomas Michelsen Berings paa korets nordvæg fra 1737, begge maadelige som kunst betragtet, men karakteristiske for den københavnske hofbaroksmag, der gjorde det af med de lokale billedskærerskolers traditioner saavel i Randers som i landets øvrige købstæder. Barokkens fædreland er det marmorrige Italien, og kun i de kulørte, flammede og hvide sten naar stilen sin højeste effekt. Træet, som saa villigt lod sig danne efter nordens barbariske ornamentik, var nu kun brugeligt, hvis det ved hjælp af staffing kunde bringes til at imitere de ædle stenarter. Hofbarokken kom sent til Jylland og vandt kun i ringe grad fodfæste dér. Berings epitafium er med sine søjler og pilastre, knækkede og brudte gesimser en god, men beskeden repræsentant for stilen, dens triumf i Randers blev en stor altertavle, som byens rige søn Niels Brock 1765 skænkede den kirke, hvori han var døbt.

Det nye alter maa betragtes som sidste led i en række større moderniseringer af Sct. Mortens kirkes indre. Den drivende kraft ved udførelsen af disse arbejder var borgmester Søren Simonsen, en alsidig begavet og meget energisk mand, som foruden at styre sit store sukkerhus og røgte sit offentlige hverv ogsaa fandt tid til at dyrke sine mekaniske og kunstneriske talenter. I 1751 skrev han kontrakt med

byens raad om ombygning af kirkens orgel ²²). Det nye skulde bestaa af 24 stemmer og anbringes i skibets vestende over Peter von Spreckelsens pulpitur, som nu opdeltet i fire lukkede stole; ogsaa under og over pulpituret indrettede Simonsen loger. Kirkens tidligere orgler havde haft plads østligt paa galleriet over nordre sideskib, nærved prædikestolen. Motivering for den nye placering var først og fremmest hensynet til klangen, men dernæst »kirkens anseelse«, som Galthen udtrykker sig, og omflytningen har ganske sikkert været med til at fremkalde ønsker om at erstatte den gotiske altertavle med en ny af mere tidssvarende religiøs indhold og kunstnerisk form. Hidtil havde inventaret ikke i højere grad understreget perspektivet i kirkens indre. Hoveddøren sad i søndre sideskib, en stor del af siddepladserne var grupperet omkring prædikestolen midt paa nordre arkade og ikke vendt mod øst; kor og daabsplads var udskilte som særlige enklaver i kirkerummet. Nu ved orglets anbringelse i midterskibets vestligste fag fik den ene ende af længdeaksen et tyngdepunkt, og naturligt nok fandt man ikke i den gamle altertavle i det lange kor en passende modvægt hertil. Rummet trængte efter barokkens fornemmelser til et point-de-vue, og det fik det med sin mægtige nye altertavle. Søren Simonsen, der var Niels Brocks svoger, veg ingenlunde tilbage for ogsaa at løse den nye opgave, han har dog hertil utvivlsomt haft hjælp af en maler og en billedhugger af faget. Søren Simonsens værk slutter sig nøje til »portal-tavle-typen«, som Bernini havde skabt, og hvis fornemste repræsentant her i landet er den kostbare marmor-altertavle i Vor frelsers kirke paa Christianshavn fra 1707. I Randers, hvor man maatte lade sig nøje med at efterligne marmoret i stafferet træ, indrammer »portalen« et meget stort maleri forestillende Jesus i Gethsemane ²³). Mellem de lidt ranglede søjler er opstillet allegoriske kvindefigurer, »Troen« og »Bønnen«. Soklen prydes af relieffer, og smaa engle har slaaet sig ned paa gesims og gavle omkring et Guds øje i straaleglorie ²⁴), det værdige samlingspunkt for menighedens blikke. Hverken skulpturer eller maleri er af fremragende kvalitet. Samtidig med alterets opstilling fuldførte Simonsen orgelfaçadens festlige rokokosnitværk med staffering og forgyldning og modtog herfor 80 rdlr. og ret til at lade opsætte et lille epitafium i koret. Han benyttede sig ikke af denne tilladelse, men mindes endnu i Sct. Mortens kirke foruden i indskriften paa altertavlens bagside ogsaa ved det portræt, som en efterkommer i 1927 skænkede til kirken, og som er ophængt i søndre sideskib.

Selv om der er sket betydelige forandringer med det indre af Sct. Mortens kirke siden alterets og orglets opstilling, har disse to store stykker inventar uanfægtet hævdet deres dominerende pladser i rummet.

Nyklassicismens billedhuggerkunst er fattigt repræsenteret ved sammenligning

med barokkens. Sophia Magdalene von Folsachs mindetavle fra ca. 1794 paa den vestligste pille i søndre sideskib er sandsynligvis blevet til i værkstedet hos Thorvaldsens lærer Wiedewelt, og i Thorvaldsens nærhed i Rom modellerede hans elev H. E. Freund det meget smukke marmor-epitafium over præsten og skolemanden Peter Estrup (død 1818). Det signerede relief, der forestiller en idealiseret portrætfigur, præsten knælende i bøn ved sit alter, sad tidligere i korets nordvæg, men er nu anbragt i søndre sideskib tæt ved Kong Hans' kapel.

Forinden kort skal nævnes den nyere tids restaureringer af Sct. Mortens kirke, maa redegøres for tilbygningen af taarnet, der nok lader sig betragte som en fuldførelse af kirkens ydre paa samme maade, som orgel og altertavle kan siges at have afsluttet rummets udsmykning.

At Sct. Mortens kirke i 1796 fik et taarn — det, som er nævnt 1542, 1621 og 1625 ²⁵⁾, kan næppe have været en bygning af større omfang eller betydning — skyldes ikke udelukkende hensynet til kirkens anseelse, saaledes som Galthen vil give det udseende af. Sandheden er jo den, at Vor frue taarn, som paa een gang tjente brandvagten og husede Sct. Mortens kirkes og byens stormklokker, ved lange tiders vanrøgt var blevet saa forfaldent, at det vilde koste store summer at sætte det i stand; i stedet valgte man at rive det ned og overdrage dets funktioner til det nybyggede taarn paa Sct. Mortens kirke. Da der ikke var plads paa kirkegaarden foran vestgavlen, og grunden her tilmed var daarlig, byggedes det nye taarn over kirkens vestligste fag, saaledes at tre af dets mure kom til at hvile paa de gamle ydermure, den fjerde, østmuren, paa en dobbelt bue. Ved at anbringe taarnet paa denne maade sparede man mange materialer og megen umage. Taarnet, der opførtes af smaa sten, rummede i øverste etage et kammer til vægterne, som fra smaa altaner kunde overskue byen og holde øje med en eventuelt opstaaet ildløs. I etagen nedenunder ophængtes de tre klokker ²⁶⁾, som overførtes fra Vor frue taarn, foruden »Pinken ²⁷⁾ og en ny klokke, som bærer aastallet 1798 ²⁸⁾.

Til taarnets »anseelse« bidrog meget det karakteristiske løgformede spir med det aabne galleri under »kræmmerhuset«. Det er blevet som et vartegn for byen, og selv om det ikke just har den mest elegante silhouet, fortryder vist ingen nu, at planen om at erstatte det med et nyt er blevet opgivet. Mesteren for det nye taarn og spir var raadhusets skaber Christian Mørup fra Ødum, som efter en licitation den 11. februar 1795 tog arbejdet i entreprise for 4000 rdlr. og senere fik et mindre tillæg. Der herskede i samtiden almindelig tilfredshed med det udførte arbejde, og næppe nogen har fældet en taare over Vor frue taarns forsvinden. Det har heller ikke været vanskeligt for jyderne at gøre sig fortrolig med spirets form, den var dem gammelkendt fra vidtstrakte dele af halvøen. Tredive aar tidligere —

da den unægtelig bedre kunde passere — havde Christian Mørup arbejdet med den ved Grandslev kirke, og gennem dette spir havde den sine ahner langt tilbage og spredt paa vidt hold helt ned til Horsens- og Vejle-egnen.

I løbet af de 150 aar, som er forløbet siden Sct. Mortens kirkes »fuldførelse« ved paabygningen af taarnet, har foruden adskillige mindre istandsættelser fundet tre store restaureringer sted i aarene 1826—28, 1869 og 1949, de to sidstnævnte gjaldt i hovedsagen kun det indre. Ved restaureringen i 1826—28 var de vigtigste ændringer af bygningens ydre tilføjelsen af et vaabenhus foran ligporten (fjernet 1869) og omlægning af korets tag, hvorved det gjordes lavere, hvad endnu ses af det gamle tagspor paa skibets østgavl, og borttagningen af korets østgavl. Indvendig tømtes ved denne lejlighed alle gravkældre, og gulvet planeredes, der anskaffedes nye stolestader, og pulpiturene blev for en del bygget om. Ved restaureringen 1869, som lededes af Uldall, blev næsten alle pulpiture fjernet, og kirkerummet »førtes tilbage« til den gotiske stil, i hvilken ogsaa den 1826—28 indrettede forhal ombyggedes. Prædikestolen blev flyttet fra sin oprindelige plads til den østligste pille i søndre arkade, og den og alt det øvrige inventar istandsattes og fik egetræets brune farve enten ved en afrensning af de gamle stafferinger eller ved nymaling. De vigtigste forandringer ved den af arkitekt Packness 1949 ledede restaurering var, at gulvet omlagdes i skibet, stolestaderne fornyedes (og blev polstrede), prædikestolen blev flyttet tilbage til nordsiden, hvor den nu anbragtes paa den østligste pille, rummet blev nykalket, og herved forsvandt nogle mindre heldige dekorationer fra 1869. Kunstneren Jais Nielsen arbejder i øjeblikket paa en ny døbefont, og saaledes kommer ogsaa vor tid til at sætte sit præg paa den gamle bygning. Sct. Mortens kirke er ikke blot et stykke af byens historie, men ogsaa af dens levende nutid.

Otto Norn.

*Sct. Mortens kirkeklokke
støbt i Randers 1798 (Randers museum).*

Randers markjorder

AF ARKIVAR N. P. GLEERUP

I skellet

En foraarsdag i det herrens aar 1489 var nogle vadmelsklædte mænd ude ved Oust møllebæk optaget af at sværge markeskel mellem Randers markjord og de tilgrænsende landsbyer Hornbæk og Helsteds marker paa den anden side af bækken.

Det var sandemænd her var paa færde; som regel otte ansete bønder i herredet, udvalgt af kongen eller senere hen i tiden af lensmanden paa kongens vegne til bl. a. at afgøre grænse- og skeltrætter. Hvilken særlig anledning her har været, kendes ikke, men et brev — et tingsvidne — blev i alt fald udfærdiget derom ¹⁾.

Det originale brev af 4. maj 1489 findes desværre ikke mere, men en trøst er det, at historikeren Langebek i 1750 har taget en afskrift af det, saaledes at vi nu kan følge de gæve sandemænd paa deres tog, idet Christiern Nielsen af Helsted og Søren Persen af Komdrup kundgjorde paa alle Støvring herreds sandemænds vegne, at de svor ret markeskel tirsdag tilforn mellem »Nedre Hornbec Mark og Hygingh Mark, som i Randers Mark er, og mellem Helstedhe Mark og Hygingh Mark fra Gwdhen nør ad indtil »Apelbek«; og svor de det til evig tid Markeskel at blive derimellem midtstrøms i den Bæk, som ligger norden til »Nederstet Mølle«, som Møllen af ganger, og kommer løbende fra Øwerste Mølle og saa sønder og vesten om den Eng, som kaldes »Frii bedh«, og saa ned i Gwden«.

Landskabet her omkring Doktorparken og Viborgvej saa jo ganske anderledes ud dengang end nu om dage. Partiet vest og nord for den gamle Hornbækbro eller »Flaskebroen«, som den tidligere hed, var en stor sump eller sø; det var »Nejest mølles« vandomraade, hvor den gamle Viborgvej, hvis forløb tværs over tydeligt ses den dag i dag, dengang dæmmede op for mølledammen i syd. Af »Nejest mølle« har vi nu kun navnet tilbage, alt, hvad her er foregaaet, er sørreligt glemt. Møllen forsvandt omkring 1550, da kanalen ude fra Fladbro blev gra-

Byskellet med skelbækken mellem Helsted jord og Vestervang (set mod sydvest).

vet for at føre vandet fra Nørreaa ind i voldgraven, videre nord om byen og dermed til Dronningborg slotsmølle. Men de Hornbæk folk kan endnu fortælle om, da deres bedsteforældre, før jernbanen blev anlagt i 1862, gik paa fiskeri efter skalle og aal i »Flasken«.

Oust-møllebækken, hvis leje paa sine steder er noget ændret i nyere tid, fører rigeligt vand med sig og danner saaledes en udmærket grænse, men skellinien bliver straks mindre tydelig, naar vi mod nordøst videre følger et spinkelt vandløb (næsten helt udtørret om sommeren), hvis oprindelse er væld i marken lidt øst for den nye Hobrovej. Dette vandløb er maaske den i tingsvidnet omtalte »Apelbæk«, men dette navn kendes ikke mere. Vi kommer da paa denne maade, stadig følgende skellet mod Helsted jorder i Borup sogn, op til den gamle Hobrovej med de noget skarpe marker i Skelvangen.

Der kommer nu en grænse, som er mindre klar, hvilket da ogsaa fremgaar af en indberetning til stiftamtmanden i 1761, hvorefter der i mere end 200 aar stadig har været strid med Helsted by om skellet her ²⁾). Der findes i Randers museum et gammelt kort: »Randers Byes Grundtegning med frie Mark-Jorder, forfærdiget og tilendebragt i Aaret 1763 af Søren Simonsen«. Paa dette kort findes

nævnt flere lokaliteter, hvis navne ganske er glemte, saaledes netop herude i Skelvangen: »Oxebækken«, der synes for en del at have dannet skel mod Helstedmarker; fremdeles lige i nærheden — uden at det er muligt nu nøje at stedfæste navnene —: »Retterpladsen«, »Dødkilden« og »Rettermose«. De tre sidstnævnte navne, der taler et tydeligt sprog, ser efter kortet ud til at ligge paa den anden side af skellet, altsaa i Borup sogn, hvorfor man da foreløbig maa antage, at de har haft tilknytning til Støvring herredsting. Men vi følger imidlertid nogle delvis beplantede diger og kommer derved til gaarden Højmark, der ligger i Borup sogn, for sidenhen, efter at have passeret »Kapellanens fald«, »2. raadmands fald« (matr. nr. 53 og 54), »Byfogdens fald« (matr. nr. 44), »Byskriver faldet« (matr. nr. 40), samt »Pouls mose« (en del af matr. nr. 45 og 55 a), at følge en kraftig skelhæk indtil gaarden Henrikseje, der ligeledes ligger i Borup sogn.

Saa staar man da med et med fast bund under fødderne paa den asfalterede Mariagervej og i det nordvestlige hjørne af Voldum mark lige ved gaarden Højslet ved vejen med retning øst over fra Mariagervej til Hadsundvej og Lem by.

Skellet gaar derefter i nord-syd en lille smule vest for Mariagervej, hvilket bevirker, at en stribe af Henrikseje's træer staar paa Randers markjord. Denne jordstrimmel, »Kilen« (matr. nr. 421 c), blev ved arvefæsteskode af 24. november 1860, tinglæst 4. november 1861, afhændet til Henrikseje mod en aarlig afgift af 3 tdr. byg. Øst for landevejen paa Højslet's grund er vi i den gamle »Prim toft« og en del af »1. raadmands fald« (begge omtrent nuværende matr. nr. 39 a, 39 b, 39 c og 39 d). Ved det nordvestlige hjørne af matr. nr. 39 b fortryder skellet kursen mod nord og drejer brat mod øst for derefter igen i nordlig retning at forsvinde i nogle usikre og utydelige skellinier ude i Brastrup markerne, der flere steder pløjes og dyrkes ud i et med de tilstødende Borup sogns agre.

Paa hver sin side af Mariagervejen finder vi de to ubebyggede enklaver »Kyllingengen« (matr. nr. 34 c), der siden 1865 hører til Henrikseje og »Brems agre« (matr. nr. 50 b), nu under gaarden Kirkegaard; begge arealer ligger i Borup sogn, men er matrikuleret under Randers købstads markjorder ³⁾. Markjordernes nordligste grænse er efterhaanden naaet, paa øjemaal er den vel henved 100 m i længden, og skellet gaar midtstrøms i bækken ovre fra Jennum mose, hvis vand løber mod vest, hvor det indtil for nogle aar siden samledes i Nørre Borup mølledam som drivkraft for den nu nedlagte vandmølles hjul.

Naar vi nu herefter skal følge markjordernes skel mod Lem og Dronningborg sogne, maa kortet hjælpe os; for det meste er det ad beplantede diger, men hvor disse ikke findes, kan opgaven blive vanskelig nok. Der findes blandt Randersarkivalier i Viborg landsarkiv afskrift af et gammelt sandemandstog fra 1616,

hvorefter sandemændene svor markeskel mellem Randers mark, Brastrup mark, Voldum mark, »Stigstrup mark« og Jomfruløkken paa den ene og Lem mark paa den anden side, »sammeledes« imellem Jomfruløkken og Randers østermark og -vang paa den ene og »Sjørup mark til Bjellerup lagaard legendis«, samt Bjellerup ladegaards mark paa den anden side »Fiskbækken« (Ladegaardsbækken) indtil engdiget.

Det var dengang en meget omstændelig og højtidelig forretning med oprakte fingre og saligheds ed, idet sandemændene nøje undersøgte hver skelsten, om der var flint, kul eller tegl under den (det gamle bevis for dens ægthed) . . . »Begaf dennem strax paa Aasterne og begyndte deres Tov og Ed paa forne Brastrup Mark og Holm ved den Sten, som stander udi trende Markeskiel imellem Lem Mark, Jennum Mark og Brastrup Mark, og der med sammenlagt Hænder begyndt deres Ed og Stadfæstelse efter Loven og Landsens Skik og satte det første Baand,

som var trej Sten, Flint og Kul under, saa derfra og Sønder ad en liden gammel Grøft, der satte de det andet Baand, trej Sten, Flint og Kul under«, o. s. v.

Paa hele turen fra Brastrup til engdiget var der 28 saadanne sæt eller baand, »og bad de dennem Gud tilhjælpe, at de ikke rettere vidste samme Markeskel at kunne gøre, end som nu gjort er, dog »Stug og Særkiøb« *) derinden kunde vindes louligen og bør frit at være efter Loven. Saa fremkom Anders Jensen og Niels Christensen i Randers, som »vont« med Helgens Ed og oprakte Fingre efter Recessens Bemelding, at de den 7. April sidst forleden 1616 var udi Lem Kirke, og der gaf alle Lem Mænd og Indvohner Varsel, og den samme fornefnde Dag var de udi Helsted og gaf Christen Raadscher, Kirkevæрге til Borup Kirke, Varsel til hans Hus og Boepæl for samme Vinde (Tingsvidne), forn. Dag gaf de alle forn.

Skelgrøft øst for ny Hobrovej mellem matr. nr. 81 og Helsted jord.

Sandemænd udi Støfring Herred Varsel til deres Hus og Boepæl, item den 8 Aprilis var de for Dronningborg Port ⁵⁾ og gaf ærlige og velbyrdige Mand Esche Brok til Estrup, Høfuitzmand paa Dronningborg Varsel for samme Vinde . . .«.

Historie

De kilder, der kan berette noget om vore markjorders ældste saga, rinder kun svagt, men vi véd dog saa meget, at store dele af byens jorder, de længst borte liggende marker, i oldtid og tidlig middelalder var indtaget af landsbyerne »Hyging« ude i Vestervang, Voldum (egentlig »Vallev«) i midten, »Stigstrup« i Østervang og en torp, Brastrup, længst mod nord ⁶⁾.

Vi kender saaledes navnene paa disse forsvundne byer, men heller ikke mere, da et tæt slør hviler over deres tilværelse og over den skæbne, der i sin tid er blevet dem beskaaret.

Byerne var vel endnu til, da købstaden Randers grundlagdes henved aar 1000, men deres marker, efter at landsbyerne var forsvundet, hørte senere fra et vist tidspunkt, som heller ikke nøje kendes, til det nonnekloster af benediktinernes orden, Vor frue kloster med Sct. Peders kirke, der i sin tid indtog pladsen nord for byens nuværende Raadhustorv. Efter at Frue kloster ca. 1430—1440 var blevet nedlagt, overdroges dets jordejendomme til det omkring 1450 i Mariager oprettede Birgittinerkloster, og en stor del af Randers markjord hørte derefter gennem mange aar under dette klosters scepter.

Saaledes gaar tiden hen. Randers er kun lejer, klostret ejer, og sidstnævnte begunstiges stadig af kongen. Da alt klostergoods ved reformationen i 1536 inddroges under kronen, og Mariager kloster blev et kongeligt len, ændredes lejeforholdet ikke derfor. I aaret 1554 vitterliggør kong Christiern III, at borgmester, raadmænd og menige borgere udi Randers til evig tid maa nyde, bruge og beholde den rettighed, som Mariager kloster hidtil har haft i Voldum mark, men — de skal hvert aar til Mikkelsdag betale til skyld og leje 14 mark 1½ skilling danske penninge.

Efter regeringsforandringen i 1661 afstod kronen en mængde jordegods til forskellige kreditorer, der i de foregaaende aar havde forstrakt landet med laan.

Krig koster mange penge, og kassen var tom. I folkemunde udlagdes forbogstaverne i Christian IV's valgsprog: Regna firmat pietas som »Riget fattes penge«. Det blev hans søn, Frederik III, der bagefter maatte klare de økonomiske skær; men hvorledes? Ja, der var jo ikke anden udvej end at overdrage kreditorerne statens jordejendomme, men vel at mærke — altid med tilbagekøbsret. En borger

Bækken fra Jennum mose, Randers markjorders skel mod nord.

og handelsmand i København, Stephan Roede's arvinger, fik saaledes udlagt 1400 tdr. hartkorn, der til 50 rdl. pr. td. udlignede den sum 70.000 rdl., som Stephan Roede i sin tid havde laant landets konge eller staten. Blandt de herligheder, der i skødet af 1. maj 1662 udlægges arvingerne, er ogsaa retten til at hæve Randers by's afgift af Voldum mark. Denne afgift (græspenge) var nu anslagen til 37 mark $7\frac{1}{3}$ sk. aarlig, hvilket omsat i hartkorn opgives til 9 tdr. 2 skp. 3 fdk. 2 alb. Ved efterregning viser det sig at stemme udmærket med den gamle beregningsmaade, 32 skilling var = 1 td. hartkorn, naar man ved udregningen tager i betragtning, at græspenge kun regnedes halvt.

Disse græspenge førtes hvert aar til udgift i byens kærnerregnskaber, omkring aar 1700 f. eks. saaledes:

»Efter Kvittring betalt de Roeders Fuldmægtig Sr. Jens Lassen i Helstrup Græspenge af Voldum Mark 9 Daler 2 Mark og 3 Skilling«.

Den 9. juni 1721 fik en ætling af »de Roeder«, Antonette Roede, skøde med fuld raadighed over Voldum mark, hvilken ret den 7. april 1739 solgtes til konsumtions-forpagter Bjerring i Randers. Paa auktionen efter ham købte Ran-

ders by herlighedsretten og betalte af kærnerkassen det, der gennem aarene havde forvoldt saa stort postyr, med siger og skriver 243 rigsdaler. Randers aandede lettet op. Voldum mark m. m. var reddet for byen. Det skal endnu blot nævnes, at Randers by for at kunne indløse herligheden laante 250 rdl. hos borgmester Nicolaj Bredal iflg. pante-forskrivning af 24. april 1743.

Den nordligste forpost.

Ude i Brastrup-markerne stod det ikke bedre til med at hævde ejendomsretten. Tiggermunkene i Graabrødrekloster havde i 1504 godt nok udstedt skøde til borgmester og raad udi Randers paa Brastrup mark (prisen var 200 mark danske penninge sølv mønt), men i en proces omtrent 200 aar senere mellem ejeren af Dronningborg, Peter v. Spreckelsen og Randers by angaaende den saakaldte »Brastrupholm« eller »Gimmingejorden« (omtrent nuværende matr. nr. 34_o) underkendes hjemtingsdommen, der gav byen medhold, af en landstingsdom i 1694. Landstinget gør gældende, at det anførte skøde fra 1504 kun melder om den lod og del, som graabrødrene havde i Brastrup, og at Dronningborgs ejer er berettiget til at gøre sig jorden saa nyttig, som han bedst kan. Og alle sunde var lukket, da højesteret ifølge dom af 21. juni 1695 fulgte landstinget, »alle Dele bør ved Magt at stande, Processens Omkostninger betaler Borgmester og Raad i Randers med 40 Rigsdaler«. Forholdet var nemlig det, at Borup kirke fra gammel tid ogsaa havde lod og del i Brastrup, og der var til denne kirke af Randers by svaret en aarlig afgift, en afgift, som v. Spreckelsen ved køb af Borup kirke i 1687 var blevet herre over.

Ude paa aastedet optraadte de Lem mænd, som var hele Brastrup-markens deres, de drev kreaturerne derover, gravede tørv o. s. v. Vi faar et levende billede af sagen ved at læse i de gamle gulnede Randers-papirer i landsarkivet fra den førnævnte proces om den »umannerlige forøfvende Volddrift med deres Fæmon og Bæster paa Randers Byes ældgamle Markjorder og for den Øfuerlast, de den 16. Juni sidst gjorde mod Raadmændene Thomas Karmark og Niels Svane og Markmændene Christen Rasmussen og Anders Pedersen«.

En markmand fra Randers, Knud Iversen, vidnede, at en karl fra Lem en dag havde truet ham med en spade og samtidig udslynget følgende frygtelige trusel: »Kommer I mig nærmere, da schal jeg hugge denne Spade i Eder, det den schal suop«.

Denne scene var jo alvorlig nok, men da markmændene skulde paavise de mange tørvestakke rundt i marken og meddele, hvem der havde skaaret tørvene,

Diget (byskallet) syd for Lemvejen (set mod sydøst).

fik scenen et let anstrøg af humor, idet Knud Iversen markmand slukøret og grædefærdig maatte bekende at have skaaret til sig selv de 2 læs tørv »nordligst i »Stakkels Engen« og villet haft til lidet Brænde i Vinter«.

Fremdeles bekendte Knud markmand og Christen markmand, at de havde hjemført nogle tørv fra »Bertels jord« »til lidet ilding i Vinter at hafue«.

Bølgerne gik altsaa højt flere steder, men historien melder desværre ikke noget om, hvorledes markmændene slap ud af denne affære.

De Lem mænd var som nævnt meget frimodige i hele dette Brastrup-mark spørgsmaal og det af flere grunde. Randers by's ejendomsret var, som nu i det foregaaende belyst, omtvistet, skellene mod Lem bymark var indtil 1805 noget udflydende, »Gimminge-jorden« hørte i gammel tid nærmest til Borup kirke, og endelig var mange af de omboende bønder v. Spreckelsens tjenere (d. v. s. fæstebønder), der havde naadigherren paa Dronningborg som støtte, naar det kneb.

Dronningborg rytterdistrikt stod efter v. Spreckelsen som ejer af »Brastrupholm« eller »Gimmingejorden« indtil 1765, da arealet paa auktionen over ryttergodset købtes af Søren Udbye i Randers som fri hovedgaards takst for 950 rdl.,

hartkorn 2 tdr. 3 skp. 2 fdk. Søren Udbye solgte igen til selvejer-gaardmand i Lem Peder Sørensen.

I 1805 ejedes »Gimmingejorden« af tre mænd i Lem, men omkring ved nævnte aar mageskiftedes den; Randers by fik den overdraget mod at afstaa jord for jord i »Nordre holm« eller »Jennum holm« samt »Tyre-engen«.

Brev af 6. august 1470, hvori Randers by tager lovbaend paa markjorderne, (se nærmere side 73).

Forøvrigt laa en hel del af Brastrup-marken dengang hen i vildnis. Saaledes siger synsmændene i et vidne fra 1693: »Saa vi Jorden med høy Lyng, item en Del Steder med Busche og andet U-tøy begroet, saa og findes paa dend nordvest Side af samme Jord en stor Del gammel Broche- og Refuegraver, end og kand ses paa somme Steder Røg og Ren, at det haffuer voren Aggerjord i gamle Thider« 7).

Endnu saa sent som i 1890'rne ryddede Jens Bay Hougaard og hans broder i Kirkegaard et stykke jord med buske og vandhuller, hvori vildænder rugede, og gamle dybe hjulspor, der nærmest havde retning Bjærgby—Bjellerup ladegaard, var ligeledes endnu at se henimod 1900-tallet.

Jomfruløkken.

Herude gik det bedre for Randers at vinde fodfæste. Jomfruløkken ligger, hvad adskillige véd, som byens forpost derude i nordøst. I matriklen har den numrene 50a, 51 b, 61, 62, 63 og 64, og de ca. 100 tdr. land er første klasses jord, saa det kan ikke undre, at retsmaskineriet ogsaa her maatte i gang i sin tid.

Ovre i Lem sogn, hvortil ogsaa det nuværende Dronningborg sogn hørte i gamle dage, laa lige nord for skoven »Søruplund« indtil 1550 en lille herregaard, »Sørup«, hvis ejer gennem mange aar var en mand ved navn Marquard Lagesen Ferke. Han var adelsmand, »af vaaben«, men af ret ukendt herkomst ude fra Stangerum, hvor hans forfædre, »Ferke'rne, havde boet i nogle slægtled. Og saa mærkeligt kan det gaa til, at vi endnu den dag i dag finder denne Sørupmands navn paa kirkeklokken i Lem, hvor det troligt har fulgt dens kimen og kalden gennem 400 aar og forhaabentlig vil følge den gennem mange kommende dage.

Samme adelsmand, der døde som den sidste af sin slægt, havde omkring aaret 1534 trætte med Randers borgere om en løkke, kaldet »Møeløkken«, »liggendes ud med »Sørup« Mark, og de af Randers har ladet den indgrave til deres Bys Jord«.

Det følgende aar — efter Clement-fejdens ophør — holdt kong Christian III retterting i Randers, hvor sagen kom for. Fire adelsmænd her fra egnen fik af kongen befaling til at undersøge forholdene ude paa aastedet, ride markskel (i modsætning til de gaaende herreds-sandemænd) »granske og udi Sandingen forfare, hvad heller samme Løkke hører Byen til med Rette eller Marquard Lagesen«. Sagens udfald kendes ikke, men Randers by havde siden da Jomfruløkken i rolig hævd.

Markjordernes navne, størrelse og brugere

Udtrykket »private vange« gaar stadig igen i byens markhistorie. Herved forstaar man de til gaardene inde i byen i sin tid henlagte agre, i modsætning til fællesjorden eller »publiqve ejendomme«. Af disse saakaldte »private vange« var der fire: Øster vang, Vester vang, Næst ny vang og Uder vang.

Oprindelig laa samtlige byens markjorder hen som græsgange for borgernes kvæg, intet var under plov, og om kornavl kunde der saaledes ikke være tale.

Opdyrkningen begyndte aar 1551 ude i *Øster vang*; vangen blev indtaget, sagde man, og den deltes i 114 hele og 78 halve agre, der gik i retning øst—vest. De hele agre var 10 favne brede, de halve 5 favne, og hver af de større gaarde inde i byen fik da tillagt en hel ager, de mindre en halv, saavel her i *Øster vang* som i hver af de øvrige tre vange, efterhaanden som disse indtoges. Der betaltes jordskyld til byens kasse, og denne androg for *Øster vangs* vedkommende $10\frac{2}{3}$ skilling aarlig for en helager. Denne ordning var for saa vidt god nok fra starten, men efterhaanden som aarene gik, betragtedes disse agre i samtlige 4 »private vange« mere og mere som personlig ejendom, hvorover der frit kunde disponeres. Gennem pantsætning kom de fra de gaarde i Randers købstad, hvortil de egentlig hørte, og den mere velhavende borger kunde saaledes blive ejer af flere agre, som dernæst ved arv kunde komme paa helt andre hænder. Der handledes med agrene, og de solgtes ved auktion baade til inden- og udenbys købere. Omkring aar 1700 kunde man f. eks. købe en helager i *Øster vang* for ca. 25 rigsdaler; senere hen steg prisen ikke saa ganske lidt.

Otte af agrene i *Øster vang* var henlagt til gejstlighedens og magistratens embeder, og byen selv havde fire (nr. 189—192), der udlejedes, medens hele resten var paa private hænder.

Mellem de her omtalte *Øster vang* agre og *Udbyhøjvej* laa de saakaldte »blokke«, d. v. s. korte agre, der ligesom den øvrige *Øster vang* var blevet indtaget til dyrkning i 1551. Der var i alt 101 saadanne »blokke«, hvoraf de 58 ejedes af private, medens de 43 var byens til udlejning.

Vester vang strakte sig fra *Viborgvej* op til *Skelvangen* og *Gl. Hobrovej*. Gaar vi en tur fra *Viborgvej* op langs stadion ad *Vestre boulevard*, har vi, naar toppen er naaet, paa venstre haand resterne af det dige, der i gamle dage var vangskele mellem »Privat vester vang« og »Ny vester vang«, der laa nærmere byen og var fællesjord.

Vangen blev indtaget til kornavl i 1582 og delt i 143 hele og halve agre, ligesom i *Øster vang* i retning øst—vest. En helager var her i *Vester vang* kun 20 alen

bred og en halvager $10\frac{1}{4}$ alen, men de var længere end i Øster vang, og jordskylden betaltes oprindeligt med 12 skilling pr. helager. Foruden byens borgere ejede mange af de omboende bønder fra Helsted, Svejstrup, Bjærgby o. s. v. agre herude; de kunde jo nok faa jorden dyrket, mere besværligt (hvis han selv dyrkede den) har det været f. eks. for Peder Bach i Øster alling, der omkring 1815 havde halvager nr. 92. Herude i Vester vang havde byens præster to af agrene, latinskolen to, Sct. Mortens kirke een, raadmand Stabells enke (gennem mange aar) to og byens fattigvæsen een.

Den tredie private vang, *Næst ny vang*, kom lidt senere med i opdyrkingen, nemlig i aaret 1606. Denne vang strakte sig i sin tid fra Gl. Hobrovej og omtrent over til Mariagervej eller fra den nuværende rundkørsel paa Hobrovej ud til Skelvangen og ud til det areal, der kaldtes Ny mellem vang. Oprindeligt var vangen delt i 146 hele og halve agre, der ligesom i de to førnævnte vange gik i retning øst—vest. De hele agre var 12 og de halve 6 alen brede, og længden opgives til 281 favne. Jordskylden var 6 skilling aarlig pr. helager.

Nogle af agrene i Næst ny vang var tillagt byens præster, latinskolen, kirken, fattigvæsenet o. s. v., men byen selv ejede ingen af agrene i denne vang.

Nord for Ny mellem vang kom man ud i den fjerde private vang *Uder vang* eller *Yder vang*, undertiden ogsaa kaldt Nordre ny vang. Ser vi paa de gamle kort, ligger denne vang som en firkant paa begge sider af Mariagervej med grænse til Voldum mark i nord. Agrene, hvoraf der i alt var 164, gik i retning nord—syd; de hele agre var 12 og de halve 6 alen brede, og der betaltes samme jordskyld som i forrige vang. Uder vang indtoges til kornavl i 1637. Af agrene havde byen de $9\frac{1}{2}$ til udlejning, men langt de fleste ejedes af byens borgere og de omboende bønder.

Disse fire private vange blev ikke udskiftet i 1850 sammen med byens øvrige markjorder, men fik alle matr. nr. 33a, og betegnelsen var derfor stadig i skatte-, skøde- og pantebog: ager nr. det og det i den og den vang, hvilken ordning vedblev at bestaa til hen omkring 1900, da bebyggelsen tog fart, og udstykning dermed fandt sted.

Samtlige Randers købstads markjorder og enge var før udskiftningen i 1850 i alt sat i hartkorn med 192 tdr., 3 skp., 2 fdk. og $\frac{1}{2}$ alb. med areal $2368\frac{1}{2}$ td. ld.

Af 27 engskifter ude i Vesterkær havde sognepræsten og den residerende kapellan de to, borgmesteren og de to raadmænd havde hele 13, medens indtægten ved udlejning af de øvrige 12 gik i byens kasse.

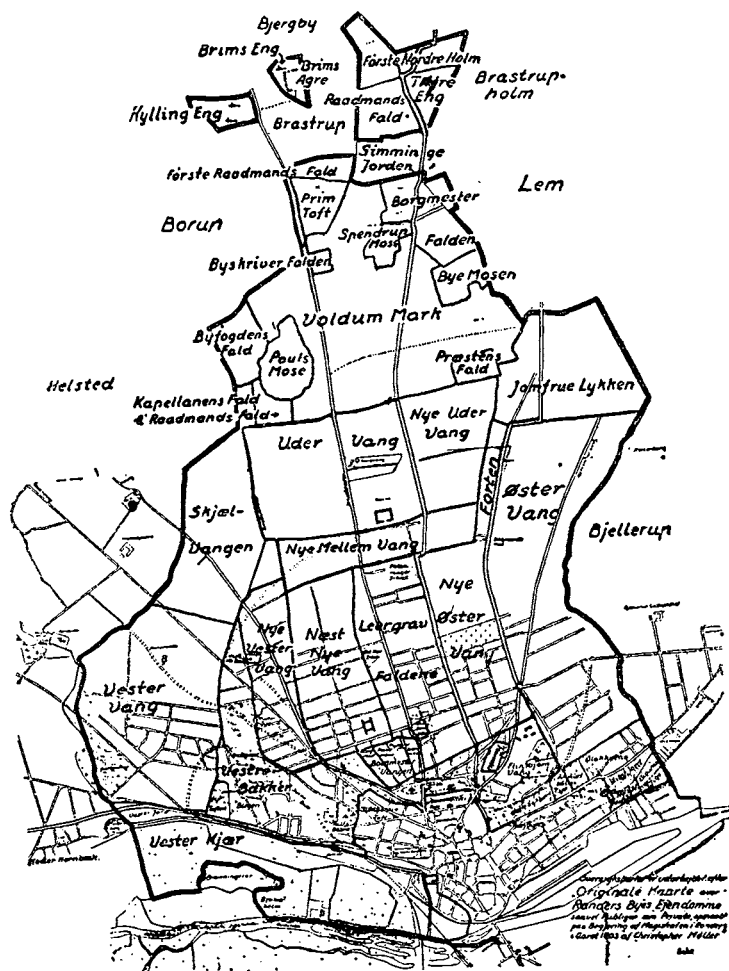
Voldum (egentlig Vallev) mark, en velkendt betegnelse i vore markjorders historie, er navnet paa de aabne, vidtstrakte marker, der øst og vest for Mariagervej og syd for den vej, der ved Højslet gaar over til Lem, strækker sig helt over

mod Jomfruløkken. Herude havde byens præster og embedsmænd som vederlag eller løn store arealer (31 fald); vi træffer »Byfogdens fald«, »Byskriver-faldet«, »Borgmester-faldet«, »Præstens fald«, »Kapellanens fald« o. s. v.

Resten af Voldum mark, godt og vel 300 tdr. land, var fællesjord og gammel fædrift; disse arealer udlejedes i nyere tid ved auktioner for byens regning.

En fortegnelse fra 1810, sammenholdt med en anden fra 1838 (begge nu i landsarkivet), har følgende specifikation over byens markjorder:

1. Skelvangen	120	tdr. ld.
2. Ny uder vang eller Lange vang	78	—
3. Ny mellem vang	75	—
4. Ny vester vang	68	—
5. Østre ny vang eller vejrmølle faldene	104	—
6. Den vestre jord fra reberbanen	9	—
7. Vestre bakker	100	—
8. Tyre toften *)	5	—
9. Lergravs faldene	113	—
10. Den østre jord	7	—
11. Flintebjerg vang	33	—
12. Østre bakker med grønningen mellem Flintebjerg vang og vejrmøllerens toft	12	—
13. Blegen	9	—
14. Jomfruløkken	107	—
15. Forten *)	19	—
16. Jorden vest for tøjhuset ved den søndre side af vejen . .	1	—
17. Grønningen og brinkerne imellem vejen til Viborg og møl- legraven, samt reberbanen vest for Vesterport	2	—
18. Byens 12 enge i Vesterkær	32	—
19. Møddings pladserne udenfor Nørreport, samt brinkerne mel- lem Slynborgtoften og vestre bakker	38	—
20. Voldum mark med Pouls mose, Gimminge jorden og Brems agre	311	—
21. Kylling engen	13	—
	<hr/>	
Fællesjord i alt	1256	tdr. ld.
Hertil kommer de foran nævnte »Private vange«, enge og embedsjorder med	1112½	—
	<hr/>	
I alt	2368½	tdr. ld.

Kort over byens jorder i 1803.

Udskiftningen og bebyggelsen

Byens fællesjord laa indtil 1761 hen som græsgange og fædrift for byens kreaturer og heste, og for størstedelen af disse jorders vedkommende vedblev det at bestaa saaledes indtil udskiftningen 1850.

Disse gamle fædrift-vange blev nu efterhaanden (fra 1761) indtaget til dyrkning, skiftevis kornavl og græsning; de udlejedes ved auktion paa 5, 6 og 8 aar, og naar de ikke var udlejet, laa de hen som græsgange for byens kvæg.

Det var efter datidens forhold ikke smaapenge, det drejede sig om, naar resul-

tatet af udlejningen blev gjort op. Stadfeldt kommer til, at fædrift-vangene i løbet af 40 aar fra 1761 til 1802 gav byen en indtægt paa i alt 75.000 rigsdaler.

Omkring aar 1800 begyndte imidlertid nogle af borgerne at røre paa sig for at faa fælles-jorden udskiftet i forhold til by-ejendommenes grundtakst, men rentekammeret stak med det samme en kæp i hjulet og resolverede den 23. oktober 1802 bl. a.:

»At da bemældte saakaldte fælleds Vange efter de hertil indkomne Oplysninger, ere hele Byen, som et Commune og ikke Borgerne som private Ejendomme tilhørende, saa kan Udskiftningen paa den ansøgte Maade for saa vidt disse Jorder angaar, aldeles ikke finde Sted . . .«.

Sagen var dermed skrinlagt foreløbig, og vi kommer helt hen omkring 1840, før spørgsmaalet igen bringes paa bane. En torn i øjet paa en del af borgerne var det stadig, at de oprindelige ejere af agre i de »Private vange« ikke havde givet noget for disse agre, og en »indvaaner«, der skriver i avisen 2. oktober 1838, er derfor inde paa, at de by-ejendomme, der i sin tid havde faaet tillagt agre i de »Private vange« uden vederlag (kun med en aarlig jordskyld) ved den eventuelt forestaaende udskiftning skulde lide afkortning i det areal, der nu kunde tilkomme dem af de fælles vange.

Det første møde afholdtes paa raadhuset den 22. maj 1844, og udskiftningskomiteen bestod af købmændene G. Melchiorson, H. C. Gram, J. Klem, L. Christensen og S. Balle, skomagermester R. P. Rasmussen, gæstgiver J. Josephsen og farver Budtz og ikke at forglemme den meget dygtige landmaaler H. F. B. Tørslew, der valgtes til formand. En redegørelse for udskiftningen blev trykt og solgtes paa Amtsavisens bogtrykkeri for 8 skilling.

Skeptikere skortede det naturligvis ikke paa, men enighed var der i alt fald om, at byen ved udskiftningen skulde sikres mindst den samme indtægt af fællesjorden, den hidtil havde haft. Dette indtægtsbeløb kom man til ved at tage gennemsnittet af indtægten minus udgiften for aarene 1834 til 1843 inclusive. Herved fremkom et tal, stort 4912 rdl. 29 sk., der saaledes aarlig skulde udredes til kærnerkassen af ejerne af de udskiftede arealer, og denne afgift *reparteres pr. tønne land boniteret jord*. Beløbet blev efter kapitelstakst 1 td. byg = 2 rdl. 5 mk. $6\frac{3}{5}$ skl. omregnet til 1693 tdr. byg, hvilken afgift derefter skulde tinglæses som et onus reale (realbyrde) fremfor enhver anden gæld paa de omhandlede udskiftede jorder, *delt mellem grundejerne i forhold til deres ejendommens grundtakst inde i Randers by*.

Kongens tilladelse til udskiftningen manglede imidlertid endnu. Den kom i et reskript af 18. november 1847 (ændret ved et nyt af 28. marts 1849), indehol-

dende hvorledes det hele skulde gaa for sig i enkeltheder, hvilke jorder der maatte udskiftes, hvorefter de skulde udskiftes, og hvorefter den aarlige afgift skulde beregnes.

Et stort problem var det naturligvis ogsaa, hvor i marken en grundejer skulde have sin jordlod, om i byens umiddelbare nærhed eller maaske helt ude i Voldum mark. Dette omtales i reskriptet af 1849; derefter skal byens jorder deles i 8 proportionale belter, hvorved en grundejer med en vis grundtakst f. eks. kunde faa en tønde land i det 1., d. v. s. det nærmest byen liggende belte, medens han, hvis han vilde rykke ud i 8. belte, fik det dobbelte eller 2 tdr. land. Det praktiseredes saaledes, at f. eks. 5 rdl. grundtakst gav 10.630 kvadratalen boniteret jord nærmest Randers by, 5 rdl. grundtakst gav $1\frac{1}{2}$ gange saa meget eller 15.945 kvadratalen ude i Jomfruløkken f. eks. og vest derfor, og endelig gav den samme takst $1\frac{3}{4}$ gange 10.630 eller 18.603 kvadratalen ude i Voldum mark. Jorderne længere ude, 34 a og 39, borgmester- og raadmandsembedets, deltes ikke efter grundtakst, men, som det synes, efter det areal, de nu engang havde fra gammel tid.

I løbet af 1850 faldt da det hele spørgsmaal i lave. Byens markindtægter havde imidlertid i de nærmest foregaaende aar været høje, saa høje, at den samlede aarlige afgift til kærnerkassen alt i reskriptet af 1847 var beregnet til 2800 tdr. byg (imod de tidligere beregnede 1693 tdr.).

Ja, saaledes blev der udskiftet, og saaledes blev der »lagt byg paa«. Denne bygafgift har gennem aarene siden da spillet en meget stor rolle i kommunens saavel som i de paagældende lodsejeres økonomi; naar der handledes jord derude i marken, var det stadige omkvæd: »Er der byg paa?«.

Der var jo nemlig store dele af markjorderne, der ikke udskiftedes i denne omgang og saaledes ikke fik paalagt bygafgift, hvad de ej heller fik, da de senere udstykkedes; hovedsagelig var det de fire »Private vange«, der ved udskiftningen holdtes udenfor og derfor alle fire matrikuleredes som 33 a. De udstykkedes først hen omkring 1900. Men ogsaa byens enge i Vesterkær, holmene i fjorden, plantagerne, reberbanerne o. s. v. holdtes uden for udskiftningen.

Paa Stadfeldts tid, det vil sige omkring 1800, laa Viborgvej fra Vesterport til »Flaskebroen« ved vintertide aldeles ufremkommelig hen, og de øvrige landeveje var i samme stand. Naar selve kongevejen var i den forfatning, hvorledes da med markvejenes tilstand? Ja, bebyggelse var der ikke tale om ude i marken, saa om vinteren var markjorderne et stort øde, hvor ingen kom hen. Det var udskiftningen i 1850, der gav stødet til oprettelse af forskellige ejendomme derude, »Bettysminde« ved Viborgvej er fra 70'erne (konsul Falkenberg med fleres agre),

Tranekær, oprettet omkring 1860 af købmand, kaptajn i borgervæbningen O. F. C. Trane, fra samme tid er etatsraad Ankerstjernes gaard Langvang, hvorimod Højslet paa »borgmesterjorderne« er af yngre dato — fra 1890'erne. Nogle fattige rønner blev efterhaanden ogsaa klistret op her og dér, nogle af os husker et par faldefærdige huse paa Gethersvej og Nyvangsvej, og salig Rasmus Ravnborgs rønne paa hjørnet af Mariagervej og Fabersvej (matr. nr. 268 markj.) fulgte eksemplet.

Efter aarhundredskiftet begyndte de mere fornemme villaer at vise sig, og da have- og byggeselskaberne lidt senere rigtig tog fart, fremstod der herude helt nye bydele, som borgerne nede fra den gamle by vanskeligt kan finde rundt i.

Af nogle agre i Vestervang fremstod gaarden Kjærsminde, som kommunen senere har købt. Manden hed Mikkell Jensen Kjær, og han var svigerfader til efterfølgeren »Chr. Aisen«, som endnu huskes vandre omkring derude grublende over de nye tider med haveselskaber og brede veje, der efterhaanden ganske indkredsede ham og hans gaard.

Slyngborgtoften som saadan er nu en saga blot. I løbet af et halvt hundrede aar er det ca. 30 tdr. land store areal blevet bebygget og efterhaanden underlagt Randers by. Største delen af toften, der var omgivet af et stendige, hvoraf nogle rester endnu erindres ude ved Vester altan, hørte til den gamle avls- eller staldgaard »Slyngborg«, hvis bygninger laa paa nuværende matr. nr. 470z og 470æ ved Slyngborgstræde, og hvis herskab omkring 1900, grosserer Kipp, endnu huskes af ældre borgere.

Ved udskiftningen fik hele Slyngborgtoften nr. 9 i markjordernes matrikel, og først omkring 1901 blev den inddraget under købstaden og matrikuleret under numrene 862—965, Randers bygrunde.

Ja, saaledes har den forholdsvis korte tid ganske ændret det hele billede herude paa vor barndoms »himmelbjerg«. Der huskes vel endnu af en del baade et sommer- og et vinterbillede; men i løbet af faa aar vil den hele idyl være glemmt, og ingen erindrer mere denne fredelige plet »ude paa landet« med poplerne, afviserstenene og stængerne langs den højtliggende Hobrovej, med sommerens mylder af blomster og en summen over det hele af sol og insekter. Naar vinteren satte ind, kom slæderne frem, og i susende fart gik det ned til Vester altanvej og — hvis der ikke var strøet grus — helt ned til banegaarden. Som digteren skriver:

*Foraarsdage! livets ungdomsdage!
maal mig karrigt hvert et kort minut;
thi naar ingen fler' I har tilbage,
da er haabet endt og glæden slut.*

Nu findes herude bl. a. Pr. Christiansgade, Pontoppidansgade og Danmarks-
gade med gode, sunde boliger for mange mennesker, og vi skal derfor kun glæde
os over, at byens udvikling, livets gang ganske naturligt har indtaget hele vor
gamle Slyngborgtoft. Lad saa det andet kun være gode minder.

Lidt om markmænd, vedtægter og veje

Efter alt det, der nu foran er berettet, vil læseren forstaa, hvorledes den hele by,
det hele billede, for blot hundrede aar siden ganske var præget af alt dette mark-
væsen. I byens købmandsgaarde fandt man heste og kreaturer, karle og piger som
i landsbyerne ude omkring, og byens hyrde blæste hver dag i græsningstiden paa
sit kohorn, naar den hele drift af køer i samlet karavane fra Søndergade, Storegade
og saa videre gennem hovedgaden drog til de fælles græsgange.

Noget tilfældigt system var der imidlertid ikke tale om, det hele var nøje af-
stukket af vedtægter for markbruget; en er fra 1609, en yngre fra 1772, og de
holdt udmærket sammen paa det hele ¹⁰⁾). Hyrden og hans hjælpere var naturligvis
lavest paa rangstigen blandt de mænd, der holdt orden paa markbruget; over hyr-
den stod vangevogtere eller markmænd forlenet med en ikke ringe myndighed,
over markmændene stod eller rettere sad (han var nemlig til hest) markinspek-
tøren, over ham igen var byens mark-direktion samt en græslignings-kommission.

Blandt disse mark-inspektører kendes flere navne: omkring 1775 Henrik Brask,
der ellers var klokker, 1787 Jens Bay, 1800 vejermester Rudolph Mathiesen,
1830—40 Niels Cortsen, en meget nidkær mand, der egentlig var bogbinder og
døde i Randers hospital 1853. Af markmænd i nyere tid er vel den bedst kendte
kommissionær M. Hansen, populært »Markmusen«, ansat 1884 med en aarlig
løn af 100 kr. Han var meget ivrig i tjenesten og optraadte særdeles myndigt; vi
børn dengang havde en utrolig respekt for ham, naar han brøsig og med stok viste
sig i landskabet. En af hans efterfølgere i embedet, slagter Damgaard, var ligele-
des skarp i replikken og hurtig i vendingen.

Saa vel hoved- som markvejenes elendige tilstand, især naturligvis om vinteren,
var et stort problem, der satte det hele borgerskab mange graa haar i hovedet. Det
er navnlig fra tiden omkring 1810, kommunens arkiv (i Viborg) indeholder
korrespondance herom. Den dygtige og energiske amtmand, kammerherre og
ridder Peter Severin v. Fønss (amtmand over Randers amt fra 1805 til 1820) for-
søgte uden held at faa system i vejenes vedligeholdelse. Amtmanden skriver for
eksempel til magistraten, at markdirektionen kan vente sig en alvorlig, følelig
mulkt, hvis den ikke tilholder ejerne og lejerne at istandsætte de dem tildelte vej-

skifter i hovedvejene; undskyldningerne er vel udtænkte, skriver amtmanden, men vejenes tilstand er under al kritik. Markdirektionen redder sig imidlertid i land ved at fremdrage en forordning af 13. december 1793, hvorefter det er byfogeden, der skal sørge for at faa vejarbejdet udført.

Velædle byfoged Jensen var konstitueret for cancelliraad Bendixen, men klarede flot situationen med en skrivelse og siden flere til magistraten og de eligerede borgere — andre havde han nemlig ikke at holde sig til — med forslag »for at skaane byens kasse for flere trykkende udgifter«, at arbejdet skulde forrettes in natura af byens indbyggere efter rigtig omgang. Der træder nu en ny mand frem; en saakaldt vejpikeør (en slags vejinspektør, hørende under militærvæsnet). Han hed Peter Abraham Ferslew, og han var ikke helt almindelig, da han i fuld uniform holdt sit indtog i byen. Ferslew var født 1781 i Vestindien og havde negerblod i aarerne; han skulde nu forsøge at faa skik paa Randers-vejene.

Det var et stort kapitel, som her kun glimtvis kan berøres. Saaledes sender amtmanden den 26. juli 1811 følgende pro memoria til byfogeden: »Det er formodentlig Deres Velædelhed bekendt, at Amtets Vejpikeør Ferslew finder megen Uvilje iblandt Randers Indvaanere, dels deri, at de i Stedet for duelige og arbejdsføre Mennesker sender Børn og Folk, som er ubekendte med saadant Arbejde, dels ikke forsynede med tilbørlige Redskaber, dels deri, at de ikke kører det fornødne Grus paa de indkastede Veje. Eftersom det nu i Følge Loven er Byfogedens Sag at besørge vejene repareret« — og saa videre i samme tone. — Ja, saaledes vedblev det at gaa med tovtrækkeri i mange aar; borgerne vred sig for at slippe udenom alt dette vejrvøvl. De blev truet med »politi-dom« — og vejene var lige elendige. Først efter 1840—1850, da anlæg af de store hovedveje fandt sted, kom vejene i bedre stand.

N. P. Gleerup.

*Peter Abraham Ferslew,
vejpikør i Randers fra 1810, født i Vestindien 1781, død 1837.
Boede i det nuværende Brødregade nr. 9.*

Latinskolen

AF REKTOR AXEL BIERING PRIP

»En samlet historisk skildring af skolens liv helt op til nutiden findes ikke og burde udarbejdes i hvert fald til skolens 400 års jubilæum, der senest kan fejres i 1942.« Således skrev L. P. Borberg 1930 i Randers amts historiske tidsskrift.

Skolens 400 års jubilæum blev fejret i 1942, og der udsendtes et lille festskrift »Skolemænd og Skoleminder«, men den samlede historiske skildring er endnu ikke givet.

Denne artikel kan og skal kun bringe glimt af skolens liv gennem tiderne.

Kirkeordinansen (på latin 1537, på dansk 1539 — udgivet 1542) foreskrev, at der i hver købstad skulle være en latinsk skole, og Christian III nærede varm omsorg for skolevæsenet: hvis der ikke henlå tilstrækkelige indtægter til skolerne »ville Vi gerne lægge til af Vort, hvor noget fattes«.

Året 1542 er særlig rigt på kongebreve, og det er navnlig latinskolerne i de små købstæder, man vil hjælpe. Den latinske skole i Randers omtales første gang i et kongebrev af 1542, dateret Viborg, lørdagen næst efter pinsedag: en trediedel af tienden fra Hald og Lem skal tilfalde skolemesteren i Randers, »paa det att Scholen udi Vor Kjøbstad Randers maa oc kunde saa megit disbedre bliffue ved macht att læris oc optuchtis unge Personer udi til Religionens Forbedring«.

Skolebygningen lå nordøst for Sct. Mortens kirke. Den eksisterer ikke mere, men på dens formodede plads blev ved jubilæet i 1942 anbragt en mindeplade. Bygningen har måske oprindeligt været tilfredsstillende — vi véd iøvrigt ikke meget om den —, men mod slutningen af det 18. århundrede var den i hvert tilfælde uanvendelig som skolebygning.

Rektor Fuchs skriver 1775 i en ansøgning om huslejegodtgørelse: ». . . da Skole-Huset her er saa beskaffet, at der for den megen Fugtighed og Kulds Skyld sammesteds ikke kand læses uden i de varme Maaneder, saa maae saa vel Rector, som Hørerne, nødes til at have Disciplerne hjemme hos sig selv . . .«

Biskop Hee beskriver 1781 huset som værende kun i mådelig stand og grunden noget sumpet.

I en erklæring af 1782 fra Århus stiftsøvrighed hedder det blandt andet: Man udbeder sig tilladelse til »ved offentlig Auction at lade i sin Tiid . . . det gamle og ubrugbare Skole-Huus bortsælge, endog til Nedbrydelse, i Fald Kiøberen skulde saaledes finde for got, da denne forældede Bygnings Afgang, om saa skulde være, aldeles ingen Skaar kand gjøre i Byens enten indvortes eller udvortes Anseende, saasom den ligger paa et uanseeligt Sted bag Kircken, og, saasom Grunden dertil er sumpig, ikke skal opvække mange Liebhaberes Lyst uden det enten maatte være, for at have et Pack-Huus deraf til saadanne Vahre, som kunde være der uden Fordærv, eller alleene for at betiene sig af alle Materialier, som denne gamle Bygning bestaar af, saavidt samme ved Nedbrydelsen til anden videre Brug kand gavnes«.

I over 200 år havde skolen hjemme i denne bygning nordøst for Sct. Mortens kirke, og ca. 30 forskellige rektorer har virket her med 1–3 hørere som hjælpere. Randers skole var en af de mindre og mindst bemidlede skoler, og flere gange (således i 1739 og i 1780) stod den i fare for at blive nedlagt; men den overlevede faren og voksede sig efterhånden større og stærkere.

Økonomiske vanskeligheder kendte rektor *Morten Windtmølle* til. I en supplik fra 1723 beretter han om forskellige restancer, der skyldes: 1) Betaling over evne gennem de mange krigsår. 2) At han »formedelst Aaringers Misvext og Bوندens jammerlig Tilstand« har taget stor skade på sin fattige indkomst. 3) Bortfalden afgift fra Dronningborg. 4) At han gennem mange år har måttet underholde sin gamle moder — »for hvilcke Aarsager min Tilstand er saaledes svecket og forringet, at jeg nu intet formaaer meere . . . Executanten har taget bort af mit fattig Huus, hvad som hand overkom, ja end og de Skeeder, som jeg har spist med ved mit Bord . . .«.

Det skal tilføjes, at restancerne i 1725 allernådigst blev eftergivet, og at de fratagne sager skulle tilbageleveres efter betaling af exekutionsgebyrerne.

Morten Windtmølle var rektor fra 1708 til 1742 og døde 89 år gammel i 1765.

Om sin visitats i Randers skole den 28. juni 1742 skriver biskop Peder Hygom: »Rector Scholæ Mag. Morten Wintmøll er gammel og skrøbelig og forretter sit Embede ved en duelig Vicarium, som vel har begyndt at tage sig classen supremam alvorligen an, men som Scholen var i nogle Aar kommen meget i decadance, staaer den ikke saa snarligen til at hielpe op igen; helst Disciplerne derudi ere meget faa og fattige«.

Han efterfølges af den »duelige Vicarius« *Anders Poulsen Bay*, hvis rektorat strækker sig fra 1742 til 1761. Biskop Peder Hygom skriver 1746, at skolen er i god stand og kendelig har forbedret sig efter den nye rektors ankomst.

Efter kgl. forordning af 23. juli 1756 indrettede Bay i 1758 en »Particularia«-

protokol »for deri . . . at andføre particularia, enhver Discipel andgaaende, der fre-
 qventerer den Latine Skole her i Byen«. Denne protokol beretter gennem et par
 menneskealdre om elevernes gang gennem skolen, og ofte er der tilføjelser om de-
 res senere skæbne. Om *Anders Malling* hedder det: »født 1738 . . . 1752 sat her
 i Skolen . . . samme Aar oppebar han af Skolens Beneficiis . . . ved den offentlige
 Examen 1758 fick hand Character af Stor Haab . . . 1759 fick hand iliigemaade
 Character af Stor Haab . . . 1760 blev hand sendt til Academiet. (P. S.) Hand blev
 siden et stort Skarn, forfaldt til Drik saaledes, at hand omsider maatte gaae om og
 betle og døde til Slutning, som hand havde levet«. Om *Hans Morell*: »født 1743
 . . . da Faderen var død, blev han for sin Stemmes Skyld med Moderens Consence
 andtagen som en Discipel i sit 7de Aar, efterdi Skolen paa den Tiid manglede en
 Discantist . . . 1764 dimitteret«.

Efter Bays død udnævntes *Christian Carl Friderich von Fuchs* til rektor. Han
 måtte forpligte sig til at betale 50 rd. årlig i pension til fhv. rektor Morten Windt-
 mølle og til hans hustru — om hun skulle overleve ham — 20 rd. årlig. Af de pro-
 fessor-attester, der ledsagede hans ansøgning om embedet, fremgår, at man ven-
 tede sig meget af ham, og han indfrieede også disse forventninger.

I en beretning om de latinske skoler »for saa vidt den græske Sprog-Kundskab
 angaaer« skriver historikeren Abraham Kall (1779) bl. a.: »Randers Skole har i
 Hr. Mag. Fuchs en lærd og overmaade arbeidsom Lærere . . . Han har i mange Aar
 med Berømmelse forestaaet Randers Skole, og behøvede nok nu ved tiltagende
 Alder nogen Lettelse, da her ingen Conrector findes. Da ogsaa denne Skole des-
 uden formedelst Mangel af Stipendier, en hos Indbyggerne her herskende Lyst til
 Handel, men ey til Studeringer, den Nær-Beliggenhed af bedre doterte Skoler i
 Aarhus og Horsens, saa lidet freqventeres, at heele Skolen sielden bestaaer af mere
 end 16 til 18 Discipler, og vel iblandt ikke har havt meere end 12 Disciple, — saa
 maa en stræng Ingeniorum Prøve her finde stor Vanskelighed, da man nesten er
 nødt til at imodtage, hvem man kan faae, og ikke eene dem, man helst vilde. Var
 dette ikke, vilde vist denne Skole under saa brav en Rector endnu langt meere
 udmærke sig, end hidindtil skeet er . . .«.

I en skrivelse fra kancelliet hedder det bl. a. (1780): ». . . Iøvrigt vil man ikke
 lade umældet, at Aarhus og Randers Skoler ere blant dem, som med Hans Kon-
 gelige Majestæts allernaadigste Bifalds Tilkjendegivende bør opmuntres, og af dem,
 som i afvigte Aar have leveret de bedste Discipler . . .«.

Af »Particularia«-protokollen skal anføres et par eksempler: *Christen Kierche-
 terp* er født 1758 . . . Hand blev 1771 . . . sat i Mesterlectie, som Privatist . . . uagtet
 stor Besværlighed gjorde han sig saadan Umag, at jeg stedse har elsket ham, som

han kunde have været min egen. Dimitteret 1776. (P. S.) Han er for nærværende / Anno 1785 / Fuldmægtig i Rentekammeret. *Ole Borch Sjøegaard* født 1762. Aar 1777 blev han sat 3die nederst i Mesterlectie . . . 1778 Character af got Haab . . . 1779 samme Character . . . derpaa sendt til Academiet, hvor han ikke alleene fik Laudabilem, men endog blev udmærket. (P. S.) Skolens nu værende værdige Conrector.

Biskop Hee indberetter i en skrivelse af 31. oktober 1780 om rektor Fuchs' død: » . . . et meget stort Tab, da den sal. Mand var og bestandig viiste sig i dette Embede ligesaa troe, vindskibelig, ja utrættelig en Arbeidere, som og han virkelig besad dertil alle behøvende Egenskaber, og særdeles var af et meget kiærlig og sagtmodigt Gemyt, som ey kunde andet end tilvinde ham Disciplernes Kierlighed. Da det just nu best tegnede sig til Skolens frequence, behagede det Gud at bortkalde denne troe Arbeidere . . . en Successor, der kunde vedligeholde den gode Credit, som Skolen staa udi hos Mængden baade i Byen og i Egnen . . . «

Successions-vanskelighederne fremgaar faretruende tydeligt af følgende passus af kabinetsarkivet »Guldbergs Protokoller« fra 8. december 1780: » . . . End videre da Randers Skole nu er ledig, og Vi ofte have betænkt, at disse smaa Skoler, hvor ingen Conrector er, og Hørerne gierne have en maadelig Løn, vanskelig gjøre Nytte: Saa ville Vi, at Cancelliet undersøger, deels hvor mange Disciple der ere i denne Skole og pleie at være der, deels om noget kunde hindre, at man lagde dens Indkomster til Horsens Skole, saaledes, at denne Skole fik en Conrector, at Stipendierne bleve dem forbeholdne fra Randers Bye og hvad videre derved kunde være at erindre. Cancelliet kunde, naar Efterretningerne indkomme, ogsaa herom tage Vores Skole-Commissions Betænkning. «

I skrivelse af 12. december 1780 anmoder cancelliet Århus stiftsøvrighed om at erklære sig i anledning af kabinetsordren. Århus stiftsøvrighed beder i skrivelse af 16. januar 1781 cancelliet om på bedste måde at gøre forestilling om skolens opretholdelse.

Med denne skrivelse følger skoleforstandernes erklæring af 8. januar 1781: Det er vanskeligt at flytte stipendierne. Der mindes om skolens gode arbejde. »Her feyler alleene et beqvem Skolehuus, og dette have vi Haab om at erholde.« Den nordre del af Jylland har kun tre skoler (Ålborg, Viborg og Randers), hvorimod den søndre del har fem (Århus, Horsens, Kolding, Fredericia og Ribe). Ingen vil sende deres børn til Horsens. Hvordan skal sangen i kirken blive besørget? Flere har ydet, og andre har lovet økonomisk støtte. Byens indbyggere og forstanderne håber, »at denne icke ubetydelige Bye og Egn, fremdeles af kongelig Naade og Mildhed beholder sin Skoele«.

Som bilag til forstandernes erklæring medfølger bl. a. en skrivelse fra købmand Niels Brock (26. december 1780): Han har af kærlighed til sin fødeby skænket 640 rd. til skolen, og har i sinde at skænke mere. Efter hans opfattelse er Randers by »om ikke den vigtigste, saa vist dog en af de considerableste og betydeligste Kiøbstæder, Kongen har i Provintzerne med reele Handelsmænd, duelige, virksomme og stræbsomme Borgere«. Midler til en skolebygning kunne sikkert skaffes. Hvis det utrolige skulle ske, at skolen nedlægges, tilbagekalder han sit legat, vil selv have kapitalen og vil ikke skænke mere.

Enkefru Cathrine Marie Steinfeldt, etatsråd Kircketerp og købmand Jens Rudolf Baj udtaler sig i samme retning.

Derefter skriver kancelliet den 17. februar 1781 til stiftsøvrigheden: Hans majestæt har ikke villet denne forandring, uden at stipendierne var af den natur, at de kunne flyttes med. Da byen og adskillige goddædige folk ønsker at forbedre skolen og derved bevare den, vil man kun stille to krav: der skal ansættes en conrector — og der skal skaffes et anstændigt skolehus. Så snart dette sker, vil hans majestæt give forsikrings-brev på, at skolen aldrig må flyttes, men at Randers by altid skal beholde den. — Der ønskes en fortegnelse over kilderne til lærernes løn og til disciplenes stipendier.

Stiftsøvrigheden svarer den 17. april 1781: Høreren i 3die classe Niels Berg kunde beskikkes til conrector — en grundmuret, tæt ved kirken beliggende gård, tilhørende enken efter borgmester Bredahl, vil rimeligvis kunne erhverves på gunstige betingelser. »Enhver baade i Byen og i Egnen er høyst begierlig efter Skolens Conservation.«

Den ønskede fortegnelse gives og desuden en fortegnelse over lovede bidrag til den ny skolebygning (godt 100 bidragydere — 1615 rd.).

Skole-commissionen ønsker (25. april 1781), at en kongelig forsikring måtte gives for skolens bestandige vedblivelse og et nyt skole-huuses oprettelse. Til rector foreslaaes decanus ved communitetet Jens Ridderman Schiøth . . . »en *Conditio sine qua non*, at Skolehuset virkeligen til sin Tiid skaffes færdigt og i Stand . . . henstille om icke Biskop Hee nu, da Randers Skole ligesom stiftes paa nye, maatte faae Ordre at gjøre saadan Indretning, at Rector eller Conrector ugentlig fire Gange læste over Geographien med Hensigt paa Handel og Seylads, til en beqvem Tiid, for alle Kiøbmands Sønner og Karl, samt for hvilke skickelige Folk, som ville høre det, med Charterne for sig, og saaledes, at han igien hver ottende Gang examinerede, samt at en trykt Indbydelse blev dertil giort, hvori Nyttten deraf for en handlende Bye blev forklaret. — Kunde og den samme med Tiiden læse andre 4 Timer over Navigationen, og kunde Udveye findes til at skaffe ham paa en eller anden

Maade Betaling for dette hans Arbejde, var det vist nok, som en nyttig og god Sag, høylig at ønske. —«.

Under 27. juni 1781 meddeles det, »at Randers latinske Skole fremdeles skal vedblive«, og samtidig udnævnes *Jens Ridderman Schiøth* til rektor og Niels Berg til Konrektor.

Indtil man (1783/84) kan benytte den ny skolebygning, er der meget vanskelige arbejdsforhold. 1782 ansøger rektor Schiøth om lettelser i disciplenes forpligtelse til at medvirke ved kirkesangen »da bemelte Skole (sc. Randers) har saa ringe et Antal af Disciple, og tillige saadan Mangel paa gode Sangere, at den kan ikke bestyre Sangen saaledes, at den vilde være Menigheden til Behag og Opbygelse«. Ansøgningen bevilges.

Mellem kancelliet og stiftsøvrigheden er der fuldstændig enighed angående den ny skolebygning — enkefru Bredals gård (»Helligaandshuset«). Når den bliver sat i stand, vil der efter stiftsøvrighedens mening »i heele Riget neppe findes bedre og beqvemmere Leilighed, saavel for Discipler at søge Skole, som for samtlige lærende at have Boepæl . . .«.

I begyndelsen af 1783 søger forstanderne om skolebygningens fritagelse for alle ordinære og ekstraordinære skatter, byrder og udgifter — samt om forhøjelse af huslejegotgørelsen til lærerne fra 11 rd. 2 mark til 24 rd årlig. Begge poster bevilges i geheimestatsrådet.

I slutningen af 1784 ansøges om indskrænkning i disciplenes pligt til at holde daglig korsang eller bøn i Sct. Mortens kirke, og ansøgningen bevilges.

Ved folketællingen 1787 ses følgende personer at bo i skolebygningen Hovmeden 155: Rector Jens Riderm. Schiøth med hustru, fire børn, tjenestepige, amme og en skolediscipel — conrektor Ole Borch Søegaard med tjenestepige og dennes søster — hører Christian Rosendal med en skolediscipel. Den resterende hører Søren Pedersen Bager med hustru, fire børn og tjenestepige bor Vestre grave 109.

22.—23. juni 1787 besøger hs. kgl. højhed kronprins Frederik Randers. På kronprinsens fødselsdag den 28. januar 1788 holder rektor Schiøth en tale, der samme år bliver trykt i Viborg. Det hedder her bl. a.: »... Randers, denne os alle saa kjere Bye, var og blant de Stæder, der glædedes ved Hans Nærværelse og naadige Velbehag . . . ogsaa her paa Skolen oplivedes Videnskabernes unge Dyrkere ved Hans milde Aasyn; og følede sig lykkelige ved, engang at skulde tjene Staten under en Regent, der opdager, der agter, der belønner Fortjenester«. Schiøth var en ivrig, nidkær og streng mand. I 1788 fik han sognepræsteembede og forlod skolen.

1788 udnævnes magister *Peder Estrup* til rektor. Estrup er meget vel anbefalet og mener også, at han »ikke alleeneste har søgt at blive skikket til et Skole Embeds

Bestyrelse, men . . . virkelig er det«. Denne hans mening blev på smukkeste måde dokumenteret under hans rektorat. Han kæmpede utrætteligt for sin skole og hævede dens anseelse; ikke altid sejrede han, men han vandt respekt.

Et interessant indblik i tidens vanskeligheder giver sagen om underdegnen ved Sct. Mortens kirke 1795/96.

7. september 1795 henvender sognepræst og magistrat sig til stiftsøvrigheden: I forrige tider var der ved kirken en fast underdegn — dette erindres endnu af gamle folk. En discipel kan ikke udføre hvervet tilfredsstillende.

I skrivelser af 14. september og 27. september protesterer rektor Estrup herimod: Skal der ansættes en fast underdegn, mister skolen sit bedste stipendium og passende løn til konrektor. Rektor vil synke i disciplenes agtelse, fordi de vil anse tabet af det bedste stipendium for en følge af hans ligegladhed eller mangel på indflydelse. Skolen er i besiddelse af retten til at betjene underdegnens plads og har længe været det. — En nyordning vil være skadelig for skolen og unødvendig for kirken.

Konrektor Lund udtaler sig derimod i skrivelse af 30. september til gunst for indførelsen af en fast underdegn: 1) Konrektor har sandsynligvis større sikkerhed for sine indkomster, når de oppebæres af en mand end af en dreng. 2) Erfaringen har lært ham, at en discipel taber mere ved at være underdegn, end han vinder »thi hvad han taber i sine Studeringer er ham af uendelig mere Vigtighed i Tiden, end det lidet han vinder i Indtægter dette ene Aar . . .«.

Derefter skriver stiftsøvrigheden den 29. oktober til sognepræst og magistrat:

1) Indkomsten af degnekaldet må garanteres konrektoren.

*Rektor Peder Estrups epitafium i Sct. Mortens kirke.
(Billedhugger Freund.)*

- 2) Nyordningen er nyttig både for kirken og skolen. Retten til underdegnetjenesten er skolen tillagt dokumentarisk fra gammel tid. Til vederlag burde 20 rd. årlig sikres skolen til uddeling som et andet stipendium.
- 3) Den discipel, der hidtil har haft denne forretning, må beholde, hvad han deraf har haft til næstkommende nytår.

Sognepræst og magistrat er meget utilfredse med denne afgørelse og skriver den 5. november: »Vel vide vi, at Uskikke og Misbruges Afskaffelse medføre Ubehagelighed, men aldrig ventede vi, at den af os ansatte Underdegn, skulle have virket saa megen Ophævelse fra Skolens Rectors Side, som skeet er . . .«. Rektor er øjensynlig uvidende om de forskellige uordener.

- 1) Man kan ikke afgive den ønskede forsikring.
- 2) Man kender intet dokument, der berettiger skolens rektor til at beskikke underdegn.
- 3) Man kan ikke anerkende den anførte termin — »allermindst med denne (Underdegn), der bestandig har været skjødesløs, og hvorum vi alleene vil anføre: at der i hans Tiid har ved en Communion været for lidet Brød tilstæde; saa denne højtidelige Forretning maatte standse, indtil meere blev hentet.«

En erklæring (af 2. november) fra kirkeværgen vedlægges. Det hedder her bl. a.: »I min Tiid, er det skeed mere end een Gang, at de lukkede Stoele ere uloulig oplukkede, og deraf udtaget Psalme Bøger, og Sparrebysser, nogle af Sparrebysserne fandtes opbrækkede og Pengene borttaget, alt af Mangel paa Opsigt og Tilsyn . . . Skjødesløshed forvoldte sidste Julle Høitiid, at eet af Lyssene i Kirken, blev forglemt at slukke om Aftenen, og da samme Aften var meget mørk, bleve de forbigaaende meget forskrækkede, gav mig derom Efterrætning, og Forseelsen blev opdaget og rættet . . .«.

Stiftsøvrigheden skriver den 1. december til kancelliet:

- 1) Kirkeforstanderne bør garantere kordegnen hans indkomster — og de *kan* gøre det.
- 2) Kirken kan gerne afse 20 rd. årlig til skolen, der lige fra Christian III's tid har leveret både degn og underdegn og har hævde på fordelene derved.
- 3) Det er rimeligt, at man ikke straks fratager den fungerende underdegn det, der engang er tillagt ham.

Endelig følger kancelliets afgørelse, der den 11. marts 1796 meddeles stiftsøvrigheden:

- 1) Herefter skal der være fast underdegn.
- 2) Konrektor skal sikres og betrygges for alt tab i indkomster nu og i fremtiden.

- 3) Randers skole skal for afståelse af rettigheden til at beskikke underdegne af kirken nyde 20 rd. årlig til et stipendium for en discipel i den øverste lektie.
- 4) Den discipel, der i forrige år har været underdegn, skal indtil årets udgang nyde de ham derfor tilkommende rettigheder.

Dermed skulle sagen være afgjort; men der går endnu dønninger efter striden: Rektor Estrup skriver den 21. marts 1796 til stiftsøvrigheden, at han føler det som »en uungaaelig Pligt at anraabe min høye Øvrighed om dens bevaagne Bistand til at opnaae den Betyggelse for Skolen som kan være Betyggelse . . . Overalt kan det umueligt være Kongens Hensigt, at Skolen bestandig skal være Kirke Forstandernes Kastebold . . .«.

Stiftsøvrigheden svarer den 24. marts, at der er skrevet til kirkens forstandere om at udstede forsikring. Skolen er betrygget, og rektor har opfyldt sin pligt.

I en skrivelse af 29. marts fra kirke- og skoleforstanderne til stiftsøvrigheden hedder det: »Vi bør aldrig misbillige Skolens brave og retskafne Rector, at han ivrer for dens Bedste. Vi glemme ei heller at den ved vores Biidrag og Omhu beholdt sin Tilværelse; vi ynder den derfor som vor kiæreste Barn . . . men Kirkens Bedste troe vi, desuagtet ei at bør tabe af Sigte«. Først hen på 1797 er sagen endelig afgjort.

Af »Particularia«-protokollen kan anføres:

Lauritz Engilstoft . . . født 1774, kom i Skolen og blev sadt i Mesterlectie 1789. Blev dimitteret ved Paaske 1791 og erholdt til Examen artium ikke allene laudabilem, men blev indkaldet — ligeledes til Examen philosophicum et philologicum — ligeledes til Attestats.

Steen Blicher . . . 1799 blev han dimitteret og blev ved Akademiet udmærket.

Og — modsætningsvis — *Johannes Hingelberg* født 1773, blev sadt her i Skolen 1788 . . . maadeligt Haab — skikkelig Haab — maadelig Haab — ringeste Haab (har forladt Skolen).

I 1803 søger og får Estrup sognepræsteembede og forlader skolen. Da der ikke er udsigt til forfremmelse i skolefaget, søger han ind i den gejstlige stand, hvortil han i sin ungdom har forberedt sig. Han skriver selv, at han under sit 14 års rektorat i Randers har dimitteret lige så mange til universitetet, som hans nærmeste forgængere har afsendt i 45 år, og at hans dimittender har udmærket sig nok så meget ved universitetet som deres. — I billedhuggeren Friends marmorrelicief i Sct. Mortens kirke er der sat ham et smukt minde.

Magister *Laurits Severin Lund*, siden 1791 konrektor ved Randers lærde skole, 1803—1806 vicarius rectoris, blev i 1806 udnævnt til rektor.

I en skrivelse af 21. oktober 1803 indberetter han til biskoppen angående skolens tilstand: 1) Skolens ejendomme og indtægter. 2) Skolens udgifter. 3) Lærernes indkomster (rektor, konrektor, to hørere, kantor). 4) Disciplenes inddeling i klasser (tre klasser, ialt ca. 30 disciple). 5) Skolebygningen (to etager — i den nederste nogle værelser til rektor og konrektor, i den øverste skolesalen: eet værelse, hvori alle er samlede — den øverste klasse afdelt fra de andre ved et gitterværk). 6) Kirketjenesten (den egentlige tjeneste i kirken — desuden synges der for lig, ved kirke- og stuebryllupper).

Året 1803 viser iøvrigt, at vanskeligheder med kongetienderne af Lem, Houlberg, Hem og Hald sogne forlænger rektoratsvakancen. Universitets- og skolekommissionen nærer ingen betænkeligheder ved endnu i nogle måneder at lade rektoratet stå ubesat, da konrektor Lund er »duelig og virksom nok« til at kunne bestride både rektors og sit eget embede så længe.

Reskriptet af 27. december 1805 bestemmer, at kirke- og sangopvarthningen den 1. januar 1806 skal overgå fra de latinske til de danske skoler; det samme gælder de dertil knyttede uvisse indtægter. Erstatningsbeløbet bliver for Randers skole 456 rd. årlig.

I universitets- og skoledirektionens redegørelse af 29. april 1806 angående fortsættelse af reformeringen af de lærde skoler indstilles det, at Randers vedbliver som fuldstændig lærd skole og reformeres i overensstemmelse med den nye approberede skoleplan. Af en redegørelse for skolernes økonomiske forfatning fremgår det, at Randers indtager en gennemsnitsstilling.

I bemærkningerne om lærerpersonalet hedder det om Lund: »Directionen kan, i Betragtning af hans Embedsalder og Fortjenester som Skolemand, ikke andet, end ved sin allerunderdanigste Anbefaling understøtte Stifts-Øvrighedens Ønske, at han allernaadigst maatte udnævnes til Rector. Men efter den Kendskab, den har om hans Hang til Roelighed og hans deri grundede Utilbøielighed til uvante Anstrængelser, synes det meget raadeligt, at Skoleopsynet lættes ham ved en virksom Medhjælper, og at Antallet af hans tilkommende Læretimer ej overgaer den Andeel af samme, han hidtil har havt«.

1ste og 2den adjunct vedbliver, og der nyansættes en vice-conrektor samt en 3die adjunct. De foreslåede lønninger er: Rector 800 rd. + som personligt tillæg 100 rd. (»Han har tjent længe og har stoer Familie«), viceconrektor 500 rd., 1ste adjunct 300 + 100 rd., 2den adjunct 300 + 100 rd., 3die adjunct 300 rd.

Under sit lange rektorat har Lund mange vanskeligheder at kæmpe med. En skrivelse fra den kgl. direktion af 16. april 1811 siger: »Det er ikke blevet Directionen ubekjendt, at ved Randers lærde Skole Læsetimers Forsømmelse i de enkelte

Underviisningsfag paa en ganske uforsvarlig, lovstridig, for Skolens Vel og dens offentlige Agtelse og Tillid høist skadelig Maade ere blevne meere og meere hyppige«. Det kræves, at skolens lærere skal underrettes, og at der hvert kvartal skal ske indberetning om forsømmelser. — Blichers embedsførelse gøres i denne forbindelse til genstand for kritik. Han henvender sig den 12. august til den kgl. direction: »I dybeste Ærbødighed for mine høie Foresatte den kgl. Direction, være det mig tilladt som ærekjær Embedsmand indstændigen at udbede mig og begjære Undersøgelse over mit Embeds Førelse, at mit Rygte, min Fremtids Lykke, min Ære — mit Alt kan reddes og hvad der allerede er tabt, om muligt gjengives mig . . .«. Directionen beder den 24. august rektor Lund om at meddele adjunkt Blicher, »at den af ham begjærte Undersøgelse angaaende hans Embedsførelse er bleven befun- den uforholden, idet Directionen har faaet de Documenter ihænde, hvorpaa den til ham under 6. d. M. udfærdigede Erindring var grundet, om hvis nøiagtige Efter- levelse i hans endnu øvrige Embedstid Directionen ikke tvivler«.

Om de vanskelige pengeforhold vidner følgende skrivelser fra den kgl. direction: 26. juli 1814: »i særdeles hensyn paa Pengevæsenets nuværende Tilstand« skal stipendieportionerne udbetales halvårlig (bankkurserne!).

6. december 1816: »For, saavidt Omstændighederne nu for Tiden tillade det, at lette vore Embedsmænds Kaar«, skal der ydes dem en gratification, der for Ran- ders lærde skoles vedkommende beløber sig til 1500 rbd. N. V.

7. august 1819, 17. marts 1821 og 19. april 1823 om de stadig voksende restan- cesummer. Disciplenes skolegang skal i mangel af betaling suspenderes.

Vanskeligheder inden for murene læses ud af den omstændighed, at direktio- nen både i 1819 og i 1827 har måttet indskærpe lærernes pligt til at møde som cen- sor ved den årlige offentlige eksamen.

3. oktober 1829 udbeder directionen sig forslag om, hvorledes undervisning i gymnastik kunne indføres i de skoler i Århus stift, hvor den ikke allerede gives. I løbet af oktober—november indhenter rektor Lund oplysninger fra Århus.

Væsentlig som supplement til ovenstående skal endelig anføres af »Delibe- rations«-protokollen: »Anno 1811. Den 22de April Kl. 5 slet mødte Skolens Læ- rere samlede paa Skolen, hvor dem da meddeelt efter Befaling den Kongl. Di- rections Skrivelse af 16de April dette Aar, hvilken efter Begiering udlaantes dem . . .«. — Der blev ansat ny samling til fredag den 26de og endelig ny »Delibera- tions-Samling« fredag den 3die maj. Derefter » . . . eragtedes det rettest at indsende det heele Forhandlede og underkaste samme den Kongl. Directions høye Bedøm- melse og Decision«.

»Ved Lærerforsamlingen den 31te Januarii 1822 blev vedtaget, at følgende

Disciple formedelst udviist Dovenskab berøves deres Frihedsquarterer: Sinding, Aastrup og Møller i 8 Dage, Hans Georg Faith i 14 Dage. Desforuden blive deres Navne anført paa den sorte Tavle med Vedtegning af Dovenskab«.

1830 trak Lund sig tilbage i en alder af 76 år. Han døde i 1832.

Hans Morten Flemmer, overlærer ved Slagelse lærde skole, udnævnes den 6. november 1830 til rektor for Randers lærde skole. Hans forholdsvis korte rektorat er rigt på initiativ og fremgang.

1831. Med modifikationer indføres i Randers lærde skole de for Slagelse lærde skole gældende skolelove.

Fra 1. maj indføres undervisning i gymnastik og svømning.

Der bevilges rektor Flemmer en gratification af 150 rbd. sedler af skolens kasse for tilendebragt ordning af skolens arkiv og indskrivningsprotokol samt af skolens bibliotek. Han får tilladelse til på skolens bekostning »at lade trykke et Indbydelsesprogram til den aarlige offentlige Skoleexamen«.

1832. Der gøres et forgæves forsøg på at få indrettet en gymnastiksal — en bekostning på 3000 rbd. finder directionen for stor.

1833. Direktionen bevilger, »at Randers lærde Skoles Disciple herefter maa gives Underviisning i Vocalmusik«.

Samme år er rektor Flemmer i fuld gang med undersøgelser angående skolens historie. Skoleprogrammerne for 1833, 1834 og 1836 indeholder resultatet af hans flittige og omhyggelige arbejde.

1836. Direktionen giver sit samtykke til oprettelsen af et morskabsbibliotek for disciplene i Randers lærde skole.

Af »Deliberations«-protokollen skal anføres:

»I Lærerforsamlingen den 13. december 1830 forelagde Rector sine Colleger et Exemplar af de ved en anden lærd Skole indførte Skolelove, og blev der delibereret om, med hvilke Modificationer disses Indførelse vilde synes overensstemmende med Randers Skoles specielle Tarv . . .«

»I Lærerforsamlingen den 23. December 1834 blev Discipelen i øverste Classe P. Chr. Sinding fremkaldt. Rector foreholdt ham den usømmelige og trodsige Opførsel, han ved flere Leiligheder havde viist mod adskillige af Skolens Lærere, og paalagde ham, hvis han ikke vilde udsætte sig for at blive Skolen forviist, næste Dag i en Forsamling af samtlige Lærere og Disciple at bede Lærerne om Tilgivelse herfor, samt at bede Disciplene, der antoges ogsaa at være indignerede over hans Opførsel mod Lærerne, at tilgive ham denne. Da han næste Dag opfyldte denne Betingelse og syntes at angre sin Opførsel, forundte man ham indtil videre hans gamle Plads i Skolen.«

*Latinskolebygningen i Vestergade
ca. 1860
(nu administrationsbygning).*

1836 blev rektor Flemmer forflyttet til Frederiksborg lærde skole.

Bonaparte Borgen, overlærer ved Metropolitanskolen, udnævnes den 18. april 1837 til rektor ved Randers lærde skole.

1844 vender han tilbage til Metropolitanskolen som rektor. Han skildres som en venlig, retsindig og human mand.

Skolen vokser stadig, og direktionen må i 1839 bevilge, at der antages en assistent ved øvelserne i gymnastik. Og i 1842 gives der tilladelse til, at der for en godtgørelse af 25 rbd. kvartaliter antages en inspektor: »Directionen maa erkjende det Ønskelige i, at de dertil hørende, tildeels ganske mekaniske, Beskjæftigelser ikke medtage altfor meget af Rectors for høiere og vigtigere Sysler nødvendige Tid . . .«

En meddelelse fra direktionen (1838) taler bl. a. om eventuel nedlæggelse af nogle lærde skoler og udvidet indretning af andre. Nedlæggelsen kunde begynde med Nakskov, Helsingør og Nyborg — derefter Slagelse, Vordingborg, Kolding, Horsens og Randers. Men det bliver ved truslen. I 1840 moderniseres der: » . . . for at Brugen af Tællelys ved Underviisningen i Randers lærde Skole herefter kan op-høre, maa af Skolens Casse anvendes et Beløb af 64 Rbd. til Anskaffelse af 8 Stk. Lamper . . .«. Skolebygningen er imidlertid ikke tilfredsstillende — de nødvendige lokaler kan ikke skaffes. Forskellige muligheder overvejes (1843): Udvidelse ved tilkøb af hosliggende grund — eller erhvervelse af en midt i byen beliggende gård. Randers skolekommission anmoder den 7. februar 1844 hr. rektoren om »efter at have afgivet Deres gode Betænkning i Sagen, foreløbig at indhente den høie Directions Erklæring om, hvorvidt den maatte være tilbøielig til at afhænde den lærde Skoles Bygninger her i Byen eller ikke, samt paa hvilke Vilkaar (den nuværende lærde Skoles Bygninger i Randers svare ikke mere til dens Bestemmelse)«.

Under Borgen indføres regelmæssige månedlige lærerforsamlinger. Fra december 1841 føres en protokol med »maanedlige Sædeligheds-Charakterer«.

Af »Deliberations«-protokollen anføres »9. September 1843 . . . Tillige debatteredes ifølge Directionens Skrivelse af 29de August Spørgsmaalet om Hensigtsmæssigheden af at indføre den samlede Skoletid i Landets offentlige Skoler, hvilket Lærerne af flere Grunde ikke fandt Anledning til at anbefale . . .«.

Carl Adolph Thortsen, overlærer ved Roskilde katedralskole, dr. phil., blev den 6. juli 1844 udnævnt til rektor i Randers og virkede dèr til 1857, hvor han tog sin afsked på grund af svagelighed. Han skildres som en alvorlig og streng mand, elskværdig i omgængelse og dygtig i sit arbejde.

Direktionen meddeler den 25. april 1846: » . . . saalænge indtil Skolen erholder et passende Locale, Bibliotheksværelset samt det af Hr. Rectoren nærmere betegnede Værelse i Rectorboligen afbenyttes som Klasseværelse . . .«.

Randers kommunalbestyrelse tilbyder den 13. maj 1846 »en grund i Vestergade tilhørende Kjøbmand S. Lassen, et Areal af 4000 Kv.-Alen, som antages at være tilstrækkeligt til Opførelsen af Skolebygningen med Rectorbolig . . .«.

Direktionen meddeler den 24. april 1847, at der vil behøves yderligere 1000 kv.-alen. Vil kommunalbestyrelsen skænke også dem? Kommunalbestyrelsen erklærer den 12. maj 1847 at ville forhøje kommunens bidrag til den lærde skole på følgende betingelser: 1) Årlig forrentning og afbetaling med 6 % i 28 år. 2) Ret til fuld erstatning i tilfælde af, at den lærde skole skulle blive nedlagt.

Direktionen svarer imidlertid den 12. juni 1847: »Sagen angaaende Opførelse af en ny Skolebygning og Rectorbolig for Randers lærde Skole . . . indtil videre bliver at sætte i Beroe . . . væsentlig er taget Hensyn til de oeconomiske Vanskeligheder for den almindelige Skolefond . . . nylig tvende nye Skolebygninger ere opførte . . . tvende andre Skoler ere paabegyndte . . . i Aarhus Stift . . . Horsens Skole Fortrinet med Hensyn til de betydelige Opoffrelser, som fra Byens Side for et saadant Øiemed ere tilbudne . . .«.

Kommunalbestyrelsen erklærer sig den 6. oktober 1847 villig til på de tidligere (12. mai) opgivne betingelser at anskaffe en byggeplads i kjøbmand S. Lassens toft af den angivne størrelse, 5625 kv.-alen. Og den 30. december meddeles det, at direktionen er bemyndiget til at træffe overenskomst med kommunalbestyrelsen på dette grundlag. Den almindelige skolefond forstrækker kommunen med et lån på 3515 rbd.

Men det skulle vare endnu 10 år, inden den nye skolebygning var en realitet. Der føres resultatløse forhandlinger med rigsdagen; kommunalbestyrelsen forhøjer sit tilbud — det nytter ikke.

Endelig i 1855, væsentlig gennem Jacob Estrups indgriben, overvindes vanskelighederne, og ved lov af 28. marts 1855 bemyndiges den daværende minister for kirke- og undervisningsvæsenet til at lade en ny skolebygning opføre, såfremt det ved tilskud fra kommunen kunne ske uden udgift for den almindelige skolefond.

I mellemtiden må skolen klare sig ved at leje hjælpelokaler i et buntmager Schleuss tilhørende nabohus.

Om krigen hører vi i følgende skrivelser fra 1848:

Skjørring mølle 3. maj: »Da der idag er indløben Efterretning til mig fra Aarhus, og som skal være paalidelig, at Fjenden nu er i vor Nærhed, saa haaber jeg Deres Velbaarenhed undskylder at jeg tager min Søn hjem fra Skolen indtil videre. Vel kan han ikke være mere uden Fare her hjemme end i Randers, men jeg er dog mere rolig, naar jeg har mine Børn omkring mig«.

27. juni: »Medfølgende Ansøgning til Directionen for Universitetet og de lærde Skoler, vover jeg at anmode Deres Høiærværdighed at indsende og, dersom det ikke strider mod Deres Overbevisning, da tillige at anbefale. Det deri Ansøgte ville være min Familie til en betydelig Hielp og Deres Høiærværdighed bedes at være forvisset om at den Trøst, De derved skjænker Familiefaderen skal blive gjen-gjældt af Læreren med tifold Anstrængelse naar jeg atter kan overtage min Tjeneste. Anbefalende mig i Deres Høiærværdigheds Bevaagenhed«.

Undertegnet: »Størup, Gymnastiklærer, Overvagtimester i 5. Dragon Regiments 3. Esk. (Cantonnement)«.

22. juli: »I Anledning af et derom indkommet Andragende fra Gymnastiklæreren ved Randers lærde Skole, Overvagtimester Størup, har Ministeriet bevilget, at han under sin Fraværelse ved Armeen i Anledning af Krigen maa indtil videre vedblive at oppebære den ham af Skolens Kasse i førstnævnte Egenskab tillagte Lønning«.

Et billede af dagliglivets skærmydsler giver følgende henvendelse:

11. marts 1846: »Til Rector, Overlærer og Adjuncter ved Randers lærde Skole. Undertegnede Disciple i Randers lærde Skoles 3die Classe (16 Underskrifter) love og erklære herved høitideligen: at ville bevise Hr. Adjunct Hansen al tilbørlig Agtelse og Lydighed, vedligeholde Roe og Orden i hans Læretimer og tillige udenfor samme yde ham den skyldige Høflighed og Opmærksomhed — og forsaa-vidt nogle af os tilforn har ladet det mangle paa nogen af de fornævnte Egenskaber, da fortryde vi saadant og love i Fremtiden at forandre vort Forhold i saa Henseende — men derhos bede og bønfalde vi ogsaa indstændigt samtlige vore Lærere, at vor Meddiscipel Viggo Magnussen maa vorde forskaanet for den Straf, hvortil han ved sit Forhold mod Hr. Adjunct Hansen afvigte Titsdag Aften har

gjort sig skyldig, eller dog at denne maa vorde ham tildeelt saa lemfældigt som muligt«.

Samme adjunct Hansen synes at have haft disciplinære vanskeligheder netop i 3die classe. I februar måned 1846 har han måttet give 1 mdl. og 3 slet'er i sædeligheds-charakter i denne klasse for forstyrrelse af undervisningen.

Hans Kofod Whitte, rektor ved den lærde skole i Rønne (siden 1852 højere realskole), dr. phil., blev den 31. august 1857 udnævnt til rektor i Randers.

Den ny skolebygning var færdig i eftersommeren 1857 og blev taget i brug ved den nye rektors ankomst i november. Den samlede udgift for byen blev 47.000 rdl. Rektor Whitte skriver: »Saaledes har da Randers Bys virksomme og intelligente Kommune 2 Gange forskaffet sin lærde Skole en Skolebygning og derved forskaffet sig uforglemmelige Fortjenester af samme«. Indvielseshøjtideligheden og rektorindsættelsen fandt sted den 22. juli 1858. Over døren ved hovedindgangen blev opsat en marmorplade med følgende indskrift: »Randers lærde Skole, opført af Communen i Aaret 1857. Samler Eder Skatte som Rust og Møl ei fortære«.

Whitte trak sig tilbage i 1885, 75 år gammel, og døde i 1894. Han skildres som human, frisindet og venlig. Han var klassisk filolog, men måtte i sin funktionstid opleve den »Hall«ske skoleordning med todelingen: sproglig-historisk og matematisk-naturvidenskabelig. Fagene gymnastik og sang havde hans særlige interesse. At denne også gav sig praktiske udslag, ses af skrivelse fra ministeriet for kirke- og undervisningsvæsenet af 11. august 1859: »Ministeriet har overdraget Rector Professor Whitte foreløbig, indtil en Syngelærer kan erholdes for Skolen, at overtage Ledelsen af Sangunderviisningen, mod en Betaling af 12 Rbd. maanedlig fra 1ste September d. A. at regne . . .«.

Fra samme år et par bemærkninger om skolens økonomi. Ministeriet har forlangt forklaring angående overskridelserne 1858/59, og rektor Whitte svarer den 14. juni 1859. Kontoen rengøring var på den gamle skole 65 rbd., den er forhøjet til 75 rbd.; »men det har nu viist sig, at selv dette Beløb vil være aldeles utilstrækkeligt. Thi tiltrods for den strengeste Sparsommelighed, der endog har maattet overskride Grænsen for det for en saadan Anstalt Sømmelige, er denne Conto bleven overskreden med 21 Rbd. 4 Sk.«.

Kontoen program og skolehøjtideligheder. Bevillingen er 180.— + 400.— til skolens højtidelige indvielse. Udgifterne er 648 rbd. 95 sk. Overskridelsen bliver altså 68 rbd. 95 sk. Festmåltidet i forbindelse med indvielsen har kostet 180.10 («uagtet Rektor selv bekostede ikke Ubetydeligt»). Iøvrigt bemærkes: »Overskridelsen er væsentlig foranlediget dels ved den ublu Betaling 17 Rbd. 40 Sk., der blev

Festen 5. september 1942 i den nye skolebygnings gård i anledning af skolens 400-års jubilæum.

taget i Leie af Stole til Gymnastiksalen . . . deels ved den særdeles betydelige Udgift, 25 Rbd., til Gymnastiksalens Decoration . . .«.

Krigen 1863/64 greb ind i skolens liv. Vi kan læse derom i indbydelsesskriftet for 1864, der meddeler: »(i Løbet af Skoleaaret udtraadte af Skolen 11 Disciple — derimellem) Hans Sophus Wodschow (af VII b), der, greben af Begeistring for det undertrykte Fædreland, uden at raadføre sig nærmere med sin Moder eller Skolens Lærere, stillede sig i Fædrelandsforsvarernes Række«. Det kan tilføjes, at han indtrådte igen straks efter det ny skoleårs begyndelse og blev student 1865 med 1 års forsinkelse. Det drejer sig om den senere bekendte æstetiker og religionshistoriker Vodskov (1846—1910). Endvidere fortæller indbydelsesskriftet for 1864: »Undervisningen er extraordinært bleven standset to Gange, første Gang den 16. November, da Efterretningen om Kong Frederik den Syvendes Død modtoges, og anden Gang, da der blev lagt Beslag paa Skolens Lokale til midlertidigt Opbevaringssted for de af Preusserne tagne saakaldte Gidsler fra Randers og Hobro, fra den 2. til den 6. Mai. Da imidlertid flere Disciple vare fraværende, begyndte Underviisningen igjen først den 9. Mai«.

Henrik Michael Gemzøe, der havde virket ved skolen både som adjunkt og overlærer, blev dens rektor fra 1885 til 1909, hvor han 70 år gammel tog sin afsked. Under Gemzøe indførtes den nuværende skoleordning (1903). Han var klassisk filolog med liv og sjæl. I en udtalelse af ham fra 1894 hedder det: »Undertegnede Rektor er ikke nogen Ven af den matematisk-naturvidenskabelige Undervisningsretning i vore lærde Skoler . . . Jeg har derfor, saavidt muligt, holdt igen mod Valget af denne Retning her ved Skolen . . .«. Men han måtte opleve at se både den matematisk-naturvidenskabelige retning og den helt nye nysproglige retning trænge den gammelsproglige retning tilbage.

Johan Henrik Vilhelm Boëtius, overlærer ved Nykøbing katedralskole, blev i 1909 udnævnt til rektor for Randers statsskole, som han forlod i 1918 for at overtage rektoratet ved Roskilde katedralskole. Under ham blev den nuværende skoleordning ført helt igennem: de første studenter efter den ny ordning dimitteredes i 1910.

Niels Christensen, adjunkt ved Ålborg katedralskole, blev 1918 udnævnt til rektor ved Randers statsskole og virkede her til 1936, hvor han 70 år gammel tog sin afsked. Han er skolens første matematisk-naturvidenskabelig uddannede rektor. Under hans rektorat sker (1926) flytningen til den ny store skolebygning. Skolen i Vestergade kunne efterhånden ikke rumme de mange elever, og i finansåret 1917/18 bevilges der 205.000 kr. til en ombygning. Der udarbejdes planer af arkitekt Hack Kampmann; men sagen opgives derefter, da en ombygning ville blive dyr og alligevel utilfredsstillende. Randers kommune tilbyder et passende grundstykke, nord for byen ved Nyvangsvej og den projekterede Hassagers boulevard. 1919 vedtages det at opføre en ny skolebygning på den af kommunen skænkede grund. Professor Hack Kampmanns planer er færdige 1920, og opførelsen ledes efter Hack Kampmanns død af C. Kampmann og J. Frederiksen. 1922 kan murerarbejdet begynde, i august 1926 tages skolen i brug, og indvielsen finder sted den 17. november 1926. Hele det store anlæg har kostet 2,05 millioner kroner.

Axel Biering Prip.

Sagn og gamle historier fra Randers

AF MARTHA v. SPRECKELSEN

Man vil måske mene, at overtro og gammel folkesnak ikke hører hjemme i en alvorlig by-historie. Man kalder det nedladende for »ammestuehistorier«, for nu er vi jo alle meget oplyste og véd bedre besked. Og skal man kun holde sig til, hvad rigtigt og sandfærdigt er, kan det blive vanskeligt for mangt og meget af det gamle snak at holde stillingen — snak er det, og snak bliver det jo —, men det skal heldigvis ikke vejes på sandhedens guldvægt, det er netop som snak betragtet, det har sin værdi, sin kulturhistoriske værdi. Gennem hvert sagn og hver historie bliver en lille bitte stump fortid levende, de gamle dage får mund og mæle, for man bliver smidt lige midt ud imellem datidens jævne almindelige Randers-borgere og hører dem snakke. Vi kan også se dem for os: hvordan de med et blink i øjet har fortalt en rigtig lun historie, hvordan de mørkerædte og rystende knapt har turdet hviske en spøgelseshistorie til hinanden, og somme tider synes man, man kan høre latterbrølene brage blandt tilhørerne.

Der findes ikke så lidt gammelt fortællestof fra Randers, men ikke altsammen lige meget værd, så kun en del bliver taget med her.

Af rigtig gamle folkesagn kendes kun få, og de er til og med ikke originale, men er vandresagn, som findes i varianter mange andre steder. Det er tilfældet med sagnet om Kalma-rende-stenen i Læsten bakker. Der var slagsmål mellem to troldkællinger, den ene stod i Randers den anden i Viborg og kastede sten efter hinanden, de sloges bravt, men ramte knapt så godt, blandt andet faldt altså en sten ned i et kær i Læsten bakker. Et sagn som dette vrimler i variationer på mange steder i mange lande, og det kan ikke undre — det ligger jo snublende nær at digte sådant noget sammen om et sted, hvor der ligger nogle ekstra store sten. Historien kan næsten ikke være mere primitiv, en lille bitte melodi på et par toner spillet med én finger. Dette sagn og varianter af det er det eneste troldesagn fra Randers. Det er vist ikke let at sige noget om, hvorfor der ikke er flere, men man har en fornemmelse af, at trolde ikke brød sig om byluft, de kunne bruge deres

kræfter bedre på landet, der var bedre plads og flere sjove ting at flytte rundt med.

Til gengæld huserede gengangere både i dyre- og menneskeskikkelser ligeså godt i by som på land, og her kommer Randers med igen, selv om man også her bogstavelig talt finder »gengangere« fra andre egne. Således er Sct. Mortens kirke bygget på en firskoet hest. Der var engang en dragon, som stod på vagt en nat, og han hørte hesten komme klamprende op ad gaden og vidste ogsaa, hvad det betød, han vidste, at de fleste kirker i Jylland er bygget over dyr, som hver gang nogen dør kommer til det sted, hvor liget er.

Byen har ogsaa sin part af sorte hunde, som render gennem gaderne om natten. Det skal være ugudelige præster, som straffes på denne særprægede måde. Ved amtstuen skulle der stå vagt om natten, men skildvagten var bange for at stå der, for hver nat kom en sort hund slæbende på en lænke. Det sagdes at være en præst, som gik fra Kristrup til Neder Hornbæk. Amtsforsvalteren lagde en 8-skillings på trappen hver aften, når han gik forbi. Andre sorte hunde med lænker løber ad andre ruter, og de er ikke alle lige rare at møde. Byen må have haft en vis tiltrækning, selv om hundene intet havde med den at gøre i levende live, medens de var præster. En præst fra Marie Magdalene f. eks., som hver nat løber til Holbæk, skal være i Randers lige bestemt kl. 12, og her har han til og med engang givet sig tid til at gøre en lille god gerning. En karl fra Fausing, som var blevet dragon i Randers, var faldet i søvn på sin post. Så vågner han ved, at hunden skraber ham på støvlen, så den har da gjort noget godt, for lige i det samme kommer runden, og hvissom han da havde sovet, havde manden jo været ulykkelig. Men den hund skal gøre meget mere godt endnu for at få ro.

Byen mangler heller ikke historien om de døde gudstjeneste i kirken. Den må have været meget yndet, for den findes spredt i mange lande og uden at være alt for meget omdigtet. I denne variant fra Randers kirke fortælles om et ganske almindeligt skikkeligt fruentimmer, som havde bestemt sig til at gå til froprædiken. Den begyndte kl. 8, og det var om vinteren. Midt om natten kl. 4 vågnede hun, stod op, trak sin puds på, da hun antog, det snart var ved tiden, og skyndte sig op til kirken. Døren stod åben, alle vinduer var oplyste, og hun kunne høre orglet spille. Hun gik rask ind og søgte sin stol, men forundrede sig over, at hun næsten ikke kendte et eneste af de mennesker, der var i kirken, og de få, hun kendte, var døde. Præsten, som stod for altret, havde ogsaa været død i nogle år. Hun blev helt forvirret og ville løbe sin vej, men det var hende ikke muligt at rejse sig. I sin forvirring så hun sig om og fik øje på en veninde, som sad i stolen bag ved hende, men som ogsaa var død for et par år siden. Denne veninde bøjede sig nu over

til hende og hviskede, at hun skulle hægte sin kåbe løs (det var en rød ærmekåbe), og når præsten havde sagt amen på prædikestolen, og førend han lyste velsignelsen, skulle hun løbe ud af kirken, for ellers kom hun galt af sted. Hun kunne nu heller ikke rejse sig, før præsten sagde amen, men så løb hun også alt, hvad hun kunne, og lige da hun kom uden for udgangsdøren, sloges den i bag ved hende med et frygteligt brag, og hendes kåbe blev siddende fast i døren, men selv tog hun ingen skade. Om morgenen, da folk kom og ville i kirke, fandt de kåben siddende i døren. Det, der sad udenfor, var helt, men det, der sad inde i kirken, var revet i lutter småstumper, der lå spredte over hele kirkegulvet.

Nej, kirke og kirkegård ved nattetid skulle man gå langt udenom. Dør gik mørkets kunster og djævelskab i svang, og man skulle holde sig derfra, hvis man ikke direkte havde ærinde til »den slemme« selv begribeligvis. Der er nu f. eks. historien om menneskehuden, som man fandt på Randers kirkegård. »Hvordan det går til eller ikke går til med den, der går igen, det véd a ikke«, fortæller en mand, »men det er vist sådan, at Fanden han blæser huden af de mennesker, som hører ham til, og så går han selv i den, for sådan var der engang i Randers én, der gik hver midnat gennem en eller flere gader. Nogle sagde, at det var en genganger, andre sagde, at det var et virkeligt menneske. Det blev sådan ved en grumme lang tid, men så var det en nat, da så nogle, at skikkelsen eller spøgelse gik ud på Randers kirkegård og så hen på en grav, hvor den forsvandt. Om morgenen tidligt gik folk ud på kirkegården og så efter, og da lå der en menneskehud over den grav, hvor spøgelse havde stået. Så vidste alle folk, at Fanden havde blæst huden af et menneske og gået dør i den skikkelse«.

De mest kendte spøgelsehistorier fra Randers er eksempler på, hvordan folkesnakken kom på glem ved særlig bemærkelsesværdige personer eller begivenheder. Da var man ikke altid tilfreds med kun at fortælle kendsgerningerne, men man gassede sig ved at sætte ekstra kruseduller på historierne om de pågældende, både medens de levede og efter deres død.

Alle Randers-borgere kender fortællingen om lugen i købmand Kordtzens gård på Storegade i andet stokværk oppe på kornloftet. I dette hus skal Niels Ebbesen have fældet grev Gert, og det var ganske lige meget, hvor tit man spigrede den luge fast, næste morgen var den altid åben. Nu har man imidlertid opgivet det, siges der, og den står på klem, for at grevens sjæl frit kan flyve ud og ind, som den er i humør til.

Det er ganske klart, at et drama som dette måtte sætte folkefantasier i bevægelse, men hvor gammelt dette sagn er, er det vist ikke let at udrede; huset Storegade nr. 13 er i alt fald godt 300 år yngre end Niels Ebbesen, det er den gamle sta-

telige købmandsgård fra 1643 bygget af rådmand Jens Jensen og er vel sagtens blevet udpeget som åstedet, fordi det er en af de smukkeste gamle gårde i byen.

Bodil Steens, husholderske på Dronningborg slot, har været en dame, som sladderer har svirret om. Der er fortalt udførligt om hende andet steds i denne bog, så jeg skal ikke her komme nærmere ind på hendes brogede løbebane. Man har et righoldigt materiale til belysning af hendes liv og færden bl. a. i gamle retsprotokoller, og billedet, man får af hende, er ikke flatterende. Men sladderer har forstørret hendes ondskab og forbrydelser endnu højere op end virkeligheden, noget som kan korrigeres ved at sammenligne alle historierne med de opbevarede dokumenter. I folkesnakken er også hendes husbond, slots-

herren på Dronningborg hr. Peter von Spreckelsen blevet draget med i mangt og meget, som dokumenterne intet nævner om.

Selvfølgelig har Bodil Steens ingen ro i graven, men kører hver nat fra Østerport gennem Randers gader med 4 heste for kareten, og det er meget slemt for dem, som møder hende. Men også efter døden må Peter von Spreckelsen dele

Gammel tegning fra Storegade 13.
(Arkitekt Dallerups skitsebog fra 1863 i kunstakademiet.)

hendes »berømmelse«. Det fortælles således, at de sammen kommer kørende i karet, svinger i susende fart rundt i slotsgården og farer videre ud i retning af Nørre Borup. Spreckelsen spørger også alene. En gammel dame, fru S., fortalte for en del år siden, at der i købmand Frederik Jensens smukke gamle købmandsgård (dér hvor nu købmand Albrechts hjørne er) fandtes et blå værelse, der hed »Spreckelsens værelse«, fordi han sagdes at spørge dér. Købmandsgården havde indvendig svalegang, og lysene fra brændevinsbrænderiet i baggården lyste op i gården hele natten. Hver nat mellem kl. 12 og 2 kørte Spreckelsen i karet med 4 heste for gennem gården. (Det tilføjedes dog, at vistnok aldrig nogen havde set ham!). Engang, da der var mange gæster i gården, blev fru S. og hendes søster anbragt i det blå værelse, idet det spøjende blev sagt, at de var da vel ikke bange for Spreckelsen. Ud på natten vågnede fru S. ved, at søsteren rædselsslagen sad op i sengen og sagde: »Se, der er han!«. Da hun ingenting så, sagde søsteren videre: »Hvad, kan du ikke se ham, han står der henne ved døren, han har rødt hår«. Det var ikke muligt at berolige hende, og til sidst tog de deres dyner og listede ind på Frederik Jensens kontor.

Foruden spøgelseshistorier var der jo også overtro af anden slags. Der er nu historien om bonden i Vester Brøndum, som drømte engang, at han på en bestemt dag skulle gå til Randers og dér på Sønderbro finde sin lykke. Hele dagen stod han der forgæves og var just ved at ville gå sin vej, da en mand kom til og spurgte ham, hvad han ventede på. Han fortalte om drømmen, han havde haft. »Å, det er heller aldrig værd at bryde sig om sådant noget«, sagde den anden, »for således har jeg nu drømt, at jeg skulle finde guld og mange skatte under en mands bordende i Vester Brøndum«.

Da Brøndum-manden hørte det, rejste han hjem og gravede under sin egen bordende, og dér fandt han da også kæder med guld og sølv og mange kostbarheder, så han blev en hovedrig mand. Af taknemmelighed lovede han da at bygge op en kirke og gav sig også i færd med arbejdet, men det kunne ingen vegne komme, for alt, hvad der blev bygget op om dagen, det rev troidene ned og ødelagde om natten. Så fandt en klog mand på, at to ungmøder skulle kobles sammen og overlades til sig selv om aftenen, og dér, hvor man næste morgen fandt dem græssende, dér blev Øls kirke bygget, og dér står den endnu. Kirken skal siden efter i mange tider have tilhørt bønder i Brøndum.

Når der var så meget trolderi og djævelskab til i verden, var det ikke mere end rimeligt, at man gjorde, hvad man kunde for at hytte sig for det, og »kloge mænd« og »koner« dukkede frem, som kunne mere end deres fadervor og forstod sig på ting og sager. Ofte var det præsterne, som havde lært den »sorte

Kistelåg på Randers museum med indklæbet, skæmtsom tegning fra ca. 1700 angående den herskesyge og forføngelige Bodil Steens.

kunst« og kunne mane og vise igen og meget andet, men ofte var det også almindelige folk ligesom en selv — der var bare det ved dem, at de var »kloge«, og troen på troldkarle og hekse var ligeså fast som selve overtroen. De følgende par historier tyder ganske vist ikke på nogen stor trolddomskunst, men der var sikkert heller ingen, som ikke grangiveligen kunne se, at det dog var kloge mænd, som havde talt.

En vægter i Randers lagde mærke til, at hver gang han på sin runde kom til en bestemt port, satte hans hund sig på bagbenene og tudede. Så var der en klog mand, der sagde til ham, at når hunden således tudede, randt der vand af dens øjne, og hvis han tog noget af det og smurte på sine egne øjne, ville han komme til at se det samme, som hunden så. Han gjorde, som der blev sagt, men nu kunde han ikke være vægter længere, for nu kunde han se alt, hvad der færdedes i luften, der var krig og slagsmål som på jorden, og det hele blev ham så uhyggeligt, at han opgav sin bestilling.

Det var noget, som alle vidste, at når mjøden i en tønne bliver gemt i 20 år, uden at der bliver åbnet for den, så avles der en basilisk. Engang hændte det også i Randers, hvor der var et stort oplag af mjød, at en tønne blev glemt i kælderen, og da den var blevet liggende en meget lang tid, kom basilisken frem. Den drak først af mjøden, til der ikke var mere tilbage, og så begyndte den at brumme. Lyden blev stærkere, så folk i gården hørte det. De kunne ikke begribe, hvad der gik

af tønden, men der var en klog mand, som vidste besked; han rådede dem til at stræbe med at få tøndens gravet ned i jorden, for den tid ville ellers snart komme, da dyret brød den i stykker og kom ud, og det uhyre kunne ingen overvinde. Folkene gjorde da sådan, og siden har ingen hørt noget til den basilisk.

Hekseprocessernes tid kastede sin uhyggelige skygge ind over landene. Tusinder af kvinder blev pint og brændt og druknet, og retsprotokollerne fra de dage giver et rystende indblik i overtro og barbari. Det var i de færreste tilfælde, hvor en rettergang startede så — man kan næsten sige — gemytligt som denne, hvor et kvindfolk fra Auning blev beskyldt for at have været en heks, og da hun ikke ville gå ved det, og de blev ved at skylde hende, søgte hun rettergang med dem. En dag skulle de møde i Randers. Idet hun træder ind, siger herredsfogeden: »Så er det vel heksen?« »Ja, såmænd er det så«, svarer hun. »Skriv så det«, sagde han, og dermed havde hun dømt sig selv.

Søren tømmermand ville også i al beskedenhed forsøge sig med lidt trolddomskunster. Han fik fat i en tyvefinger, der var skåret af en, der var blevet henrettet, og den kunde lyse for ham. Så gik han ind hos madam Mammen på Vestergrave og stjal brændevin og solgte det så om lørdagen til bønderne. Den første gang, de kom efter ham, slap han over et plankeværk, men den anden gang tog de ham, og så blev han kagstrøgen.

Der var nok af omvandrende kæltringer og røvere, som gjorde vejene usikre og var til stor skræk og plage for folk.

En af dem var Jens Langkniv, og han var kendt vidt omkring. På Viborg-egnen fortælles, at han var omrejsende glarmester og havde et kvindfolk med sig, som kaldtes Sidsel Langs. Kristoffer Rakker er ligeledes godt kendt. Hans kvinde hed Lang-Gret, og der fulgte et kvindfolk med på deres rejser, som kaldtes Snøvl-Stin' på grund af en udtalefejl. Fra Ringkøbing-egnen fortælles, at denne Stine engang fik et barn ude i en lade, og da fødselen var vel overstået, skal hun have sagt: »Ta mæ mi piw, a for wall ett ander pandskiw«. (Pandeskive er smørgrød bagt i pande, det er den første mad en barselkvinde får.)

Det blev sagt om Jens Langkniv, at han havde snore spændt tværs over landevejen, og de stod i forbindelse med klokker, der hang i hans hule og gav lyd, når nogen kom ad vejen. Han skal være blevet rettet i Randers, og på vejen til retterstedet skar de hans mave op og rinkede tarmene ud af livet på ham. Da bødlerne nu spurgte, om han kendte nogen værre pine, sagde han, at det gjorde rigtig nok ondt, men det var dog ikke noget imod tandpine.

En anden har fortalt, at Jens Langkniv skulle pines på denne måde, fordi han havde truet en kone med netop det, dersom hun røbede ham. Det var dengang,

han blev fanget, han søgte tilflugt hos den kone, og hun viste ham ind i et kammer. Nu havde han sat sådan skræk i hende, at hun ikke turde sige, hvor han var skjult, men pegede hemmeligt på den lukkede dør, og nu blev Jens overmandet.

I Lundbjerg skov holdt der også røvere til, og de havde bl. a. stjålet en brud i Værum. Hun flygtede fra dem, deres tilholdssted blev opdaget, og de blev alle fanget. Deres penge og røvergods havde de begravet under et træ i skoven, »som solen skinnede først på om morgenen og sidst på om aftenen« — mere kunde man ikke få ud af dem, og så blev de henrettede. En tid efter hændte det, at to børn af en fattig kone i Randers vogtede svin i skoven, og de fandt træet og skrabede ned ved roden, og nu kom alle pengene for dagen. Der var så stor et skat, at stormklokkerne i Randers blev bekostede derfor, foruden hvad drengene fik til deres part.

En så opsigtsvækkende begivenhed som Frederik IV's bortførelse af Anna Sofie Reventlow fra Klausholm var selvfølgelig en lækkerbidsken for folkesnakken og blev udstyret med forunderlig pynt og fantasi. Fra Øster Alling stammer følgende prøve:

Frederik IV, »han stjal en piig fræ Klasholm u a et vøner om næten«. Så kørte han med pigen »alt hwa di ku te Rajjs« for at få en præst til at vi sig. Præsten vægrede sig, det var »dæ engen æerlig man, dæ vil gøer«. Men så fik kongen fat på »så møj usel en pjalt, å ham go han liig strags te præist«. Og han viede dem så. Da kongen derefter med sin nye kone kom til København, og som skik var gik i kirke med hende den første søndag derefter, så var det den præst, som ikke ville vi dem i Randers, der stod på prædikestolen. »Å da han si dæm, så sæje han: »Se, se, der kommer den babyloniske hore.« »Mæn di ouer, di kåst å æ præjst båå hans kjåwl å hans kraw«.

Efterhvert som man rykker op gennem tiderne bliver historierne i det store og hele mere stilfærdige. Anekdoterne bliver almindelige — men det er sparsomt, hvad der er skrevet ned.

Der var en meget tyk kone i Randers, som var berømt over hele Europa. Hun hed Kirsten Villadsdatter eller »Kirsten på trappen«, og hun var nok gift, men mandens navn blev aldrig nævnt. Hun havde et spisekvarter, og en tysk klejnsmedesvend har fortalt, at overalt i fremmede lande, hvor håndværkssvende traf hinanden, spurgte den ene den anden, om han havde været i Danmark og inde at spise hos Kirsten Vilster. Hun var meget ligefrem i sit væsen, således kunne hun sige til gæsterne: »I ka it fo pølls ålldsamel. I ander kan fo grønnsaltet oel«.

Engang kommer en tysk håndværkssvend i Randers til to savskærere og butrer noget op til dem. Så siger den ene til den anden, der lige for et årstid siden var vendt hjem fra 48-krigen: »Du har pralet af det tyske, du har lært dær sønder oppe

i krigens tid, lad os nu høre, hvad du kan, hvad er det, han spørger om?« »Han spørger om, hvor han kan få noget at spise.« »Ja, det kan du så vel sige ham, sådan te han kan forstå det.« »Jo, det kan a godt. No ska du go hierommen und dierommen å så dræj om hjørnet die hænn åpo venster håend. Nær du så kommer nøj op i gåden, så æ der en stuer stjenntrop po den højre håend, dær boer Kjæsten Vælstien, dær kan du fo pølls und opsnårken kantåffel.«

Dengang var det mest skik på spisekvartererne at få pølse og »opsnorkne« kartofler, og denne ret kunde Kirsten Villadsdatter altså også præstere.

Man må håbe, at følgende historie ikke er normen for handelsmoralen i det gamle Randers:

En købmand i Randers sagde om aftenen til sin handelsbetjent: »Har du kommet sand i sukkeret?« »Ja.« »Har du kommet vand i siruppen?« »Ja.« »Og sten i bøunnerne?« »Ja.« »Lad os så i Guds navn gå til bøn.«

Eller denne for den kirkelige standard:

En gammel klokker i Randers, der hed Mikkelsen, kom ind til provsten hver morgen og gav melding om, hvad der var hændet i byen siden sidst. En morgen stillede han så igen. »Nå hvad nyt?« siger provsten. »Ja«, siger han, »jeg har en meget sørgelig meddelelse at give Deres højærværdighed, der er gået et rigtig godt lig fra os.« »Hvem er da det, Mikkelsen?« »Ja, hans højvelbårenhed den tidligere amtmand er rejst fra byen.«

Og så til sidst.

»En man i Hajbjøre wa it ålti tåsit. De wa jen gon, han wa i Rajjs, så kam han en te en moodehannler. Han ha et pa stue træskow opo. Da han så lot daren åp, så sat han dæn jænn fue en mæ træskowen opo. Så sæjer moodehannleren: »Uha, nu har jeg aldrig set magen.« Så steke han dæn ååen fue en åse mæ træskowen opo. »Hær æ me såli måågen.«

Martha v. Spreckelsen.

Jeg skylder arkivar, mag. art. Hans Ellekilde, Dansk folkemindesamling, tak for udlånt materiale og opgivne kildesteder — væsentlig Tang Kristensens samt Sv. Grundtvigs og Thieles forskellige samlinger.